

ISSN 0321-0340

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ  
ԱՐԽԻՎԱՆԵՐԻ

N 2 (104)  
2004

ԲԱՆԲԵՐ  
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ  
ԱՐԽԻՎԱՆԵՐԻ

*Գիտահանրամատչելի հանդես*

**Вестник архивов  
Армении**

*Научно-популярный журнал*

**Bulletin of Armenian  
Archives**

*Scientific practical magazine*

2 (104)  
2004

---

**ԵՐԵՎԱՆ**

**ЕРЕВАН**

**YEREVAN**

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ է 1960 ԹՎԱԿԱՆԻՑ  
ԼՈՒՅՍ է ՏԵՍՆՈՒՄ ՏԱՐԻՆ ԵՐԿՈՒ ԱՆԳԱՄ

Գլխավոր խմբագիր՝ Ամատունի Վերաբյան

Խմբագրական խորհուրդ  
**Արմեն Բաղալյան (պատասխանատու քարտուղար)**  
Ալբերտ Կիրիմյան, Ավագ Հարությունյան, Էմմա Հովսեփյան,  
Սոնյա Միրզոյան, Աշոտ Մելքոնյան, Արամ Սիմոնյան,  
Հարություն Ֆելեքյան

© Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 2004թ.

Գեվորգեան ձեռագրերը վավերագրերում

1874թ. սեպտեմբերին, Գեորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ, էջմիածնում բացվեց Հոգեւոր ճեմարան, որը հիմնադրի անունով կոչվեց Գեորգյան: Նույն թվականի Հոկտեմբերի մեկին կառավարութունը որոշակի փոփոխություններով հաստատեց ճեմարանի կանոնադրությունը: Գեորգյան ճեմարանն Արեւելյան Հայաստանում առաջին եւ միակ բարձրագույն Հոգեւոր ուսումնական հաստատությունն էր՝ բաղկացած երկու բաժնից՝ դասարանական, ճամայա ուսուցմամբ, միջնակարգ դպրոցի ծավալով եւ եռամյա, յարանանկան, որը համաարագոր էր Հոգեւոր բարձրագույն կրթություն: Ճեմարան կարող էին ընդունվել Հայոց բոլոր թեմերից, հիմնականում Հոգեւորականների գավալներ, ինչպես նաեւ 14-16 տարեկան չբավոր, սակայն ընդունակ Հայ պատանիներ:

Ճեմարանն Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի տնօրինության տակ էր, պահվում էր Մայր Աթոռի միջոցներով եւ նվիրատվություններով: Հասարակության աջակցությամբ ճեմարանը սարեցտարի բարգավաճեց եւ 1905-06թթ. ուսումնական տարում այն արգեն ուներ 310 աշակերտ, որոնցից 249-ը գիշերօթիկ սաներ (գիշերում էին ճեմարանում՝ Մ.Ա.) էին, իսկ 61-ը երթեւեկ (նրանք, ովքեր ցերեկը հաճախում էին ճեմարան, իսկ գիշերում էին իրենց տանը՝ Մ.Ա.): Իսկ 1914թ., հասկանալի պատճառներով, ուսանողություն թիվը կրճատվում է, հասնելով 227-ի (170 գիշերօթիկ եւ 57 երթեւեկ)\*\*:

Գեորգյան ճեմարանը պատրաստել է գիտելիքներով զինված, հայրենասեր, ազգին ծառայելու պատրաստակամ Հոգեւոր գործիչներ եւ Հայոց դպրոցների ուսուցիչներ: Ճեմարանում են ուսանել Կոմիտասը, Կարա-Մուրզյան, Վ.Սուրենյանցը, Այ.Բակունցը, Լ.Շանթը, պետական գործիչներ Ազ.Ահարոնյանը, Ս.Թորոսյանը, Արտ.Արեղյանը, Ա.Միկոյանը, Ասք.Մուսայանը, Ազ.Խանջյանը եւ ուրիշներ: Գեորգյան ճեմարանում են աշխատել եւ իրենց գիտական գործունեությունը ծավալել Հայ մշակույթի մեծ երախտավորներ Կ.Կոստանյանը, Գ.Տեր-Մկրտչյանը, Գ.Հովսեփյանը, Մ.Արեղյանը, Հր.Աճառյանը եւ այլք, որոնց աշխատությունները նպաստեցին Հայագիտության զարգացմանը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը եւ հետագա քաղաքական իրադարձությունները ստիպեցին առժամանակ փակել ճեմարանը: Այն փակվեց 1917-ին եւ վերաբացվեց 1945 թվականին էջմիածնի Հոգեւոր ճեմարան վերանվանմամբ եւ գործում է առ այսօր: Ճեմարանի սաները ոչ միայն Հայ առաքելական եկեղեցուն նվիրված, ազգի կրոնա-քարոյական գաստիարակությամբ զբաղվող բարեպաշտ Հոգեւորականներ են, այլեւ Հայրենասեր քաղաքացիներ, որոնց հայպահպան գործունեությունը առավել քան զգալի ու անհրաժեշտ է սփյուռքում:

Փաստաթղթերն ընդգրկում են 1874-1917թթ., եւ հրապարակվում են առաջին անգամ: Հրապարակելիս պահպանվել են փաստաթղթերի լեզվական ու ոճական առանձնահատկությունները:

Մարտ Ավետիսյան  
ՀԱԱ. գլխավոր արխիվագետ

\* ՀԱԱ, ֆ.Պ- 56, ց.15, ք.229, թ.4:

\*\* Նույն տեղում, ֆ.Պ- 312, ց. 1, ք.214, թ.45:

ՎՐԱՍՍԱՆԻ ԵՎ ԻՄԵՐԵԹԻ ՀԱՅՈՑ ՎԻՃԱԿԱՅԻՆ ԿՈՆՍԻՍՏՈՐԻԱՅԻ ԾԱՆՈՒՑՈՒՄԸ ՍԻՆՈՒԳԻՆ՝ ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԵՎ ԲԵՍԱՐԱՔԻԱՅԻ ՈՒ ՎՐԱՍՍԱՆԻ ԹԵՄԵՐԻՑ ՁԵՄԱՐԱՆՈՒՄ ՈՒՍԱՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ԸՆՏՐՎԱԾ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

22 օգոստոսի 1874թ.  
Թիֆլիս

Ըստ յանձնարարության կոնսիստորիային Հայոց Նախիջևանայ եւ Բեսարաբիոյ եւ բարեչորհ Արեւստակե վարդապետի Սեդրակեանց ի 10 եւ 16 օգոստոսի ամսոյս համարք 722 եւ 17 վիճակային կոնսիստորիայո Վրաստանի պատեւ ունի խոնարհարար յայտնել Սիեզիգ, թէ նորոգ ընտրեալ ի վիճակէն Նախիջևանայ եւ Բեսարաբիոյ յորդեգրութիւն նորաբաց ճեմարանի սրբոյ էջմիածնի՝ Յովհաննէսն Տէր Դաւթեանց, Միքայէլէն Այսուսիժատրեանց, Յովհաննէս Բօնակեանց, Յարութլունն Շահինեանց եւ Մէլքոնն Արամհիրեանց եւ ի քաղաքէն Թիֆլիզոյ՝ Պօղոսն Սահակեանց, Հայրապետն Մելիք Ստեփաննոսեանց եւ Նիկողայոսն Շաքեանց, փոխանակ յառաջագոյն ընտրեալ Մեհարաբայ Մեհարեանց: Ի միասին ընդ այսմ ուղեւորեցան ի սուրբ էջմիածին ընդ ուղեկցութեամբս եւ հսկողութեամբ Յովսէփ քահանայի Մամուլեանց, որոց ճանապարհածախք լիովին վճարեալ է աստէն. յարգոյսարար յարակցելով, թէ ծնողքն լիջեալ Մեհարաբայ Մեհարեանց ի պատճառս հրանդուլթեան՝ վերջնոյս այլեւս չկամեցան առաքել զնա:

Անդամք՝ Մովսէս աւագ քահանայ [Սայաթնեանց]  
Յովհաննէս աւագ քահանայ Արարատեանց  
Կարապետ քահանայ Տեր-Սարգսեանց

ՀԱԱ, ֆ.Պ- 56, ց.1, ք.6473, թ.9: Բնագիր: Ձեռագիր:

էջմիածնի Հոգեվոր ձեռագրերի ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

[1874թ.]  
Ա.էջմիածին

1. Эчмиадзинская Армянская Духовная Академия есть высшее духовно-учебное учреждение, имеющее целью: доставлять общее и богословское образование для просвещенного служения армянской церкви и готовить преподавателей для духовно-учебных заведений армяно-григорианского исповедания.
2. Эчмиадзинская Академия находится под главным начальством Святейшего Патриарха Католикоса всех Армян.
3. Эчмиадзинская Академия содержится средствами Эчмиадзинского Патриаршего престола и добровольными в пользу ее приношениями.
4. Управление Эчмиадзинскою Академиею ввергается ректору, при содействии: 1 учебного совета и 2 хозяйственного правления.
5. В Эчмиадзинской Академии, кроме ректора состоят: помощник его, преподаватели, воспитатели, секретарь, медик, библиотечарь и эконом.
6. Примечание: обязанности служащих в академии лиц, а также состав и предметы занятий учебного совета и хозяйственного правления определяются инструкцией святейшего Патриарха Католикоса.
6. В Эчмиадзинскую Академию принимают, на основании установленных для сего начальством академии правил, лица армяно-григорианского исповедания без различия сословия и подданства, преимущественно из кончивших с успехом учение в состоящих при армянских церквах и монастырях учебных заведениях и в семинариях, по предварительном испытании, производимом в академии.

7. Эчмиадзинская Академия состоит из шести семинарских классов и трех высших академических с годичным курсом в каждом.

8. В Эчмиадзинской Академии преподавание производится на армянском языке.

9. В Эчмиадзинской Академии преподаются:

- 1) Пространный катихизис по догматам армянской церкви.
- 2) История армянской церкви.
- 3) Общая церковная история.
- 4) Священное писание и его толкование.
- 5) Богословие основное, догматическое, нравственное и сравнительное.
- 6) Богослужение и церковный календарь.
- 7) Пасторское богословие и гомилетика.
- 8) Жизнеописание святых, чтимых армянскою церковью.
- 9) Церковное право.
- 10) Педагогика.
- 11) Философия (логика и психология) и история философии.
- 12) Армянская история и география.
- 13) Всеобщая история и география.
- 14) История и география России.
- 15) Математика, физика и космография.
- 16) Естественная история.
- 17) Армянский язык и история литературы.
- 18) Русский язык.
- 19) Древние и новые языки: латинский, французский и немецкий.
- 20) Еврейский язык и библейская археология.
- 21) Черчение и рисование (преимущественно церковное).
- 22) Пение церковное.

Примечание: из новых языков воспитанники обучаются обязательно только одному.

10. Учебные предметы распределяются по классам советом академии. Из наук преподаваемых в академических классах, совет определяет одни общие, а другие как специальные, по отделениям с утверждения святейшего Патриарха Католикоса. Русский язык, история и география России обязательны для воспитанников, состоящих в русском подданстве.

Секретарь Эчмиадз. Синода И.Иоаннисян

ՀԱԱ, ֆ.Պ- 312, ց.1, դ.235, թ.21-22: Վավերացված պատճեն: Մեքենագիր:

N 3

ԳԵՎՈՐԳ Դ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ՝<sup>2</sup> ԿՈՆԳՐԱԿԸ՝ ԳԱՐԲԵԼ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՅՎԱԶՅԱՆԻՆ՝<sup>3</sup> ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՏԵՍՈՒՉ ՆՇԱՆԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

10 Հունիսի 1875թ. Ա.Էջմիածին

Ձի Հայրապետական կոնդակա մերով՝ զոր ի սմին իսկ աւուր տուր գերապատիվ Գարբիել արքեպիսկոպոս Այվազեան՝ անդամայ Սինոդիզ Համարաւս 187՝ կարգեցար զնա տեսուչ նորակառուց ճեմարանի ս. Աթոռոյս տալով նմա զիրակատար իրաւունս տնօրինելոյ զկառավարութիւն ուսումնական, բարոյական եւ կառավարչական մասանց միանգամայն, այնպէս, որպէս նորայն բազմամեայ փորձառութիւն ցուցանիցե առ անալրաբ յառաջադիմութիւն ճեմարանի, զորոց զշենութիւն յետ այգքանեաց բազմատեսակ նիւթական եւ բարոյական ձախորդութիւնից, քրտանց եւ վաստակոց՝ Հուսկ ուրեմն յաբողեցաւ մեզ ի դուռս Հաննի եւ այնպիսոց քաջամուտ սան ազգասէր խնամոց աւելոյ ապաստան:

Ընդունին առաքիմք ի Սինոդ եւ զպատճէն ատճամանակեաց կանոնադրութիւն ճեմարանի Համար տրամադրութեանց կայսերահաստատ Հիմնական քրապրին:

Գէորգ Դ կաթողիկոս ամենայն Հայոց

ՀԱԱ, ֆ.Պ- 56, ց.1, դ.6473, թ.62: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 4

ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐ ՁԵՌՔ ԲԵՐԵԼՈՒ ԵՎ ԴԱՍԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈՂԻԿԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

23 նոյեմբերի 1876թ. Ա.Էջմիածին

Ի 23 նոյեմբերի 1876 ամին ընդ նախագահութեամբ կարգապահի ճեմարանիս պ[արոն] Յ.Գալստեան, եւ յառաջարկութեան արդոյ ուսուցչոցն արժանապատիւ Կիրիլի վարդապետի Սրապեան, եւ պպ. Մ.Պայեան, Պ.Ճէպէճեան, Լ.Թիւսիկեան, Ն.Սիմէոնեան, Առաքելի Սազիսեան եւ Մ.Քէրէսթէճեան ժողովեցաւ խորհրդարան ճեմարանիս, յորում նախ ընթերցաւ աղենագրութիւն նախընթաց ժողովոյն, զորմէ չեղեւ կարելոր ինչ գիտողութիւն:

Ապա Պ.Ն.Սիմէոնեան խօսել կալաւ եւ ասէ. որպէս յայտ է ժողովականացդ, սրբաբան վերատեսուչն Հաւանեցաւ զի ճեմարանս տացէ բերել օրագիրս եւ լրագիրս յառաջիկայ 1877 ամի. արդ ժամանակ է խորհելոյ թէ՛ զո՞ր օրագիրս եւ զո՞ր լրագիրս տացե բերել ճեմարանս. զի ամիս մի եւ եթ մնայ ցսկիդրն միւսոյ տարւոյ: Ի լրագիրս եւ յօրագիրս օգտակարագոյնք ճեմարանիս ինձ թուին. ի Հրատարակելոցն ի ուսւ լեզու՝ «Голос», «Всемирная иллюстрация»<sup>5</sup> (զոր եւ յառաջն ընդունէր ճեմարանս), եւ «Учительское обозрение»: Իսկ ի Հրատարակելոցն ի Հայ լեզու՝ «Մշակ»<sup>6</sup> եւ «Մեղու Հայաստանի»: Ձի այնու տեղեկութիւնս ինչ առցուք եւ զազգային կենաց եւ զգործոց:

Պ.Մ.Պայեան. - «Մշակն» եւ «Մեղուն Հայաստանի» մի բերեցին. զի ոչ կարեմք ի ձեռս աշակերտաց տալ զլրագիրսդ:

Պ.Ն.Սիմէոնեան. - Եթէ գուցէ ի նոսա յօրուած ինչ այնպիսի զոր չիցէ մարթ տալ ընթեռնուլ աշակերտաց, մի տացուք, իսկ եթէ չիցե այնպիսի ինչ, ընդէ՞ր չտալ զլրագիրսդ ի ձեռս աշակերտաց:

Պ.Մ.Պայեան. - Երբէք չկարեմք տալ ի ձեռս աշակերտաց զլրագիրսդ, զի լի են Հանապազ անպիտան Հատուածովք, եւ ոճ բանիցն ինքնին անպիտան է եւ Հեռի յոյժ յուզողախօսութենէ եւ ի Հայկաբանութենէ զոր պարտաւ էք աւանդել Համբակացն մեթոդ. Հեռի պահելով զլսելիս նոցա ի խժոգժական ասացուածոց եւ ցօտարախորթ բառից լրագրացդ երկոցուն: Այլեւ ի բարոյականի մասին եւս պիտարակելի յոյժ են լրագիրքդ, զի ի մէն մի ի թուահամարացն անձնական կիրք եւ անտեղի տակութիւն տեսանի եւս եւ զպատկառելի եւ զսրբազան իրաց:

Պ.Ն.Սիմէոնեան. - Եթէ չկարեցեմք տալ զլրագիրսդ ի ձեռս աշակերտաց, սակայն եւ այնպէս տացուք բերել զայնս վասն ուսուցչաց: Ձի ոչ գնոյն կարէք ասել եւ զուսուցչաց, որոց կարողութիւն գատողութեան ի վեր է քան զաշակերտաց, եւ կարին որոշել զչարն ի բարւոյ: Ուսուցիչք յետ ընթեռնուլ զայնս, կարին զկարելոր գիտելիսն պատմել աշակերտաց:

Եւ իբրեւ պ. Մկրտիչ Պայեան ոչ Հաւանէր ասացելոցն պ. Ն.Սիմէոնեան, պ. Պ.Ճէպէճեան ասէ. «Անշուշտ կարելոր է յոյժ եւ անհարժեշտ իսկ ուսուցչացս եւս եւ աշակերտաց ընթեռնուլ զազգային լրագիրս, զի տեղեկացուք նորանոր անցից եւ գիտութեանց պատահելոց յազգի մերում, այլ քանզի պ. Մ.Պայեան չՀաւանի ընդ լրագիրսդ «Մշակ» եւ «Մեղու Հայաստանի», խնդրեսցուք ի Վեհափառ Հայրապետէն զի բարեհաճեսցի Հրամայել, տալ մեզ ընթեռնուլ յազգային լրագրացն Հրատարակելոց յօսմանեան աշխարհին գորս նա ինքն Վեհափառ Հայրապետն պատշաճ գատեցէ:

Ապա ընդ երկար վիճեցին զինչորոյս պպ. Մ. Պայեան, Պ. Ճէպէճեան եւ Ն. Սիմէոնեան: Հուսկ ուրեմն Հաւանութեամբ ժողովականաց սահմանեցաւ.

Ա.Ճեմարանն տացե բերել վասն առաջիկայ 1877 ամի գհետագայ լրագիրս եւ օրագիրս ի հրատարակելոցն ի ուսու լեզու «Голос», «Всемирная иллюстрация» եւ «Учительское обозрение», իսկ ի հրատարակելոցն ի հայ լեզու վասն ուսուցչաց միայն «Մշակ» եւ «Մեղու Հայաստանի»։ Բ.- Գրել առ սրբազան վերատեսուչն եւ խնդրել զի բերեհանցնցի կարգադրել զարժանն զայժմանէ։

Յետ այնորիկ կարգապահ ճեմարանիս գեկոյց ժողովականաց զոր ինչ գրէ սրբազան վերատեսուչն վասն նստուցանելոյ գաշակերտս ի դասարանս եւ ոչ ի սերտանի, եւ այս են բանք սրբազան հօրն. «Բարևոք յոյժ արարեալ էք յայպահովոյ զմանկտիղ ի ցրտութենէ սերտարանին. միայն թէ հարկաւ ոչ միայն կանթնոցս պատշաճականս լաւելք ի մէն միում ի դասարանացն, այլեւ դասապետացս պատուէր տայք անխախտ պահել յիւրաքանչիւրումն դասարանի զկանոն լուսութեան, որ կարելորագոյնն է պարապելոցն ի սերտողութեամբը»։

Ապա պ. Մ. Պալեան ի հարց ժողովականաց եթէ պա՞րտ եւ կարելո՞ք իցե գատենագրութիւնս ժողովոց մերոց բնթեւնույ ի լուր համօրէն աշակերտաց։

Առ այս իտուն պատասխանի արժանապատիւ Կիւրեղ վարդապետ, պ. Ն.Սիմէոնեան եւ այլք ընդ նոսա թէ՛ ոչ այլ զի կարգապահ ճեմարանիս ընթերցցի կամ յայտ արասցէ աշակերտաց յատենագրութեանց ժողովոց մերոց զայն ինչ եւեթ որ աշակերտաց կարելոր է իմանալ։

Յետ այնորիկ պ. Պ.Ճէպէճեան յայտարար ժողովոյս զի աշակերտք չորեցունց եւս դասարանացն, ծանրաբեռնեալ յոյժ են ազգի գրութեամբք դասուց, որ սպառէ զմեծ մասն սերտողութեանն, այնպէս զի սակաւ ժամանակ մնայ աշակերտաց սերտելոյ զդասան։

Եւ իբրեւ աւարիկցիին նմա ոմանք ի ժողովականաց թէ առ ի չզուլէ դասագրոցն, ի ժամս սերտողութեան աշակերտք պարտին գրել ո՞չ միայն զպէսպէս կրթութիւնսն, զհրահանգս եւ զշարադրութիւնս, այլեւ զգաստ իւրաքանչիւր ուսմանց, զեկեղեցական պատմութեան, զթուարանութեան, զճարտասանութեան, զբնական պատմութեան եւ լայլն պ. Պ.Ճէպէճեան յաւել. «Պարտ է տալ բերել դասագիրս՝ եթէ գացին, իսկ եթէ ոչ, խորհել պարտիմք, թէ որո՞վ հնարիւք արդիօք մարթ իցէ ապատ առնել կամ զէթ թեթեւացուցանել զաշակերտս ի գրելոյ զդասան ի ժամս սերտողութեան»։

Արժանապատիւ Կիւրեղ վարդապետ պատասխանի ետ եւ առ թէ՛ յիւրախ այդ ալդպէս է, ծանրաբեռնեալ են յոյժ աշակերտք, վասն որոյ ամենայն վարժապետք պարտին ի ժամու դասախօսութեանց տալ գրել աշակերտաց զդասան իւրաքանչիւր, որպէս առնեմս վասն եկեղեցական պատմութեան։

Պ.Մ. Պալեան չեղեւ հաւան ընդ առաջարկութեանն զ, ասելով թէ՛ ի ժամու դասախօսութեան տալ գրել աշակերտաց զգաստ իւրանց, կորուստ է ժամանակի, զի այնմ ժամու կարէ ուսուցիչն յայլ օգտակարագոյն կրթութիւն ինչ պարապել ընդ աշակերտան։ Իսկ զգրութիւն դասուցն թողուլ ի ժամս սերտողութեան, կամ եթէ անրեզու ենի իցէ այդ ժողովականացդ, յազատ ժամս աշակերտոց։

Առ այս բան նորա աւարիկցիին պպ. Պօղոս Ճէպէճեան եւ Ն. Սիմէոնեան թէ՛ առողջութիւն աշակերտաց պահանջէ չխորել ինչ յազատ ժամուց նոցա. զի սրբազան պարտք մեր են ստանձնելոյս զգաստիրակութիւն մանկուոյդ ոչ միայն զմիտս զարգարել նոցա ազգի ազգի գիտութեամբք, այլեւ զմարմինս պահել ի կատարեալ առողջութեան։ Իսկ այդ ամենայն ժողովականացս յայտ է թէ քանի վնասակար հետեւանս առնու ձգէ գհետ իւր (մանաւանդ վասն դեռարոյս մանկանց եւ պատանեկայ), անշարժ եւ նստողական կեանք։

Արժանապատիւ Կիւրեղ վարդապետ ասէ. «Ասկաւ են ժամք սերտողութեան ի ճեմարանիս, եւ աշակերտք ոչ կարին ի կարճ ժամանակիդ ուսանել զդասն որպէս անկն է, յոյր սակս, եթէ չիցէ հնար ի ձեռս բերել դասագիրս, պարտ է հնարս խնդրել գիւրացուցանելոյ աշակերտաց զպատրաստութիւն դասուցն։

Պ.Պ.Ճէպէճեան ասէ. «Անպաքէն բարւոք է եւ օգտակար յոյժ զի ուսուցիչն ժամ մի ողջոյն պարապեցի ի դասատուութեան, սակայն եւ այնպէս հնարս հնարել պարտ է զի մի ժամք սերտողութեանն ծախեսցին ի գրութիւն դասուցն։ Եւ զայս ոչ այլազգ կարեմք առնել, եթէ ոչ՝ գէթ մասամբ իւրիք, տալով գրել աշակերտաց զգաստ իւրաքանչիւր ի ժամու դասախօսութեան»։

Ապա յետ երկար վիճարանութեան, հաւանութեամբ մեծի մասին ժողովականացս սամանեցաւ. «Քանզի ժամք սերտողութեան սակաւ են (ընդ ամենայն

ժամք երեք) ոչ միայն ի պատրաստել աւուր աւուր դասս հինգ կամ վեց, այլեւ ի գրել զոմանս ի դասուցդ, իւրաքանչիւր ոք յուսուցչաց քան ի գործ դիցել ի ժամու դասատուութեան տալ գրել աշակերտաց եթէ ոչ զբոլոր դասն՝ զէթ մասն ինչ անոր, այնպէս զի մի՛ տեսեցէ գրութիւն դասունս առաւել քան զկես ժամու։

Կարգապահ ճեմարանիս Բ.Գալստեան

ՀԱԱ, ֆ.Պ- 312, ց.1, դ.6, թ.9-10: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 5

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՎԵՏԻՔՑԱՆԻ ԴԻՄՈՒՄԸ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՅՈՒՆ ԳԵՎՈՐԳ Դ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԻ ԻՐ ՈՐԴԻՆԵՐԻՆ ՃԵՄԱՐԱՆ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒ ՄՈՍԿՆ

14 Հունիսի 1879թ.  
Նախիջեան

Նախիջեան քաղաքը՝ թէլեւ գտնվում է Կովկասեան աշխարհի ամենավերջին ծայրում եւ համարվում է նոցա ամենայնեօրին քաղաքն, որի բնակիչք համարեալ ըստ մեծի մասին աղքատք եւ աննշմարելի են բազմամարդ պարսիկ մահմետականաց մէջ, բայց այնուամենայնիւ ուսումնասիրութեան փոթիք եւ ուսման յարգանքը ճանաչելուժ, պակաս չեն միւս քաղաքացիներէց: Նոյնպէս անծանօթ չեն մեր այս փոքրաթիւ քաղաքացիները, Ձերդ Վեհափառութեան, որ անդադար տքնում էք մեզապիսի յետին եւ աղքատ քաղաքացուց մէջ տարածելու գիտութեան եւ իմաստութեան յոյր Վեհափառութեանդ հիմնած հռչակաւոր ճեմարանական ուսումնարանի միջոցաւ, որը պիտի խոստովանի ամենայն Հայազգի որ, երախտագէտ հոգով եւ օրհնարանէ Ձեր անմահ յիշատ որդի: Ինչպէս յիշեցի Ձերդ Վեհափառութեան բարի նպատակն է՝ ընդունել նոյն ճեմարանի որդեկութեան ուսումնարանի տեղերից, ուր չկայ լուսավորութիւն եւ այնպիսի մարդկանց որդիք, որոնք չունին կարողութիւն իրենց սեփական ծախք դաստիարակել տալ նոցա ըստ արժանոյն:

Վեհափառ տէր, ես իբրեւ բազմաթիւ եւ աղքատ գերդաստանի հայր եւ միւլեոյն ժամանակ տեսնելով Արշակ եւ Լեւոն անուն որդւոցս բնական ձգտումն դէպի ուսումն եւ համեստ բնաւորութիւնները, որոց առաջինը 14- ամաց եւ երկրորդ 12 ամաց, ծնողական պարտքը եւ զգացմունքը անդադար ինձ տանջում են հասուցանել նոցա մի կարտեալ ուսման, որը պիտանացու լինէր թէ ազգին եւ թէ նոցա: Բայց այս իմ ծնողական մտատանջութեան կարծիս փարատեցաւ, նկատի ունենալով Ձեր սրբութեան ազգօգուտ նպատակները եւ ընդունելութիւնը աղքատ եւ անկարող ծնողաց որդւոցը որդեգրութեան ազգաչէն ճեմարանիդ մէջ ազգի պիտոյից համար: Առաի Ձեր սրբութեան առատ շնորհից եւ Հայրական խնամքից յետ չմնալու համար, այսու խոնարհ աղերսագրութեամբ գիմում եմ յուսով հասարակաց հօրդ եւ աղաչում հիշատակեալ որդւոցս Արշակայ եւ Լեւոնի, արժանի առնել որդեգրութեան սրբութեանդ, ընդունել տալով ի մեծի ճեմարանդ: Յայտնելով միանգամայն հիշատակեալ որդիքն իմ արդէն ավարտած են համարվում իրենց ուսումն տեղւոյս ծխական հոգեւոր դպրոցում եւ որպէս յուսամ կարողք են նոքա այլեւս պատրաստել ճեմարանի կանոնագրութեանց պահանջի համաձայն, որոնք եւ ընդունելու ժամանակ իրենց հետ կներկայացնեն պատշաճական վկայաթղթերը:

Խոնարհ ծառայ Վեհափառութեան Ձերում՝ Ստեփանոս Ավետիբեանց

ՀԱԱ, ֆ.Պ- 312, ց.1, դ.3, թ.14 եւ շրջերես: Բնագիր: Ձեռագիր:

**ՄԿՐՏԻՋ Ա ՎԱՆԵՑԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՈՆԴԱԿԸՆ ԸՆԹԱՐԱՐԱՆԻ ՍԱՆԵՐ ԿՈՄԻՏԵԱՍ, ՀՈՒՍԻԿ, ԵԶԵԿԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐԻ ԵՎ ՄՈՒՇԵՂ ՍԱՐԿԱՎՎԱԳԻ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ ԲԱՐՁՐԱԿՈՒՅՆ ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ ՍՏԱՆԱԼՈՒՆ ՍԱՏԱՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

4 Հուլիսի 1896թ. Վաղարշապատ

Վարչութեան Հոգեւոր ճեմարանի Մայր Աթոռոյս ս.էջմիածնի: Կամեցեալ մեր յնույ Հետզհետէ զմեծ կարօտութիւն սեկեղեցոյս եւ ճեմարանիդ վասն եկեղեցական անձանց զարգացելոց ի Հրահանգս բարձրագոյն ուսմանց, գորմէ յաճախակի բանք եղեն մեր ընդ անդամոց վարչութեանդ, տնօրինեցաք վասն սանուց ճեմարանիդ տ[եր] Կոմիտաս եւ տ[եր] Յուսիկ վարդապետաց զիմէլ ի Համայնարան արտասահմանի՝ ի կատարելագործութիւն ուսմանցն, որք եւ արդէն Հասել կան ի տեղիսն: Իսկ այժմ տնօրինեմք եւ վասն երկուց այլոց սանուց ճեմարանիդ ի միաբանից Մայր Աթոռոյս, տեղինկ վարդապետի եւ Մուշեղ սարկավազի, զի եւ նոքա փութեացին զիմել ի կատարելագործութիւն ուսմանցն, առաջինն յարտասահման, իսկ երկրորդն ի ս.Պետէրբուրգ: Ձերձաւոր վէրահասութիւն ընթացից ուսմանցն եւ մատակարարութեան ծախուց նոցա զորեցուն յանձն առնեմք վարչութեանդ ըստ յետագայիցս:

Ա. Ի պատճենից գրութեան Մարգարեական ընկերութեան Հայոց որ ի Բագու ի 27 ապրիլի տոյն ամի թ.29 եւ յայտարարութեան մեծապատիւ պ.Բերտապարի Գրիգորեան Թումայեանց յ31 մարտի այս ամի կցելոց ընդ ամին, վարչութիւնդ տեսչէ, զի առ մարգարեական ընկերութեանն Բագուի արհի գումար քստասուն Հազար ուրբեաց (40.000 ու.), տոկոսիք որոյ յատկացեալ են ի կողմանէ կտակարարացն ի պէտս ծախուց ընթացաւոր սանուց ճեմարանի զեզերելոց ի բարձրագոյն ուսմունս: Մարգարեական ընկերութիւնն պարտի յերկուս նուագս ի տարւոյ զ տոկոսիս գանձելիս ի 40000ն առաքել առ վարչութիւնդ՝ ի մատակարարութիւն ըստ Հրահանգաց մերոց: Արդ. ի գումարէ այտցիկ տոկոսեաց սահմանեմք տայ վարդապետացն Յուսիկն եւ Եզեկայ ամ ըստ ամէ ուրբիս մի Հազար վեց Հարիւր (1600), իւրաքանչիւրումն ուրբիս ութ Հարիւր (800), ցորչափ ժամանակս կացցեն մնացին նոքա ի վարժս ուսմանցն, իսկ Եզեկի վարդապետին տայ այժմէն իսկ վասն ծախուց ճանապարհի մի 150 ուրբի, այլ եւ ի մնացորդաց տոկոսեացն յաւելոյլ երիս Հարիւր ուրբիս ի վերայ թոշակի Կոմիտաս վարդապետին, որում բարերար Հանդիսացեալ է բարիպաշտօն Մանթաշեան յասկացոցանելով մնա 6000 ուրբի ի տարին:

Բ. Ձ Մուշեղ սարկավազն առաքեմք ի Պետէրբուրգ ի Հաշիւ տոկոսեաց զրամագլխոյն կտակելոյ ի յիշատակ Գէորգայ Գրիգորեան Փրիզդնեանց՝ յորդոց նորին, որոյ արժեւորման (9000 ուրբուոյ) գտանի ի գանձարանի Մայր Աթոռոյս, ուրանոր գանձեալ են տոկոսիք գումարին յերկուց ամաց Հետէ եւ գանձին 450 ուրբի ամ ըստ ամէ: Վարչութիւնդ ունի յիւրաքանչիւրում նուագի ի դէպս կարեւորութեան խնդրել եւ առնուլ զՀարկաւոր գումարն ի Սինոդէ ս. էջմիածնի, որում եւ տուեալ եմք Հրահանգս վասն այտորիկ, եւ մատակարարել սարկավազին ցաւարտ յիւլի ընթացիցն Համայնարանական ուսմանց, տայով միանուագ ի ծախս ճանապարհի ուրբիս մի Հարիւր (100) եւ ապա ի պետս այլեւայլ ծախուցն ի մայրաքաղաքին ուրբիս 700 յերիս նուագս ի տարւոյ: Սարկավազն պարտի ուսանել զիրաւարանութիւն եւ ստանձինն զեկեղեցական իրաւագիտութիւն:

Գ. Պարտս զենեմք վարչութեանդ անձանձիւր փութով Հոգ անել վասն զորեցուն դոցա, առ իւրաքանչիւրում ումեքի նոցանէ պատշաճ Հրահանգս յաղագս ուսանելի տարակալիցն եւ յերկուս նուագս ի տարւոյ Համարս պահանջելով ի նոցանէ զընթացից ուսմանցն՝ զեկեղեցանել մեզ գայնմանէ ի գիտութիւն եւ ի տնօրէնութիւն:

Մկրտիչ Ա. կաթողիկոս

ՀԱԱ. ֆ.Պ- 312, ց.1, գ.41, թ.3-4: Բնագիր: Զեռագիր:

**ՍԻՆՈՂԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՐՄԵՂՎԻՆՅԱՆՑԻ ԿՈՂՄԻՑ ՌԻՍՈՒՄԱԿԱՆ ԵՊՍՏԱԿՆԵՐՈՎ ԸՆԹԱՐԱՐԱՆԻՆ 25000ռ. ԿՏԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

24 օգոստոսի 1898թ. Ս.էջմիածին

Ձեկեղուցումն ըստ կտակի Հանգուցեալ Գրիգորի Մեղուինեանց Տիխիսեցոյ պայմանք զործարութեան տոկոսեաց կտակեալ ի նմանէ 25000 ուրբի զրամագլխոյ, որպէս երեւի ի գործոյն տնտեսական մասին Սինոզիս թ. 56/97, են այտորիկ նախ՝ ցորչափ ճեմարանն Սրբոյ էջմիածնի ի գոյութեան իցէ, տոկոսիքն պարտին ի կիրարկանիլ միմիայն ի վերայ ուսումնական կրթական պիտոյից նորին ճեմարանի, իսկ ի գաղարեյն ի գոյութէնէն ճեմարանին, թեմական դպրոցք կամ ծխական Հոգեւոր ուսումնարանք Հայոց, ըստ առաւել կարօտութեանց, պարտին օգախ ի տոկոսեացն՝ ի նոյն նպատակ, եւ կամ ըստ բարեհաճ կամաց ընտրութեան պետին եկեղեցւոյ Հայոց ի կիրառցին ի վերայ ծախուց ուսումնառութեան Հայ պատանեաց ի բարձրագոյն ուսումնարանն Ռուսիոյ կամ արտասահմանի: Եւ երկրորդ՝ ի գործոյն Հաշուարարական մասին Սինոզիս, որ միուսն այլք իսկ կտակի, տեսանի, զի տոկոսիք կտակեալ զրամագլխոյն յինին ի տարին ինն Հարիւր երեսուն եւ ութ ուրբի վաթսուն կոպէկ (938ւ. 60դ.): Հրամայեցին: Սինոզս գանձեալ ունելով արդէն կտակաւանդ գումարն քսան եւ Հինգ Հազար (25000) ուրբեաց յանուն ճեմարանի Սրբոյ էջմիածնի, կտակելոց ի Հանգուցեալ Գրիգորէ Մէղուինեանց, սունէ զտնօրէնութեան իւր ըստ մտաց կտակարարին ըստ Հետեի լոյս՝ նախ պատուէր Հրամանի տայ գանձապահի Սինոզիս ընկալնուլ յարբուցի զրամատանէ (բանկ) յիւրաքանչիւր երիս ամիս գտոկոսիս յիշեալ 25000 ուրբեաց կտակագումարին եւ տայ վարչութեան ճեմարանի Սրբոյ էջմիածնի, ըստ օրինի ստորագրութեամբ եւ երկրորդ՝ որովհետեւ ըստ այժմ կտակի ի վերայ նախահաշու ճեմարանին յաւելեալ յին ինն Հարիւր երեսուն եւ ութ ուրբի վաթսուն կոպ. գումարն, ուստի ի կազմելն գնախահաշիւ նորին ճեմարանի վասն առաջիկայ 1899 ամի ունել ի նկատի եւ գայն գումար եւ ըստ այժմ կարգադրել: Իսկ վարչութեան ճեմարանին պատուիրել Հրամանագրութեամբ, զի ընկալեալ գտոկոսիս կտակաւանդ գումարին Մէղուինեանցի ի կիր արկէց գայնս ըստ պարզ իմաստի 14-րդ յօդուածոյ կտակի Հանգուցելոյն, եւ զգործարութէնէն զրամոցք տեղեակ սունել զՍինոզս:

Անգամ Սինոզի՝ Աշոտ վարդապետ

ՀԱԱ. ֆ.Պ- 312, ց.1, գ.960, թ.2 եւ չըը: Բնագիր: Զեռագիր:

**ՂԱԶԱՐՈՍ ՔԱՀԱՆԱ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆԻ ԾՆՈՐ ՀԱՎՈՐԱԿԱՆ ԽՈՍՔԸ ԸՆԹԱՐԱՐԱՆԻ ՀԻՄՆԱԳՐՄԱՆ 25 -ԱՄՅԱԿԻ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ**

16 սեպտեմբերի 1899թ. Սիմֆերոպոլ

Քաղաքակրթված եւ Հզոր ազգերի երջանիկ զավակներն ազատ ու ապահով եւ նախանձելի վիճակի մէջ, ուսման եւ գիտութեան նորանոր գեներբով սպառազինված՝ հսկայաբայլ զիմում են դեպի առաջ: Նրանց Հայտնի Հանճարներն իբրեւ քաջ արվեստագետներ, ուսման, գիտութեան եւ արհեստների գանազան ճյուղերը զարգացնելով եւ մշակելով, Հետզհետե կատարելագործեցին եւ ընդհանուր մարդկութեան Համար մեծամեծ բարիքներ պատրաստեցին: Հայոց ազգն եւս լուսավորութեան եւ քաղաքակրթութեան կենդանարար պտուղների Համան ու արժեքը իբրեւ գիտցող եւ յուրացնող տարր՝ անպատճառ արձակ ու Համարձակ նա կարող էր լուսավորութեան, մտավորական առաջադիմութեան եւ քաղաքակրթութեան ասպարեզում նախընթաց կարապետ Հանդիսանալ իւր զրացի

ազգիների մեջ: Բայց տարարախտարար, ամբողջ փոքր Ասիայում, միմիայն Հայոց ազգն ընդունած լինելով բրիտանական լոյս Հավատը, նրա դրացի մեծ եւ փքոր ալլախրոն, մոլեռանդ եւ արյունարբու ազգեր, երկար դարերի ընթացքում Հայաստան աշխարհը անընդհատ կռիվների եւ արյունաշագփա պատերազմների ասպարեզ դարձրին: Բազմաչարչար մեր Հայ ազգն իւր քաղաքական անկախութիւնը կորցնելուց հետո, թողեց նա զբախտանման իւր Հայրենի երկիրը, իւր արտն ու գուժանը, իւր կիսակործան տաճարներն ու սրբավայրերը, իւր պանծալի նախնիքների անմոռանալի շիրիմները եւ պանդխտութեան ջուրը ձեռքին՝ սկսեց գաղթել երկր երկիր, հեռու եւ անծանոթ աշխարհներ, գեթ միայն ազատ շունչ բաշխելու համար: Աշխարհիս չորս կողմը ցիրուցան եղած Հայոց թշուառ ժողովրդի սիրտն ու Հոգին ի մի կապող միակ աստվածակերտ օղակ եղել է եւ է Հայաստան: Բայց բազմաչարչար սուրբ է եկեղեցին իւր անձնփեր, բանիմաց եւ բնտիր Հոգեւորականներով: Բայց տարարախտարար, տարազեպ եւ աննպաստ քաղաքական Հանգամանքների շնորհիվ, Հայոց եկեղեցին չունի ժամանակին պահանջներին հարմարավոր եւ կրթված յանպիսի Հոգեւորականներ, որոնք կարողանային Հայոց քարացած զգացմունքները Հաղեցնելով, սերմանել նրանց սրբերում մարգարայ փրկիչ երկնային եւ անմահ գաղափարները: Գաղափարներ՝ կրոնական եւ բարոյական, որոնք մարդոց քարացած եւ ամայի անապատ դարձած սրտերը սրբում, մաքրում եւ ազնվացնելով՝ աստվածեղեն անուշաբույս, սրբութեան խորան է դարձնում: Հավերժահիշատակ Գեւորդ Դ Հոգեւոր- Հայրապետը՝ սրտան աչքերով դեռեց իւր սիրեցյալ Հայ Շոտի եւ մեր բազմաչարչար սուրբ եկեղեցու ամենաանհրաժեշտ կարիքները եւ պիտույքները: Եվ այս ամենահարկավոր կարիքներին լրումն տալու համար, ձեռնարկեց նա երկու դարավոր եւ ազգու միջոցներ դարձադրել: Այն է, նախ՝ Հայոց բազմաչարչար սուրբ եկեղեցու համար նախապատրաստել բնտիր եւ բանիմաց Հոգեւորականներ, որոնք կարողանային նրա (Հայոց ս. եկեղեցու) նսեմացած փառքն ու շուքը դորացնել ու բարձրացնել եւ երկրորդ՝ Հայ ժողովրդի սիրտն ու Հոգին կրթող ու դաստիարակող ժրջան եւ անձնփեր ուսուցիչներ պատրաստել: Այս վեճ նպատակին հասնելու համար մեծագործ Հայրապետը հատուկ հեռաեստութեամբ, հղացավ մի Հոգեւոր ճեմարան հիմնել, Հայոց Արարատյան աշխարհի կենտրոնում՝ մեր Հնադարյան Մայր Աթոռ սուրբ Էջմիածնի ծոցում: Ընշտ սրանից 25 տարի առաջ, 1894թ. Մայր Աթոռի արեւելյան կողմը, Հայոց պատմական Մասիսի հանդեպ, մեր Հոգեւոր ճեմարանի համար նախօրոք պատրաստված փառահեղ շինութեան մեջ, Գեւորդյան ճեմարանի բացման եւ օրհնութեան շքեղաշուք հանդես կատարվեցավ: Վեճ հիմնադիրը փառավոր հանդեսի գլուխն անցած՝ ուրախ ու զվարթ եւ ժպտալով նա խաչակնքում եւ օրհնում էր իւր Հոգեւոր զավակներին, իսկ աջ եւ ձախ կողմից շար ի շար ընկած Հոգեւորականութեւնն ու բազմաթիվ աշակերտներ պատշաճավոր շարականներ երգելով՝ համբարայլ գիմում էին ճեմարանի հյուսիսային կողմը եւ խուռն բազմութեւն հետեւում էր հանդեսին: Ընտարանի բացման հանդեսի օրը՝ նրա տեսուչը՝ մեր Հայտնի Հայագետ, բարեհիշատակ Գարբիէլ] արքեպիսկոպոս] Այվազյանց մի գրաբատ ճառ կարդաց: Ահա այն, օրից մինչեւ ցարդ՝ անցել է մի բառորդ դար եւ այսքան տարիների ընթացքում Հայոց միակ բարձրագույն կրթարանը՝ շատ չար ու բարի օրեր է տեսել, շատ ահարկու մրրիկների եւ կործանիչ փոթորիկների է հանդիպել, բայց փառք եւ գոհութեւն Արարչին, որ մեծ քահանայապետի բազմաչարչար նահատակի եւ Հայաստան աշխարհի ու Գրիգոր Լուսավորչի սրբազան աջը՝ ամեն փորձանքներից եւ փտանդներից նրան ազատ է պահել ու պահպանել: Այսօր Հայագրի բնտիր եւ բանիմաց զավակները երախտագիտական լի զգացմամբ օրհնելով վեճ հիմնադրի անմահ հիշատակը, համեստ կերպով տոնում է նրա հիմնարկած ուսման տաճարի գոյութեան 25-ամյա հոբելյանը: Մայր Աթոռի Գիւորդյան ճեմարանի արդյունաշատ գոյութեան 25-ամյա տարեդարձի հիշատակը՝ իսկապես մեր կրոնական եւ բարոյական վերածնութեան քաղցր հիշատակն է: Ուրեմն՝ կեցցե՛ մեր Մայր Աթոռ, կեցցե՛ վեճ[ափառ] Հայրիկ եւ Հայրապետութեւն Հայոց, կեցցե՛ Հայն եւ Հայութեւն, կեցցե՛ Գեւորդյան Հոգեւոր ճեմարան եւ ուսուցչական խումբը: Եվ եւ նվաստ, որպես նախկին աշակերտ ս.էջմիածնի ժառանգավորաց Հոգեւոր դպրոցի, ի խորոց սրտե մաղթում եմ առ ամենաբարձրյալն Արարչին, որ մեր լուսավորութեան, կրոնական եւ բարոյական վերակենդանութեան այս միակ

լուսատու փարոքը, Հաստատուն, անխախտ եւ անասան պահե դարեկար եւ սերնդե սերունդ, ի պայծառութեւն մեր բազմաչարչար սուրբ եկեղեցւոյ եւ ի պարծանս մեր թշուառ Հայ ազգի, այժմ եւ Հավիտյանս, ամեն:

Ղազարոս քահանա Հովսեփյան

ՀԱԱ, ֆ.Պ- 312, ց.1, գ.46, թ.82-83: Բնագիր: Ձեռագիր:

№ 9  
ՄԵՍՐՈՂ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՄԲԱՏԱՆԻՊՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝  
ՃԵՄԱՐԱՆԻ 25-ԱՄՅԱ ՀՈՐԵԼՅԱՆԻ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ԳՐԲԵՐ  
ՆՎԻՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

25 սեպտեմբերի 1899թ.  
Ա.Էջմիածին

Տկարութեան պատճառով Երնջակ սուրբ Կարապետի վանքին բացակա լինելով՝ անկարացա համակրանաց հավաստիքը նաեւ նյութականով ցոյց տալ դեպի ճեմարանը եւ նորա վարչութեւնը: Ուստի անձամբ փութացա մասնակից, խնդակից եւ ուրախակից լինել ճեմարանի քսանեւհիղ ամյա հոբելյանի նշանավոր հանդեսին եւ ի ցոյց անկեղծ համակրանաց նվիրեմ հասուն ճեմարանի 50 օրինակ տպագիր եւ ձեռագիր կրոնական եւ պատմական գրքեր, ընդ որս եւ հանգուցյալ Գարբիէլ Արքեպիսկոպոս Այվազյանի ձեռագիր գրած ճեմարանի պատմութեւնը:

Մեսրոբ արքեպիսկոպոս Սմբատյան

ՀԱԱ, ֆ.Պ- 312, ց.1, գ.46, թ.88: Բնագիր: Ձեռագիր:

№ 10  
ՄԿՐՏԻՉ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՈՆԴԱԿԸ՝ ԳԱՐԵԳԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ  
ՆՈՎԱԵԹՅԱՆԻՆ՝<sup>10</sup> ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՏԵՍՈՒՉ ՆՇԱՆԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

20 օգոստոսի 1905թ.  
Վաղարշապատ

Հոգեշնորհ Տ.Գարեգին վարդապետի Յովսէփեան, տեսչի թեմական Հոգեւոր դպրանոցի Հայոց երեւանայ, հարագատի Մայր Աթոռոյ ողջոյն եւ օրհնութեան հարապետական:

Դու, որ ի տղայ տիոց սնեալ եւ զարգացեալ ես ընդ յարկաւ Հոգեւոր ճեմարանի Մայր Աթոռոյ եւ յետ բոլորելոյ գլխակատար դասընթացս նորին, ուղեւորեցար ի համայնարանս Գերմանիոյ առ ի կատարելագործել յուսմունս, զկնի վերադարձիդ անտի հաճութեամբ մերով կարգեցար ի մէնչ ի պաշտօն ուսուցչութեան աստուածաբանական գիտութեանց ի ճեմարանիս, զոր եւ վարեցիր խղճի մտք յընթացս քանի մի ամաց, գոհ կացուցանելով զմեզ եւ զաշակերտնայն միանգամայն: Այլ սակայն հարկադրեալ մեր ի բերմանց հանգամանաց ժամանակի, թոյլ տուար քեզ փոխարիլ պաշտամամբ տեսչի ի թեմական Հոգեւոր դպրանոցն Հայոց երեւանայ ըստ բնտրութեան պատուարժան Հոգաբարձութեանն: Վարեալ քո զպաշտօն տեսչի այն դպրանոցի զամս երիս, տեսար քեզ ժիւր եւ եռանդուն, որ զհետ լինէիր բարեկարգութեան յանձն եղելոյ խնամոցդ Հոգեւոր կրթարանին, ըստ ուսումնականին ասեմք եւ ըստ վարչականին:

Տեսեալ մեր գիտրձառութիւն եւ զթաղանթութիւն քո եւ մանավանդ լուեալ մեր բազմիցս զգոհունակութիւն Հոգաբարձութեանն զխոհեմ եւ աշխուշ կաւալարութեանէդ, բարուք համարեցաք կոչել քեզ ի պաշտօն տեսչութեան Հոգեւոր ճեմարանիս մերոյ ի բարոյական եւ յուսմունական յառաջադիմութիւն նորս: Պատուիրեմք քեզ շուտ ընդ փոյթ յանձնել զհաշիւս եւ զամենայն տեսչութեան գործս Հոգաբարձութեան դպրանոցին երեւանայ եւ փութալ ի Մայր Աթոռս առ ի ստանձնալ զնոր պաշտօնդ: Այլ եւ յանձն ասնեմք քեզ կոչել զկարող անգամս միաբանութեան Մայր Աթոռոյ յուսուցչութիւն կամ յայլ պաշտօն,

նախապէս ստանալով առ այդ զհաճութիւն մեր:

Տէրն տէրանց, որ տուիչն է ամենայն բարութեանց եւ իմաստութեան, լցուսցէ զհոգի եւ զմիտ քո շնորհօք, առ ի անթերի լնուլ զիրեայսն ի վերայ քո զպարտիս:

Ողջ լեր գօրացեալ ի Տէր եւ օրհնեալ ի մենջ: Ամէն:

Մկրտիչ կաթողիկոս

ՀԱԱ, ֆ.Պ-312, ց.1, գ.173, թ.126 եւ շրջ.: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 11

Ս.ՊԵՏԵՐՐՈՒՐԳԻ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԳՈՒՅՔԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԽՈՐ ՀԻՂԻ ՆԱԽԱԳԱՀ ԻՇԽԱՆ ԱՔԱՄԵԼԻՔ ԼԱԶԱՐԵՎԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԷՋՄԻԱՇՆԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆԸ: ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԼԱԶԱՐՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԹՈՇԱԿԱՌՈՒ ՍԱՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

18 դեկտեմբերի 1909թ.  
Ա.Պետերբուրգ

*В ответ на отношение академии от 7 ноября с/з за N 418, совет настоящим сообщает, что к имеющимся уже 30 стипендиатам Академия может зачислить с 1-го января 1910 года еще десять стипендиатов.*

*Таким образом с указанного времени в Эммиадзинской Духовной Академии будет всего сорок стипендиатов имени графа Ивана Лазаревича Лазарева, список коих, по примеру прошлых лет, совет просит представить своевременно.*

Председатель князь Абамелик Лазарев

ՀԱԱ, ֆ.Պ-312, ց.1, գ.188, թ.89. Բնագիր: Մեքենագիր:

N 12

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՏԱՐԱՍՈՎԻ (ԹՈՐՈՍՅԱՆ) ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՏԵՍՈՒՋ ԲԱԳՐԱՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ: ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՄԱՍՆԱՇՆԵՔԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՀԱՄԱՐ 40000 Ռ. ՏՐԱՄԱԴՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

31 Հունվարի 1912թ.  
Մոսկվա

*Ի պատասխան թիվ 881, Հունվար 16 թվակիր Ձեր ազնվական գրության, պատիվ ունեմ ծանուցանել, որ այսօր ս.էջմիածնի սինոդի անունով փոխադրեցի քառասուն Հազար ռուբլի (40000 ռ.) գումարը եւ փոխադրության տոմար ուղարկեցի ամենապատիվ ա. տեղակալին: Հիշյալ գումարով պետք է կառուցվի ճեմարանին առնթին բնական դիտությունների բաժանմունք, ինչպես արդեն Ձեզ Հայտնի է (отделение естественных наук при Эммиадзинской Духовной Академии) մեր չորս եղբայր Հիշատակին (Ալեքսանդրի եւ Միքայելի ու Հանգուցյալ Ղազարի եւ Գարրիելի թորոսյանց):*

*Անշուշտ այդ քառասուն Հազար ռուբլին կդնեք ընթացիկ Հաշվով գրամատանը եւ ներկա գարնան սկզբն իսկ, ինչպես որ Հայտնեցիք, գործը կսկսեք:*

*Միանգամայն լիահոյս ենք, որ այդ գործը Ձեր անմիջական ղեկավարությամբ կսկսվի, կավարտվի եւ կկազմակերպվի:*

*Ձեր ձեռնարկելիք աշխատություններուն Համար իմ, Միքայելին եւ Հանգուցյալ եղբայրներու ծառանդներուն կողմանե ընդունեցեք կանխավ ջերմ շնորհակալություններս:*

*Մ'նամ խորին Հարգանաց Հավաստիք*

Ալեքսանդր թորոսյան

*Մանթոնություն. Ալեքսանդր թորոսյանից ստացվեց 40 Հազար ռուբլի գումարը եւ փետրվարի 11-ին զբվեց Թիֆլիզի առևտրական բանկի երեւանյան բաժանմունքում ս.Սինոդի անունով Հերեյալ կերպով:*

*20 Հազար ռուբլին մի տարով 5% -ով:*

*10 Հազար ռուբլին վեց ամսով 4% -ով եւ*

*10 Հազար ռուբլին ընթացիք Հաշվով 3 1/2% -ով:*

*Բնական դիտությանց բաժանմունքի շենքը ի Հիշատակ թորոսյան եղբայր սկսվելու է 1912թ. գարնանը:\*\*\**

Բազրատ Վարդապետ

ՀԱԱ, ֆ.Պ-312, ց.1, գ.978, թ.30 եւ շրջ.: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 13

ԳԵՎՈՐԳ Ե ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՈՆԴԱԿԸ՝ ՀՈԳԵՎՈՐ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ԼՍԱՐԱՆԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆԸ ԵՐԿՈՒ ՄԱՍՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ՝ ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆԻ ԲԱԺԱՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

17 Հունվարի 1914թ.  
Վաղարշապատ

*Գերապատիւ նախագահի տ. Բազրատ եպիսկոպոսի եւ մեծարգոյ անգամոց մանկավարժական խորհրդոյ մասնագիտական բաժնի Գէորգեան Հոգեւոր ճեմարանի, Հարազատ որդւոց Մայր Աթոռոյս ողջու եւ օրհնութիւն Հայրապետական:*

*Քաջայայտ է Ձեզ, զի յ30 յուլիսի 1912 ամի թ. 698 մակագրութեամբ մերով Հաստատեցաք զմշակեալ ի ժողովս Ձեր գծրագիր յարանական բաժնի Հոգեւոր ճեմարանից, որո Հելով զբարձրագոյն բաժինն յերկուս մասնագիտութիւնս՝ յաստուածարանական եւ ի Հայագիտական բաժանմունս:*

*Գիտէք նոյնպէս, զի ի նմին իսկ 1912 ամի կոնդակաւ մերով յ8 մայիսի թ. 339 բացաւ եօթներորդ նոր դասարան զպրանոցական բաժնի ճեմարանից եւ ի 27 մայիսի 1912 ամի թ. 393 մակագրական կարգադրութեամբ մերով Հաստատեցաք զդասաբաշխումն զպրանոցական բաժնի:*

*Զարդիս ի նկատ առեալ մեր զայս ամենայն Հանգամանս, առաւել եւս անհրաժեշտ վարկանիմք կազմակերպել եւ վերածել զյսարանական բաժնին յիսկական բարձրագոյն զպրոց բոս տրամադրութեան եւ թոյլտուութեան կայսերահաստատ կանոնաց 1874 ամի:*

*Առ այս ի նկատ առեալ մեր զյայտարարութիւն գերապատիւ նախագահից մանկավարժական խորհրդոյց յ8 յուլիսի անցելոյ 1913 ամի, որով առաջի առնէ մեզ զգլխավոր Հիմունս ապագայ կանոնադրութեան բարձրագոյն բաժնի, եւ Հաճ եւ Հաւան գտեալ մեր ընդ առաջարկեալ սկզբունս բարձրագոյն զպրոցի, այսու Հայրապետական կոնդակաւ մերով պատուէր տամք Ձեզ նախ՝ մշակել զմանրամասն կանոնադրութիւն բարձրագոյն բաժնի ճեմարանից Համաձայն զլիսուոր սկզբանց, յիշատակելոց ի յայտարարութեանց, երկրորդ՝ եթէ մանկավարժական խորհուրդց անհրաժեշտ եւ օգտակար Համարիցէ վերաքննել զորեւէ խնդիր ի գլխավոր սկզբանց, ստանալ նախապէս զգրաւոր թոյլտուութիւն մեր, երրորդ՝ եթէ խորհուրդց անհրաժեշտ Համարիցէ Հրաւիրել զփորձառու եւ զձեռնՀաս անձինս վասն մշակելոյ գնախագիծ մանրամասն կանոնադրութեան, զէկուցանել մեզ եւ ստանալ ի մէնջ զթոյլտուութիւն եւ չորրորդ՝ առաջի աչաց ունելով զկանոնադրութիւնս Հոգեւոր ճեմարանից եւ բարձրագոյն զպրոցաց, զպայմանս եւ զՀանգամանս Մայր*

\*\*\* 1912թ. սեպտեմբերի 29-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կողմից կատարվել է բնական գիտությունների Համար կառուցվելիք շենքի Հիմնաքարի օրհնությունը: «Առարատ» ամսագիր, 1912թ., Հոկտեմբեր-նոյեմբեր, 883 էջ: Ենթադրվում է, որ պատերազմը խչընդոտել է շենքի կառուցմանը -Մ.Ա.:



Աթոռոյս եւ ճեմարանիդ, նաեւ զպահանջս եւ զկարիս ազգային կենաց մերոց, ամենայն խոհականութեամբ եւ հեռատեսութեամբ մշակել եւ խմբագրել զնախագիծ մանրամասն կանոնադրութեան եւ փութով ներկայացուցանել մեզ ի տնօրէնութիւնս:

Մագիթեմք ի Տեառնէ Ձեզ կար եւ զօրութիւն վասն յաջողութեամբ ի կատար ատելոյ զեղեայս ի վէրայ Ձեր զպարտականութիւնս յօգուտ եւ ի բարգաւաճումն Հոգեւոր ճեմարանի Մայր Աթոռոյս:

Ողջ լէրուք, զօրացեալ ի Տեր եւ օրհնեալ ի մէնջ, ամէն:

Գեորգ Ե կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

ՀԱԱ, ֆ.Պ- 312, ց.1, գ.64, թ.1-2: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 14

ԿԱԹՈՂՆԻԿՈՍԻ ԳԻՎԱՆԱՊԵՏ ԲԱԳՐԱՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ  
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆԸ՝ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ԾԵՆՔԸ  
ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐԱՊԵՍ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ՏՐԱՄԱԳՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

29 Հուլիսի 1915թ.  
Ա.էջմիածին

Ազգիս Վեհափառ Հայրապետը, տեսնելով տաճկահայ իր հոտի սոսկալի վիճակը, ս.էջմիածնում ապաստանած տասնյակ Հազարավոր փախստական գաղթականներին, առանձնապես թշվառ կանանց ու մանուկների հուսահատ դրութիւնը եւ վարակիչ ծանր հիվանդութիւնները, բարեհաճեց կարգադրել, որ Գեւորգյան Հոգեւոր ճեմարանում այս ուսումնական տարին դասատուութիւնը սկսվի ոչ սեպտեմբերի 1-ից, այլ նոյեմբերի 1-ից:

Հայտնելով Հայրապետական սուլն կարգադրութեան մասին, դիվանս հանձնարարում է վարչութիւնը անմիջապէս տեղեկացնել բոլոր աշակերտներին, որպէսզի զան էջմիածին նոյեմբերի 1-ին, քանի որ ննջարանը վերածված է հիվանդանոցի, իսկ ճեմարանի չենքը ժամանակավորապէս Հատկացրած է անտեր ու Հյուծված մանուկների ապաստարանի համար:

Դիվանապետ՝ Բագրատ եպիսկոպոս

ՀԱԱ, ֆ.Պ- 312, ց.1, գ.214, թ.84, 84 չըջ: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 15

ՃԵՄԱՐԱՆԻ ԱՇԱԿԵՐՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՁԱԿԱՆ ՄԱՐՄՆԻ  
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՄԱՆԿԵՈՐ ՀԻՆ՝ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԻ  
ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ ՄԱՐՄՆԻ ԸՆԳՈՒՆԱԾ  
ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

26 Հոկտեմբերի 1917թ.  
Ա.էջմիածին

Ճեմարանի աշակերտական ներկայացուցչական մարմինը ամսոյս 24-ի եւ 26-ի նիստերում կայացրեց հետեւյալ որոշումները.

1. Պաշտոնական աղօթքը եւ եկեղեցի գնալը վերացնել:
2. Վերջին եւ նախավերջին դասարանների աշակերտները ազատ ժամերին իրավունք ունեն գուրս գալու առանց վերակացուններին հայտնելու, իսկ մյուս դասարանների աշակերտները թուլյութութիւն ստանալով ներկայացուցչական մարմնի հերթապահ անդամից՝ կարող են դուս գնալ:
3. Մանկավարժական խորհրդում աշակերտութիւնը ունենալու է 6 ներկայացուցիչ, որոնցից 3-ը վերջին երկու դասարաններից՝ վճռական ձայնով, իսկ մնացած 3-ը՝ խորհրդակցական ձայնով, ստորին 3 դասարաններից:
4. Տնտեսական հանձնաժողովում աշակերտութիւնը ունենալու է 2 վճռական ձայն:

5. Մատենադարանում ունենալ մի ներկայացուցիչ:
6. Աշակերտական կազմակերպութիւնները ճանաչել օրինավոր:  
Այսու պարտք ենք համարում հայտնել, որ վերոհիշյալ որոշումներից 1 եւ 2 գործադրութեան մեջ են մտնում հանձնված օրից:

Ճեմարանի Աշ. ներկայացուցչական մարմնի նախագահ՝ Վարդան Դեմիրճյան  
Քարտուղար՝ Ն.Ա.Հարոնյան

ՀԱԱ, ֆ.Պ- 312, ց.1, գ.214, թ.159: Բնագիր: Ձեռագիր:

Ծանոթութիւններ

1. Սինոզ - Հայ եկեղեցու բարձրագույն ատյան կաթողիկոսի նախագահութեամբ: Հիմնվել է 1837թ. փետրվարի 22-ին, լուծարվել 1924-ին, տեղը գիջելով Գեորգույն Հոգեւոր խորհրդին:
2. Գեւորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի (Քերեստեճյան Գրիգոր Պետրոսի) 1813-1882թթ., եկեղեցական Հասարակական գործիչ, 1866-ից Ամենայն Հայոց կաթողիկոս, հիմնադիրը «Գեւորգյան ճեմարանի», «Արարատ» ամսագրի, էջմիածնի թանգարանի:
3. Գարրիել Այվազովսկի (Այվազյան) Կոնստանդնի - 1812-1880թթ., մանկավարժ, պատմաբան, թարգմանիչ, Հայ եկեղեցական գործիչ, «Բազմապեղ» ամսագրի հիմնադիր եւ խմբագիր (1843-48թթ.), Փարիզի Հայկազյան վարժարանի հիմնադիր, «Մասյաց աղավի» ամսագրի խմբագիր եւ հրատարակիչ:
4. Голос - քաղաքական-գրական ամենօրյա թերթ, լույս է տեսել Ս.Պետերբուրգում 1863-1883թթ.:
5. Всемирная иллюстрация - պատկերազարդ շաբաթաթերթ, հիմնադիր Գերման Գուպպե, լույս է տեսել Ս.Պետերբուրգում 1869 թվականին:
6. Մշակ - Հասարակական-քաղաքական, գրական օրաթերթ, լույս է տեսել Թիֆլիսում 1872-1921թթ. Հիմնադիր ու խմբագիր Գր.Արծրունի: Խմբագիրներ են եղել նաեւ Ալ.Քարանթարը, Հ.Առաքելյանը, Լեոն, Տ.Հախումյանը:
7. Մեղու Հայաստանի - քաղաքական-քանասիրական եւ առևտրական լրագիր: Լույս է տեսել 1858-1861, 1863-1872թթ. Թիֆլիսում: Հրատարակիչ՝ Հ.Էնֆիաճյան, խմբագիր Ստ.Մանգինյան:
8. Մկրտիչ Ա Վանեցի, նրիմյան Հայրիկ (1820-1907թթ.) - Հասարակական-քաղաքական գործիչ, 1893-ից Ամենայն Հայոց կաթողիկոս, «Արծիվի Տարնի» շաբաթաթերթի հիմնադիր, Բեռլինի կոնգրեսի Հայկական պատվիրակութեան նախագահ (1878թ.), Հեղինակ է արձակ եւ չափածո գործերի:
9. Մերոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյան - 1833-1911թթ., Հոգեւոր գործիչ, Հայագետ, Հայտնաբերել եւ ուսումնասիրել է մեծ քանակութեամբ բեւեռագիր եւ վիմագիր արձանագրութիւններ: 1892-ին ընտրվել է Ռուսական կայսերական հնագիտական ընկերութեան անդամ:
10. Գարեգին Կարապետի Հովսեփյանց, Գարեգին Ա Հովսեփյան - (1867-1952թթ.), Հայ մշակութային գործիչ, մանկավարժ, Հայագետ, 1905-06թթ. եւ 1915-17թթ. Գեւորգյան ճեմարանի տեսուչ, 1943թ. -ից Մեծի Տանն կրիկիկո կաթողիկոս:

# ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻՍԻՈՆԵՐ ԶՈՐՋ ՔԱՇԻՆԳ ՆԵՓԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ԲԻԹԼԻՍԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԴԵՐԻ ՄՄԱՆԻՆ

1810թ. ԱՄՆ-ի Բոստոն քաղաքում Հիմնվել է Արտաքին Առաքելությունների Համամիսիոներական Ամերիկյան Խորհուրդը, որը ցանկանում էր բողոքականություն տարածել ամբողջ աշխարհում: Վերջինս, 1820թ., իր առաջին քաղաղչներին է ուղարկել Օսմանյան կայսրություն՝ Լիբանան: Ելնելով Օսմանյան կայսրության իշխանությունների վերաբերմունքից, միսիոներներն իրենց գործունեությունը ծավալում էին կայսրության քրիստոնյա բնակչության, մասնավորապես՝ Հայերի շրջանում: Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք Կ.Պոլսում ամերիկացի միսիոներները հաստատվել են 1830թվականին: Կ.Պոլսը Հանդիսանում էր կայսրության ամբողջ տարածքում գործող ամերիկյան միսիոներների կենտրոնը:

Բիթլիսի ամերիկյան միսիոներական կենտրոնը 1858թ. Հիմնել են Զորջ Քաշինգ Նեփը (Georg Cashing Knapp) եւ իր կինը՝ Ալգինա Չրբչի Նեփը: Հետագայում, Միքեի Եարլոթի էլի բույրերի հետ Համատեղ ջանքերով, նրանք 1868թ. Բիթլիսից ոչ հեռու, գեղատեսիլ մի վայրում, Հիմնում են ամերիկյան «Մատենի Նույնի» սեմինարիայի (այդ ժամանակ) մասնաճյուղը:

Ջ.Նեփերի երեխաները ծնվել եւ մեծացել են Բիթլիսում: Նրանցից ավագը՝ Զորջ Փերկինս Նեփը ծնվել է 1863թ.: Երբ նա 14 տարեկան էր, Հայրը նրան ուղարկեց Միացյալ Նահանգներ սովորելու: Դպրոցն ավարտելուց հետո, 1887թ., նա ընդունվում է Հարվարդի աստվածաբանական սեմինարիան: 1890թ. ավարտելով ուսումը, Զորջ Փերկինս Նեփը վերադառնում է Բիթլիս եւ հոր հետ միասին ձեռնամուխ է լինում միսիոներական գործունեությունը: Նա Հիանալի տիրապետում էր ինչպես Հայերենին, այնպես էլ թուրքերենին: 1896թ. Զորջ Փ.Նեփին վտարեցին թուրքալից, մեղադրելով Հայերին՝ իշխանությունների դեմ հրահրելու մեջ: 1899թ. նա վերադարձավ Արևմտյան Հայաստան Խարբերդ, ուր Հիմնեց որբանոց, վերականգնեց միսիոներությունը պատկանող շինությունները, եւ այլն: 1909թ. Նեփը կրկին վերադարձավ Բիթլիս: 1915թ. հուլիս-հուլիս ամիսներին, Բիթլիսի Հայ բնակչության ջարդերի ժամանակ, նա ամեն ջանք գործադրեց, որպեսզի վերջ դնի Հայերի կոտորածներին: Սակայն, երիտթուրքական իշխանությունները ձեռնադրեցին անցանկալի վկային եւ, պահակամերի ուղեկցությամբ, տարան Դիարբեքի: Ըստ թուրքական պաշտոնական վարկածի, Զորջ Փ.Նեփը մահացել է 1915թ. օգոստոսի 10-ին բժավոր աիֆից: Խարբերդի ամերիկյան Հյուպատոս Լ.Դեյսի եւ բժիշկ Ասկինսոնի՝ համոզմամբ, միսիոների՝ աիֆից մահանալու վարկածը, չի համապատասխանում իրականությունը: Զորջ Փ.Նեփը, ավելի քան 25 տարի ծառայելով որպես միսիոներ, իր կյանքը նվիրաբերեց Հայ ժողովրդին:

Ստորեւ ներկայացնում ենք Բիթլիս քաղաքի Հայերի ջարդը վկայող Զորջ Փերկինս Նեփի 1895թ. հոկտեմբերի 25-ի գեկուցագիրը: Փաստաթուղթը պահպանվում է Հայաստանի ազգային արխիվի Հենրի Փեննս Լինչի՝ անձնական ֆոնդում (Փ.411, ց.1, գ.226, թ.1-38): Փաստաթղթի թարգմանությունը անգլերենից Հայերեն կատարվել է մեր կողմից, եւ այն հրատարակվում է առաջին անգամ:

## Ստեփան Փայասլյան

### ԲԻԹԼԻՍԻ ԶԱՐԴԵՐԸ

Ճակատագրի դաժան հեղանակը է թվում այն փաստը, որ եվրոպական երեք հզոր պետությունների (նկատի ունի Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան եւ Ռուսաստանը՝ Ա.Փ.) կողմից Սասունի ջարդերի՝ երկարատեւ եւ մանրակրիտ հետաքննությունից հետո, Բիթլիսի շրջանում եւս տեղի ունեցան ջարդեր, որոնք շրջանը անձանաչելի դարձրին՝ նույնիսկ թուրքական իշխանությունների համար: Թուրքերն այստեղ՝ մի քանի քաղաքներում, կազմակերպեցին Հայերի նոր ջարդեր, որոնք իրենց դաժանությունը ստվերեցին անգամ Սասունի ջարդերը:

Վերջին շրջանում Օսմանյան կայսրության Հայաստան վայրերում տեղի ունեցան Հայերի ջարդեր, բայց ոչ մի շրջանում թուրքերն իրենց չմերկացրին այնքան տեսանելի, որքան՝ Բիթլիսում:

Բիթլիսի բնակչության թիվը Հասնում էր 30-40 հազարի, որից երկու երրորդը մահմեդականներ են: Անհիշելի ժամանակներից մոլեռանդ մեծամասնությունը Հայերին համարում էր իր օրինական զուհը եւ նրանց Հետ վարվում ինչպես կամենար:

Քաղաքի կենտրոնում կար մի ամրոց, որը կառուցել էր Ալեքսանդր Մեծը: Սրանից արևելք գտնվում էր մի լայն տարածք, որտեղ աեղակալված էին Բիթլիսի նեղ շուկաները (նկատի ունի այն վայրը, որտեղ վաճառում էին բնամթերք՝ Ա.Փ.): Սրանցից շատերը ծածկված էին ծանր տանիքներով եւ լուսավորվում էին դրանց անցքերից:

Չնայած Բիթլիսի Հայերի երկչտությունը եւ պաշտպանական հարցերում նրանց անկազմակերպվածությունը, Բիթլիսը, 1891թվականի աշնանից ի վեր, երբ Բիթլիսի նահանգապետ նշանակվեց Հասան Թահսի փաշան, 3-4 տարի փոթորկուն կենտրոն դարձավ:

Սասունի Տալվրիկ՝ գյուղը կասկածյալ Հեղափոխականներից «ազատելու համար, Թահսի փաշան օգտագործեց քրդերին, սակայն, երբ այս փորձը ձախողվեց եւ քրդերը պարտություն կրեցին, նա «խաղաղություն» հաստատեց Սասունի տարածաշրջանում:

Ապստամբությունը ճնշելու համար սուլթանը պարզեւտորեց Թահսի փաշային: Դիմելով սադրանքների բոլոր հնարավոր միջոցներին, վերջինս, 1893-1894թթ. ձմռանը, շարունակեց իր (հակահայկական) քաղաքականությունը: Այս ժամանակ Հայերից խնջեցին Հին հրապանները, ինչպես նաեւ՝ ժամանակակից գեներալներ (Հայերը շատ քիչ ունեին դրանցից): Հետեւաբար, քրիստոնյա համայնքը մնաց անպաշտպան: Անգամ այս դժվարին կացություն մեջ, Հայերը, դիմելով ողջամտության եւ Հեռատեսության, Համախմբվեցին, որպեսզի կարողանան դիմադրել այս հարձակումներին եւ ազատվել իրենց այն հավատակիցներից (քիչ քանակով Հայ զավաճաններից), որոնք կառավարության ձեռքին Հայերի դեմ լավագույն գեներալ էին Հանդիսանում:

Բիթլիսի Հայերը ոչ միայն խուսափում էին իրենց գործունեությունը իրենց դեմ հրահրել մահմեդականներին, այլեւ անգամ չպատժեցին իրենց դավաճաններին, ինչպես նրանց (դավաճանների՝ Ա.Փ.) Հետ վարվեցին այլ տեղեր, ինչպես օրինակ՝ Վանում: Հարկ չեմ համարում խոսել Սասունի ջարդերի (ինչպես նաեւ դրանց՝ Բիթլիսի Հայերի համար ունեցած հետեւանքների) ժամանակ Թահսի փաշայի խաղաղած դերի մասին: Երբ նրան չհաջողվեց ստանալ Հայերի աջակցությունը (օգնել ձեռքազրկելու «կասկածյալ Հեղափոխականներին»), նա ձեռքազրկեց 15-20 հեղինակավոր Հայերի եւ նրանց նկատմամբ դաժան վերաբերմունք ու տարբեր սպառնալիքներ կիրառելով, փորձեց ստիպել Հայերին՝ իրենց վրա վերցնել Սասունի դիմադրության պատասխանատվությունը:

Թահսի փաշայի Հուսահատ ջանքերը որեւէ բացատրություն տալու իր արածի համար, կանխվեց իր պաշտոնանկությունը, որը տեղի ունեցավ եվրոպական հետաքննիչ Հանձնաժողովի՝ Մուշ ժամանելուց հետո:

Հետաքննիչ Հանձնաժողովի անգամներից մեկը՝ Օմեր բեյը, նշանակվեց նահանգապետի պաշտոնակատար եւ Հանդես եկավ բարեփոխումների մեծ խոստումներով: Նա խոստացավ ազատ արձակել բանտարկված հեղինակավոր Հայերին (այն 15-20 հոգուն), սակայն, բավականին զորեղ չգտնվեց դիմադրելու քաղաքի մահմեդական բնակչության առաջնորդներին (արքեպ զեմ էին Հայերի ազատմանը՝ Ա.Փ.): Եվ այդ հեղինակավոր Հայերը բանտում մնացին այնքան ժամանակ, քանի գեռ ազատ չէին արձակվել քաղաքական բոլոր բանտարկյալները:

Թահսի փաշայի բոլոր կողմնակիցները բացառությունը մեկ-երկուսի, շարունակեցին գրադեցնել պաշտոններ իշխանություն մարմիններում: Ոչ մի ուշադրություն չգարձվեց նրանց դեմ Հայերի ներկայացրած բողոքներին:

Բիթլիսի մահմեդականներին խիստ լարվածության մեջ էր պահում Մուշի հետաքննչական Հանձնաժողովի երկարատեւ հետաքննությունը: Քանի որ բարենորոգումների ծրագիրը՝ գտնվում էր քննարկման գործընթացում, Օմեր բեյին հաջողվում էր գուպել մահմեդականներին, բայց նրանք շարունակ առում էին

Հայերին, որ, եթե անգամ այդ ծրագրից ինչ-որ բան ստացվի, վերջիններս (Հայերը) կենդանի չեն մնա եւ այն չեն տեսնի: Նրանք (թուրքերը) ասում էին, որ Հոլդ արյամբ են վերցնում եւ առանց արյան չեն Հանձնի: Նրանք, անգամ, այնքան հեռու գնացին, որ Հայությանը մահ էին, որ եթե անգամ Սուլթանը Հրաման տա գազարեցնելու Ջարգերը, իրենք այն մինչեւ վերջ կշարունակեն:

Մահճեղականներին հիմնականում զայրացնում էին Բիթլիսի Հայերի եւ միսոններին Ջանքերը, որոնք, անզիական հիմնադրամի օգնությամբ, փորձում էին իրենց ավերված տները վերագործնել Հայ փախստականներին, որոնց իրենց տները վերագաղտնալու Հոսքը, չէր գազարում: Միսոններն այս ջանքերն իրենց եւ Հայերի դեմ էր գրգռում մահճեղականներին:

Հոկտեմբերի սկզբից մեկ շաբաթ անց, Մուշից Բիթլիս եկավ Հաջի Դայերը՝ մոլեռանդ մի մահճեղական եւ միանգամից սկսեց Հայերի դեմ Հրահրել մահճեղականներին: Նա Շեյխ Ամինի Հյուրն էր, որը նույն քաղաքականությամբ շատագուց էր: Հաջի Դայերի գալուստն պես, Բիթլիսի բոլոր մահճեղականները բացաճայտորեն գինվեցին:

Հոկտեմբերի 18-ին, ուրբաթ օրը, ամբոխը՝ լուրջ մտադրություն ունենալով Հարձակվել Հայերի վրա, Հավաքվել էր շուկաներին Հարող Օուլի Ջեյմ մզկիթի մոտ: Իշխանությունները լսել էին դրա մասին եւ ամբոխը ցրելու Համար մեծ ջանքեր թափեցին:

Շաբաթ առավոտյան (Հոկտեմբերի 19-ին **Ա.Փ.**), թուրք կանայք Հասարակական բազմիքում խուսում էին, որ թուրքերը պետք է կոտորեն քրիստոնյաներին եւ բազմիքում գանձող Հայ կանայք, առանց լողանալու, շատագուց էին իրենց տները: Կիրակի օրը, Հոկտեմբերի 20-ին, Հայերից ոմանք տեղեկություններ ստացան, որ սուլթանը բնդունել է բարենորոգումների ծրագիրը:

Երեքշաբթի, Հոկտեմբերի 22-ին, թուրքերը լուրեր տարածեցին, որ էրզրումում խանազադիթ է սկսվել, եւ Բիթլիսի Հայերը, այդ օրը, շուտ փակեցին իրենց խանութներն ու արհեստանոցները:

Եվ այսպես, մոտ մեկ շաբաթ, թուրքերը Հայերի Հետ կռվելու առիթ էին փնտրում եւ փորձում էին նրանց Հանել Հավասարակշռությունից: Միշտ, առանց որեւէ պատճառի, ծածուկ էին մի Հայ գյուղացու Հույսով, որ Հայերը կպատասխանեն եւ կսկսվի տուրուզմիտը, սակայն, Հայերը չէին արձագանքում:

Հինգշաբթի, առևտրի կենտրոնից (ենթադրվում է, որ սա այն վայրն է, որտեղ աշխատում էին արհեստավորները **Ա.Փ.**) մի Հայ եկավ ինձ մոտ եւ ասաց, որ ճանապարհին կռվի մեջ ներքաշելու նպատակով, մահճեղականները երեք անգամ Հարձակվել էին իր վրա, բայց ինքը չի պատասխանել նրանց:

Հայերը, շարունակելով մնալ տագնապած, շուտ էին փակում խանութները եւ աշխատում Հազվադեպ գուրս գալ փողոց:

Հինգշաբթի կեսօրին, Բիթլիսի առաջնորդը (առաքելական Հավատքի տեր Հայերի ղեկավարը), ու Հայ Համայնքի չորս ղեկավարներ գնում են Օմեր բեյի մոտ, նկարագրում քաղաքում տիրող իրավիճակը եւ անվտանգության երաշխիքներ խնդրում: Օմեր բեյը վստահեցնում է, որ անհանգստանալու կարիք չկա եւ, որ ինքը պատասխանատու կլինի, եթե անգամ Հայերի Հավերից գոնե մեկը վնասվի: Իսկ վերջում նրանց ցույց է տալիս բարենորոգումների ծրագիրը, որը Հեռագրով ստացվել էր Կ.Պոլսից: Օմեր բեյի խոստումներից Հուսադրված եւ բարենորոգումների ծրագիրը տեսնելուց Հետո, պատվերակները Հեռանում են նրա մոտից եւ վստահորեն Հանգստացնում քաղաքի Հայ բնակչությանը:

Ուրբաթ (Հոկտեմբերի 25-ին **Ա.Փ.**) առավոտյան, Հայերը (բացառությամբ մի փոքր մասի) գնում են առևտրի կենտրոն եւ բացում իրենց խանութներն ու արհեստանոցները:

Բիթլիսում աշունը առևտրի թե՛ շրջան է, մարդիկ պատրաստվում են ձմռանը:

Ուրբաթ կեսօրին, որոշ մահճեղականներ զգուշացնում են իրենց Հայ բնակներին, որպեսզի նրանք չմնան առևտրի կենտրոնում: Այդ մահճեղականների թվում էր նաև իմ ծառան, որն, իր Հերթին, ինձ զգուշացրեց, որպեսզի ես տնից գուրս չգամ:

Երբ ամբողջ քաղաքում Հնչեց աղոթքի ժամը ազդարարող ձայնը, բոլոր մահճեղականները, բացառությամբ մի քանիսի, փակեցին իրենց խանութները եւ

գինված գնացին մզկիթները՝ աղոթելու: Սովորաբար, մահճեղականները չէին փակում իրենց խանութները, այլ խնդրում էին Հարեւան Հայերին Հակել դրանք մինչեւ իրենց վերագործը: Ուրբաթ օրվա խանութների փակումը աննախագեղ էր եւ շատ տարօրինակ: Հայերը, նկատելով գա, խուճապի մատնվեցին եւ ոմանք նույնպես սկսեցին փակել իրենց խանութները: Մահճեղականները, նկատելով Հայերի կողմից խանութների փակումը, կշամբեցին նրանց:

Խանութների երկար շարքում, որը Հայտնի էր Աթթարանոց անվանումով, ամբողջ աղոթքի ժամանակ բաց էր միայն մի մահճեղականի խանութ: Դա՝ Հաջի Յատինի որդի Ասաֆի խանութն էր: Ասաֆը վիճում էր Դարբըջան Բազույան անունով մի Հայի Հետ եւ խանութը փակելու Համար կշամբում նրան: Դարբըջանը պատասխանում է, որ իրենք վախեցած են այն բանից, որ աղոթքի ժամանակ մահճեղականները փակել են իրենց խանութները: Եվ որ Հայերը չէին փակել իրենց խանութները, եթե մահճեղականները առաջինը չփակեին դրանք:

Իշխանությունները քաղաքում խաղաղություն պահպանող Ղուկասների փոխարեն, ժանդարմների էին բերել առևտրի կենտրոնի տարածք եւ նրանք պետք է խանգարեին Հայերին փակելու իրենց խանութները: Շատ գարմանալի էր այն Հանգամանքը, որ առևտրի կենտրոնի տարածքն ավելի քան երկու շաբաթ Հնդկ փոքրիկ Ղուկասն այդ ուրբաթ իր տեղում չէր:

Երկու ժանդարմներ էին կանգնած Ասաֆի խանութի մոտ, երբ նրա Հարեւան Հայը սկսեց փակել իր խանութը: Հանկարծակի, ժանդարմներից մեկը, Հանդիվ սուլթը, ուղղեց այն Հայի վրա: Վերջինս, առանց փակելու իր խանութը եւ Հազնելու իր կոշիկները, փախավ, իսկ ժանդարմը Հետևեց նրան: Շատ ժամանակ չէր անցել այդ դեպքից, երբ Օուլի Ջեյմ մզկիթում Հավաքված ամբոխը դուրս թափեց մզկիթից: Ասում են, թե մզկիթի մոտ կանգնած որոշ մահճեղականներ, որպես ազդանշան, սիսի են կրակել: Բայց շատ Հստակ էր, որ այդ կրակոցները Հնչել են Օուլի Ջեյմ մզկիթին շատ մոտ գտնվող Շեյխ Ամինի տնից: Այդ կրակոցները շարունակվում էին ամբողջ Ջարգերի ընթացքում:

Մզկիթից դուրս թափված ամբոխը մինչեւ ատամները գինված էր տարբեր գեներով, երկաթի կտորներով, գյուղատնտեսական տարբեր սուր գործիքներով, այլվիղ սուրբ, ուղղեց այն Հայի վրա: Վերջինս, առևտրի կենտրոն, իսկ մի մասը՝ շուկաներ: Բոլորը միաբերան գոռում էին. «Ալլաչի եւ Մուհամեդի Հետևորդներ կոտորեք անհավատներին»: Առաջին արյունը թափվեց Հնչեց այդ տարածքում, առաջին պատահած Հային մահացու վիրավորեցին:

Եվ այսպիսով, Բիթլիսում սկսվեցին Ջարգերը: Մահճեղականները, անկախ իրենց Հազուստից՝ քաղաքացիական, թե Համազգեստավոր, (նկատի ունի սոսիկաներին **Ա.Փ.**) Հարձակվում եւ սպանում էին քրիստոնյաի՝ անկախ տարիքից: Մեկ-մեկ ձեռք չէին տալիս միայն նրանք, ովքեր կրում էին եվրոպական Հագուստներ կամ առանց չալմախի ֆեսեր:

Սոսիկանները հիմնականում կրակում էին փախչող Հայերի վրա: Յուրաքանչյուր Հայ ստանում էր բազմաթիվ Հարվածներ եւ գոհերի մարմիններն անճանաչելիորեն այլանդակվում էին:

Քաղաքում Ջարգերի պահին, կար շուրջ 200 նորակոչիկ գինվոր, որոնք հիմնականում գրողված էին թայլանով:

Ջարգերը սկսվելու պահից արդեն անցել էր մեկ ժամ, երբ զորքին Հրաման տրվեց գինվել (զորքը իր պետք է գազարեցներ Ջարգերը **Ա.Փ.**): Ջնայած գորանուցից առևտրի կենտրոն ընկած ճանապարհը մեկ քառորդ մղոնից էլ պակաս էր, սակայն գինվորներն աներեւակայելի դանդաղկոտությամբ Հասան առևտրի կենտրոն: Տեղ Հասնելու պես, որոշ ժամանակ մնացին կանգնած, իսկ Հետո, բաժանվելով փոքր խմբերի, մասնակցեցին կոտորածին: Ականատեսներից մեկը տեսել էր, թե ինչպես է գինվորը սվինահարում մի երեխայի եւ առևտրի կենտրոնի տանիքից գցում գետը: Ջորքի եւ նամանավանդ ոստիկանության ու ժանդարմերիայի նման գործողություններն արտոնված էին իշխանությունների կողմից:

Սոսիկանի կողմից 6 կամ 7 անգամ գլխի եւ ուսի Հատվածում Հարվածներ ստացած երիտասարդ աղան ապաստանեց իմ տանը:

Ջարգերը սկսվելուց երեք ժամ Հետո, Ջարգերի Հարձակման ազդանշանը տված շեփորի ձայնը կրկին Հնչեց, այս անգամ՝ ազդարարելով Ջարգերի ավարտը:

Նրանք, ովքեր չհասկացան կամ չուզեցին հասկանալ շեփոթի ազդանշանի նպատակը, նույն կատարությունը շարունակեցին իրենց վայրագությունները:

Ես չեմ կարող մոռանալ այն, որ կառավարական շինություններից բազմաթիվ կրակոցներ եղան Կարմրակ<sup>6</sup> եկեղեցու բակի ուղղությունը, ուր ապաստանել էին բազմաթիվ հայեր:

Զարգերի Հետ Համարյա միաժամանակ սկսվեց կողոպուտը: Բայց հիմնական կողոպուտը (հայերի ունեցվածքի ՎՓ.) տեղի ունեցավ գիշերը եւ շարունակվեց մինչեւ առավոտ: Կողոպուտին մասնակցում էին բոլոր մահճեղականները՝ աղամարդիկ, կանայք եւ երեխաները: Իմ տնից երեւում էր, թե ինչպես էին ծանոթացրածները շտապեցնում մարդկանց, որպեսզի նրանք իրենց ախարը տուն տանեն եւ նորից վերադառնան:

Մինչեւ Զարգերի սկսվելը, մահճեղական ցածր խավի մի խումբ կանայք, հավաքվել էին Շեյխ Ամինի տան մոտ եւ ուշադիր նայում էին առևտրի կենտրոնին: Հավաքարար, նրանք սպասում էին ազգանշանի, որը սկիզբ էր դնելու աղետին: Եվ հանկարծ, մահճեղական այդ կանանցից մեկը տեսնելով, որ առևտրի կենտրոնի տարածքում ոչ մի մահճեղական չկա, սկսեց զգգով իր մագերեսը, գեմքին եւ մագերեսի հոդ լցնել ու բարձր գոտայ, որ ոչ մի մահճեղական չի մնացել եւ հայերը հարձակվել են մզկիթների վրա: Հետաքրքիր էր, որ այս մեղադրանքն արագորեն տարածվեց քաղաքի ամենահեռավոր անկյունները: Ավելի շուտ պետք է հավատալ, որ այդ նշանաբանը որոշված էր վաղուց: Կանխազգույս սպասվելիքը, հայերը փորձեցին փակել առևտրի կենտրոնի տարածքից: Ոմանք հասցրին իրենց խանութը փակել մեկ կողպեքով, մյուսները՝ դա էլ չհասցրին: Մի հայ էր սպանվել ձեռքին կախովի կողպեք. մահճեղականները ասում էին, որ նա փորձել էր մզկիթի դուռը կողպել դրսից, թեպետ, հնարավորություն չկա, ոչ մի մզկիթի դուռ դրսից կախովի կողպեքով փակել:

Շատ հայերի դիակներ մահճեղականները բերեցին մզկիթի մոտ: Շատ տարբերակ էր, որ մզկիթների մոտ ու առևտրի կենտրոնի տարածքում, ուր իբր մահճեղականները հայերի կողմից հարձակման էին ենթարկվել, ոչ մի մահճեղականի դիակ չկար, մինչդեռ բազմաթիվ «հարձակված» հայեր սպանվել էին իրենց խանութների ու տների մոտ: Մեկ այլ հանգամանք եւս՝ ոչ մի «հարձակված» հայի մոտ գեներ չկար:

Մի թուրք, որ ցանկանում էր խեղաթյուրել իրականությունը, ասում էր, որ տեսել է միայն մեկ հայի, որը ձեռքին ինչ-որ բան ուներ: Այդ մարդը մահացու վիրավոր էր եւ ձեռքին երկար դանակ ուներ: Նա փորձեց փակել, բայց շատ հեռուսայ չկարողացավ եւ նրան սպանեցին: Նա, հավանաբար, մասվաճառ էր, քանզի մասվաճառներն են ունենում նման դանակներ:

Տասնմեկ հայ թաքնվել էին հացի փոխ տանիքում, երբ մահճեղականները, Զարգեղով փոխ դուռը, հայտնաբերեցին նրանց: Այնուհետեւ, դուրս հանելով նրանց, մինչեւ գիշեր քարկռծեցին: Գիշերը, այդ մասով անցնող զինվորականների ջոկատը, այս հայերին ուղեկցեց ապահով վայր: Սա միակ իրական օգնությունն է, որ ես կարողացա տեսնել:

Ապանված միակ մահճեղականն աղքատ փինաչի էր: Հավանաբար, ինչ որ մեկը նրան շփոթել էր հայի Հետ: Եթե մահճեղականներից որեւէ մեկը վիրավորվել էր, ապա դա, ախար բաժանման պատճառով առաջացած կուլի արդյունք էր: Եթե մահճեղական որեւէ առաջնորդ վիրավորվել էր, ապա դա կատարվել էր, որպեսզի ամբողջ ալեյի կատարած հարձակվեր քրիստոնյաների վրա:

Բացառություն էին կազմում միայն որոշ թուրքեր, որոնք իրենց հայ ընկերներին փրկեցին կոտորածներից:

Անկախ իրենց գտնվելու վայրից, թաքստոցում թե փողոցում անօդանավան ու վիրավոր ընկած, հայերին սպանում էին՝ անկախ տարիքից ու սեռից: Այդ սպանվածների մեջ էր նաեւ իմ խոհարարի մայրը, որին սպանել էին զինվորականները: Մոտ Հիսուն հայ պատանի էր սպանվել: Դաժան իրողություն էր այն հանգամանքը, որ Զարգերին մասնակցում էին պատանի մահճեղականները: Ես տեսա, թե ինչպես էին մահճեղական 7 կամ 8 տղաներ ծեծում մի փոքրիկ հայ տղայի: Նրան տանձամահ արեցին: Ոստիկանը մեկ անգամ փորձեց արգելել դա, բայց Հետո թույլ տվեց շարունակելու իրենց սեւ գործը: Շատ հաճախ թուրքերը նավթ էին լցնում վիրավոր հայերի վրա եւ կենդանի արյուն: Դա նաեւ ձեռնտու

էր. վառված մարմիններից բան չէր մնում եւ դրանով իսկ քչանում էր զոհերի թիվը: Մի խանութպանի, դաժանորեն սպանելով, գցել էին շիկացած ածուխների վրա: Թուրքերը մերկացնում էին սպանված մարմինները: Շատերին ես անձամբ ճանաչում էի: Նրանցից մեկը տղաների ամերիկյան դպրոցի ուսուցչների ղեկավարն էր, որն, այդ չարաբաստիկ օրը, գնացել էր առևտրի կենտրոն:

Հայ բողոքական համայնքի անդամներից սպանվել էին ինը, իսկ վիրավորվել՝ երկուսը: Ապանվածներից մեկը մի ծեր աստղձադործ էր, որ երկար տարիներ ծառայել էր միսիոներներին: Նա դուրս էր եկել մի թուրքի տնից, որտեղ աշխատում էր, պարզելու համար, թե արդյոք ամեն ինչ կարգին է իր տղաների Հետ: Նա հայտնի մի քանի քայլ էր արել եւ նրան սպանել էին: Ես միայն այն ժամանակ հասկացա Զարգերի վայրագության աստիճանը, երբ տեսա նրա այլազգայնված մարմինը, որ քար էլին ալյուս փողոցով մեկ:

Իմ վարձակալած տան տերն իր երկու տղաների Հետ, որոնցից փոքրը հազիվ 12 տարեկան լիներ, նույնպես սպանվել էին: Ազգեցիկ հայ ընտանիքի մի երիտասարդ, Հովսեփ Աճեղյան անուն-ազգանունով, որը շատ էր օգնել միսիոներներին՝ Սասունից եկած հայ փաստականներին՝ սնունդ հավթաթխելու գործում, նույնպես սպանվել էր:

Ինքնիշխում մեծ համրավ ունեցող իմ դերձակ Սահակ Ջերմաջյանը, իր 4 աշակերտների Հետ, սպանվել էր իր խանութում: Ապանվածների մեջ էր նաեւ մի կոշիկավոր, որը մի քանի օր առաջ ինձ համար կոշիկ էր կարել:

Հարյուրավոր հայեր սպանվեցին այդ օրը: Երբ արեւմուտքից երկու ժամ առաջ Հնչեց Զարգերի ալարտն ազդարարող շեփոթի ձայնը, Հիմնական ուշագրությունը (մահճեղականների ՎՓ.) ուղղվեց դեպի ալարտ: Չնայած դրան, եթե այդ ընթացքում, թուրքերը գտնում էին որեւէ թաքնված հայի, անպայման սպանում էին: Շարաթ առավոտվանից փողոցներում եւ տներում լսվում էին լացի ձայներ:

Ուրբաթ երեկոյան, գորքը փորձեց հավաքել բոլոր փաստականներին: Մուսն ընկնելուց հետո, զինվորականները եկան երկու խաների (ենթադրվում է, որ սա նույնպես առևտրի վայր է ՎՓ.) մոտ, որտեղ փակվել էին մի խումբ հայեր: Այս երկու մեծ շինությունները կառուցված էին դատարանի շրջանում: Սրանցից ավելի մեծում, որը հայտնի էր «Նոր Խան» անունով եւ ուներ երկու դարպաս, թաքնվել էին մոտ 55 հայ: Զարգերի ժամանակ հայերը բռնել էին մահճեղական դռնապանին, որպեսզի արգելեին նրան բացելու դարպասները: Երբ զինվորները եկան, հայերը պատրաստ էին հանձնվել, քանզի լսել էին դադարի ազգանշանը: Բայց, հայերի մեջ կային 1890թ. Երզրումի գեպերի՝ վկայել, որոնք, հիշելով այն ժամանակվա գորքերի դավաճանությունը, դեմ եղան հանձնմանը:

Վերջապես, հայերից մեկն ասաց, որ դարպասները այնքան էլ ամուր չեն եւ եթե իրենք դուրս չգան, ապա իրենց մահն անխուսափելի կլինի: Վերցնելով դարպասի բանալին, բացեց այն ու կոանալով սպայի առաջ, ասաց. «Սա իմ վիզն է, իսկ դա քո սուրը: Վարվիր ինձ Հետ այնպես, ինչպես քեզ հարմար է: Թույլ տուր կառավարությունը, որին ես հարկ եմ վճարում, սպանի ինձ, բայց ոչ ուրիշին»: Ապան վատահեղքեց, որ իրենք եկել են հայերին պաշտպանելու եւ ոչ թե սպանելու: Միայն դրանից հետո, թաքնված բոլոր հայերը դուրս եկան խանից եւ զինվորներին ուղեկցությամբ գնացին կառավարական շենքերի մոտ. այնտեղ սպանված էր:

Մեկ այլ խանութում թաքնվել էին 27 հայ տղամարդ, որոնք, սակայն չհանձնվեցին: Զինվորները հսկում էին այդ տարածքը: Տանիքից նրանց համար իլեցնում էին ջուր եւ ուտելիք: Միայն 9-րդ օրը նրանք դուրս եկան թաքստոցից:

Բոլոր հայերի տները խուզարկություն ղեկավարեցին անձամբ Օմեր բեյը եւ Ֆերիկի փաշան: Այս ամենի արդյունքում՝ հայտնաբերվեց մեկ տարձանակ, տարբեր տրամաչափի երեք փամփուշտ եւ մի քանի հին դաշույն: Եվ իշխանությունները հայտարարեցին, որ սա «ղիված ապստամբություն» էր:

Ամբողջ ուրբաթ գիշերը, երկու խաների եւ առևտրի կենտրոնում գտնվող հայերի սպանքը կողոպուտվեց:

Շարաթ առավոտյան զարհուրելի տեսարան էր ամբողջ քաղաքում: Վաճառականների մոտ կեսը հայեր էին: Շատ դեպքերում, Հենց հարեւան թուրք վաճառականներն էին սիրացել հայերի սպանւթներին: Առավել ազգեցիկ

թուրքերը սայլերով էին տեղափոխում իրենց ավարը: Այն բրդերը, որոնք քաղաք էին եկել իրենց անասունները տանելու, վերադառնում էին բեռնված ավարով: Հայերի բոլոր արհեստանոցները եւ խանութները թալանված էին, իսկ այն ինչ պետք չէ՛ր՝ ջարդված էր:

Ամերիկյան միսիոներութեան գրախանութներում գտնվող Հայերեն գրքերի մի մասը տեղում պատռել էին, իսկ օտար լեզվով գրականութեան մեծ մասը տարել էին: Հուսանք, որ նրանք գոնե կկարդան այդ գրքերը: Վերջապես, առևտարի կենտրոնում Հայերին պատկանող ամեն ինչ՝ սկսած սպանվածների հազուադեպերից ու կոշիկներից եւ վերջացած նրանց խանութներով, լրիվ թալանված էր:

Շարաթ կեսօրին Հայ կանայք խիզախեցին դուրս գալ փողոց եւ փնտրել իրենց հարազատներին: Սկզբում նրանք հարց ու փորձ էին անում խաների ու կառավարական շինությունների տարածքում (անվտանգությունից ելնելով, թուրք իշխանավորները ջարդերից խույս տված Հայերին բերել էին այդտեղ **Վ.Փ.**), իսկ երբ չէին գտնում նրանց մեջ, փորձում էին փնտրել մերկ, ալյանդակված եւ կեղտոտ դիակների մեջ: Որեւէ մեկը, եթե լսի իրենց հարազատներին դիակների մեջ գտած կանանց ողբը, ապա կյանքում անկարող կլինի այն մոռանալ:

Բացի բողոքական 7 եւ առաքելական մի քանի Հայերի դիակներից, որոնք սպանվել էին եկեղեցու բակում, 3 օր չէին թուլյատրում տանել մյուս Հայերի դիակները, որովհետեւ նրանք պետք է ենթարկվեին պաշտոնական գննություն: Մակայն, չորրորդ եւ հինգերորդ օրերին իշխանութունները թուլյատրեցին դիակները թաղել եկեղեցու բակում: Այսպիսով, մոտ 210 դիակ թողեցին: 50 կամ 60 Հայերի դիակները ներկայացնում էին որպես Հայերի կողմից սպանված մահճե-դականների դիակներ: Դրանց մեջ էր տեր Մխիթարի դիակը: Եւ ինտերի՞ քաճանան էր եւ մի քանի օր առաջ եկել էր իմ մոտ: Այսպիսով, 300-ից ավելի Հայերի դիակներ թաղվեցին:

Քաղաքում նաև շրջակա գյուղերից եկած շատ Հայեր կային: Ինչպես արդեն նշել ենք, աշնան այս շրջանում թե՛ծ առևտուր էր տեղի ունենում: Գյուղերից քաղաք գալով, շատ Հայեր վաճառում էին բերած ցորենը եւ կաթն-անթերթը ու գնում ձմառան անհրաժեշտ շատ իրեր: «Մեյդանը» կամ բաց շուկան ջարդի այդ օրն անսովոր մարդաշատ էր, իսկ շատերն էլ գտնվում էին քաղաք եկող ճանապարհին: Ինչպես քաղաք եկածների, այնպես էլ ճանապարհի (մինչև 6 մղոն հեռավորություն) մոտ եղածների մեծ մասը սպանվեց: Շրջակա գյուղերից քաղաք եկած Հայերից մոտ 100-ը սպանվեց: Փաստորեն, մոտ 500 Հայ սպանվեց: Բայց շատ դժվար էր սուլ սպանվածների հստակ թիվը: Եթե Հայերը չհասկանային, թե ինչ է նշանակում մահճեդականների խանութներ փակելը, ապա զոհերի թիվն անհամեմատ մեծ կլիներ:

Քաղաքի բժիշկը իր եղբակցություն մեջ նշել էր, որ սպանվածների մեջ չկա ոչ մի ավինահարված մարդ:

Այդ նույն ուրբաթ երեկոյան, քրդերը հարձակվեցին Հայկական ինվլթիվ<sup>9</sup> գյուղի վրա, որն ուներ մոտ 400 տուն եւ գտնվում էր քաղաքից 8 մղոն արեւելք: Քրդերը շարունակեցին կողոպուտը մինչև շաբաթ երեկո, երբ մի քանի ժանդարմներ ժամանեցին դեպքի վայր: Նրանք մնացին հազիվ մեկ ու կես ժամ եւ գնացին քրդական գյուղերը: Ժանդարմների հեռանալուց հետո հարձակումը շարունակվեց նոր թափով: Մինչև ժանդարմների գալը սպանվել էր 2-3 հոգի, իսկ նրանց հեռանալուց հետո սպանվածների թիվը հասավ 29-ի, որոնցից 5 կանայք էին եւ մեկը՝ երեխա: Վերջինս ոտնակոխ էր եղել: Հարձակման վերջում սպանվածների թիվը հասավ 40-ի: Բոլոր տները թալանված էին: Քրդերը ասում էին, որ ժանդարմ-ներն իրենց կշտամբել էին, ասելով, թե քրդերը «վատ» մահճեդականներ են, քանզի ավելի շատ «անհավատ» սպանելու փոխարեն, հիմնականում մտածում են ավարի մասին, առանց այդ էլ իրենցն էլ լինելու:

Քաղաքից 3 մղոն հարավ գտնվող եւ 30 տուն ունեցող Փարխանդ<sup>10</sup> գյուղը ամբողջովին թալանված էր, եւ գյուղում սպանվել էր ընդամենը 2 մարդ: Քաղաքից արեւմուտք (2 ժամվա հեռավորության վրա) գտնվող եւ 60 տուն ունեցող Գորլու<sup>11</sup> գյուղը թալանված բնակավայրերի շարքին էր պատկանում: Այստեղ տների մեծ մասն այրված էր:

Քրդերի կողմից պաշտպանված, եւ այդ իսկ պատճառով չավերված գյուղերը բացառություն էին կազմում: Քրդերը որոշակի շահ ունեին այդ

գյուղերից՝ կամ դրանք հարկ էին վճարում քրդերին, կամ իրենց բարիքներին փայլարածին տալիս նրանց: Բայց, երևի, նրանց վիճակն էլ թալանված գյուղերի վիճակի նման ծանր էր: Բիթլիսից հարավ՝ երկու օրվա հեռավորության վրա գտնվող Սղեր<sup>12</sup> ավանում եւս տեղի ունեցան ջարդեր: Չեղուցազիրը գրելու պահին, իմ ձեռքին չկային դեպքերի մանրամասն տեղեկությունները, սակայն գիտեի, որ քրիստոնյաների տներն ու խանութները, թալանված են ու մոտ 60 մարդ է սպանվել: Տեղեկություններ կային նաև այն մասին, որ Էրզու<sup>13</sup> եւ Շիրվան<sup>14</sup> գավառակների Հայկական Յակոբինյան 16 գյուղեր ընդունել են մահճեդակա-նութուն: Եկեղեցիները դարձրել են մզկիթներ, որտեղ իրենց հաղթանակն են տոնել շելյիտերն ու մուլանները: Ասում են նաև, որ Հեզան<sup>15</sup> գավառակի 15 գյուղեր թալանվել են եւ մոտ 40 մարդ սպանվել: Սպանվածների մեջ է եղել Սուրբ Խաչ եկեղեցու<sup>16</sup> բանահայր Սահակ վարդապետը, որի տանը եւս պատիվ եմ ունեցել լինելու: Սպանվածների թվում է եղել նաև Սասունի Հայ փախստականների սնունդ մատակարարելու գործ կատարած Բիթլիսի ամերիկյան միսիոներության քարոզիչը, ինչպես նաև այլ ազգեցիկ մարդիկ:

Բիթլիսի ջարդերից 3 շաբաթ անց, Մուշում եւս տեղի ունեցան ջարդեր, որոնք, սակայն, ավելի թույլ էին: Շնորհիվ անդլիսիական հյուպատոս պարոն Հեմփսոնի ջանքերի, իշխանութուններն ամեն ինչ արեցին կտեսցնելու համար ջարդերը, որոնք տեւեցին մոտ մեկ ու կես ժամ եւ սպանվածների թիվը չաճեցավ 30-ից: Սասունի վիճակը կրկին ծանրացավ, երբ քրդերը թալանեցին անդլիսիական ֆոնդի կողմից Սասունի համար նախատեսված խոշոր եղջերավոր անասունները եւ ողջ ցորենը:

Բայց եկեք վերադառնանք Բիթլիսի իրադարձություններին: Սկզբում իշխանութունները պնդում էին այն անհեթեթությունը, որ Հայերն են հարձակվել մզկիթների վրա եւ դրա պատճառով, իրենք ոչինչ չեն անում օրհնելու համար թշվառների բնտանիքներին: Միայն շաբաթ օրը որոշակի քայլեր ձեռնարկվեցին մարդկանց իրենց տները վերադարձնելու համար:

Առավել ազգեցիկ մարդկանց (Հայերի **Վ.Փ.**) բանտ նետեցին: Ջարդերի շարաքստիկ օրը մոտ 20 գինվոր Սղերցից եկավ Բիթլիս: Մոտ 200-ը՝ եկան Հիզուսթի: Իշխանութունները սկսեցին հարցաքննել կառավարած մոտ 200 Հայերի: Հայ բանտարկյալներին խուզարկեցին եւ արդյունքում՝ միայն մի քանիսի մոտ հայտնաբերեցին գրպանի դանակներ:

Բոլորին, որոնք երգմամբ էին վկայություն տալիս, ստիպում էին ասելու, որ իբր Հայերի առաջնորդներն են հրահրել Հայերին հարձակվելու մզկիթների վրա, սակայն Հայերը մերժում էին նման բաներ ասել: Բայց մեկնույն է Հայերը չէին հասկանում, թե թուրքերը ինչ էին գրում թուրքերեն կազմած հարցաքննության արձանագրություններում: Մոտ 10 օր պահելուց հետո, սկսեցին Հայերին կամաց-կամաց արձակել: Մակայն, մոտ 40 ազգեցիկ Հայեր գեռ շարունակում էին կայանված մնալ: Թուրքերը ամեն ինչ արեցին, որ Հայերն իրենց վրա վերցնեն ջարդերի պատասխանատվությունը: Ով ընդունեց իր «պատասխանատվությունը», ապա արձակվեց, իսկ ով չընդունեց թուրքերի պահանջը՝ մնաց կայանված:

Ջարդերից երկու շաբաթ անց, մահճեդականները կրկին Հավաքվեցին ու գինվեցին: Թուրքերը մզկիթներում հավաքված, սպասում էին Հայերի վրա հարձակվելու ազգանշանին: Սպասվող վտանգի մասին Հայ եպիսկոպոսը տեղեկացրեց Օմեր բեյին, եւ վերջինս կատեսնելու համար այս վտանգը քայլեր ձեռնարկեց: Ժանդարմները ցրեցին մահճեդական գինված ամբոխին եւ այս անգամ Հայերը, շնորհիվ Օմեր Բեյի զթափարտության, խուսափեցին ջարդերից:

Այդ օրվապից սկսած, ամեն ուրբաթ, գինվորականները հսկողություն էին իրականացնում ինչպես մզկիթների մոտ, այնպես էլ Շելյա Ամիրի տան դիմաց: Հայերը շատ դժբախտություններից զերծ կմնային, եթե նման միջոցառումներ ավելի շուտ իրականացված լինեին:

Ջարդերից հետո, չորրորդ շաբաթ օրը, Հայերի կողմից, իր ազգի նկատմամբ անբարյացակամ տրամադրված, մի Հայ էր սպանվել: Դրա պատճառով, իշխանութունները ձեռքազրկեցին 15 Հայի: Մի Հայի սպանություն կապակցություն 15 Հայ ձեռքազրկվեց, իսկ մոտ 500 Հայի սպանության համար, ոչ մի մահճեդական չձեռքազրկվեց:

Այս տարի ձմեռը սովորականից շուտ եկավ եւ ցրտից ու սովից մոտ 10 Հայ մահացան: 10 օրվա ընթացքում, 8 Հայ էլ մահացան իսառան<sup>17</sup> գյուղում: Իշխանութիւններն իրենց մոտ կանչելով Հայ եպիսկոպոսին եւ մի քանի ազգեցիկ Հայերի, առաջարկեցին կազմել այն ընտանիքների ցուցակը, որոնք, ցրտի պատճառով կորցնելով իրենց կերակրողին, մնացել էին խնամագուրկ: Ցուցակը պետք էր նրա Համար, որպեսզի մեծացվի այդ ընտանիքներին Հասանելիք Հացի բաժինը:

Նրանք, ովքեր իմացան իշխանութիւնների այս մտադրութիւն մասին, գոհ էին, որովհետեւ նման բան նախկինում երբեք չէր եղել:

Ասում են, որ մինչեւ իշխանութիւնների այս քայլը, ժայրահեղ կարիքի մեջ գտնվող եւ աշխատանք չունեցած մի մարդ, իր ընտանիքը սովամահութիւնից փրկելու Համար, նամակ-խնդրանք էր ուղղել իշխանութիւններին: Իշխանութիւնները նրան կոպիտ պատասխանել էին, որ ինքը պետք է օգնութիւն խնդրի ոչ թե իրենցից, այլ՝ անգլիացիներէց:

Զպետք է մոռանալ, որ Ջարդերը տեղի ունեցան ձմռան նախաշեմին, եւ շատերը, փակելով իրենց խանութները, արդեն 5 շաբաթ է, ինչ գրկել են մարդկանց ձեռք բերելու ձմռանն անհրաժեշտ ապրանքներ: Այդ մարդկանց սնունդն արդեն սպառվել է եւ նրանք չունեն աշխատանք: Նրանք միայն մի բանով էին առավել Սասունի փախստականներից՝ նրանց տները հիմնականում ավերված էլին:

Նոյնմեբերի 24-ին, իշխանութիւնները, 40 Հայ կայանվածներին բաժականին տանջելուց Հետո, սպառնացին, որ եթե նրանք չստորագրեն դեպքերի վերաբերյալ թուրքերեն կազմած արձանագրութիւնները, ապա նրանց ընտանիքներին, ընդհուպ մինչեւ նորածին անդամների, կսպանեն: Միայն այս սպառնալիքից Հետո, Հայերը Համաձայնեցին ստորագրել արձանագրութիւնները, եւ Հայ Համայնքը՝ իր կնիքը դրեց դրանց վրա: Փաստաթուղթն ուղարկվեց Բարձր Դուսնը եւ Հայոց Պատրիարքարանին: Փաստաթուղթն ուներ Հետեւյալ բովանդակութիւնը.

«Մեր Համայնքի մի խումբ ըմբոստ եւ անմիտ պատանիներ, չար մտադրութիւններից զրոգված, դարձան այս միջադեպի մեղավորները ու ստացան իրենց արժանի պատիժը՝ սպանվեցին: Մենք Հավատարիմ ենք Սուլթանին եւ երախտապարտ նրա գլխափրոտ կառավարութեանը»:

Ստորագրածներէց ոմանք, տարբեր պատճառներ բերելով, փորձում էին արգալացնել իրենց արածը: Ինչո՞ւ մարդիկ, նրանք դիմում էին որպէս ազգի դավաճաններ:

Դատարորին եւ ատենակալներին նշանակեցին դաժան եւ ազգեցիկ կողոպտիչներն ու մարդապանները: Մեծ Ըանք թափվեց, որպէսզի թուրքերը, մեղադրական արձանագրութիւն կազմելու աշխատանքներում ընդգրկելին մի գրագրի, որը պատասխանատու կլինէր այդ աշխատանքների Համար: Սակայն, նրանք, պատճառաբանելով, որ ես (այսինքն) չեմ, Հավանաբար Հայերը նրան էին առաջարկել գրագրի պաշտոնին **Ա.Փ.** օտարագրի եմ եւ թուրքերը իմ Հետ որեւէ խնդիր չունեն, ինչպէս նաեւ՝ օտարերկրացին իրավունք չունի խառնվելու Թուրքիայի ներքին գործերին, շատ շուտ Հետ կանգնեցին այդ քայլից:

Ինչպէս ենք մենք՝ օտարերկրացիներս, մեզ պահել Ջարդերի այս ամօվա ընթացքում: Հեղինակը միակ օտարերկրացին էր Բիթլիսում: Պարոն Քուր, <sup>18</sup> ամերիկյան միսիոններութիւնից, գրողված էր Սասունում նպատաներ բաժանելով եւ, նույնիսկ մարդասիրական գործերով գրողված դոկտոր Իեյնտլոգսի <sup>19</sup> ուրջ Հիվանդութիւնյան պատճառով, ուշացավ:

Լինելով այս գեկուցագրի միակ Հեղինակը, ես չէի կարող չգրել տեսածիս մասին, եւ, չնայած ակներեւ մեծ սխալին, իմ վրա եմ վերցնում գրածիս ողջ պատասխանատուութիւնը: Երկրորդ օրվա առավոտը, երբ ուզում էի Հարեւան տանը բնակվող պարոն Քուր ընտանիքին դիմավորել (ցանականում էի, որ միտանի լինենք), Հանկարծ նկատեցի, որ մոտական թուրքի տանիքից, որն ավելի ցածր էր, քան իմը, ծառան վազելով տուն մտավ եւ շուտով կրկին դուրս եկավ՝ Հրացանը ձեռքին: Մինչ նա փորձեց կրակել, ես շտապ ներքեւ ցատկեցի: Հետո նկատեցի, որ տարբեր կողմերից մի քանի Հրացանի փողեր են ուղղված տանս ուղղութեամբ: Միակ բանը, որ ես կարող էի անել, դա՛ որոշակի ժամանակ տնից դուրս չգլան էր: Մոտ երեք օր ես քնեցի շոբերով: Չորրորդ օրը նամակ ուղարկելով Օմեր բեյին, նկարագրեցի իրավիճակը եւ նրա պաշտպանութիւնը խնդրեցի: Օմեր բեյը

պատասխանեց, որ վտանգ չի սպառնում: Պատասխանը նման էր այն պատասխանին, որն Օմեր բեյը ավել էր Հայերին՝ Ջարդերից մեկ օր առաջ:

12-րդ օրը, Մեծ Բրիտանիայի Հուլիպատոս Հեմփտոնի՝ Օմեր բեյին ուղղված նամակից Հետո, մեր վիճակին ծանոթանալու Համար մի եմիտայա եւ 10 ժանդարմ ուղարկվեցին: Ես նրանց տուն չթողեցի եւ գրուցում էի պատուհանից: Միակ բանը, որ ցանկացա շեշտել, այն էր, որ փողոցներում Հնարավորին շատ ոտարկաններ լինեն: Մեր անվտանգութիւնն ապահովելու Համար մեզ մոտ 15 զինվորական Հատկացրին: Մենք նրանց տեղավորեցինք տղաների զարդոցին Հարակից շենքում: Չնայած այս ամենին, ես դեռ չէի Համարձակվում դուրս գալ տնից եւ նման էի վերացական բանտարկյալի:

Իմ Հետագրերից շատերը, չնայած նրան, որ վճարում էի, չէին ուղարկում: Անգլիական կամ ամերիկյան թղթերի վրա գրված Համարյա բոլոր նամակները, եւս, թույլ չէին տալիս ուղարկել: Մենք ամբողջովին Հանձնված էինք թուրքական իշխանութիւնների կառքին: Եվ Հետո, ցանկութիւն էլ չկար տնից դուրս գալու, քանզի ոչ զարոցը կար, եւ ոչ էլ՝ շուկան:

Օտար Համար, Ջարդարարներից ավելի, սարսափելի էին այն մարդիկ, որոնք թույլ տվեցին դրանք իրականացնել: Ինչքան էլ մահճեղակներ փորձեին որդարանալ, նրանց՝ մարդկանց սպանելու, գլխատելու ու կողոպտելու փաստարկները Համոզիչ չէին: Այն է պարզ, որ այդ ամբողջը (Ջարդերը **Ա.Փ.**) ուղղակի կրոնական Հատուկ ծես էր եւ, այդ ուրբաթ մեծ «տոն» էր: Եվ բոլոր մահճեղակները գոռում էին. «Սպանել անհավատներին Հանուն Ալլահի ու Մուհամեդի սիրո»: Մի քանի մոլլաներ եւ շեյխեր, անընդհատ վանկարկելով «մահ անհավատներին», առանրորում էին զինված մահճեղականներին: Նրանք, ովքեր շատ ծեղ էին եւ չէին կարողանում Հետապնդել ու սպանել Հայերին, դրախտում իրենց տեղն էին ապահովում գետնին ընկածներին խփելով: Այս ամենը կազմակերպվել էր կրոնական ղեկավարների կողմից եւ կասկած չկար, որ այդ թույլտված էր իշխանութիւնների կողմից: Ջարդերի ակնաստեսները չէին կասկածում, որ դրանք բաջաբովել էին տեղական իշխանութիւնների կողմից եւ կատարվել էր կենտրոնական իշխանութիւնների թողալուցով:

Շատ պաշտոնյաներ, կրոնական առաջնորդներ եւ Հասարակ մարդիկ Հաստատում էին, որ քրիստոնյաներին Ջարդելու հրամանը տրվել էր իշխանութիւնների կողմից: Իմ տնից ոչ Հեռու ապրող մոլլան սասց ինձ, որ վերեւից եկած հրամանում նշվում էր, որ Ջարդերը պետք է տեսն 2.5 ժամ եւ, վեր-Ջապես, եկել է դրանք դադարեցնելու Հետագիրը: Ես Հասկացա, որ Կ. Պոլիսց եկած հրամանները նպատակ ունեն իրար դեմ Հանելու Հայերին եւ մահճեղականներին: Պետք էր մի պատրվակ գտնել որովհետեւ շատ մահճեղականներ դեմ էին Հայերի Ջարդերին եւ կողմ՝ Հայերի Հետ խաղաղ գոյակցութեանը:

Պատրանք տեղեցնելով, թե իբր այդ չարաքսատիկ ուրբաթ օրը Հայերը, մահճեղականների աղոտքի ժամանակ, ցանկանում էին Հարձակվել մզկիթների վրա, զրգեցին մահճեղականներին կրոնական մոլեռանդ ոգով Համախմբելու քրիստոնյաների դեմ:

Ինձ Հաջողվեց Բիթլիսի իշխանութիւններից տեղեկութիւններ ստանալ այն մասին, որ Օմեր բեյը Կ. Պոլիսց Հրահանգ է ստացել՝ Հայերի ցանկացած բողոքի դեպքում, բոլորին սրի քաշել: Չտեսնելով նման ոչ մի բան, տեղական իշխանութիւնները մի կողմ էին դրել այդ հրահանգը: Երկրորդ նման հրահանգ ուղարկվել էր ուղղմական ղեկավարութեանը (չըջանի **Ա.Փ.**): Երեւի դա էր պատճառը, որ Հոկտեմբերի 19-ին եւ 20-ին, նրանք, մոտակա բերձուր տարան հրամայեցին: Այդ նույն ժամանակ, Հայ առաջնորդներից՝ Մուքրի Աղաջան Բաբայանը գնացել էր կառավարչի (Հավանաբար քաղաքի ղեկավար **Ա.Փ.**) մոտ եւ նրան տեղեկացրեց, որ եկեղեցիներից մեկում մշտական Հայերի Հավաք է անցկացվում: Մի թուրք ինձ պատմեց, որ Աղաջանը կառավարչին զգուշացրել էր ուշացրել լինել մզկիթների նկատմամբ, քանի որ Հայերը ծրագրում են Հարձակվել դրանց վրա:

Ինչ վերաբերում է այդ միութեանը. (եկեղեցում Հավաքվող Հայեր **Ա.Փ.**), ապա այն ընդամենը՝ մի քանի Հայ երիտասարդների ինքնահաստատման փորձ էր: Նրանք Հիմնել էին ընթերցասարահ եւ դասարաններ, որոնք բաց էին բոլոր ցանկաբողոքների Համար:

Հայերին ջարդելու վերաբերյալ երրորդ հրահանգը եկավ հոկտեմբերի 24-ին եւ հաջորդ օրն իսկ՝ իրականացվեց:

Այն ինչ գրել եմ, ուղղված է ընթերցողներին լայն շրջանակներին: Ես ազոթում եմ հավատում եմ, որ այն չի ընդունվի որպես հորինված պատմություն: Պատկերացրեց, որ քաղաքի բնակչության է՝ 3/4 լավ գինված է եւ իշխանութունների թուլացումը հանկարծակի հարձակվում է խաղաղ փոքրամասնության վրա: Առանց բացատրության սպանում են բոլորին եւ թալանում ամեն ինչ (ասեմ Ձեզ, որ մարդիկ այդ ժամանակ պատրաստվում էին ձմանը եւ նրանց տանը լիքը մթերք կար): Իսկ այդ նույն իշխանությունները 10 օր շարունակ կայանել էր մոտ 200 փայտականի, որոնք վախեցած, որբացած եւ անօգնական բնույթներին տիրել էր անորոշությունը եւ նրանք, իրենց դժբախտության մեղավորությունն ուղղել էին ազդեցիկ մեծամասնության դեմ: 200-ից՝ 40 Հայ ազդեցիկ մարդկանց պահելով կայանքի տակ, ստիպեցին նրանց ստորագրել մի գաժան փաստաթուղթ, սպառնալով, հակառակ դեպքում, ավելի սարսափելի կոտորած իրականացնել: Այդ փաստաթղթի մոտավոր բովանդակությունն էր. այդ դեպքերի մեղավորությունը Հայերին էր եւ նրանք իշխանություններին են Հայտնում իրենց սերն ու հնազանդությունը: Այդ ժամանակ, մեծամասնությունը չէր էլ մտածում վերագրածն էլ ավարը: Միայն մի քանի դեպքում այն վերագրվեց:

Մերելի ընթերցող, մտածիր այս ամենի մասին, մտածիր այս փոքրամասնության մասին, որին զրկել են ապրուստի միջոցից եւ իրենց եկեղեցիներին: Մարդիկ սովամահ են լինում: Նոյեմբերը դեռ չի ավարտվել, բայց քաղաքում արդեն բավականաչափ ձուռն է եկել:

Ինչ է պետք անել, դա էր կարելու հարցը հիմա: Հազարավոր մարդկանց կյանք կախված էր այդ հարցի պատասխանից: Հազարավոր մարդիկ ուղհվել են եւ էլ չեն կարող վերադառնալ: Բայց ինչ պետք է արվի մնացածների ապահովության համար: Նա, ով մտածում է կյանքերի այս հսկայական ու անհիմաստ կորուստների մասին եւ այն մասին, թե ինչն է պահպանում մարդկանց կյանքը, չի կարող չբացահայտել՝ «ինչ-որ մեկը կուպիտ սխալ է թույլ տվել»: Ես դա թողնում եմ նրանց, ում Հասկանալի են գիվանազիտական գաղտնիքները որոշելու, թե երբ ուժերից Մեծ Բրիտանիա, Ռուսաստան եւ Ֆրանսիա ՎՓ») ով է պատասխանատու վարվող քաղաքականության համար եւ ովքեր են պատասխանատու քրիստոնյաներին անպաշտպան թողնելու համար, ինչպես՝ մի խումբ ոչխարներ անկուշտ գալլերի ճանկում: Նրանք երեւի կարող են իրենք իրենց ներել, սակայն, որ ոչխարներն են մեղավոր: Մի անգամ, ջուրը պղտորելու համար գալլը մեղադրում է գառնուկին, բայց Բիթլիսում գառնուկը նույնիսկ մոտ չէր առվակին:

Ես կարծում եմ, որ Բիթլիսի ջարդերը՝ նախկինում տեղի ունեցած ջարդերի անպատժելիության հետեւանք էին եւ Հուլյոս ունեմ, որ գոնե այս ջարդերի կազմակերպիչները կպատժվեն եվրոպական երկրների կողմից եւ չեն հանդիսանա նոր ջարդերի պատճառ: Թուրքական կառավարությունը սպանվածների բնույթներին տալիս էր 1000 ֆունտից էլ պակաս օգնություն, մինչդեռ միջազգային կազմակերպությունները՝ 10000 ֆունտ:

Եթե այն ժամանակ անգլիական ամազրերը գրում էին, որ չպետք է կրկնվեն նման ջարդերը, ապա այժմ Հայերին խորհուրդ էին տալիս դիմադրել թուրքական ուժին: Ո՞վ կարող է մտածել, որ նման վարչապետությունների հետեւում կանգնած է թուրքական իշխանությունը: Ո՞վ կարող էր ենթադրել, որ Օսմանյան կայսրությունում կատարվող բարեփոխումները՝ նշանակում է սպանություններ եւ կողոպուտ: Ուտիկանությունը եւ ժանդարմերին ստեղծված էին պաշտպանելու կայսրության բնակիչներին, այլ ոչ թե՛ սառնասրտորեն սպանելու:

Որպեսզի քրիստոնյա բնակչությունը կարողանա ապրել կայսրությունում, ապա արտաքին քրիստոնյա ուժերը պետք է տարածվեն կայսրության ամեն մի անկյունում: Սրա մասին արդեն կարիք չկա ասելու, բայց դեռ կան մարդիկ, որոնց պետք է հիշեցնել սրա մասին:

Ինչպես պետք է դա արվի: Մենք չգիտենք, եւ կարծես թե ոչ որ էլ չգիտի: Մենք, որ հավատում ենք Աստվածաշնչին եւ Ամենակարողին, հավատում ենք, որ Աստված, որ անուշադիր չեղավ Աբելի արյան հանգեպ, չի թողնի, որ 10000 եւ ավելի թշվառ մարդկանց արյունը իզուր հոսի: Եվրոպայում եսասիրություն ասելու

գեղեւս ծունկի չեկած եւ իրեն հավատարիմ հետեւորդների օգնությամբ, նա (նկատի ունի Աստուծո՛ւ ՎՓ.) կօգնի փրկված քրիստոնյաներին: Մենք հավատում ենք, որ Անգլիայում դեռեւս կան մարդիկ, որոնց մեջ մարդկություն հանդեպ սեր կա: «Եթե ուզում եք, անվանեք այն՝ ոչ հարմարվողական խիղճ»: Մենք հավատում ենք, որ այսպիսի մարդիկ են գերիշխելու եւ այն, ինչ որ նրանք աղքատ մարդկանց համար չկարողանան անել, ոչ միայն չի խանգարի ուրիշներին անելու դա, այլ ընդհակառակը՝ կօչիլի կատարելու իրենց պարտականությունը՝ Հանուն Աստծո՛ւ եւ նրա հետեւորդների:

Ջորջ Փերկինս Նեկ

### Ծանոթություններ

- Դոկտոր Հենրի Ատկինսոն - Ամերիկացի միսիոներ, բժիշկ, Հարվարդի շրջանավարտ: 1902թ. հիմնել է Հիվանդանոց թուրքիայում՝ Խարբերգում:
- Հենրի Ֆինիս Լինչ (1862-1913թթ) - իուանդացի Հայագետ, ճանապարհորդ, փաստագր, հասարակական-քաղաքական գործիչ: 1889-1890թթ ճանապարհորդել է Միջագետքում եւ Պարսկաստանում: 1906թ.-ից ընտրվել է Անգլիայի խորհրդարանի անդամ, միաժամանակ եղել է խորհրդարանի պարլիամենտական կոմիտեի նիսպահ: Երկու անգամ ճանապարհորդել է Հայաստանում: Երկրորդ ուղեւորությունը նվիրել է Հայաստանի երկրաբանությանը եւ աշխարհագրության ուսումնասիրությանը: Ընդհանուր ակնարկով տվել է Հայ եկեղեցու յուրահատուկ պատմությունը: Ունի երկհատորյակ նվիրված Արեւելյան եւ Արեւմտյան Հայաստանին:
- 1894թ. Հուլիսի 27-ից մինչեւ օգոստոսի 27-ը կառավարական ուժերը անցնում են հարձակման: Սասունցիները նրանց տալիս են հակահարված: Սակայն ուժերը խիստ անհավասար էին: Սուլթանական զորաստորը օգոստոսի վերջերին, ի վերջո, հաղթում են սասունցիներին եւ սրի քաշում մոտ 7 հազար Հայի:
- Տալլորիի - գյուղ Արեւմտյան Հայաստանում, Բիթլիսի նահանգում, Սասունի գավառակում, Տալլորիի գյուղականի կենտրոնը: Գյուղը տեղակայված է Մուշ քաղաքից 35 կմ հարավ-արեւմուտքում:
- Բարենորոգումների ծրագիր - 1894թ. նոյեմբերին կազմվեց Հատուկ Հանձնաժողով, Սասունի դեպքերն ուսումնասիրելու համար: Նրա նյութների հիման վրա Անգլիայի, Ֆրանսիայի եւ Ռուսաստանի Կ.Պոլսի դեսպանները 1895թ. մայիսին Բ.Պոսնը ներկայացրին բարենորոգումների ծրագիր: Սակայն այդ ծրագիրը ձեռնարկի նշանակման իրավունքը վերապահվում էր Սուլթանին: Բ.Պոսնը, ստանալով այդ փաստաթուղթը, կեղծավորաբար գոհունակություն հայտնեց դեսպաններին: Ապա նշեց, որ սուլթանն անարդար է համարում բարենորոգումների կիրառումը կայսրության միայն մի մասում: Մի խոսքով՝ սուլթանական կառավարությունը փաստորեն չընդունեց բարենորոգումների անգամ խիստ չափավոր Մայիսյան ծրագիրը:
- Կարմրակ եկեղեցի - Բիթլիս քաղաքի հարավ-արեւելքում ս.Նշան (Հնում՝ ս.Կիրակոս) գմբեթավոր եկեղեցի, որը պատկանում էր քաղաքում գտնվող Ամրոցում (Ամրոցվան) ս. Հովհաննես վանքին:
- 1890թ. հունիսի 20-ին թուրք հրոսակները ներխուժեցին Հայոց եկեղեցու բակը եւ խանգարեցին պատարագը: Զայրացած ամբոխը Հնչակյանների գլխավորությամբ դիմագրավեց ոստիկաններին: Տեղի ունեցած ընդհարման հետեւանքով սպանվեցին ու վիրավորվեցին ավելի քան 20 Հայ: Երկու օր անց իշխանությունները նոր ջարդեր կազմակերպեցին քաղաքի հայկական թաղամասերում:
- Խուլթ - գյուղ Արեւմտյան Հայաստանում, Բիթլիսի նահանգի Բիթլիսի գավառում, Խիզանի գավառակում:
- Խուլթիկ - գյուղ Արեւմտյան Հայաստանում, Բիթլիսի նահանգի, Բիթլիսի գավառում, Բիթլիս քաղաքից մոտավորապես 16 կմ. հարավ-արեւելք:

10. Փարիսնոց - գյուղ Արեւմտյան Հայաստանում, Բիթլիսի նահանգում, Բիթլիս քաղաքից 4կմ. հարավ:

11. Գորվու - գյուղ Արեւմտյան Հայաստանում, Բիթլիսի նահանգում, Մոսկան գավառակում:

12. Սդերդ - Քաղաք Արեւմտյան Հայաստանում, Բիթլիսի նահանգի, Սդերդի գավառում, Բիթլիս քաղաքից 50-52 կմ. հարավ-արեւմուտքում: 1891թ. ունեւր 15.000 բնակիչ, որից հայեր շուրջ 4000: Սդերդի ու նրա շրջակայքի հայերի ողբերգութիւնը սկսվեց 1895թ. հայկական կոտորածներով: Այդ ժամանակ քաղաքի հայերից շատերը սպանվեցին, շատերն էլ բռնութեամբ մահաբազանացվեցին: Նրանց ունեցվածքը կողոպտվեց թուրքերի եւ քրդերի կողմից, իսկ աներն ու խանութները քարուքանդ արվեցին:

13. Էրուն - գավառակ Արեւմտյան Հայաստանում, Բիթլիսի նահանգի Սդերդ գավառում:

14. Շիրվան - գավառակ Արեւմտյան Հայաստանում, Բիթլիսի նահանգի, Սդերդի գավառում: Տարածվում էր Սդերդ քաղաքից հարավ-արեւելք:

15. Հեզան - գավառակ Արեւմտյան Հայաստանում, Դիարբեքրի նահանգի Արշանամազենի գավառում:

16. Սուրբ Խնչ եկեղեցի - եկեղեցի Արեւմտյան Հայաստանում, Խիզանի գավառակում, Շինիձոր գյուղի մոտ:

17. Խառան -Հարան - գյուղ Հյուսիսային Միջագետքում, Եդեսիայից մոտ 80 կմ. հարավ-արեւելք, պատմական Խառան քաղաքի ավերակների մոտ:

18. Պարոն Քուլ - Ամերիկացի միսիոներ, իր հիմնական գործունեութիւնը ծավալել է Բիթլիս քաղաքում:

19. Դոկտոր Ռեյնոլդս - Ամերիկացի միսիոներ, 1872թ. հիմնել է Վանի ամերիկյան միսիոներութիւնը:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԱԽՈՒՋԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱԿԱՀԵՏԱԽՈՒՋԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ 1918-1920թթ.**

Առ այսօր քիչ է լուսարանված այն հարցը, թե ինչպես է Հայաստանի Հանրապետութիւնը 1918-1920թթ. ստեղծել անվտանգութեան իր համակարգը, որի բաղկացուցիչ մասերն էին՝ հետախուզութիւնը եւ հակահետախուզութիւնը:

Հարկ է նշել, որ այս բնագավառում Հայաստանի Հանրապետութեան առջև ծառայել են մեծ բարդութիւններ եւ խոչընդոտներ. նրան վիճակված էր մաքառել հետախուզական եւ ռազմական-քաղաքական Հզոր ներուժ ունեցող երկրներին, ինչպիսիք էին՝ Թուրքիան, Խորհրդային Ռուսաստանը, մուսավաթական, իսկ այնուհետեւ բոլշևիկյան Ազրբեյջանը, մենշևիկյան Վրաստանին փոխարինած Խորհրդային Վրաստանը եւ այլն: Եվ չնայած առկա ահւելի դժվարութիւններին, Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարական մարմինները հնարավորինս ուշադրութեան կենտրոնում են պահել հետախուզական եւ հակահետախուզական գործի կազմակերպման հիմնախնդիրները, մշտապես մտահոգվել են ներքին եւ արտաքին անվտանգութեան օղակների կազմակերպման հարցերով: Կառավարութիւնը կայացրել է համապատասխան որոշումներ, լուծվել են կազմարւին, ֆինանսական եւ այլ հարցեր:

Սույն հրատարակութիւնը նպատակ է հետապնդում մասամբ լրացնելու վերոնշյալ հարցի վերաբերյալ Հայ պատմագիտութեան մեջ գոյութիւն ունեցող այդ զգալի բացը: Հրատարակվող փաստաթղթերը հնարավորութիւն են տալիս մասամբ ներկայացնելու ՀՀ հետախուզական բաժանմունքի 1918-20թթ. գործունեութիւնը:

**Վանիկ Վիրաբյան**  
պատմական գիտութիւնների  
թեկնածու

N 1  
ՔԱՂՎԱԾՔ ՀՀ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՈՒՄԻՑ  
ՀԵՏԱԽՈՒՋՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱԿԱՀԵՏԱԽՈՒՋՈՒԹՅԱՆ Ը  
ՖԻՆԱՆՍՆԵՐ ՀԱՏԿԱՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

13 օգոստոսի 1918թ.  
Երեւան

Լսեցին. Ձերնորական միսիստրութեան միջնորդութիւնը իրեն միջոցներ բաց թողնելու մասին ավիացիայի, հետախուզութեան, հակահետախուզութեան եւ ռազիոհեռագրի գծով չնախատեսված ծախսերը ծածկելու համար:

Որոշեցին. Բաց թողնել զինվորական նախարարութեանը՝ կառավարութեան 6 միլիոնանոց նախագծի հաշվին.

ա) չնախատեսված ծախսերի համար՝ 20 հազար ռուբլի,

բ) հետախուզութեան համար՝ 20 հազար ռ.,

գ) հակահետախուզութեան համար՝ 20 հազար ռ.,

դ) ավիացիայի տեխնիկական սարքավորման համար՝ 15 հազար ռ.,

ե) զինվորական միսիստրութեան օրինագծի հաշվին ռազիոհեռագրի կա-  
րիքների համար բաց թողնել 10հազար ռ.:

ՀԱԱ, ֆ.Պ- 201, ց.1, գ.484, թ.9: Պատճեն: Մեքենագիր:



N 2  
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԻՎԻԶԻԱՅԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ՍԵՆՏԻՆԱՐԻ  
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԷՆ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ ՏԻԳՐԱՆ  
ԴԵՎՈՅԱՆՑԻՆ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ ԶԵՐԲԱԿԱԼԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

1 մարտի 1919թ.  
Երևան

*По имеющимся сведениям в Тифлисе агентами контрразведки грузин арестован служивший в Армянских войсковых частях и находящийся в настоящее время на службе Добровольческой Армии [Тигран] Девоянц с важными документами, передан суду и приговорен к расстрелу. Англичане протестовали против постановления суда, который не приведен в исполнение в виду болезни Девоянца сыпным тифом в тюрьме. Полагаю необходимым принять меры к облегчению участи Девоянца, если сведения эти действительны.*

За начальника штаба Генерал-майор Силиков  
капитан Гросс

ՀԱԱ, ֆ.Պ- 200, ց.1, գ.1, թ.1: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 3  
ՏԻԳՐԱՆ ԴԵՎՈՅԱՆՑԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՎՐԱՍՏԱՆԻ  
ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԷՆ  
ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐԻՆ

25 մարտի 1919թ.  
Թիֆլիս

*Девоянц обвиняется в военном шпионаже. Следствие о нем закончено. В ближайшем времени дело будет заслушено на сессии суда.*

За товарища министра иностранных дел Сабахтаришвили

ՀԱԱ, ֆ.Պ- 200, ց.1, գ.1, թ.111-112: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 4  
ՔԱՂՎԱԾՔ ԷՆ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԻ ՈՐՈՇՈՒՄԻՑ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ  
ԵՎ ԲԱՔՎՈՒՄ ԷՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ ԿԻՑ  
ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԻՄՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

8 ապրիլի 1919թ.  
Երևան

*Լսեցին. Զինվորական մինիստրի գեկուցումը Թիֆլիսում եւ Բաքվում մեր գլխավորական միտիաներին կից զինվորական ներկայացուցչութունն Հիմնելու մասին:*

*Որոշեցին. Կարեւոր համարել Թիֆլիսի միտիանին կից զինվորական ներկայացուցչութունն Հիմնելը: Զինվորական ազենտը նշանակվում է զինվորական եւ արտաքին գործերի մինիստրների փոխադարձ համաձայնությամբ, նա հաշվվում է Դիվանագիտական միտիանի կազմի մեջ եւ գործում է Միտիանի գլխավորի ցուցմունքներին համաձայն: Թոճիկը ստանում է զինվորական մինիստրության վարկից, որպես զինվորական: Յանձնարարել Արտաքին գործերի մինիստրին մտցնել նախահաշվի մեջ 9 ամսվա համար՝ 1919թ. ապրիլի 1ից մինչեւ*

\*Հայ Հետախուզչ, որը 1920թ. ապրիլից մինչեւ հունիսի վերջը գլխավորել է ՀՀ զինվորական նախարարության գլխավոր շտաբին կից Հետախուզական բաժանմունքը -Վ.Վ.:

*տարվա վերջը 90 հազար ուսուցիչ Թիֆլիսի գրասենյակային, ներկայացուցչական եւ այլ ծախքերի համար:*

ՀԱԱ, ֆ.Պ- 199, ց.1, գ.100, թ.62: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 5  
ՔԱՂՎԱԾՔ ԷՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՇՏԱԲԻ ՀԵՏԱԽՈՒՉՈՒԹՅԱՆ  
ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

14 ապրիլի 1919թ.  
Երևան

*Генеральный штаб ведает 1) производством занятий в военно-учебных заведениях войск, 2) борьбой с шпионажем и т.п.*

*7) Генеральный штаб состоит из: Разведывательного отделения, которое ведает сбором сведений о противнике и местностей, обработкой этих данных и своевременной рассылкой их в войска, руководит разведкой ведущей штабами бригад, ведеет учет суммах, отпускаемых на разведку, организует борьбу с шпионажем. Штаб генерального штаба Военного Министерства*

#### Մտայ

*Разведывательное отделение.*

*Начальник отделения (Генерального штаба, штаб офицер)-1*

*Организация по особому секретному плану.*

*Помощник (штаб или штаб-офицер) – 2 (один из них ведает контрразведкой), писарей: старших-1, младших – 1.*

*Примечание: На случай двух летучих, оперативных штабов разрешается сверх указанного числа иметь в оперативном, разведывательном и общем отделениях еще по 2 помощника, причем в оперативном оба добавляемые должны быть офицеры Генерального Штаба. А также для указанной цели разрешается иметь в каждом отделении добавочных писарей по 1 старшему и по 1 младшему. Число офицеров и писарей, добавленных по настоящему примечанию разрешается иметь на срок до 1 июля 1919г.*

ՀԱԱ, ֆ.Պ- 204, ց. 1, գ.132, թ.52-55: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 6  
ՀՀ ԳԼԽԱՎՈՐ ՇՏԱԲԻ ՀԵՏԱԽՈՒՉՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔԻ  
ՊԵՏԻ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՏԱՐԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ԳԼԽԱՎՈՐ ՇՏԱԲԻ ՊԵՏԻՆ  
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՈՒՄ ԳՈՐԾՈՂ ՀԵՏԱԽՈՒՑՁ ՍՊԱՆԵՐԻՆ ԱՋԱԿՑԵԼՈՒ  
ՄԱՍԻՆ

2 մայիսի 1919թ.  
Երևան

*С расширением деятельности Разведывательного отделения и открытием пунктов в соседних государствах необходимо озаботиться о том, чтобы агенты разведки, находящиеся за пределами Армении, имели бы хоть какую-нибудь поддержку от Представителей своей страны. Офицер-разведчик в случае “провала” официально не пользуется правом защиты, он работает на свой страх и риск. Между тем существенную поддержку в его работе, неофициально конечно могли бы оказывать дипломатические миссии - что и имеет место во всех государствах - ни для кого не секрет, что, во главе разведки всегда стоит глава миссии.*

*К сожалению у нас этого не наблюдается. Наши дипломатические представители при обращениях к ним агентов разведки сразу пугаются и отказывают, поясняя, что боятся возможных “дипломатических осложнений”, и*

если и оказывают иногда некоторую помощь, то настолько неумело, что ставят агента в самое рискованное положение - это я испытал на себе.

Необходимо войти в сношение с Министерством Иностранных дел и просить о посылке распоряжений всем дипломатическим представителям, как в Закавказье, так и в пределах Турции, где указать, что поддержка агентов разведки в их работе есть прямая обязанность миссии. Эта поддержка должна заключаться главным образом в пересылке памяток и содействия для получения необходимых документов при поездке в различные районы. Кроме того, члены миссии должны принимать все меры, чтобы своими неосторожными действиями не подвести агентов.

Подробные указания в чем должна выражаться помощь, могут быть даны на месте офицером разведки.

Вр. и. д. начальника отделения  
поручик по адмиральтейству Ован. Хан-Котурский

ՀԱԱ, ֆ.Պ- 200, ց. 1, գ.155, թ.24: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 7

ՔԱՂՎԱԾՔ ՀՀ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ  
ՈՐՈՇՈՒՄԻՑ ՀԵՏԱԽՈՒՋՈՒԹՅԱՆԸ ԵՎ ՀԱԿԱՀԵՏԱԽՈՒՋՈՒԹՅԱՆԸ  
ՖԻՆԱՆՍՆԵՐ ՀԱՏԿԱՑՆԵԼՈՒ ԵՎ ԱՐՏԱԱԱ ՀՄԱՆՈՒՄ ԴՐԱՆՑ  
ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ ԳԵՍՊԱՆՆԵՐԻ ՀՍԿՈՂՈՒԹՅԱՆԸ  
ԵՆԹԱՐԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

8 մայիսի 1919թ.  
Երևան

1. Լսեցին. զինվորական մինիստրի գեկուցումը Հետախուզական եւ Հակահետախուզական բաժնին բաց թողնել մայիս ամսվա ծախսերի համար 657 000ռ:

Որոշեցին. Բաց թողնել զինվորական նախարարության Հետախուզական եւ Հակահետախուզական բաժնի մայիսի ծախսերի համար 657 000ռ: 40 միլիոն Հատուկ ֆոնդից:

2. Լսեցին. գեկուցում արտասահմանի մեջ Հետախուզական եւ Հակահետախուզական գործի մասին:

Որոշեցին. Արտասահմանի մեջ Հետախուզական եւ Հակահետախուզական գործունեությունը ենթարկել ՀՀ գեսպանների հակոզությունը:

ՀԱԱ, ֆ.Պ- 199, ց.1, գ.146, թ.82: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 8

ՀՀ ԶԻՎՈՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ  
ԱՐՏԳՈՐԽՆԱԽԱՐԱՐԻՆ ՀԱՅ ՀԵՏԱԽՈՒՋՁՆԵՐԻՆ  
ԱՋԱԿՑԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

21 մայիսի 1919թ.  
Երևան

Секретно

Препровождая при сем рапорт Начальника Разведывательного отделения Генерального Штаба относительно координации действий чинов Министерства Иностранных дел и Военного, прошу Вашего распоряжения об оказании самой интенсивной помощи чинам разведки, обращающимся к представителям Вашего Министерства за пределами Армении за содействием.

Подробные данные, в чем должно выражаться содействие, взаимная поддержка и общность действий могут быть выяснены на месте в переговорах высших чинов разведки с представителями миссии.

Военный министр Республики Армения ген-майор Арапатов  
Вр. и. д. Начальника Ген. Штаба Военного Мин-ва  
Генерального штаба подполковник Шнеур

ՀԱԱ, ֆ.Պ- 200, ց.1, գ.155, թ.23: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 9

ՔԱՂՎԱԾՔ ՀՀ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՈՒՄԻՑ  
ՀԵՏԱԽՈՒՋՈՒԹՅԱՆԸ ԵՎ ՀԱԿԱՀԵՏԱԽՈՒՋՈՒԹՅԱՆԸ ՖԻՆԱՆՍՆԵՐ  
ՀԱՏԿԱՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

1 սեպտեմբերի 1919թ.  
Երևան

Լսեցին. զինվորական մինիստրի գեկուցումը Հետախուզական եւ Հակահետախուզական ծախսերի համար 535 000 վարկ բանալու մասին:  
Որոշեցին. Հավանություն տալ եւ խնդրել պարլամենտի զինվորական հանձնաժողովին բաց թողնել այդ գումարը:

ՀԱԱ, ֆ.Պ- 199, ց.1, գ.100, թ.194: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 10

ՀՀ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ԳՈՐԾԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՁԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ  
ՀՀ ՊԱՌԼԱՄԵՆՏԻ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ ՀԵՏԱԽՈՒՋՈՒԹՅԱՆ ԵՎ  
ՀԱԿԱՀԵՏԱԽՈՒՋՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՀԱՏԿԱՑՎԱԾ ԳՈՒՄԱՐՆԵՐԸ  
ՊԱՌԼԱՄԵՆՏՈՒՄ ՀԱՍՏԱՏԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

2 սեպտեմբերի 1919թ.  
Երևան

Ներկայացնելով մինիստրների խորհրդի սեպտեմբերի 1-ի նիստում Հավանություն ստացած զինվորական մինիստրի գեկուցումը Հետախուզական եւ Հակահետախուզական ծախսերի համար 535000 վարկ բաց անելու մասին, պատիվ ունեմ խնդրել ներկայացնել պարլամենտին ի Հաստատումն փակ նիստում:

Մինիստրների խորհրդի գործերի կառավարիչ

ՀԱԱ, ֆ.Պ- 202, ց.1, գ.29, թ.1: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 11

ՀՀ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆԸ  
ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԳԱՂՏՆԻՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

օգոստոս 1920թ.  
Երևան

ՀՀ Սպարապետի շտաբ. Հետախուզական բաժանմունք  
Շրջաբերական

Համարյա բոլոր սահմանների վրա մեր հաղթական մանուկ բանակը պաշտպանում է իր կրծքով հայրենիքի ազատությունը եւ անկախությունը:

Մեզ անհավանալի է, գատապարտելի վերաբերմունքը շտաբերի կողմից նույնիսկ պաշտոնական անձանց իրենց ստանձնած պաշտոններին վերաբերող գաղտնիքները:

Զորաչարժային տեղեկութիւնները նախքան բանակի շտաբին հասնելիս լինելը, սկսվում են տարածվել եւ դատողութեան առարկա դառնալ զանազան անկյուններում, ճեմելիքներում եւ սրճարաններում: Ժամանակն է վերջ տալ դրան:

Հայտարարելով այս մասին, հետախուզական բաժանմունքը, համաձայն Ռազմական նախարարի հրամանի, հայտնում է, որ այն ամենքը, որոնք անկախ իրենց հասարակական գիրքից եւ աստիճանից կնկատվին.

1. Զինվորական գաղտնիքները տարածելու մեջ, տեղափոխութիւններին, ենթադրութիւններին եւ այլն:

2. Բանակի գործողութիւններին մասին տեղեկութիւններ տարածելու մեջ, նախքան նրանց պաշտոնական յայտարարման:

3. Կեղծ լուրեր տարածելու մեջ - կձերբակալվեն եւ կդատվեն Արտակարգ կամ Զինվորական դատարանի միջոցով, որպէս թշնամուն աջակցողներ:

Սպարապետի Շտաբի պետ, գլխավոր շտաբի գնդապետ Վեբիլով  
Հետախուզական բաժանմունքի պետ լեյտենանտ Յովհան Խան-Լոթուրի

ՀԱԱ, ֆ.Պ- 199, ց.1, գ.118ա, թ.199-200:Պատճեն: Մեքենագիր:

## ԵԹՈՎՊԻԱՅԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹՕՋԱԽԸ ԵՎ ՆՐԱ ԿԱՊԵՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ 1945-1985ԹԹ.

Եթովպիայի Հայ Համայնքը կազմավորվել է 7-րդ դարում: Երբ արաբները, նվաճելով Սիրիան, Պաղեստինը եւ Եգիպտոսը, սկսել են Հայածել տեղի քրիստոնյաներին, մեծ թվով Հայեր գաղթել ու ապաստան են գտել մերձակա քրիստոնյա երկրում՝ Եթովպիայում: Եթովպահայ Համայնքը համայրվել է 12-րդ դարում՝ Եգիպտոսից եւ 14-րդ դարի վերջին՝ Կիլիկիայից գաղթած Հայերով:

Հայերի Հոսքը Եթովպիա ուժեղացել է Թուրքիայում 1894-1896-ին կազմակերպված Հայիկական կոտորածներից հետո: Նորագաղթ Հայերի մեծ մասն արհեստավորներ եւ գյուղացիներ էին:

Հայերի վերջին նշանակալի Հոսքը Եթովպիա տեղի է ունեցել Մեծ եղեռնից հետո: Առաջին Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Եթովպահայ կազմավորները կռվել են եգիպտական ռազմածակատում՝ թուրքական բանակի դեմ:

20-րդ դարի սկիզբին Եթովպահայ Համայնքի ծաղկման շրջանն էր: Ադիս Աբեբայում փաստորեն ի հայտ եկավ Հայիկական թաղամաս, որտեղ կառուցվել էին եկեղեցի, դպրոց, մարզական ակումբ, շատ բնակելի տներ: 1930-ական թթ. Հայերի թիվը Հասել է 2800-ի:

Եթովպահայ Համայնքի բնականոն զարգացումն ընդհատվեց 1935-ին, երբ իտալացիներն օկուպացրին Եթովպիան: Բազմաթիվ Հայեր մեկնեցին Լիբանան, Ջիբուտի եւ այլ երկրներ: Փակվեցին դպրոցն ու եկեղեցին: Եթովպիայի ազատագրումից հետո ազգային կյանքը կրկին աշխուժացավ:

1974թ-ի Հեղափոխութիւնից հետո, Եթովպիայում ստեղծված տնտեսական ծանր կացութեան հետեւանքով, տեղի Հայերի մեծ մասը կորցրեց ունեցվածքը եւ արտագաղթեց երկրից:

2003թ. տվյալներով, Եթովպիայում մնացել է շուրջ 80 Հայ (բնակվում են միայն մայրաքաղաքում՝ Ադիս Աբեբայում):

Այլ գաղթօջախների նման, Եթովպահայ Համայնքի պահպանման ու զարգացման միակ երաշխիքը մայր Հայրենիքի հետ ամուր կապերն են:

Հատկապես ետպատերազմյան տարիներին այդ կապերն իրականացվում էին պետական-կառավարական ու հասարակական բազմաթիվ մարմինների (մասնավորապես Արտասահմանյան երկրների հետ բարեկամութեան ու մշակութային կապի Հայիկական ընկերութեան՝ ԱՕԿՍ, իսկ 1964-ից՝ Սփյուռքահայութեան հետ մշակութային կապի կոմիտեի) եւ էջմիածնի կաթողիկոսութեան միջոցով: Նրանց գործունեութեան արդյունքում ստեղծվել են արժեքավոր փաստաթղթեր, որոնք պահվում են Հայաստանի ազգային արխիվում: Դրանք բազմակողմանիորեն լուսարանում են ինչպես Եթովպահայ գաղթօջախի ընդհանուր պատկերը, այնպես էլ նրա՝ Խորհրդային Հայաստանի հետ ունեցած բեղմնավոր կապերը:

Սույն հավաքածուի 1-ին մասը տալիս է Եթովպահայ Համայնքի նկարագրիչը, իսկ 2-րդ մասը ներկայացնում է Հայրենիքի հետ նրա ունեցած կապերը: Հավաքածուի փաստաթղթերը հրապարակվում են առաջին անգամ եւ գալիս են Հարստացնելու ներկայացվող հարցի աղբյուրագիտական բազան: Բոլոր փաստաթղթերը վերցված են Հայաստանի ազգային արխիվից:

Հավաքածուն կազմված է պատմական փաստաթղթերի հրապարակման գործող կանոններին համապատասխան: Հրապարակվող որոշ փաստաթղթերի վերնագրերը չձանրարեռնելու եւ ավելորդ կրկնութիւնից խուսափելու համար Արտասահմանյան երկրների հետ բարեկամութեան ու մշակութային կապի Հայիկական ընկերութեանը եւ Սփյուռքահայութեան հետ մշակութային կապի կոմիտեին համապատասխանաբար փոխարինել են ԱՕԿՍ եւ Սփյուռքահայութեան կոմիտեի անվանումները: Ներկայացվող որոշ փաստաթղթերում, երբ խոսքը վերաբերել է թեմային առնչվող, սակայն, ոչ էական հարցերին, կատարել ենք կրճատումներ, որպիսիք չեն ազդվելու հավաքածուի բովանդակութեանը: Կրճատումները նշվել են բազմակետերով:

Արմեն Բաղալյան  
պատմական գիտությունների  
թեկնածու

ՔԱՂՎԱԾԻ ԲԵԹՈՎՊԻԱՅՈՒՄ ԽՈՂՄ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԵԿԱՆՔԻՑ՝  
ԵԹՈՎՊԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՔԱՆԱԿԻ, ՀԱՄԱՅՆՔԻ  
ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԻՄԱՆԿԱՐԻ, ՀԱՄԱՅՆՔԻ  
ՇՐՋԱՆՈՒՄ ԽՈՂՄ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ ԿԱՏԱՐՎԱԾ՝  
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

11 դեկտեմբերի 1956թ.  
Ա.Գևորգյան

Армянская колония в Эфиопии насчитывает 940 человек, из которых 830 человек проживают в городе Аддис-Абебе, 83 человека - в городе Дире-Дауа и остальные 27 человек проживают в других городах и районах страны. Из 940 армян, проживающих в Эфиопии, взрослых мужчин - 345 человек (от 20 лет и выше), остальные 595 человек составляют женщины и дети.

Армянская колония Эфиопии существует более 50 лет, однако, следует отметить, что абсолютное большинство армян проживает по ливанским, сирийским и другим иностранным паспортам. По заявлениям членов Правления армянской колонии, только 30 армянских семей состоят в эфиопском подданстве. Вопрос о приеме армян в эфиопское подданство рассматривается местными эфиопскими властями десятилетиями, и решения, как правило, принимаются отрицательные. По своему социальному составу армянская колония в Эфиопии является весьма разнообразной. Среди членов этой колонии 25-30 семей являются крупными в местных масштабах собственниками промышленных предприятий и торговых фирм, однако основная масса армян занимается мелкой торговлей и кустарным промыслом.

#### Правление Армянской Колонии

Для руководства всей работой армянской колонии избирается правление в составе 7 человек сроком на три года. Через Правление члены армянской колонии устанавливают контакты с местными и правительственными органами и разрешают все деловые и спорные вопросы. Правление также занимается бытовыми, культурно-массовыми и другими вопросами, связанными с жизнью колонии. Нынешний состав Правления избран в 1955 году. Выборы Правления проходили в борьбе против некоторых членов армянской колонии, пытавшихся поставить у руководства Правления дашнака Пейлака Языджана. Однако, общее отчетно-выборное собрание армянской колонии отвергло все эти попытки, и в Правление армянской колонии были избраны лица, которые настроены против дашнаков. Председателем Правления армянской колонии в 1955 году был избран Мардирос Даракчян, беженец из Турции. Даракчян является владельцем обувной фабрики и кожевенного завода. На указанных предприятиях занято в общей сложности 550 человек рабочих. Кроме этого, Даракчян имеет несколько обувных магазинов в городе Аддис-Абебе. Его сын окончил университет в США, специализировался в области коммерческой деятельности и сейчас работает вместе с отцом. Другой его сын в настоящее время учится в США. Заместителем председателя Правления является Богос Егиян, который работает директором одной из крупных торговых фирм "Сафарян". Остальные 5 человек членов Правления - Эдвард Карапетян, Андраник Кечерян, Кеворк Севаджян, Григор Погарян и Агаси Богосян - также являются владельцами магазинов или торговых фирм.

Несмотря на то, что члены Правления армянской колонии в основном являются богатыми людьми, владеющими собственными фирмами, или

занимающими посты директоров в крупных фирмах - все они к Советскому Союзу относятся положительно и в беседах с сотрудниками Посольства называют Армянскую ССР своей родиной...

#### Политические организации и группировки в армянской колонии

До 1936г. в Аддис-Абебе открыто существовала контрреволюционная организация дашнаков. В настоящее время в армянской колонии нет организационно-оформленных партий или политических группировок. Однако бывшие члены организации дашнаков ведут активную анти-советскую пропаганду. Основной центр организации дашнаков находится в г.Бостоне (США), но непосредственное руководство деятельностью дашнаков в Эфиопии, как и на всем Ближнем и Среднем Востоке и Африке, осуществляет второй центр организации дашнаков, находящийся в Каире.

В г.Аддис-Абебе представителем организации Каирского центра дашнаков является Пайлак Языджан. Его ближайший помощник - Ефрем Кешишьян. На работу дашнаков Каирский центр, по неофициальным данным, выделяет примерно 40.000 американских долларов в год. П.Языджан и Е.Кешишьян в последнее время усиленно занимаются распространением антисоветской литературы среди армянского населения, которую они получают из Америки, и предпринимают попытки организационно оформить дашнаковскую группировку в Эфиопии. По неполным данным, группа дашнаков Языджан, Кешишьян, Ереваньян, Марцеров и Малхасян часто собираются вместе и обсуждают мероприятия по дальнейшей работе. Они следят за жизнью и деятельностью армянской колонии и обо всем доносят соответствующим эфиопским властям. Указанная группа дашнаков пытается запугать армян и систематически подвергает травле тех, которые в свое время выражали желание репатриироваться в Советский Союз, и открыто выражают свои симпатии к СССР.

Примером гонения на армян, которые хорошо относятся к СССР, может служить тот факт, что когда преподаватель местной армянской школы Накашьян в ответ на клеветнические заявления дашнаков в отношении Советской Армении указал им, что они распространяют ложные слухи, этого было достаточно для того, чтобы дашнаки донесли в Эмиграционное управление МВД Эфиопии о том, что якобы Накашьян занимается коммунистической пропагандой. На основании этого ложного доноса местные власти потребовали от Накашьяна покинуть Эфиопию в течение 5 дней. Выселение этого преподавателя было приостановлено в связи с вмешательством некоторых влиятельных армян, и в том числе руководителя армянской колонии Даракчяна.

Дашнаки также собирают информацию о тех армянах, которые берут книги и газеты на Постоянной Советской выставке.

Обострение международного положения и усиление антисоветской пропаганды в связи с событием в Венгрии<sup>\*</sup> имеет свое воздействие и на армянскую колонию. Некоторая часть армян стала более осторожна в своих связях с Советским Посольством. Этим, как заявляет председатель Правления армянской колонии Даракчян, объясняется тот факт, что армяне стараются меньше посещать Посольство СССР и открыто встречаться с сотрудниками Посольства. Этим также можно объяснить и то обстоятельство, что некоторые влиятельные и положительные настроенные к Совет-

<sup>\*</sup> Խոսքը վերաբերում է 1956թ.-ին Հունգարիայի կոմունիստական իշխանութիւնների դեմ Հունգար ժողովրդի բարձրացած ապստամբութեանը, որը ճնշվեց Հունգարիա մտցված ԽՍՀՄ բանակի կողմից -Ա.Բ.:

скому Союзу армяне не пришли в Посольство 7 ноября 1956 года на прием, организованный по случаю 39-й годовщины Великой Октябрьской Социалистической революции.

#### Работа Посольства среди армянской колонии

В настоящее время сотрудники Посольства поддерживают контакты с членами Правления, с директором армянской школы, с некоторыми членами школьного совета и с отдельными активистами колонии. Посольство через представителя ВОКС снабжает армянскую колонию советской литературой на армянском и английском языках. В сентябре-октябре месяцах для школьной библиотеки и для библиотеки клуба было передано более 500 экземпляров книг и учебников, а также грампластинки и ноты произведений советских композиторов. Регулярно направляют журналы и газеты, получаемые из Армянского ОКСа, и бюллетень Посольства. В сентябре-октябре 1956 года в Посольстве дважды устраивались просмотры советских фильмов об Армении с приглашением всех членов Правления и актива армянской колонии. Для всей армянской колонии в Аддис-Абебе через Правление колонии был дважды организован показ следующих советских кинофильмов: "Призраки покидают вершины", "Армянский концерт", "Аветик Исаакян", "Выборы Католикоса" и журнал "Новости дня Армянской ССР". Кроме того, просмотр четырех последних фильмов в Аддис-Абебе целиком пошел в пользу армянской школы. Армяне проявляют большой интерес к советским фильмам и желают знать правду о Советском Союзе и особенно об Армянской ССР.

#### Выводы и предложения

1. Армянская колония в Эфиопии по своему составу малочисленна, однако через нее можно проводить работу по распространению правды о Советском Союзе и Армянской ССР.

2. Несмотря на то, что у руководства армянской колонии находятся коммерсанты и владельцы промышленных предприятий, тесно связанные в деловых отношениях с правительственными кругами Эфиопии, тем не менее Правление армянской колонии к Советскому Союзу относится положительно. Большинство армян с интересом и симпатией следят за жизнью в Советском Союзе и особенно за успехами Армянской ССР.

3. Попытки бывших членов контрреволюционной организации дашнаков создать организационно - оформленную партию и привлечь в нее армянское население, не имеют успеха. Бывшие члены организации дашнаков за последнее время пытаются активизировать свою работу, но не имеют поддержки среди большинства армянского населения. Они превратились в подголосков англо-американского империализма и по некоторым данным часть из них является информаторами Министерства Внутренних дел Эфиопии.

4. Обострение международного положения и усилие американской пропаганды против Советского Союза в связи с событиями в Венгрии оказали свое воздействие и на армянскую колонию. Некоторая часть армянского населения стала еще более осторожна и сдержанна в том, что касается связей с Советским Посольством.

5. Посольство считает необходимым продолжать вести работу среди членов армянской колонии по разъяснению миролюбивой политики Советского Правительства, по ознакомлению с жизнью и достижениями народов СССР и по систематическому снабжению советской литературой, информацией материалами и советскими кинофильмами. В связи с этим было бы желательно в 1957 году получить из СССР от Армянского АОКС-а

фильмы на армянском языке, отражающие жизнь, быт, культуру и достижения Армянской ССР в области промышленности, сельского хозяйства, науки и искусства.

Справка составлена на основании бесед с председателем правления Даракчяном, зам. председателя правления Егияном, директором школы Топляном и др. лицами.

Второй секретарь  
Посольства СССР в Эфиопии С. Бегунков

ՀԱԱ, ֆ.326, ց.1, ք.243, թ.1-6: Պատճեն: Մեքենայով:

N 2

ՔԱՂՎԱՄԻ ԵԹՈՎՊԻԱՅՈՒՄ ԽՈՂՄ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ  
ՏԵՂԵԿԱՆՔԻՑ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

13 Հունիսի 1967թ.  
Ազիս Աբբաս

...По социальному составу основную массу армянской колонии в Эфиопии составляют кустари, мелкие торговцы, ювелиры, фотографы, портные, обувщики, часовщики и т.д., причем все они, как правило, являются высококвалифицированными мастерами своего дела. Часть армян занята на многочисленных эфиопских предприятиях: работают в небольших гаражах, ремонтных мастерских, на стройках и предприятиях коммунального обслуживания, в различных торговых и других представительствах, принадлежащих, за редким исключением, иностранным компаниям.

Члены армянской колонии в Эфиопии практически лишены возможности получать среднее или высшее техническое или другое специальное образование на месте и вынуждены выезжать на учебу в другие страны, что связано с большими материальными затратами и не всегда может быть доступно семье со средним доходом. Поэтому подавляющее число армян в Эфиопии имеет начальное и неполное среднее образование.

Местные эфиопские власти всячески ограничивают коммерческую и иную деловую деятельность армян, дают мелких предпринимателей и кустарей непосильными налогами, устанавливаемыми часто произвольно безо всякого учета доходности их предприятий или мастерских. Такое непостоянство в налоговой политике эфиопского правительства ведет к тому, что нередко армяне-ремесленники вынуждены закрывать свои мастерские, менять профессию и т.п. Часто мелкие армянские кустарные предприятия функционируют на грани банкротства и выживают лишь те из них, владельцы которых пользуются особым покровительством властей, имеют связи среди окружения императора и посредством взяток крупным государственным чиновникам, добиваются установления пониженной фиксированной ставки налога.

Приблизительно 10-15% армян живут в достатке и располагают определенными финансовыми средствами, однако и они не гарантированы от притеснений со стороны властей.

В колонии имеется около десятка семей, располагающих довольно крупным по местным масштабам капиталом в сотни тысяч и даже миллионы эфиопских долларов.

К их числу относится самый крупный производитель кожаной обуви в Эфиопии Мартирос Даракчян (фирма "Дармар", капитал более 3 млн. эф. долларов), Элиас Джероян (владелец типографии "Артистик принтинг

пресс”, капитал более 2 млн. эф. долларов), братья Авакяны (кинотеатры и магазины, 1,5 млн. эф. долларов), Самуэль Бехесниан (торговля промтоварами, 1,5 млн. долларов), Е.Гусессян, В.Бабоян, Э.Гарабедян, Сеферьян и А. Марсроу и др., (капитал примерно 1 млн. эф. долларов у каждого).

Е.Гусессян в 1960 году пожертвовал на восстановление одного из древних храмов Армянской ССР 250 тыс. эф. долларов. Члены этих семей имеют, как правило, ливанское, итальянское или эфиопское гражданство. Некоторые из них имеют широкие связи при дворе императора и добились различных привилегий, недоступных для других иностранцев.

Так, например, А. Марсроу - президент армянского женского филантропического общества в Аддис-Абебе, имеющая французское гражданство, пользовалась благосклонностью покойной императрицы. Ей удалось добиться разрешения на приобретение земельной собственности, на что, по эфиопским законам, иностранцы не имеют права.

Семья Марсроу широко пользовалась этой привилегией, осуществляя крупные спекуляции земельными участками.

Эта наиболее зажиточная часть армянской колонии предпочитает оставаться в Эфиопии, так как здесь имеются широкие возможности для прилобления капитала, а также организации смешанных предприятий с участием представителей местной феодальной знати и иностранных компаний ...

Третий секретарь Посольства СССР в Эфиопии

Ю.Сапунов

ՀԱԱ, ֆ.326, ց.1, գ.415, թ.1-3: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 3

ԲԱՂՎԱՆՔԻ ԵԹՈՎՊԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՄԱՍԻՆ ՍՓՅՈՒՌԻԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԵԱՆ ՏԵՂԵԿԱՆՔԻՑ

1967թ.  
Երեւան

... Հայ-Հարեչական[եթովպական] Հարաբերությունները, մեզ հասած տեղեկությունների համաձայն, շատ հին են: Դժբախտաբար այս մասին Հայ եւ Հարեչ պատմիչները լուծւմ են: Այս երկու ժողովուրդների Հարաբերությունների մասին է խոսում Արեւելքի մի ավանդութիւն, որը ժամանակին գրի է առել պատմահայր Մովսէս Խորենացին:

Ըստ այդ ավանդութիւնի, ասորեստանցիների Տեւտամոս թագաւորն օգնական զորք է ուղարկել Պրիամոսին, որի մէջ էլ գտնվել է Հայագգի զորավոր Զարմայրը՝ եթովպական զորքով:

Պատմական որոշ տեղեկութիւններ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ Հայ առեւտրականները ծանոթ են եղել Հարեչտտանին դեռևս մ. թ. 1-ին դարում: Սերտ Հարաբերութիւններ այս երկու ժողովուրդների միջև սկիզբ են առնում 451 թ. Քաղկեդոնի տիեզերական ժողովից հետո, երբ բյուզանդական գահակալները կրոնական քոյի տակ ցանկանում էին իրենց ենթարկել Արեւելքի քրիստոնյա ժողովուրդներին: Եթովպացիները, ասորիները, ղպտիները, համագործակցելով Հայերի հետ, մերժում են բյուզանդական եկեղեցու առաջարկը, միանալով «Միաբնակ» խորհրդով, սուր պայքար են ծավալում բյուզանդական կրոնի դեմ: Այս պայքարի կազմավերպման կենտրոնը գտնւում է Երուսաղեմի Հայկական միաբանութիւնը:

Հնագույն Հայկական գաղթօջախը եթովպիայում, ըստ պատմական աղբյուրների, ստեղծվել է 7-րդ դարում՝ Արարական Խալիֆայի գերիշխանութիւն շրջանում: Արարները, Հպտակեցնելով բազմաթիւ ազգերի, սկսում են Հայածել քրիստոնյա ժողովուրդներին: Եգիպտոսում եւ Սիրիայում ապրող բավականին թիվով Հայեր, չցանկանալով մնալ արաբական բռնակալութիւնի տակ եւ հնարավորութիւն

յուն չունենալով վերագաւնալ Հայաստան, միանում են բախտակից մի մեծ քրիստոնյա Հատվածի ու գաղթում եթովպիայի Աքոհամ թագաւորութիւնի սահմանները՝ ներկայիս Դեսիե քաղաքի մոտ: Այնտեղ Հայերը միավորվում են մի բնակավայրում, կազմում սեփական զորք եւ կառուցում եկեղեցի: Հաստատում են առեւտրական Հարաբերութիւններ, ինչպես ներսի, այնպես էլ դրսի աշխարհի հետ:

Հայկական այդ գաղթօջախը լայն ճանաչում է գտնւում Հարեչ ժողովրդի մոտ եւ հետագայում հիշատակվում է նրանց մատնագրութիւնի մեջ «Հայկական կղզի» անունով: Հայկական կղզին Համայրվում է 1169թ., երբ Եգիպտոսի սուլթանի կատարած արտակարգ վայրագութիւնների հետեւանքով Հայերի մի նոր խումբ է հեռանում Եգիպտոսից եւ հանգրվանում եթովպիայում:

Այնուհետեւ Հայ գաղթականների մի նոր Հոսանք է հասնում եթովպիա 14-րդ դարում, Կիրիկիայի Հայկական թագաւորութիւնի անկումից հետո:

1527թ. Հարեչ ցեղապետ Ահմեդ Մուհամեդ Դուանը, Հայթիւլով երկրի թագաւորին, ցանկանում է երկրում բռնի կերպով տարածել մահմեդականութիւնը եւ բռնադուռ է բուրդ քրիստոնեական եկեղեցիները, այդ թիվում հրմահատակ քանդում է նաեւ «Հայկական կղզու» Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցին, որը եղել է գեղեցիկ Հայկական ճարտարապետական կոթող:

Հարեչական ժամանակագրութիւնը մեզ հայտնում է, որ Հայկական վերոհիշյալ գաղութը իր գոյութիւնը պահպանել է մինչեւ 15-րդ դարը: Սակայն Հայտնի է նաեւ, որ 17-րդ դարում եթովպիայի արքունիքում աշխատել է մի Հայ վառագործ մասնագետ, որը Հարեչներին պիտոբերել է վատագ պարաստելու արհեստը: Հետագայում՝ 18-րդ դարի 60-70-ական թվականներին, եթովպիայի պետական գանձատուներ ղեկավարել է Սեֆել անունով Արաբկիրի մի Հայ, իսկ 1762 թ., նրա մահվանից հետո, այդ պաշտոնը հանձնվում է Հովհաննես Թովմաճյանին, իսկ սրանից հետո՝ նրա որդի Պողոսին:

Ինչպես նշվեց վերեւում, 1890-ական թվ. Կիրիկիայից տեղահանված մի խումբ Հայ գաղթականներ հաստատվում են եթովպիայի Հարար քաղաքում: Երկրի բարենպաստ վիճակը, ինչպես նաեւ Մենելիք 2-րդ կայսեր բարյացակամ վերաբերմունքը Հայերի նկատմամբ, պատճառ են դառնում, որպեսզի Հայ գաղթականների նորանոր խմբեր հաստատվեն Հարար, այնուհետեւ Դիբեդավա քաղաքներում:

Շատ շուտով, իրենց աշխատասիրութիւնը եւ բազմակողմանի արհեստների իմացութիւնը, Հայերը շահում են տեղի բնակչութիւնի համակրանքը եւ արժանանում արքունիքի ուշադրութիւնը: Այս շրջանում առանձին Հայ անհատներ մեծապես նպաստում են երկրի ներկա կայսրութիւնի միավորման գործին, օգնելով Մենելիք 2-րդի միավորելու մասնատված փոքր թագաւորութիւնները: Կայսեր խնդրանքով վաճառական Սարգիս Թերզյանը մեծ թիվով գեներ Հատկապես թնդանոթ է ներմուծում երկիր... Կայսերական փողերանոցի պետ Միքայել Թոփչյանը կարգավորում է երկրի դրամական վիճակը եւ հնարավորութիւն ստեղծում երկրի բարգաւաճման համար: Գյուղատնտեսութիւնի ասպարեզում մեծ ծառայութիւն է մատուցում Մարգարյան ազգանունով մի Հայ, որը գյուղատնտեսութիւն լավ գիտակ լինելով, օգնում է կայսրին, վերականգնելու քայքայված գյուղատնտեսութիւնը: Այնուհետեւ, Հայք Սեյասին կայսեր օրոք Արրահամ Բորհանյանը ստանձնում է արքունիքի ֆինանսական գործերի կառավարչի պաշտոնը: Գնդապետ Խոսրով Պողոսյանը իր վրա է վերցնում պետական բանակի կառավարման պարտականութիւնը: Արքունիքում ոսկերիչ է աշխատում Պետրոս Սվաճյանը, իսկ արքունական դեպագործն էր Արշակ Թերզյանը: Բացի նշված անձնավորութիւններից, բավականին թիվով Հայորդիներ իրենց ազնիվ ծառայութիւնը օգուտ են բերում գանազան բնագավառներին:

1924թ. Հայք Սեյասին, Երուսաղեմ՝ Հայոց պատրիարքարան այցելած ժամանակ, այնտեղից իր հետ տանում է ջարդի հետեւանքով միաբանութիւն կողմից հավաքված Հազար որբերից՝ 40 երաժիշտ երեխաների, որոնք Ք.Նալբանդյանի ղեկավարութիւնը կազմում են արքունիքի նվազախումբը: Հայ որբերին կայսեր կողմից շնորհվում են Հողատարածութիւն եւ բնակարաններ: Հետագայում այս որբերն աչքի են ընկնում երկրի տնտեսութիւնի գանազան բնագաւառներում եւ մեծ ծառայութիւններ մատուցում արքունիքին: Երգահան եւ նվագախմբի ղեկավար Գ.Նալբանդյանը գրում է եթովպիայի պետական հիմնի երաժշտութիւնը, որը մինչեւ օրս օգտագործվում է...

Գաղութի վատկանում է եղիպտոսի էջիածանական թեմին, որի առաջնորդն է Ջավեն նախկապո Չինչինյանը, իսկ Ադիս - Աբեբայի Հոգևոր առաջնորդն է Թորգոմ քան. Գեւորյանը, որը նշանակվել է 1971 թ.: 1964-ից մինչև 1971 թվականը գաղութում պաշտոնավարել է Կորյուն Ծ. վարդապետ Մանվելյանը: Գաղթօջախում գործում են Հետեյալ միությունները:

Հայկական բարեգործական բնագծանույր միության եթովպիայի մասնճյուղ (ՀԲԼՄ): Ջանգվածային կազմակերպւթյուն է, նախագահն է Մարտիրոս Տարակյանը:

Եկեղեցյաք տիկնանց Միություն: Ունի մոտավորապես 160 անդամ, Հիմնադրվել է 1965 թվականին, նախագահն է տիկ. Հռիփսիմ Երզնկացյանը, առենապետուհին՝ տիկ. Աշխեն Ճեռահյանը: Միությունը գաղթօջախում գանագան առիթներով կազմակերպում է Հանգեսներ, խնջուքներ, որից ստացված գումարը Հատկացվում է Գեւորյան վարժարանին: Երբեմն միության Հաշվին գանագան բուՀերում սովորում են ուսանողներ: Տոնական օրերին մաքրում եւ գարդարում են եկեղեցին:

Բարեսեր տիկնանց միություն: Ունի 50 անդամ: Նախագահն է տիկ. Սիրվարդ Բարսեղյանը: Միությունը գաղթօջախում կազմակերպում է կենցաղային թեմաներով գասախոսություններ, Հասույթը տրամադրելով եթովպական գանագան կազմակերպություններին:

Մարմնամարզական «Արարատ» միություն՝ գանգվածային կազմակերպություն է, Հիմնադրվել է 1943 թվականին, վերակազմավորվել՝ 1965 թ.-ին: Միության վարչությունը ընտրվում է 9 Հոգուց: Մինչև 1973թ. վարչության նախագահն էր Հովհաննես Որբերյանը, իսկ այժմ ընտրվել է Մանվել Քոչկերյանը: Միությունը եռանդուն գործունեություն ունի մարզական եւ մշակութային Համարյա բոլոր ճյուղերում: Երգի-պարի «Արարատ» անսամբլը, որը Հանճարակի ելույթներ է ունենում գաղթօջախի Հասարակության առաջ, վայելում է ժողովրդի Համակրանքը: Խոմերը բաղկացած է 50 երկեսու անդամներից, դեկավարներն են ամուսիններ Տիրգրան եւ Շնորհիկ Որբերյանները, որոնք ավարտել են Երեւանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիան:

Միությունն ունի երկՀարկանի սեփական շենք, որտեղ իրենց գործունեությունն են ծավալում երգի-պարի անսամբլը եւ թատերախումբը: Ակումբում միության կողմից կազմակերպվում են գասախոսություններ, գեղարվեստական երեկույթներ, ցուցադրվում՝ Ֆիլմեր: Միությունն իր մարզական Հանճարախումբի Համար ունի բարեկարգ մարզահարպարակ, որտեղ անց են կացվում վոլեյբոլի եւ բասկետբոլի թիմերի խաղերը: 1970թ. միության բասկետբոլի թիմը շահել է երկրի առաջնությունը: Միությունն ունի նաեւ ֆուտբոլի խումբ:

Գաղթօջախում Հայտնի է նաեւ «Մուրադյան» երգչախումբը, որի դեկավարն է անվանի խմբավար, երգահան Ներսես Նալբանդյանը: Այս երգչախումբն այժմ լայն գործունեություն չունի, ելույթներ է ունենում միայն եկեղեցական արարողությունների ժամանակ:

Եթովպիայի մշակութային կյանքում կարեւոր երեւույթ է եղել «Փյունիկ» ամսագիրը, որը սկսել է Հրատարակվել 1958թ., բայց, ցավոք, գոյություն է ունեցել միայն մի քանի տարի, այժմ չի Հրատարակվում: Գաղութն ուրիշ Հրատարակություններ չունի:

1923թ. նոր կազմավորվող Հայկական գաղթօջախը իր ճնչին միջոցներով Դիրեկավարում կառուցում է մի փոքր մատուռ, որտեղ կատարվում էին կրոնական արարողությունները: 1934թ., երբ գաղթօջախը բավականին բարգավաճել էր, ազգային բարերար Գ.Մուրադյանի նվիրաբերած միջոցներով կառուցվում է Ս. Գեւորգ եկեղեցին:

Եկեղեցին ունի իր խմբագրությունը, բաղկացած 7 Հոգուց, որի նախագահն է տեղի Հոգևոր առաջնորդ Թորգոմ քան. Գեւորյանը:

Գաղթօջախում յիստ կարիք էր զգացվում կրթօջախի: Դա իրագործվեց միայն 1915թ., երբ Օլյանան Ճեսահյանն առաջին անգամ իր անճնական բնակարանում բացում է «Մտկոց» փոքրիկ դպրոցը, ուր Համարում են 20 Հայ անտուկներ: Այս «Մտկոցը» գործում է 2 տարի: 1917թ. մի խումբ Հայազգի բարերարների նվիրատվությամբ եւ նախաճեռություններով, բացվում է նոր վարժարան՝ «Ազգային Արարատյան» անունով:

1932թ. մեծաՀարուստ Մամիկ Գեւորգովի բարերարությունը, Ադիս-Աբեբայի կենտրոնական պողոտայի վրա գտնվող իր իսկ Հողատարածքում եկեղեցուն կից, կառուցվում է դպրոցի նոր շենք, գեղեցիկ, լուսավոր սենյակներով: Այս դպրոցը բարերարի անուշով կոչվում է «Ազգային Գեւորգով» վարժարան:

Հետաքրքիր է Գեւորգով ազգանվան պատմությունը: Դարեկգրին մեծ վաճառական Մամիկ Գեւորգյանը Ջիրութի նավահանգստում ունեցել է իր վաճառատունը, որտեղից մատակարարվում էին նավահանգիստ մտնող նավերը: 1904-1905թթ., ռուս-ճապոնական պատերազմի ժամանակ, այստեղից անցնող ռուսական նավերը նույնպես մատակարարվում էին Գեւորգյանի միջոցով: Ռուսները նրան անվանում էին Գեւորգով, որը եւ Հետագայում որդեգրվում է Հայ Համայնքի կողմից:

Այժմ վարժարանի տնօրենն է Երեւանի պետ. Համալսարանի չըջանալարտ Մանվել Քոչկերյանը: Դպրոցը նախակրթարան է, ունի մանկապարտեզ, որը նախկինում բաղկացած էր չորս դասարաններից, իսկ այժմ աշակերտների թիվը պակասություն Հետեւանքով՝ երեք:

Նախակրթարանն ունի 6 դասարան: Վարժարանում ուսման տեւողությունը, Հաշված մանկապարտեզից, 10 տարի էր, իսկ այժմ՝ մանկապարտեզի մեկ դասարանի պակասություն Հետեւանքով դարճել է 9 տարի: Մանկապարտեզ են ընդունվում 3-4 տարեկան մանուկներ եւ ավարտում են [նախակրթարանը] 12-13 տարեկան Հասակում: Երջանալարտները մայրենի լեզվին լավ տիրապետելուց բացի, խոսում են եթովպերեն, անգլերեն: Դպրոցում գասավանդվում է ֆրանսերեն, Հայ ժողովրդի պատմություն, կրոն, թվարանություն եւ այլ Հանրագիտական առարկաներ:

Մինչև վերջին տարիներս վարժարանի 10 դասարաններում սովորում էին 150 աշակերտ եւ դասավանդում՝ 13-14 ուսուցիչ: Այսօրվա դրությամբ, արտագաղթի պատճառով, այդ թվերը նվազել են: Այսինքն՝ դպրոցի 9-ր դասարաններում սովորում են 80-85 աշակերտ եւ դասավանդում են 8-9 ուսուցիչ: Վարժարանն ունի Հոգարտություն եւ գասավանդվում են եկեղեցյաք տիկնանց միության կազմակերպիչ...

Եթովպիայի Հայկական գաղթօջախը սփյուռքի այն եզակի գաղթօջախներից է, որ կազմավորման սկզբից մինչև Հիմա կանգնած է Հայրենիքի կողքին, որպես բարեկամի:

2-րդ Համաշխարհային պատերազմի տարիներին, «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունն ստեղծելու կապակցությունը, իրենց մասնակցությունն են բերել նաեւ եթովպահայերը, Հանդանակելով՝ 1300 անգլիական սովի:

Դեւ 1923թ. Ադիս-Աբեբայի բնակիչ Գրիգոր Հովյանը, իր կտակի մեջ խոջոր գումար է Հատկացրել Երեւանում շատրվան կառուցելու եւ գրագրարանների գրակառություն գնելու Համար: Կատարված է բարերարի ցանկությունը:

1927թ. գաղութն իր Հանգանակությունը օգնում է Շիրակի չըջանի աղետալաներին:

1967թ., երբ կաթողիկոս Վազգես 1-րդ այցելում է Եթովպիա, Մարտիրոս Դարագչյանը եւ Լեւոն Երզնկացյանը 30 Հազար եթովպիական դոլար են նվիրում կաթողիկոսին՝ էջիածանի մայր տաճարի Համար: Եվս 25 Հազար դոլար է Հանգանակվում, Երուսաղեմի Ս. Հարություն տաճարի վերանորոգման Համար:

Եթովպահայ բոլոր կազմակերպությունները, ինչպես նաեւ մեծ թվով առանճին անՀատներ Սովետական Հայաստանից ամեն օր ստանում են թերթեր, ամսագրեր, գեղարվեստական, պատմական, բանասիրական եւ այլ մասնագիտության գրակառություն: «Գեւորգյան» վարժարանին ուղարկվում են Հայաստանում՝ սփյուռքի դպրոցների Համար Հրատարակված գասագրքեր:

Սփյուռքահայության Հետ մշակութային կապի կոմիտեն, Բարճբազույն եւ միջնակարգ մասնագիտական կրթություն միխիտությունը, գիտությունների ակադեմիան, Հանրային գրադարանը եւ այլ Հիմնարկներ, սերտ կապեր ունեն եթովպահայ գաղթօջախի Հետ:

Եթովպիայից Հայրենիք ուսանելու են գալիս տարեկան մի քանի երիտասարդներ: Երեւանում սփյուռքահայ ուսուցիչների վերապատրաստման դասընթացներում գաղթօջախի ուսուցիչների Համար ամեն տարի Հատկացվում են տեղեր:

Այսօրվա դրությամբ Հայաստանի բուՀերում ու տեխնիկամներում սովորում են գաղթօջախից եկած 7 պատանիներ ու աղջիկներ: Ակսած 1962թ. մինչև

[Սփյուռքահայութեան կոմիտեի աշխատակից] Դ. Հակոբ Զանյան

ՀԱԱ, ֆ.875, ց.14, գ.199, ք.1-12. Բնագիր: Մեքենագիր:

N 4

ՔԱՂՎԱԾՔ ԵԹՈՎՊԻԱՅՈՒՄ ԽՈՂՄ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ  
ՏԵՂԵԿԱՆՔԻՑ ԵԹՈՎՊԱՆՆԵՐ ԶԱՄՅՆՔԻ ՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

16 Հունիսի 1973թ.  
Ադիս Աբեբա

... Правовое положение армянской колонии в Эфиопии

Армянская колония (община) в Эфиопии занимает особое положение в стране по сравнению с другими иностранными колониями. Иностранной колонией ее можно назвать лишь условно, ибо многие армяне являются гражданами Эфиопии. Часть проживающих в стране армян является лицами без гражданства. Они имеют удостоверения, выданные иммиграционным управлением МВД Эфиопии. Эта категория армян не пользуется политическими и иными правами, в любое время может быть выслена из страны. На армян-местных граждан - распространяется действие всех эфиопских законов, для них не делается никаких исключений. В более привилегированном положении находятся армяне, сохранившие паспорта других стран (ливанские, сирийские и пр.). Члены других иностранных колоний в Эфиопии в основном являются гражданами своих стран; отсюда у них возникает право на консульскую защиту со стороны своих посольств. Армяне-граждане Эфиопии и не имеющие гражданства, не могут, естественно, пользоваться такой защитой. До Великой Октябрьской социалистической революции местные армяне пользовались особым покровительством посольства царской России. В знак благодарности за это покровительство армянские торговцы собирали денежные средства в фонд русской армии.

Несмотря на то, что многие члены армянской общины не имеют гражданства, они не стремятся стать поддаными Эфиопии. Ранее большинство армян, избравших Эфиопию местом постоянного проживания, охотно принимало местное подданство, что обеспечивало им больше, по сравнению с иностранцами, льготы при занятии торговлей. В настоящее время происходит обратное явление. Эфиопское правительство стремится привлечь в страну иностранных, особенно частных, капитал. Объем ввозимого капитала не ограничен, с него не взимаются проценты. Что касается вывоза за границу капитала и прибылей, то их объем ограничивается, подвергается налогообложению от 2 до 10%, смотря по обстоятельствам, сопутствующим вывозу. Вывоз капитала, перевод своих накоплений из Эфиопии в какую-либо другую страну сопряжен с меньшими трудностями для армянина, не являющегося гражданином Эфиопии.

Армянин - поданный Эфиопии - может легко получить заграничный паспорт для выезда в другую страну. Заграничный паспорт и выездная виза выдаются МИД Эфиопии после представления отношения из налогового управления об уплате подоходного, муниципального и других налогов (документ носит название - Tax CLEARANCE). При выезде (в аэропорту, на вокзале, в морском порту) местный армянин предъявляет паспорт и уплачивает обычный таможенный сбор. Естественно, что он, как и другие подданные

Эфиопии, может подвергаться таможенному досмотру. Эфиопские власти не интересуются наличием в паспорте выезжающего выездной визы в какую-либо страну. Выезд же местного армянина (особенно после того, как он покидает Эфиопию навсегда после ликвидации своего дела) сопряжен со многими трудностями. В соответствии с действующим законодательством, поданные Эфиопии, каковыми являются армяне, выезжающие из страны, ограничиваются в отношении вывоза предметов роскоши, ювелирных изделий и прочих ценных вещей. Однако на практике почти все армяне легко провозят все, что им хочется вывезти, подкупая должностных лиц. Армянам с иностранными паспортами гораздо проще обойти запреты относительно вывоза из Эфиопии тех или иных предметов.

Таким образом, армяне-граждане Эфиопии и не имеющие гражд-данства, находятся в правовом отношении в значительно худших условиях по сравнению с армянами, имеющими паспорта других стран и представителями других иностранных общин в Эфиопии.

Представители старшего поколения армян в Эфиопии

В настоящее время в Эфиопии до сих пор проживают армяне преклонного возраста, в том числе родившиеся здесь. Старшее поколение армян отличается большой предприимчивостью, озлобленностью "на весь мир" за то, что они преследовались, подвергались гонениям и в результате оказались без родины. Они также раздражены отношением эфиопских властей к ним, ибо многие из них, родившись в Эфиопии и прожив в этой стране десятки лет, так и не имеют эфиопского гражданства, вследствие чего могут быть насильно депортированы из страны в любой день. Эта категория армян до сих пор обвиняет Россию в том, что в период, предшествовавший Великой Октябрьской социалистической революции, русская армия покинула Карсский фронт, бросила на произвол судьбы проживавших в тех районах армян, в результате чего были развязаны руки туркам, которые, по их мнению, являются злейшими врагами армян. По этой причине старшее поколение армян в Эфиопии косвенно возлагает на Россию вину за гибель многих армян во время резни начала 20-х годов.

Старшее поколение армян отличается "хваткой" в торговых делах, умением делать деньги. Они способны находить сферы деятельности, в которых в сравнительно короткий период можно обогатиться. Многие из них, начав свою деятельность практически с нуля и с минимальным капиталом, настоящее время являются крупными для Эфиопии капиталистами. В этом смысле показателен пример владельца крупнейшего издательского комплекса в Эфиопии "Артистик принтер" Элиаса Джерояна. Свою карьеру он начал с игры на скрипке в увеселительных заведениях Аддис-Абебы. Сколотив небольшой капитал, открыл маленькую лавку. Умело маневрируя средствами, прибегая к прямому обману, мошенничеству и уклонению от уплаты налогов, Джероян сколотил значительный капитал, а затем вложил его в типографическое издательское дело, правильно определив, что эта сфера сулит в будущем большие доходы. В настоящее время "Артистик принтерс" является крупным в условиях Эфиопии капиталистическим предприятием с капиталом до 12 млн. эф. долларов. Не ограничиваясь издательским делом, Джероян вложил значительные средства в дома, магазины, земельные участки и извлекает из этого солидные доходы.

Отношение старшего поколения армян к СССР и Советской Армении двойственное. С одной стороны, они с жадностью следят за жизнью "земли предков", выписывают различные издания на армянском языке, стараются направить в высшие учебные заведения Армении своих детей и внуков, чрезвычайно любят рассказы работающих в Эфиопии советских людей о



жизни в СССР и в частности, об Армении, проявляя при этом доброжелательность и истинно восточное гостеприимство. Один из представителей этой группы Е. Гусессян пожертвовал на восстановление древнего храма в Армении 250 тыс. эф. долл. С другой стороны, в своем большинстве они цепко держатся за свои капиталы и возможность их выгодного применения. Они и хотели бы провести остаток своих дней в Армении, но сознают, что переезд в Армению означает потерю их личного богатства.

Армянская молодежь, ее образовательный уровень, занятия и устремления

У представителей молодого поколения армянской общины в Эфиопии сложились мировоззрение, взгляды и устремления существенно отличающиеся от воззрений на жизнь их дедов и отцов.

Подавляющее большинство этой категории армян родилось здесь, некоторые были привезены в Эфиопию в детском возрасте за счет постоянной миграции армян. Многие из молодых армян получили высшее образование за границей (в странах Европы, США, Ближнего и Среднего Востока) и незначительная часть - в вузах Советской Армении. Они в совершенстве владеют многими иностранными языками, имеют разносторонние познания в различных областях науки и техники.

Подавляющее большинство молодых армян, родившихся в Эфиопии, оканчивает местную армянскую школу, затем разъезжаются в основном по западным странам для продолжения образования. Как правило, в высшие учебные заведения Эфиопии армяне не поступают.

По мировоззрению, образованию, участию в общественной жизни страны молодое поколение армян можно условно разделить на несколько категорий. Первая категория - это лица, выходцы из состоятельных семей, получившие образование в западных странах. В своем большинстве они являются подданными Эфиопии, проживают в Аддис-Абебе и работают на предприятиях и в компаниях своих родителей. Они в значительной степени заражены западным образом жизни, трудятся по принуждению, считают, что гражданами Эфиопии они стали по нелепой случайности. Некоторые из них по получению образования остались в тех странах, где учились. Другие вернулись в Эфиопию под давлением родителей и родственников, опасаясь материальных трудностей в случае оседания на постоянное местожительство в Европе и США (угрозы родителей о лишении наследства явились для них решающим фактором при возвращении в Эфиопию). Эта категория является политически и социально инертной. У них притупилось или совершенно пропало чувство круговой поруки, взаимопомощи и взаимовыручки, свойственное армянской общине в стране. Многие из них почти забыли армянский язык. Некоторые с нетерпением ждут смерти родителей или других ближайших родственников, от которых они могут получить наследство и таким путем выбраться из Эфиопии. Вторая категория - молодые армяне, происходящие также из состоятельных семей, однако имеющие другой подход к жизни. Эти молодые люди относятся к "мыслящей" категории. Некоторые из них стремятся путем совершенствования деятельности предприятий и фирм улучшить условия труда, технику безопасности и пр. с целью извлечения максимальной прибыли. Эти лица принимают более-менее активное участие в общественной жизни страны пребывания, их волнуют политические события в мире, они следят за жизнью и прогрессом в Армянской ССР. Указанная категория молодых армян принимает деятельное участие в мероприятиях армянского клуба "Арапат" - организует концерты самодельных коллективов и спортивные праздники. Именно к этой категории можно отнести молодых армян, получивших образование в

Армянской ССР. Пребывание в Советской Армении, возможность собственными глазами наблюдать обновленную жизнь своей родной земли, наложило отпечаток на их мировоззрение. В среде этой молодежи всегда желанными являются любые печатные издания из Армении (книги, газеты, журналы, музыкальные сборники), сувениры, даже сигареты, вина и коньяки. При беседах с ними заметно, что они испытывают гордость за то, что бесправный и маленький народ окраины царской России добился столь больших успехов после свершения Великой Октябрьской социалистической революции. Из этой категории молодых армян в основном происходят репатрианты в Армянскую ССР. Необходимо, правда, отметить, что многие из них скрывают свое благожелательное отношение к Советской Армении. Третья категория молодежи, происходящая из менее состоятельных семей, а также из семей, единственным источником существования которых является нелегкий труд главы семейства - наиболее пестрая по своему составу. Она несет на себе отпечаток влияния вышеупомянутых групп. Часть этой категории стремится разбогатеть и "выбиться в люди", применяя при этом любые средства. Перед ними-пример разбогатевших в Эфиопии соотечественников. Другая часть, не будучи в силах конкурировать с более преуспевающими ремесленниками и другими частными предпринимателями в Эфиопии (не только армянами), обращает свои взоры на Советскую Армению. Эти молодые люди осведомлены о жизни в Армянской ССР и считают, что именно там они могут получить образования, недоступное им в Эфиопии, и найти свое место в жизни.

Роль армян в экономике Эфиопии. Взаимоотношения с эфиопскими рабочими и служащими. Местные власти и армянские предприниматели.

Начало активизации армян в эфиопской экономике относится к середине 20-х годов нашего столетия. Используя мероприятия будущего императора Хайле Селассие (тогда регенте при императрице Заудиту) по форсированию экономического развития страны, армяне, применяя свой коммерческий опыт и деловые связи с зарубежными странами, внедрили во внутреннюю торговлю Эфиопии, а затем и в другие сферы экономики. К настоящему времени армяне сосредоточили в своих руках около половины всей торговли в стране (внешней, оптовой и розничной) и занимают прочные позиции во всех сколько-нибудь развитых отраслях эфиопской экономики, особенно в обувной и полиграфической промышленности, утвердили доминирующее положение в мясоперерабатывающей промышленности (владеют многими бойнями). Аддис-Абеба и другие крупные города Эфиопии пестрят вывесками армянских фирм, компаний, магазинов, ювелирных и фармацевтических предприятий, ателье и сапожных мастерских, гаражей, авторемонтных предприятий... Много армян насчитывается среди представителей иностранных фирм и компаний в Эфиопии. Единственной средой, где практически отсутствуют армяне, является государственная служба и вооруженные силы Эфиопии. (В армии Эфиопии имеется лишь один военнослужащий - армянин по национальности - полковник Косроф Богосьян).

Армянские предприятия в стране (небольшие заводы, фабрики, типография и издательство, различные мастерские) являются довольно значительными, учитывая масштабы Эфиопии. На армянских предприятиях занято большое количество эфиопских рабочих и служащих. Условия труда на этих предприятиях (рабочий день, состояние рабочих мест, соблюдение техники безопасности, состояние машинного парка и уровень заработной платы) отличаются в лучшую сторону от тех же на эфиопских предприятиях. Имеет место выдача различного рода единовременных денежных пособий, подарков, премий, приуроченных к эфиопским национальным и

религиозным праздникам, двойная оплата сверхурочного рабочего времени. Например, в типографии "Артистик Принтерс", принадлежащей армянам, неквалифицированный рабочий получает 90-100 эф. долларов в месяц (в эфиопских типографиях - 35-40 эф. долларов в месяц, мастера - до 300 эф. долл. в месяц, художники, графики, изготовители клише - до 600 эф. долл. в месяц, иногда больше (армянин - начальник офсетного цеха получает заработную плату в размере 2000-3000 эф. долл. в месяц, т.е. больше эфиопского генерала или министра). В дополнение к этому армяне устраивают для своих рабочих и служащих вечера, спортивные соревнования и прочие мероприятия.

Организация труда на армянских предприятиях является четкой и хорошо продуманной, чем объясняется получение высоких прибылей и быстрая оборачиваемость вложенного капитала, что, в свою очередь, позволяет их владельцам время от времени давать подачки рабочим и расходовать известные средства на организацию их досуга. Отсюда происходит заинтересованность эфиопских рабочих и служащих в результатах своего труда, в отличие, например, от рабочих и служащих эфиопской правительственной типографии "Свет и мир" (Эта типография могла бы выполнять весь объем типографских работ, требующийся в Эфиопии, т.е. сделать убыточными все остальные предприятия подобного рода. Однако из-за плохой организации и низкой производительности труда "Свет и мир" работает вполсилы. В основном, эта типография сосредоточена на выполнении правительственных заказов. Расценки на частные заказы там значительно выше, что используется владельцами "Артистик принтерс").

Тем не менее, работающие в "Артистик принтерс" эфиопы считают, что они заслуживают более высокой оплаты своего труда (хотя, как указывалось ранее, их зарплата намного больше среднего уровня зарплат в стране). Они озлоблены, испытывают к армянам ненависть, ждут перемен.

Эфиопские правящие круги в целом довольны деятельностью армянских предпринимателей в сфере экономики, считая, что их предприятия способствуют общему экономическому развитию страны, удовлетворению спроса населения на товары широкого потребления. Император лично знает, ценит и уважает многих армян, в частности владельца обувной фирмы "Дармар", продукция которой пользуется спросом как на местном рынке, так и вывозится на экспорт.

Тем не менее, в общем плане население Эфиопии (как его богатая часть, так и бедные слои) испытывает к армянам неприязнь, а порой и ненависть. Эфиопы-бизнесмены часто терпеть не могут армян из-за того, что последние удачны в бизнесе, захватили в свои руки наиболее доходные сферы приложения капитала в стране. В то же самое время они завидуют армянам, ибо те обладают сильной деловой хваткой, умеют делать деньги там, где у эфиопов ничего не получается.

Бедные слои населения относятся к армянам с ненавистью из-за богатства и ждут удобного случая для мести....

Деятельность армянской общины в Эфиопии.

Роль армян в общественной и культурной жизни Эфиопии.

Проживающие в Эфиопии армяне объединены в общину с выборным руководством. Выборы в последнее время происходят ежегодно. Президентом общины обычно избирается пожилой, богатый армянин, пользующийся влиянием среди своих соотечественников. Между кандидатами в процессе избрания идет острая борьба, несмотря на то, что указанный пост не дает никаких материальных и прочих благ. Совет общины регулярно собирается на заседания. Заседание может быть также созвано в экстренном порядке. Руководство об-

щины не ведет никакой политической деятельности среди местных армян, в основном занято материальной стороной жизни членов общины, организацией культурно-просветительной и спортивной работы и пр. Руководители армянской колонии уклоняются от поддержки деятельности дашнакских организаций, в результате чего дашнаки не получили возможности создания среди эфиопских армян своей секции; однако дашнаки не оставили попыток вести антисоветскую работу в рамках общины. Например, когда настоятель армянской церкви в Аддис-Абебе Нобар Матеос Кашишьян (Васген) получил приглашение католикоса на религиозные празднества в Ереване, дашнаки, по имеющимся сведениям, пытались отговорить его от этой поездки....

Совет армянской общины проводит политику невмешательства во внутренние дела Эфиопии, старается ограничить контакты с государственными учреждениями и иностранными представительствами. Однако некоторые местные армяне с видимым интересом поддерживают контакты с советскими людьми, работающими в Эфиопии, с удовольствием принимают приглашения на приемы в советское посольство и другие советские учреждения, имеющиеся в Эфиопии.

Перспективы армянской колонии в Эфиопии.

Причины выезда армян из страны

Несмотря на видимую прочность армянской колонии в стране и позиции армян в эфиопской экономике, положение общины в настоящее время является сложным и малоперспективным. Наряду с общим недовольством и неприязнью, а подчас и явно враждебным отношением многих простых эфиопов к местным армянам, негативное отношение к ним зреет и в определенной части имущих слоев и в правительственных кругах.

Как известно, Эфиопия является страной больших возможностей в смысле приложения капитала. Однако армяне не всегда идут на это, хотя и имеют соответствующие материальные возможности.

По мнению армянских предпринимателей, условия для бизнеса в стране год от года ухудшаются. Причинами этого являются: общее ухудшение отношения местных властей к армянам, недовольство деловых кругов их засильем в наиболее прибыльных сферах эфиопской экономики, увеличение налогообложения, повышение стоимости сырья, таможенных пошлин ввозимые в страну полуфабрикаты и готовые изделия, резкое ограничение вывоза прибылей за границу, переводов денег в заграничные банки и т.п.

Указанные мероприятия являются частью общей политики эфиопских властей в стремлении ограничить деятельность иностранцев в Эфиопии.<sup>1</sup>

Эта политика эфиопов приводит к значительному сужению сфер деятельности в стране как иностранцев, так и поданных Эфиопии не эфиопского происхождения. В течение последних лет по этим и другим причинам явно прослеживается тенденция к сокращению численности армянской колонии в стране (как, впрочем, и других иностранных колоний). Если в отдельные годы численность армян в Эфиопии составляла несколько тысяч, то во второй половине 60-х годов их было немного больше тысяч. В середине 1973 года численность армян в Эфиопии, как указывалось, составляет около 560 человек.

Сами армяне чувствуют себя в стране неудобно и неуютно, особенно те, которые имеют эфиопское подданство или являются лицами без гражданства. Они уже достаточно знакомы с "коварством" эфиопских властей и поэтому

<sup>1</sup> Следует указать, что в последние годы эфиопское правительство провело ряд мероприятий, целью которых является ограничение деятельности лиц иностранного происхождения в Эфиопии и предоставления льгот для местных бизнесменов. К их числу относятся: 1) Запрещение продажи земельных участков иностранцам; 2) Основательное ограничение вывоза иностранцами конвертируемой валюты; 3) Создание Управления по найму рабочих и служащих (1962г.). В постановлении о создании этого управления отмечалось, что целью его работы является ограничение количества служащих-иностранцев в стране, предпочтение всегда должно отдаваться эфиопам (примеч. автора).

опасаются смерти императора. Перед ними стоит пример судьбы лиц азиатского происхождения - местных граждан Уганды. Местные эфиопские граждане других национальностей (итальянцы, греки, индусы и другие) могут надеяться на помощь и защиту со стороны своих посольств. Армянам, по их собственным словам, надеяться не на что и не на кого.

Армяне, имеющие паспорта других стран и счета в иностранных банках, относительно спокойны. В случае внутренних потрясений в Эфиопии они имеют возможность спокойно покинуть страну и заняться предпринимательством в других странах. Уже в настоящее время некоторые из них начали свертывать свои дела. Местные армяне - эфиопские поданные находятся в худшем положении. Все их средства вложены в недвижимость в Эфиопии. В случае национализации или конфискации имущества лиц не эфиопского происхождения они автоматически превращаются в нищих, тем более, что некоторые представители эфиопских правящих кругов давно "точат зубы" на армянскую собственность. В связи с этим местные армяне, являющиеся гражданами Эфиопии или проживающие в стране по специальным удостоверениям как лица без гражданства, предпринимают в последнее время определенные меры по спасению своих капиталов от возможной конфискации в будущем: постепенная продажа предприятий и недвижимой собственности, приобретение золота в слитках и изделий из него, обмен эфиопской валюты на иностранную через банк в разрешенном объеме и покупке твердой валюты на черном рынке, организация контрабандного вывоза ценных изделий и иностранной валюты с использованием всех имеющихся возможностей (через родственников, друзей, знакомых дипломатов, экипажей международных авиаций, путем подкупа эфиопских таможенников и пр.). В конце 1972-начале 1973 года ряд семей богатых армян выехал из Эфиопии на постоянное жительство в Австралию, а также на Кипр и в Канаду, ликвидировав свои дела и распродав имущество.

Указанное положение вызывает беспокойство руководителей армянской общины. В течение ноября 1972-февраля 1973 года Совет общины провел несколько заседаний, на которых обсуждалась обстановка, сложившаяся для армян в Эфиопии. Однако никаких конкретных решений или рекомендаций на этих заседаниях выработано не было.

Таким образом, продолжение дискриминационной политики местных властей в отношении армянской колонии, ухудшение условий деятельности армянских предпринимателей и прочие негативные факторы будут, по всей вероятности, способствовать дальнейшему уменьшению численности армян в Эфиопии.

III секретарь Посольства  
СССР Эфиопии А. Ражев

ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 530, թ. 3-15: Բնագիր: Մեքենագիր:  
Մ Ա Ս II

N 1

ԲԱՂՎԱԾՔ ԵԹՈՎՊՒԱՅՈՒՄ ԽՍՀՄ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՁՈՒԹՅԱՆ  
ՀՑՈՒՊԱՏՈՍԱԿԱՆ ԲԱԺՆԻ ՎԱՐԻՉ ՇՈՒԼՈՒՄԲԱՑԻ ՕՐԱԳՐԻՑ՝  
ԵԹՈՎՊԱՀԱՅԵՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՆԵՐԳԱՂԹԵԼՈՒ ԵՎ ՀԽՍՀ-ԻՆ ՆՑՈՒԹԱՊԵՍ  
ՕԳՆԵԼՈՒ ՑԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

31 Հունվարի 1947թ.  
Ադիս Աբեբա

... 9 ноября. Армянин Сарафьян снова приехал в Миссию узнать результаты его устной просьбы разрешить ему отправить в Советскую Армению машинное оборудование в качестве подарка Армении.

У меня, говорил он, имеются очень ценные машины, так например, одна из них может распилить за 8 часов 1000 кубометров досок, другая - специально для строительства деревянных стандартных домов.

Власти французского Сомали настойчиво просят продать их, но он отказал в этом и ждет, когда получит разрешение отправить все это оборудование в Армению. Сарафьян просил ускорить решение этого вопроса.

9 ноября. Принял Вагана Саркисяна, пришедшего в Миссию с женой (урожденной Гулесерьян). Армянин заявил, что он с женой единодушно решили направить 300 англо-фунтов, полученных ими в качестве подарка на их свадьбе 3 ноября с.г., в Советскую Армению в пользу репартируемых зарубежных армян и просил меня принять эти деньги и направить их по назначению. Я, поблагодарив их за помощь, предложил не делать этого, а израсходовать их по личной надобности. Однако они заявили, что это их искренней желание и просили помочь им исполнить их просьбу.

Я принял деньги от них с распиской.

19 ноября. Зашел в миссию армянин Ваган Саркисян, подавший заявление о приеме в советское гражданство. Он интересовался вопросом о принятии его жены также в гражданство СССР. Я сказал, чтобы она оформила свои документы и заполнила соответствующие анкеты.

В дальнейшем разговоре Саркисян сообщил, что сейчас среди армян, решившихся поехать в Советскую Армению, ведется подрывная пропаганда против репатриации. Инициаторами этой пропаганды являются быв. смотритель германской миссии И. Семерджибашян, секретарь местного Армянского Национального комитета Иегезян, председатель школьной секции этого комитета Бабаян, крупный домовладелец Эбелян и Кара-Саферьян.

Бабаян и Иегезян сотрудничали с итальянцами, сейчас переметнулись к англичанам, по указаниям которых они действуют. Касаясь общего настроения здешних армян относительно поездки в Армению, он утверждал, что преобладающее большинство окончательно решило покинуть Эфиопию и поехать в Советскую Армению. Даже состоятельные армяне думают поехать, но пока их удерживает решение вопроса по ликвидации их капиталов, которых они не могут так просто оставить на разграбление эфиопам. Говоря об отношении эфиопских властей к армянам, он заявил, что до последнего времени эфиопы утверждали об отсутствии у армян родины, называли их кровопийцами эфиопского народа. Сейчас, когда убедились в наличии у армян родины и они могут обойтись без этой страны, эфиопы изменили свое отношение и спрашивают армян, почему решили уехать, что им не нравится в Эфиопии и т.д.

25 ноября. Принял армянку Ерзингацян, которая заявила о своем решении отправить в Советскую Армению художественные работы своего сына, убитого в 1943 году эфиопами при грабеже ее дома. Мне предлагали, сказала она, большие деньги за картины сына император и англичане, однако, я отказалась от этого и решила подарить их Советской Армении, так как он был мой единственный сын и я хочу, чтобы память сына была сохранена в родной Армении. Ерзингацян выразила пожелание лично доставить эти картины в Армению и передать их, потом возвратиться в Аддис-Абебу.

По ее словам, она тоже собирается поехать на постоянное жительство в Армению, но прежде ей необходимо ликвидировать здешние дела, для чего потребуется известное время. Если ей разрешат временно съездить в Советскую Армению, она доставила бы за свой счет работы сына. Я сказал, что передам посланнику ее пожелание.

6 декабря. Председатель местного Армянского Национального комитета Бееснилян позвонил по телефону и спросил разрешения принять его и секретаря комитета Иегезяна сейчас. Я дал согласие.

Бееснилян заявил, что в соответствии с полученной комитетом инструкции и указаниями от Каирского армянского комитета, в подчинении которого они находятся, в настоящее время проводится работа по записи лиц, желающих уехать в Советскую Армению. По окончании регистрации, сказал он, комитет должен все дела, связанные с этим, направить в Каир, комитету. Однако, мы опасаемся местных эфиопских властей, что они раскроют на почте наши документы и уничтожат их. Поэтому мы просим Миссию оказать нам содействие в пересылке их до Египта. Я обещал им помочь по возможности в этом деле. Потом Бееснилян сообщил, что он уезжает в США в конце января в качестве делегата от местных армян для участия во Всемирной конференции армян.

На вопрос, с какой целью созывается эта конференция, председатель комитета заявил, что она созывается для выработки обращения к Организации Объединенных наций о возвращении исконных армянских земель отторгнутых турками. Я интересовался, один он едет из Эфиопии, или еще намечены другие лица. Как сказал он, вместе с ним едут Иегеян и Георгий Минасян, житель Дире Дауа.

Бееснилян попросил Иегеяна выйти из кабинета, добавил, что он хочет поговорить со мной по личному вопросу.

Сейчас, говорил он, почти у всех здешних армян настроение поехать в Советскую Армению. Однако, часть из них не может сделать этого в данный момент, так как они связаны с имуществом и другими делами. Кроме того не ясно для них какова будет судьба их собственности при окончательном решении уехать отсюда в Армению. Поэтому я хотел бы на обратном пути из Нью-Йорка посетить Сов. Армению и встретиться с отдельными ее руководителями с целью получения некоторых указаний по этому вопросу. Просил выдать ему въездную визу в СССР.

Я сказал, что доложу посланнику об этом и результаты сообщу позже.

ՀԱԱ, ֆ.326, ց.1, դ.158, թ.1-3: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 2

Եթովպիայի Արևմտյան Սահարայի Երկրներին ՀեՏ ՄԵԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԵՐԻ ՀԱՄԱՄԻՆԻԹԵՆԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ (ՎՕԿՍ) ԼԻԱԶՈՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԵՎ ԿՈՄԻՏԵՆ ԵՎ ԿՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԵԹՈՎՊԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆՖԻԼՄԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՂԱՐԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

30 հունիսի 1955թ.  
Ազիս Աբբաս

1.Как Вам известно, в Аддис-Абебе имеется многочисленная армянская колония, которая в своем большинстве проявляет большой интерес к СССР, особенно к жизни армян в Армянской ССР. В настоящее время имеются вполне реальные возможности для широкого ознакомления армянской колонии с мирной политикой Советского Союза, достижениями в области техники, сельского хозяйства и искусства, а также с жизнью Армянской ССР, и оказания определенной помощи армянской школе путем демонстрации соответствующих кинофильмов и снабжения соответствующей

53

литературой. Однако у нас совершенно отсутствуют фильмы на армянском языке и это крайне затрудняет реализацию мероприятий, которые несомненно, принесли бы значительную пользу. В этой связи просим оказать содействие и в самое ближайшее время наладить присылку:

1.Документальных фильмов (включая кинохронику "Новости дня") на армянском языке, особенно о жизни армян в Советском Союзе.

2.Художественных фильмов (35 и 16 мм.) на армянском языке (на базе этих фильмов можно было бы наладить кинопросмотры для местной армянской общины).

3.Научно-популярных фильмов на армянском языке, особенно по вопросам естествознания (жизнь животных, птиц, географических фильмов и др.).

II.Одновременно считаем необходимым увеличить количество высылаемой Вами художественной литературы на армянском языке, особенно русских классиков и крупных армянских писателей и поэтов.

Попутно сообщаем, что значительная часть имевшейся до настоящего времени литературы на армянском языке (включая собрание сочинений В.И.Ленина) представлены для организации в армянской школе библиотеке по просьбе директора армянской школы Карника Тополяна (ранее проживал в Бейруте).

III. В связи с поступившими от ряда армян просьбами просим выслать.

а) Армянский словарь - автор Малхасян - 10 экз.

б) -" - автор Аджарян - 10 экз.

в) Физические карты учебные (настенные)

школьные (Кавказа, Арм. ССР, на арм. языке) - 4 экз.

г) "История Армении" - автор Аперьян - 10 экз.

д) Ноты (партитуры, оркестровка)

опер "Ануш", "Алмаст" - по 3 экз.

е) Пластинки с записями популярных армянских песен (хор, соло), а также арий из опер армянских композиторов.

И. О. Уполномоченного ВОКС в Эфиопии П.Тарасов

ՀԱԱ, ֆ.709, ց.3, դ.28, թ.42-43: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 3

ՔԱՂՎԱԾՔ ՎՕԿՍ-Ի ՆԵՐԿԱՑԱՑՈՒՑՁԻ ԵՎ ԱԴԻՍ ԱԲԵԲԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ՏՆՕՐԵՆ ԹՈՓԱԼՅԱՆԻ ՄԻՋԵՎ ԿԱՑԱՑԱԾ ԶՐՈՒՑՑԻ ԳՐԱՌՈՒՄԻՑ ԴՊՐՈՑԻ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԲԱՐԵԼԱՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

17 հոյեմբերի 1958թ.  
Ազիս Աբբաս

... Тополян еще раз интересовался возможностью получения художественных и научно-популярных фильмов из Еревана на армянском языке. Эти фильмы, по его словам, они смогли бы показывать как бесплатно (для школьников и преподавателей), так и за деньги для состоятельных армян. Вырученные деньги дирекция школы реализовала бы на нужды школы. Такие коммерческие мероприятия в рамках армянской колонии Аддис-Абебы необходимы, так как, по заявлению Тополяна, годовой бюджет школы равен 60.000 эф. дол., 20.000 из которых, школа получает в качестве платы за обучение от учащихся, а 40.000 эф. дол. от различных благотворительных вечеров и пожертвований богатых армян. В случае демонстрации фильмов

54

Советской Армении за деньги, совету школы удалось бы гораздо легче приобрести эти 40.000 эф. дол. На это я ответил, что если мы и получим фильмы на армянском языке, то вряд ли АОКС пойдет на то, чтобы эти фильмы демонстрировались за деньги, так как они предназначены для общественного бесплатного показа. Топоян сказал, что об этом говорит только в связи с тем, что армянская школа не получает от правительства Эфиопии ни одной копейки. Совету приходится приложить много труда, чтобы организовать нормальный учебный процесс в финансовом отношении. Здесь же он заявил что, армянам очень трудно жить и работать в стране, где не чувствуется абсолютно никакой заботы и поддержки со стороны государственных властей, где нет армянских представителей в правительстве.

Продолжая разговор о своей школе, Топоян попросил помочь приобрести учебные карты Советского Союза, Советской Армении (желательно на армянском или английском языках). Я обещал содействовать в этом вопросе.

Представитель Союза советских обществ дружбы и культурной связи с зарубежными странами в Эфиопии А.Степунин

ՀԱԱ, ֆ.709, ց.3, դ.70, թ.4: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 4

Եթովպիայի ԱՅՈՒՄ ՎՕԿՍԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՁԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՕԿՍԻ  
ՆԱԽԱԳԱՀ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆՆԻՆ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՀԱՄԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ  
ՁԱՅՆԱՊՆԱԿՆԵՐ ԵՎ ՖԻԼՄԵՐ ՈՒՂԱՐԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

24 Հունվարի 1961թ.  
Ազիս Աբբաս

1.Армяне, проживающие в Аддис-Абебе, интересуются культурной жизнью Советской Армении.

Они часто обращаются к нам за помощью в приобретении грампластинок и магнитописей некоторых народных и эстрадных песен и концертов в исполнении известных мастеров искусств Армянской ССР.

Просим Вас, если есть такая возможность, выслать представителю СОД в адрес Посольства набор пластинок или магнитопись армянской классической, народной и эстрадной музыки, песен для использования на Постоянной выставке Союза обществ дружбы и для подарков некоторым представителям армянской общины Аддис-Абебы.

Было бы весьма желательным включение в музыкальную подборку грампластинок с записью опер "Ануш" и "Давид Бек".

2.Фотовыставка на армянском языке "40 лет Советской Армении" нами передана для экспонирования в клубе Армянской общины в Аддис-Абебе.

Совет общины должен дать разрешение на её показ.

3.Находясь в Ереване в августе 1960 года вместе с эфиопским писателем Кебеде Микаэлем, я обсуждал с Вами возможность посылки в Аддис-Абебу художественных фильмов на армянском языке. Из бесед я понял, что АОКС имеет такую возможность.

Желательно было бы в 1961 году получить 2-3 армянских художественных фильма как на широкой, так и на узкой плёнке.Наличие армянских фильмов на Постоянной выставке СОД значительно облегчило нашу работу среди армян, проживающих в Аддис-Абебе.

4.Нам известно, что на празднование сорокалетия республики было приглашено много зарубежных армян.

Посольство считало бы целесообразным получить из Еревана подборку фотографий об участии зарубежных армян в празднествах.

Представитель Союза обществ

55

дружбы в Эфиопии.

А.Степунин

ՀԱԱ, ֆ.709, ց.3, դ.127, թ.24-25: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 5

Եթովպիայի ԱՅՈՒՄ ԽՈՀՄ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱՐՏՈՒՂԱՐ  
ՆԵՁԱԵՎԻ ԵՎ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԲԱՀԱՆԱ ՎԱԶԳԵՆԻ ՄԻՋԵՎ  
ԿԱՅԱՑԱԾ ԶՐՈՒՅՑԻ ԳՐԱՌՈՒՄԸ ԵԹՈՎՊԱՀԱՅԵՐԻ ՀԽՈՀ  
ՆԵՐԿԱՎԹԵԼՈՒ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ

15 Հունիսի 1961թ.  
Ազիս Աբբաս

Сегодня посольство вновь посетил священник армянской общины Васген. Вместе с ним пришел проживающий в Аддис-Абебе Кнаджян, армянин по национальности, подавший в августе месяце 1960г. ходатайство о приеме его и его жены в гражданство СССР. В течении 9 месяцев, которые прошли со времени направления посольством в МИД СССР дела о приеме семьи Кнаджян в гражданство СССР. Кнаджян неоднократно посещает посольство с целью узнать результаты рассмотрения своего дела.

Кнаджян сказал, что он получил письмо от своих родственников, проживающих в Армянской ССР, в котором они сообщили ему, что подготовили его семье жилплощадь и что якобы власти Армянской ССР еще 6 месяцев назад дали согласие на принятие его семьи в гражданство СССР и въезд в Армянскую ССР на постоянное жительство. В связи с этим Васген заметил, что он, как глава армянской церкви в Эфиопии, направляет свои усилия на то, чтобы оказать содействие проживающим в Эфиопии армянам выехать на свою Родину в Советский Союз. Он принимает близко к сердцу судьбу Кнаджяна и просит ускорить решение по его ходатайству, т.к. положительное решение по делу Кнаджяна нашло бы широкий отклик среди молодых армян в Аддис-Абебе. При этом он заметил, что в мае месяце с.г. в США выехало 9 армян, потерявших в Эфиопии работу в связи с политикой эфиопского правительства, направленной на замену иностранцев эфиопами. Васген считает, что эти 9 армян потеряны для армянского народа, т.к. подвергнутся соответствующей обработке в США. Потеряя работу в Эфиопии, эти армяне были поставлены в весьма трудное положение и зная, что въезд в США легче, чем в СССР, решили выехать в США. Васген добавил, что если бы прием в советское гражданство осуществлялся в более короткие сроки, то армяне предпочли бы поехать не в США, а в Армянскую ССР. Васген сказал, что недавно его посетила группа молодых армян с просьбой обратиться в посольство СССР и выяснить возможности ускоренного въезда в СССР. При этом Васген отметил, что армянам непонятно, почему до сих пор не дано разрешение на въезд Кнаджяну, если власти Армянской ССР не возражают против принятия его в гражданство СССР и его родственники готовы обеспечить его жилплощадью.

На вопрос относительно состава армянской общины, Васген сказал, что она насчитывает примерно одну тысячу человек, что большинство армян, вынужденных вести острую борьбу за свое существование, знает несколько языков, владеет несколькими специальностями. При этом следует иметь ввиду, что значительное число армян является весьма состоятельными людьми и в случае получения разрешения на въезд в СССР готовы передать советскому посольству в Аддис-Абебе свои денежные сбережения для перевода их в СССР. На эти денежные средства они готовы построить для себя дома или отдать их советскому государству в счет получения жилплощади. В заключение беседы Васген еще раз попросил рассмотреть возможность

56

введения сокращенной процедуры рассмотрения ходатайств о приеме в гражданство СССР лиц армянской национальности, указав при этом, в частности, что частое посещение армянами в Советского посольство с целью узнать результаты по своему ходатайству о приеме в гражданство СССР, ставит их в весьма трудное положение, ввиду того, что эфиопские власти следят за ними.

Второй секретарь посольства СССР в Эфиопии Б.Нечаев.

ՀԱԱ, ֆ.326, ց.1, դ.296, ք.1-3: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 6

ԱՕԿԱ-ի ՆԱԽԱԳԱՀ Բ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵԹՈՎՊԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ «ԳԵՎՈՐԳՈՎ» ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՆ ԵՎ «ՓՅՈՒՆԻԿ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՐԵՆՑ ԵԹՈՎՊԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՑԱՆՔԻՆ ԱՐՏԱՑՈՂ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ ՈՒՂԱՐԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

26 Հունիսի 1961թ. Երևան

Անչափ ուրախալի էր Ձեր նամակից տեղեկանալ, որ մեր ուղարկած 5 ամսագրերը Հետաքրքրում են Ձեր գաղութի երիտասարդությունը: «Աովետական Հայաստան» թերթում տեղ գտնող նյութերը գլխավորապես վերաբերում են մեր Հայրենիքի տնտեսական եւ մշակութային կյանքին, նրա առօրյաին, որ անպայման պետք է Հետաքրքրի Ձեր գաղութին: Այդ օրաթերթում Հնացած կարող են լինել միայն միջազգային լուրերը:

Հարգելի բարեկամներ, խնդրում ենք մեզ ուղարկեք եթովպահայ գաղութի մշակութային կյանքն արտացոլող լուսանկարներ եւ այլ նյութեր՝ մեր Ընկերության ցուցադրակի «Ափյուռաբաժնի կյանք» բաժնում դետեղելու համար: Գաղութներին նվիրված նյութերի ցուցադրումը մեծ Հետաքրքրություն է դիտվում Երևանի Հասարակության կողմից:

Նախագահության նախագահ Բ. Գրիգորյան

ՀԱԱ, ֆ.709, ց.3, դ.273, ք.122: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 7

ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵԹՈՎՊԻԱՅԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆԸ ԵՐԿՈՒ ԵՐԵՍԱ ՀԱՅՐԵՆԻՔ ՀՐԱՎԻՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

22 Հունիսի 1970թ. Երևան

Հարգելի Հայրենակիցներ, Այս տարի եթովպիայի Հայ գաղթօջախից նախատեսված է 2 երեխա Հրավիրել Հայրենիք, պիտենական ճամբարում հանգստանալու համար: Խնդրվում է այդ Հարցով դիմել տեղի Աովետական դեսպանատուն: Ընտրվածները պետք է օգոստոսի 1-ին լինեն Երևանում: Հայրենիքում նրանք կհանգստանան 30 օր:

Կոմիտեի նախագահ Վ. Համազասպյան

ՀԱԱ, ֆ.875, ց.4, դ.363, ք.5: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 8

ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵԹՈՎՊԻԱՅԻ

ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆԸ ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇԻ ԴԱՏԱՍԱՆԱԳԻՐՔԸ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԿՈՂՄԻՑ ԿԻՐԱՌԵԼՈՒ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ

25 Հունիսի 1971թ. Երևան

Հարգելի Հայրենակիցներ, Մ.Մաշտոցի անվան Մատենադարանին Հետաքրքրում է Մխիթար Գոշի Դատաստանագրի կիրառումը Հայ գաղթօջախներում: Խնդրում ենք դրել մեզ, կիրառվել է Երբեմն Գոշի Դատաստանագրերը եթովպիայում, ի՞նչ հիմունքներով եւ ո՞ր գործերի կապակցությամբ:

Բաժնի վարիչ Ռ. Մարտիրոսյան

ՀԱԱ, ֆ.875, ց.4, դ.363, ք.6: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 9

ԵԹՈՎՊԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՄ ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇԻ ԴԱՏԱՍԱՆԱԳԻՐՔԸ ՀԱՄԱՅՆՔԻՄ ԶԳՈՐԾԱԾԵԼՈՒ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ

16 Հունիսի 1971թ. Ադիս Աբեբա

Ազնիվ Տիար Ռ. Մարտիրոսյան, Ստացած ենք Ձեր 25 Հունիս 1971թ. թիվ 772 նամակը ի մասին Մխիթար Գոշի Դատաստանագրի գործածության: Ներկայումս կտեղեկացնենք Ձեզի, թե Ատտիս Ապպալի Հայ Համայնքին մեջ Մ.Գոշի Դատաստանագրերը բնավ չէ գործածված, Համաձայն եթովպահայ գաղութի ամենեն հին անգամներուն պաշտոնական Հայտարարության: Տեղեկացնելով այս պարագան, մնանք Ձեր ազգօգուտ գործերու Հաջողության մաղթանքներով եւ Հարգանքներով:

Եթովպահայ գաղութային ժողով

Ատենապետ Գեորգ Ավաճյան Ատենապետի Հայկաչեն ՈՒՂՈՆՅԱՆ

ՀԱԱ, ֆ.875, ց.4, դ.363, ք.19: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 10

ԵԹՈՎՊԻԱՅՈՒՄ ԽՍՀՄ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ Վ. ՌՈՍԱՇԿԻՆԻ ԵՎ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀ ԷԼԻԱՍ ԶԵՐՕԽՅԱՆԻ ՄԻՋԵՎ ԿԱՑԱՑԱԾ ԶՐՈՒՑՑԻ ԳՐԱՌՈՒՄԸ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՈՒ ՀԽՍՀ-Ի ՄԻՋԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԵՐՆ ԱՄՐԱՊՆԻԵԼՈՒ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

7 Հունիսի 1974թ. Ադիս Աբեբա

21 июня 1974г. посетил президента Национального совета Армянской общины в Эфиопии, владельца Компании "Артистик Принтерс" Элиаса Джерохяна и имел с ним беседу по вопросам культурного сотрудничества. В начале беседы передал ему письмо, в котором сообщались условия приглашения в СССР певца, члена армянской общины О.Ворпняна. Поблагодарив за письмо, Э.Джерохян отметил, что Национальный совет армянской общины в Эфиопии придает важное значение развитию культурных связей с Советской Арменией. В прошлом году он сам посетил АССР, в этом году туда выехала семья Налбандян, занимающая влиятельное

положение в общине, в августе с.г. община направляет в Армению своего представителя Л.Искандерьян для участия в семинаре преподавателей армянского языка, большим событием для колонии является и гастроли в СССР О.Ворпеньеян, получившего музыкальное образование в АССР.

Вместе с тем Э.Джерохян отметил, что сотрудничество между колонией и соответствующими организациями АССР могло бы быть более эффективным. В частности он указал на недостаточное количество художественных фильмов на армянском языке, получаемых колонией, а также на то, что его предложение о направлении в Эфиопию армянского художественного коллектива не получило никакого развития.

По его словам, во время его пребывания в Армении в сентябре 1973г. он сообщил Армянскому комитету по связи с соотечественниками за рубежом, о готовности армянской общины в Эфиопии взять на себя расходы по пребыванию в Эфиопии группы артистов из 4 человек, в состав которой, в случае, если невозможно направление квартета им. Комитаса, могли бы войти певец, пианист (он же аккомпаниатор), скрипач и виртуоз-исполнитель на одном из национальных инструментов.

Э.Джерохян сообщил также, что армянская община готова оказать всяческое содействие в организации демонстрации в Эфиопии выставки прикладного искусства Армении.

«Как Вы знаете, -сказал он в заключении, эфиопы очень гордятся своей трехтысячелетней культурой. Нам тоже хочется показать, что мы люди не с улицы, а армянская культура является еще более древней и передовой, чем эфиопская».

На вопрос о количественном составе армянской общины Э.Джерохян ответил, что последний политический кризис тяжело отразился на армянской общине. Многие армяне с тревогой думали о том, что случится со страной, если умрет император, и многие из них готовились к отъезду за границу, в основном, в Австралию и Канаду. Бурное развитие событий в Эфиопии за последние 4 месяца подтолкнуло колебавшихся, а, по его мнению, после отъезда всех, кто собрался уезжать, в колонию останется примерно 700 человек, вместо 1250 человек.

Учитывая, однако, важную роль армян в деловой жизни страны, полагали бы целесообразным. 1) принять предложение армянской колонии о направлении артистического коллектива в Эфиопию на изложенных выше условиях, 2) предусмотреть в плане обменов на 1975г. направление в Эфиопию выставки народно-прикладного искусства в сопровождении одного художника и представителя Армянского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами для выступлений перед местной общественностью о достижениях АССР в культуре и народном хозяйстве, 3) увеличить направление кинофильмов и фотовыставок для армянской колонии.

Первый секретарь посольства СССР в Эфиопии В.Ромашкин

ՀԱԱ, ֆ. 709, ց. 5, դ. 21, թ. 6-7: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 11

ՍՓՅՈՒՌ-ՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵԹՈՎՊԻԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑԱՍԵՐ ՀԱՅ ՏԻԿՆԱՆՑ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆԸ՝ ՆՐԱՆՑ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԹԵՐԹԵՐ ԵՎ ԱՄՍԱԳՐԵՐ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐԵԼՈՒ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

28 մայիսի 1976թ. Երևան

Հարգելի Հայրենակիցներ.

1976թ. հունվարից կոմիտեն Ձեզ բաժանորդագրել է հետևյալ թերթերն ու ամսագրերը.

- 1.«Հայրենիքի ձայն», 2.«Սովետական Հայաստան», 3.«Արվեստ», 4.«Գարուն», 5.«Հայաստանի աշխատավորուհի», 6.«Առողջապահություն», 7.«Բանբեր Հայաստանի արիստիկաներ»:

Խնդրում ենք Հայտնել ինչպես եք ստանում առարկաները, ինչպես նաև Ձեր ցանկությաները մամուլ ու գրականություն ստանալու մասին:

Հարգանքներով Բաժնի վարիչ Ռ.Կոզմոյան

ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 8, դ. 130, թ. 20: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 12

ՍՓՅՈՒՌ-ՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵԹՈՎՊԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ «ԳԵՎՈՐԳՈՎ» ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՏՆՕՐԻՆՈՒԹՅԱՆԸ ԵՐԿՈՒ ՈՒՍՈՒՑԻՉ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՀՐԱՎԻՐԵԼՈՒ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ

11 մարտի 1982թ. Երևան

Հարգելի Հայրենակիցներ. Ինչպես գիտեք, կոմիտեն ամեն տարի օգոստոս ամսին Երևանում կազմակերպում է ափյուրքահայ ուսուցիչների կատարելագործման դասընթացներ: Այս տարի ընդառաջելով Ձեր խնդրանքին, կոմիտեն «Գեորգով» վարժարանին հասկացնում է 2 ուսուցիչ տեղ՝ մասնակցելու նշված միջոցառմանը:

Խնդրում ենք Ձեր թեկնածուներին շտապ ներկայացնել տեղի իՍՀՄ գեղապատուն: Այնտեղ Գուր կատանաք առաջիկ մանրամասն տեղեկություններ:

Հաղորդված լավագույն մաղթանքներով Բաժնի վարիչ Ա.Ասլանյան

ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 13, դ. 24, թ. 9: Պատճեն: Մեքենագիր:

Հոդվածներ

ԱՐԵՎԵԼՑԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1880-1890-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ՑԱՐԻՋՄԻ ԳԱՂՈՒԹՅՈՒՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒԺԵՂԱՑՈՒՄԸ

Հայտնի է, որ Ռուսաստանում 1881 թվականի մարտի մեկի ահաբեկչությունից հետո ամբողջ երկրում ընթացող խստություններն ուղեկցվում էին նաև ծայրամասերի վարչական կառուցվածքի փոփոխություններով: Այսպես, Կովկասում գոյություն ունեցող փոխարքայության համակարգը 1882 թվականին վերափոխվեց կառավարչապետության: Նախկին փոխարքա Ալեքսանդր Աի եղբայր Մեծ Իշխան Միխայիլ Նեկիտայեիչ Ռոմանովին, որը ամառներին ել համեմատաբար ազատական հայացքներ ունեցող անձնավորություն էր համարվում, փոխարինեց նորանշանակ կառավարչապետը Իշխան Ա.Մ. Գոնդուկով-Կորսակովը: Նրան Հաղորդեց գեներալ Ս.Ա.Շերեմետևը: Վերոհիշյալ անձնավորությունների կառավարչապետության տարիներին կովկասահայության նկատմամբ ծայր առավ Պետերբուրգից ուղղորդվող անվստահության եւ կասկածատուության գործնաձեռն: Նոր կայսրը եւ նրա շրջապատը շատ սառը, նույնիսկ թշնամական վերաբերմունք գրեթե ամբողջ տարիներին Հայկական Հարցի հնարավոր լուծման խնդրում չհուսահատվող հայությանը համակած աշխուժության կապակցությունը: Կասկածատուությունը որոշեց Հայ ժողովրդի ունեցած սեփական արժանապատվության զգացումը եւ ազգային սուվերենության-ինքնություն գիտակցությունը ընկճել:

Հարկավ, Հայության ինքնության գլխավոր կռիվարարներն էին Հայոց առաքելական եկեղեցին, ազգային դպրոցները եւ մշակութային Հաստատությունները: Հայապահպանութեան այլ գլխավոր օջախների դեմ էլ ցարական արքունիքը որոշեց ուղղել առաջին Հարվածները:

Այդ տարիներին Կովկասյան երկրամաս աշխատանքի էին գործուղվել մի շարք բարձրաստիճան սեւ Հարյուրակային պաշտոնյաներ, որոնք այսպես կոչված ժողովրդական լուսավորութեան նախարարութեան Հանձնարարութեամբ անօրինելու էին Հայկական եկեղեցու եւ դպրոցների ճակատագիրը: Դրանցից ամենանշանակալիներն ու ամենահետադիմական գործիչներն էին Յու.Մ.Նեւրոլը, Ա.Մ.Նիկոլային, Կ.Պ.Յանովսեւին եւ մի շարք այլ աստիճանավորներ: Կովկասը ուշադրութեան կենտրոնում է եղել, որը Ռուսաստանի կողմից նվաճվելուց Հետո ամբողջ Հարյուրամյակի ընթացքում Հազվադեպ բացառութեամբ, ուսուսական արքունիքի սեւեռուն նպատակն էր աստիճանաբար դիմահեղման ենթակից կատարելու ժողովուրդներին, ուսուցանել վերջիններին: Իշխանությունների՝ այդ նպատակին Հասնելու ճանապարհին Անդրկովկասում գլխավոր խոչընդոտը Համարվել է Հայերի ազգային արժանապատվութեան գիտակցութեանը: Կովկաս գործուղված մեծ ու փոքր պաշտոնյաները տեսնելով Հայոց եկեղեցու ու դպրոցների սերտ կապը եւ Հայ ժողովրդի ներքին դիմադրութեանը, չհրաժարվելով իրենց մտադրութեանից՝ որոշեցին սկզբնական շրջանում աստիճանաբար գործել նախ Հարված Հասնել կրթական Հաստատություններին եւ Հետո ոտնահարել Հայոց եկեղեցու իրավունքները: Հարկավ, ցարական կառավարութեան եւ կովկասյան իշխանությունների գլխավոր նպատակը, նրանց ռազմավարական ծրագիրը երկրամասի ժողովուրդներին, այդ թվում եւ Հայ ժողովրդի ազգային դեմահեղման ենթարկելու՝ ուսուցանելու մտադրութեանն էր:

Հայ ժողովրդի ձգտումը դեպի առաջագիժմութեան եւ լուսավորութեան Հավասարակշռութեանից Հանում էր ցարական պաշտոնյաներին: Հայտնի է, որ դեռեւս 1883 թվականին Պետերբուրգի բարձրագույն ատյաններում տեղի ունեցած խորհրդակցութեանը ոչ նպատավոր կանոններ մշակեց Հայոց դպրոցների մասին: 1884 թվականի փետրվարի 16-ին Ալեքսանդր 3-րդը Հաստատեց «Հայ լուսավորչական եկեղեցական ուսումնարանների մասին կանոնները»: Հայկական դպրոցների գործունեութեանը սահմանափակող այդ կանոններից ամենախիստ տարրականից բարձր Հայկական դպրոցների գոյութեան իրավունքի բացառման կեսն էր: Բայց կառավարութեանը Հանդիպեց անսպասելի դիմադրութեան: Էջմիածնի Սինոդը Հրամարվեց նոր կանոններն ընդունելուց:

Կառավարութեան ոլորտներում տեղի ունեցած մի շարք խորհրդակցութեանից Հետո որոշվեց չփոխել 1884 թվականի կանոնները, եւ ցարը 1885 թվականի փետրվարի 5-ին Հաստատեց խորհրդակցութեան որոշումները: Եվ ոտնահարելով Հազարավոր սովորող Հայ երիտասարդների ազգային զգացմունքները՝ կառավարութեանը 1885 թվականին երկրամասում, նոր Նախիջևանում եւ Բեսարաբիայում՝ 300 դպրոցներ փակեց:

Իշխանությունների այս մարտահրավերը անպատասխան չմնաց: Առաջացավ Համաժողովրդական Հուզում: Բուռն էր Հատկապես Թիֆլիսում գործող Հայ Հեղափոխական նարոդնիկական կազմակերպութեան գալուստը: 1885 թվականի փետրվարի 5-ին նրանք Հրատարակեցին «Հայ եղբայրներ եւ Հայ քույրեր» թոռուցիկը, որը «Արարափելի ավազակութեան» էր Համարում Հայկական դպրոցների փակումը<sup>1</sup>:

Թոռուցիկի Հեղինակները գրում էին, որ դպրոցը Հայերի Համար կենսական նշանակութեան ունի: «Եվ ա՛հ այսօր, երբ մեր Ազգային դպրոցը՝ Հին սիխուստերկայի կապանքներից նոր ազատված՝ պետք է իրականապես ցույց տար իր ուժի մեծութեանը, այդ վաղուց փափայած րուպեին Հայտնվում է մի բունակալ եւ ձեռքը մի շարժումով ոչնչացնում այն, ինչ մենք դարերի ընթացքում Հազիվ կարողացել ենք բարեխալել»: «Մեր դպրոցները փակում են շտիկների օգնութեամբ, թող այդ լինի բունակալների միակ մխիթարութեանը».-գրված է թոռուցիկում:

«Յուրաքանչյուր Հայ ընտանիք թող ներկայացնի իրենից առաջին Հայ դպրոց»-ա՛հա թոռուցիկի եզրակացութեանը: Ցարական ոստիկանութեանը ջանքեր

չխնայեց գտնելու թոռուցիկի Հեղինակներին: Անդրկովկասի քաղաքներում տարածվում էին թոռուցիկի բազմաթիվ օրինակներ: Արտասահմանում Հրատարակվող «Նարոդնայա վալյա» թերթը 1885 թվականի վերջին Համարում ընդարձակ տեղեկանք գետեկեց այդ թոռուցիկի մասին: Արտասահմանի Հայությունը եւս խիստ ընդգգիմադրի գիրքորոշում ընդունեց ցարական կառավարութեան Հակադպրոցական քաղաքակառուցիկական նկատմամբ<sup>2</sup>:

Ինչպես Հայտնի է նարոդնիկական շարժումը մեծ Հետք է թողել Ռուսաստանի պատմութեան մեջ, խորն է եղել նարոդնիկական ազդեցութեանը նաեւ Հայ գեմեորատական մտավորականութեան վրա եւ դարձնալի չէ, որ բազմաթիվ Հայեր, մասնավորապես սովորող երեսասարգութեան շարքերից, սոցիալական եւ ազգային ազատագրութեան ակնկալութեամբ ակտիվ մասնակցութեան են ցուցաբերել նարոդնիկական գանազան խմբակների գործունեութեանը եւ իրենց կյանքի ուղին Հաճախ ավարտել աքսորավայրերում:

Նշված մարտաշունչ թոռուցիկի Հեղինակները դեռեւս 1882 թվականին Անդրկովկասում կազմակերպված մտավորական նարոդնիկական խմբակի անդամներն էին. ընդհանրապես նարոդնիկները մեծ ազդեցութեան ունեին Անդրկովկասում: Խմբակը սոցիալական Հացքերի արժարժման ուղղութեամբ դրավոր քաղաքչու-թեան առաջին քայլերն արեց 1884 թվականին, երբ Հեկտոգրաֆով բազմացրեց Մ.Նալբանյանի «Երկրագործութեանը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատութեանը:

Ռուսաստանի նարոդնիկներին Համակած ձուլման տրամադրութեանները պատճառ դարձան Հայկական նարոդնիկական խմբակի անդամներին իրենց Հայացքն ուղղելու դեպի Հարազատ ազգի ճակատագիրը:

Հայկական դպրոցների վերաբերող թոռուցիկի Հեղինակները Հետագայում դարձան ազգային-ազատագրական շարժման գործիչներ: Նրանցից ամենանշանակալիներն էին Գ.Միրզոյանը, Գ.Ղարաբյանը, Բ.Միքայելյանը, Ա.Պետրոսյանը (Մանդալ), Խ.Սալումյանը, Ա.Դաստակյանը, Մ.Ջավաթյանը, Գ.Տեր-Միլրոսյանը (Միւրբերան), Ի.Ջուրաբյանը, Գ.Աղաբաբյանը, Հ.Թաղեւոսյանը, Ա.Աղաձյանը եւ ուրիշներ:

Ռուսական դպրոցների փակման կապակցութեամբ ժողովրդական Հուզումներին բուռն արձագանքեց նաեւ Րաֆֆին՝ 1885 թվականին Հրատարակելով «Ամովել» նշանավոր վեպը, որտեղ Հին Հայաստանի պատմությունը անբարգառնալով եւ ցույց տալով քրիստոնյաների Հայաժանքը պարսից իշխանութեանների կողմից, ծաղկում էր ցարական կառավարութեան ազգահայած քաղաքականութեանը: Հայկական դպրոցների դեմ նախապարաստով բռնութեանների շրջանում ցարական կառավարութեանը խիստ մտահոգված էր նաեւ Հանդուցյալ Գեւորգ IV-ի կաթողիկոսական գահի վրա ուսումնա կաթողիկոս տեսնելու ցանկութեամբ: Կառավարական խարդախներից Հետո 1885 թվականի մայիսին կաթողիկոս Հաստատվեց նոր Նախիջևանի եւ Բեսարաբիայի թեմական առաջնորդ Մակար արքեպիսկոպոսը: Սակայն Մակարը, արտաքուստ Հնազանդ եւ ցարապաշտ թվալով Հանդերձ, դպրոցական Հարցում ինքնուրույնութեան ցուցաբերեց: Կաթողիկոսը Էջմիածնում մի շարք խորհրդակցութեաններ Հրավիրեց դպրոցական գործի վերաբերյալ, այսպե Հանդիպեց կառավարչապետ Դոնդուկով Կորսակովին եւ նրանից դպրոցների վերաբացման մասին խոստումների ստացավ: 1885 թվականի դեկտեմբերի 17-ին կառավարական մակարդակով տեղի ունեցած խորհրդակցութեանը, որին մասնակցում էին նաեւ կառավարչապետ Դոնդուկով-Կորսակովը, որոշեց փոփոխութեան ենթարկել Հայկական դպրոցների վերաբերյալ 1884 թվականի կանոնները, թուլյատրել կաթողիկոսին վերաբացել դպրոցները: 1886թ. Հունվարի 16-ին կայսրը Հաստատեց խորհրդակցութեանը որոշումները:

Միաժամանակ Էջմիածնի «Արարատ» ամսագրի 1886 թվականի Հուլիսյան Համարում տպագրվեցին Հայոց եկեղեցական-ծխական դպրոցների նոր կանոնները, որոնց մեջ Մակարն արձանագրել էր Հայկական դպրոցների գլխին կուսակալած մայրերը էջին ցրվում: Կովկասյան դպրոցների Հոգաբարձու Հայաստաց Յանովսկին տեսականորեն շարունակում էր իր դավերը, նա պահանջում էր Հայկական

<sup>1</sup> Մ.Գ.Նեպոսյան, նարոդնիկական խմբակները Անդրկովկասում, Երևան, 1940:

<sup>2</sup> Վահե Երևանյան, Պայքար Հայկական նոր դպրոցի Համար Անդրկովկասում (1870-1905), Երևան, 1970, էջ 148-151:



գարոցներում արգելել Հայոց պատմության եւ աշխարհագրութեան դասական- դումբ: Այնուհետեւ նա լուսավորութեան նախարարութեանը թույլտվութեան խնդրեց, որպէսզ պետական գարոցներում Հայ կրօնը անանգլիի ուսուց լեզվով, իսկ տեղական լեզվով ավանդվեն միայն աղօթքները:

Մակար կաթողիկոսը այս Հարցում եւս դիմադրութեան ցույց տվեց: Գործին միջամտեց Պետերբուրգը: Կայսեր Համաձայնութեամբ ներքին գործերի խորհրդի նախագ Ծ. Գիրսը 1888 թվականի Հունիսին գործուղվեց Անդրկովկաս, եղավ Էջմիածնում: Էջմիածնում կաթողիկոսը Գիրսին գարոցների վերաբերյալ իր պահանջները ներկայացրեց, որոնց մեծ մասի հետ վերջինս Համաձայնեց, մերժեց միայն գարոցներում Հայոց պատմության եւ աշխարհագրութեան դասականության խնդիրը: Ցարական իշխանութեաններին անհնազանդութեան էր պատճառում արեւմտահայերի եւ, մասնավորապես, Կոստանդնուպոլսի Հայութեան գլոսն վերաբերմունքը Ռուսաստանի Հայկական գարոցների ճակատագրի նկատմամբ, ուստի ամեն միջոցի դիմեցին Էջմիածնից Հեռացնել տայլու աստվածաբանութեան դասախոս թուրքահայտակ Մազաբիա եպիսկոպոս Օրմանյանին: Նիստ անհանգստացած Հայկական գարոցի ապագայով Մակար կաթողիկոսը 1888 թվականի սեպտեմբերի 28-ին Հանդիպում ունեցավ Անդրկովկաս այցելած Ալեքսանդր 3-րդ կայսեր հետ, որը խոստացավ լուծում տալ նրան հուզող Հարցերին:

1889 թվականի մարտի 5-ի խորհրդակցութեանը, ցարական բարձրաստիճան պաշտոնյաների մասնակցութեամբ, ըստ էութեան ոչինչ էլ չարեց Հայկական գարոցների Համար նոր Հաստատված օրենքները փոխելու ուղղությամբ: Չնայած դժվար ժամանակներին՝ Հայ ժողովրդի՝ ուսման նկատմամբ ունեցած սերը չէր նվազում, անձուկ պայմաններում անգամ գարոցները սկսում են աստիճանաբար աշխուժանալ եւ արգելալ 1889 թվականին Անդրկովկասում գործում էին 147 Հայկական գարոցներ: 1892 թվականին Մկրտիչ Խրիմյանը ժամանեց Էջմիածին, եւ ընդամենը մեկ ու կես տարի հետո՝ 1894-1895 թվականներին, Անդրկովկասում, Աստրախանի թեմում, նոր նախիջեւանում եւ Բեսարաբիայում գործում էին 253 գարոց:

Այդ տարիներին գարոցական կյանքի որոշ աշխուժացումը թե կովկասյան իշխանութեանների եւ թե Պետերբուրգի բարձրաստիճան պաշտոնյաների՝ ներքին գործերի նախարար Ի. Դուրնովսկի, ժողովրդական լուսավորութեան նախարար Ի. Գեյլախովի, արտաքին գործերի նախարար Ն. Գիրսի սրտովը չէր: Նրանք ոչ բացահայտ, քայց Հեռեւողակներին եւ բոլոր ուղղութեաններով շարունակում էին արշավանքը Հայ ժողովրդի դեմ: Այդ տարիներին կովկասյան Հացկատարները սաղրիչ լուրեր էին տարածում Էջմիածնի մասին՝ Համարելով Հայոց վանքը յուրատեսակ պետութեան պետութեան մեջ, որ Անդրկովկասի Հայկական բնակավայրերում քիչ չեն կասկածելի, ըմբոստ, Հեղափոխական անձնավորութեաններ, որ Հայերը ձգտում են Կովկասը անջատել Ռուսաստանից եւ Արաբսից մինչեւ Վորոնեժ սեղծել անկախ պետութեան: Նման գրպարտիչ լուրերը գգայի չափով աղտոտում էին մթնոլորտը Հայոց շուրջ: Տեսնելով Հայոց գարոցների գլխին կախված սպառնալիքը կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանը, գգուշորեն խորհրդակցելով Թիֆլիսի «բանագետ» Հայ անձնավորութեանների հետ, դիմումներ էր հղում Պետերբուրգ եւ փորձում էր հիմնավորել Հայոց գարոցների վրա Էջմիածնի ունեցած իրավունքները: Միաժամանակ տեղերում ուսումնական գործի մասնագետների կողմից գարոցների փակումը կանխարգելող դանազան առաջարկներ էին արվում:

Կաթողիկոսը, շարունակելով իր բուն գործունեութեանը, մի շարք բարձրաստիճան Հոգեւորականների ուղարկում է մայրաքաղաք, սակայն կառավարութեան Հակահայկական-Հակագարոցական որոշումը կանխել չի Հաջողվում: Եվ իշխանութեանները 1896թ. Հունվարին, որոշում են վերջնականապես փակել Հայկական գարոցները:

Կովկասյան իշխանութեանները չսահմանափակվեցին Հայ ժողովրդի ուսումնական-գարոցական կյանքը խաթարելով: 1890-ական թվականներից սկսած իշխանութեանները Հարձակման անցան բոլոր ուղղութեաններով: Նրանց խիստ

անբարեհույս էին թվում Հայկական բարեգործական, մարդասիրական, Հրատարակչական ընկերութեանները եւս, կանանց բարեգործական միութեանը: Հատկապես իշխանութեաններին անհնազանդում էր 1881 թվականին Հիմնված «Կովկասյան Հայոց բարեգործական ընկերութեանը»: Վերջինս Հիմնադիրն էր Հայ նշանավոր Հասարակական գործիչ բժշկապետ Բագրատ Նավասարդյանը: Ընկերութեան ղեկավար կազմում էին գեներալ Դմիտրի Տեր-Ասատրյանը, Գաբրիել Սուևորյանը, Արսեն Թոխմախյանը, Ալեքսանդր Ստեփանյանը (Ան Սանդրոն), Արքայազմ Դաստակյանը եւ ուրիշներ: Ընկերութեանը արագ ճյուղավորվում էր, նրա անդամները գործում էին անիզալ: Նրանց գլխավոր նպատակը արեւմտահայութեան ազատագրումն էր: Կովկասյան իշխանութեանները, աջակուրջ Հսկողութեան սահմանելով ընկերութեան վրա, կարողացան նեղացնել նրանց գործունեութեան շրջանակները: Այդ տարիներին սաստկացան Հայածանքները գրահատարակչութեան եւ Հատկապես մամուլի նկատմամբ: Թիֆլիսում, Օդեսայում, Մոսկվայում, Պետերբուրգում աշխատող գրաքննիչները ցենզորները, պատուհան էին դարձել Հայ մտավորականութեան գլխին: 1890 թվականին նրանք մերժեցին Հրատարակչի «Արաքս» Հագետը, 1895 թվականին «ժամանակ» ամսագիրը, 1896 թվականին՝ «Նոսրք» թերթը, 1897 թվականին ցենզուրային կոմիտեն մերժեց արտասահմանում Հրատարակված «Հայկական Հին եւ նոր ազգային երգեր» ժողովածուների մուտքը Ռուսաստան, պատճառաբանելով, որ ժողովածուներում տպագրված են նաեւ Մ. Նալբանդյանի «Ազատութեան», «Իտալացի ազնվա երգը», Ի. Պատկանյանի «Արաքսի արտասուրը», Մ. Պեչիկիձայանի «Եղբայր եւր մենք» բանաստեղծութեանները: Այդ տարիներին շրջանառութեան մեջ էր գտնվում գրչի ոստիկանների մասին Ի. Պատկանյանի գրած «անգուր ռոգնեց» գրքան ցենզորին ծաղրող քառյակը:

1890-ական թվականներին՝ Հետադիմութեան տարիներին, Հայկական մամուլը իշխանութեանների վրեժխնդրութեան թիրախն էր: Մի բանի անգամ ժամանակավորապես արգելվեցին «Մշակը», «Մշակը», «Նոր դարը», «Արձագանքը»: Իշխանութեանների աչքին Հատկապես անվստահելի էր Համարվում վերջինս: 1893 թվականին «Արձագանքի» նյութերից մերժել են տպագրել 64 Հոդված, 1897 թվականին՝ 83 Հոդված, 1895 թվականին՝ 141 Հոդված, 1896 թվականին՝ 145 Հոդված, 1897 թվականին՝ 89 Հոդված: 1898 թվականին թերթը վերջնականապես փակվեց<sup>4</sup>:

Փոլիցիյան կառավարութեան տարիներին Հայերին գազանափոխելու քաղաքականութեանը նոր ուժգնութեամբ էլ դրսևորվում: Պաշտոնական «ԿՈՅՈՅ» օրաթերթում ավագ-երեց քահանա Ռուստորգովը անընդհատ Հոդվածներ է տպագրում, որտեղ նա Հայերին գազանափոխութեան կոչ է անում: Թիֆլիսում սեղծվում է «Կովկասում ուղղափառութեան տարածման ընկերութեան»: Երեւանի նահանգում ուղղափառ քահանաները այցելում էին բանտերը եւ քրեական Հանցագործների պատժաքափերը իջեցնել էին խոստանում, եթե նրանք ընդունեն ուղղափառութեան: Հակահայկական մտուցքը Գ. Փոլիցիյանի Հանգիստ չէր տալին: Նա Հայերի ունեցած Հակառուսական տրամադրութեանների մասին անընդհատ եզեւցադիր էր հղում Ռուսաստանի պետական ատյաններ, որոնք միշտ չէ, որ արժանանում էին ուշադրութեան: 1898 թվականին Նախարարների խորհրդի Հատուկ նիստում Փոլիցիյնը ելույթ ունեցավ եւ Հայ ժողովրդի «Հեղափոխական տրամադրութեանները» նկատի ունենալով՝ առաջարկեց ժողովրդի մի մեծ գանդված արտաքսել Սիբիր: Սակայն կառավարչապետին խիստ առավել ցինվորական նախարար Ա. Կուրոպատկինը: Հետաքրքիր է, որ Նիկոլայ 2-րդի եւ նրա շուրջը Համարվելով մոլի Հետադիմականների քաղաքականութեանը վերացահումով էր ընդունում նաեւ Կովկասի նախկին փոխարքա Մեծ իշխան Միխայիլ Նիկոլաևիչը, որը մտերիմների շրջանում անել էր. «Արգեն քսան տարի է, որ ես լուսն եմ ուսուսանացման փրկիչ ծրագրերի մասին եւ անհամար բարիքների, օգուտների փոխարեն ես տեսնում եմ, որ Լեհաստանում մեզ առում են, Ֆինլանդիայում արհամարհում են, Կովկասում նախկին սիրո փոխարեն՝ Համատարած թշնամութեան, եւ նույնիսկ Անդիժանում, ուր դեռեւս չեն չորացել ուսական արյան Հե-

<sup>3</sup> Վահե Երկանյան, Պայքար Հայկական նոր գարոցի Համար Անդրկովկասում (1870-1905), Երևան, 1970, էջ 172:

<sup>4</sup> С.Г.Арешян, Армянская печать и царская цензура, Ереван, 1957, с.236-261.

ղեղները, նախապտտատվում են ապտամբության»<sup>5</sup> 1899 թվականին Գոլիցինը կառավարական առանձինների առաջարկեց Սևե ծովի ափերին, Սուխումի շրջակայքում ապրող գյուղատնտեսական խաղաղ աշխատանքներով զբաղված Համաշխարհային, որոնք մասնաճյուղային գաղթել էին Տրապիզոնի շրջակայքից, արտաքսել Սերբի: Համաշխարհային, որոնց թիվը հասնում էր մոտ 30 հազարի, գլխին կանգնած վտանգը խիստ անհանգստացրեց Հայ մտավորականությունը: Թիֆլիսում կայացած խորհրդակցություններից Հետո որոշվեց կազմակերպել Համաշխարհային ներկայացուցիչները Մինաս Տեր-Մինասյանի (ապագայի Ռուբենի) ընկերակցությամբ մեկնեցին Ատրպատական՝ Հարմար բնակատեղի ընտրելու համար: Սակայն իրանական իշխանությունները թուրքական կառավարության գրգռմամբ, մերժեցին Հայերին Ատրպատականում տարածք տրամադրել:

Համաշխարհային տեղավորման հարցը բացասական արձագանք գտավ նաև արևադ կալվածատերերի մոտ, որոնց հողերը մշակում էին ծխախոտագործ Հայերը: Արևադ կալվածատերերը եւ նրանց ղեկավար գեներալ Շերվաչիձեն կարողացան կանխել Համաշխարհային տեղահանության հարցը: Հայերի տեղահանությունը դեմ էին արտահայտվել նաև ռուսաստանյան ակադեմիայի գիտական շրջանակները: Կառավարչապետ Գոլիցինի հակահայկական սադրանքները սուր ծայրով ուղղված էին նաև արևմտահայությունը դեմ: Այնուամենայնիվ կառավարության ոչ բոլոր անդամներն էին ընդհանրապես համամիտ նրա անհեռատես քաղաքականությանը: Հետո: Գոլիցինին իրենց անհամաձայնությունն էին հայտնում ֆինանսների, զինոցրական, արտաքին գործոց նախարարներ Մ.Վիտտեն, Մ.Կուրոպատկինը, Մ.Մուրավյովը: Գոլիցինն անուշադրություն էր մատնում նրանց կարծիքները՝ իր գործունեության համար ունենալով Սինոդի դատախազ Գ.Պրեբզանոսցեի, ներքին գործերի նախարար Պ.Գրեմիկինի եւ Հասկապետ Նիկոլայ 2-րդի համաձայնությունը: 1901 թվականի նոյեմբերին Գոլիցինը կառավարության համաձայնությամբ շրջաբերական հրապարակեց Անդրկովկասում գտնվող գաղթականների վերաբերյալ, որոնց թիվը հասնում էր հիսուն հազարի: Դրանք 1894-1896 թվականների կոտորածներից Հետո մազապուրծ Անդրկովկաս հասած արևմտահայեր էին, որոնք իրենց ըմբոստության համար, որը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ ինքնապաշտպանական գոյամարտ, պաշտոնական Ռուսաստանի կողմից դիտվում էին որպես խռովարարներ: Վերահիշյալ շրջաբերականը ազդարարում էր, որ 1893 թվականից Անդրկովկաս անցած փախստականները կարող են կամավոր հեռանալ կայսրության սահմաններից, իսկ նրանք, որոնք չեն հեռանա, պարտավոր են ռուսահպատակություն ընդունել, անդամագրվել գյուղական համայնքներին կամ տվյալ քաղաքի քաղաքների գասին: Փախստականները քաղաքից դուրս կարող են անշարժ գույք ձեռք բերել միայն քսան տարի հետո: Նոր հպատակները անպայման ենթակա են զինվորագրության: Սույն կանոնները տարածվում էին մինչև 1901 թվականի փետրվար Անդրկովկաս անցած փախստականների վրա, մյուսները արտաքսվելու էին երկրից<sup>6</sup>: Փախստականների մեծ մասը ռուսահպատակություն չընդունեցին. տուն-տեղ, հողաբաժին ունենալու հետևից հեռանկարը, գումարած զինվորագրությունը նրանց չէր հրապուրում: Նրանց մի մասը վերադարձավ Արևմտյան Հայաստան, մյուս մասը գնաց Պարսկաստան, ուր Հայերի նկատմամբ բավական լույս վերաբերմունք կար, եւ այնտեղ ձեռք բերելով քաղաքացիական իրավունք՝ վերագտնում էին Անդրկովկաս լրացնելու քաղաքային բանվորների եւ մշակների քանակը: Իշխանությունները այս պարակահայերի վրա կրկնակի հսկողություն էին սահմանել եւ «անբարեհուսություն» մեջ մեղադրվելու զեպրում արտորում էին Ռուսաստանի հետաժող նահանգները՝ Արևանդեյի, Վոլոգդա, Վյատկա, Օրենբուրգ եւ այլ վայրեր: Գոլիցինի ձեռնարկած հակահայկական գործողությունները զեռես իրենց գազաթնակետին չէին հասել: Ապաստում էր բռնությունների նոր այլք:

<sup>5</sup> Գր.Շախսյան. Армянский вопрос в России. Ростов на Дону, 1905, стр. 90.  
<sup>6</sup> Դավիթ Անահուն, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, Կ. 3, Վենետիկ, 1926, էջ 12, նաև ԷԱԱ, ֆ.102, ց.2, ք.105, Թ.55-57:

1895 թվականին լույս տեսավ Գրիգոր Զանդյանի կողմից հրատարակված «Հայերի դրությունը Թուրքիայում մինչև տերությունների միջամտությունը» շատ արժեքավոր հոդվածների ժողովածուն: Ժողովածուի Հեղինակներից պրոֆեսոր Մ.Գերզևեն մեր ժողովրդի գտնելու ճակատագիրը նկատի ունենալով Հայերին Համարել է «պատմության խորթ գաղակներ»: Այս բնորոշումը Հայ ժողովրդի պատմության ճակատագրական պահերին մտավորականության կողմից հաճախ էր շեղանալություն մեջ չգրվում:

Բարեխախտարար Հետագա տարիներին մեզ հասած ճակատագրի ավելի ծանր պահերին Հայ ժողովուրդը ցույց տվեց իր անսասան կամքը եւ կենսահաստատ բնավորությունը:

**Դերենիկ Մուրադյան**  
պատմական գիտությունների  
թեկնածու

## ВОСТОЧНАЯ АРМЕНИЯ В 1880-1890 ГОДЫ. УСИЛЕНИЕ КОЛОНИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ ЦАРИЗМА.

### РЕЗЮМЕ

После убийства народниками первого марта 1881 года императора Александра II император Александр III не только пресек первые шаги либерально-реформаторской деятельности Александра II и его советников, но и, одновременно, усилил национально-колониальную политику в отношении нерусских народов. Естественно, армянский народ не был исключением. Наоборот, самобытность и в какой-то мере самостоятельность, основой кото-рого была армянская апостольская церковь, благотворительные общества и кровная связь с западноармянскими братьями вызвали отрицательное отношение в дворянских кругах Петербурга. Царское правительство начало с того, что ограничило некоторые права армянской церкви, затем нанесло удар по учебным заведениям. В январе 1896 года был издан указ об окончательном закрытии армянских школ. Несмотря на репрессии, армянский народ держался с достоинством готовясь к новым испытаниям судьбы.

**Дереник Мурадян**  
кандидат исторических наук

## ԴՐՎԱԳՆԵՐ ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԵՎ ԶԻՆԱՏԱՐ ԽՄԲԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (1898թ.)

Հայ ժողովրդի XIX դ. վերջի եւ XX դ. սկզբների ազգային-ազատագրական պայքարում առանձնահատուկ ու կարեւորագույն նշանակություն ունեին մարտական եւ զինատար խմբերի գործունեությունը: Եթե անաչառորեն գնահատենք, ապա աներկբայորեն պիտի ընդգծել, որ Երկիր (Արևմտահայաստան -Հ.Գ.) մեկնող մարտական եւ զինատար խմբերը գլխավորապես համալրել էին ազատագրական պայքարին զինվորագրվածներից ամենանվիրյալներն ու խիզախները, որոնց համար ազատության համար մղվող պայքարը եղել է կյանքի իմաստն ու գերխնդիրը: Հսկայական ճանապարհ կտրելու ու բազում անասելի դժվարություններ հաղթահարելու պատրաստակամ այդ մարտախմբերին զինվորագրվածները բաշ պիտակցել են, որ իրենք մեկնում են մարտադաշտ, գեպի կենաց-մահու կոտի, ուր որեւէ մեկի ողջ մնալը, չզոհվելը երաշխավորված չէր:

Ի՞նչով էր պայմանավորված մարտական եւ զինատար խմբերի կազմակերպման անհրաժեշտությունը եւ ինչպիսի՞ խնդիրներ պետք է լուծեին նրանք՝ մեկնելով Արևմտահայաստանի նախատեսված շրջանները:

Երկիր մեկնող խմբերի ճնշող մեծամասնությունը, սկսած Սարգիս Կուկունյանի գլխավորած մարտախմբից, հիմնականում կազմավորվել է ՀԹ. Դաշնակցության նախաձեռնությամբ եւ գործունե մասնակցությամբ: Բնակատեարար, մարտական եւ զինատար խմբեր կազմավորելու ու նրանց երկիր առաքելու

իրողությունը նախ եւ առաջ պայմանավորված է Հենց այդ կուսակցութեան որդեգրած սոցիալիստականութեամբ եւ մարտավարութեամբ, որոնք ի սկզբանե իրենց ձեւափոխումներն էին ստացել 1890թ.՝ ՀՅԴ 1-ին ծրագրում ու Հռչակած մանիֆեստում, իսկ ապա Հաստատվել 1892թ. կայացած ՀՅԴ 1-ին Ընդհանուր ժողովում:

Իր գործունեութեան, պայքարի հիմնական նպատակը Հռչակելով «...Միջրբայ Հայաստանի մէջ ձեռք բերել քաղաքական եւ տնտեսական ապստամբութիւնը»: Ն.Յ. Դաշնակցութեան անհրաժեշտարար պիտի մշակեր իր սոցիալիստականութեանը կենսագործելու ձեւերն ու միջոցները, պայքարի մարտավարութեանը:

Համաձայն 1-ին Ընդհանուր ժողովի ընդունած ծրագրի (սոցիալիստականութեան)՝ ՀՅԴ-ն, որպէս իր նպատակի կենսագործման գործունեութեան եղանակ (մարտավարութիւն), մատնանշում է ոչ թէ Համընդհանուր ապստամբութիւնը, այլ՝ « ... ապստամբութեան միջոցով իր նպատակին հասնելու Համար կը կազմակերպէ յեղափոխական խմբեր, որոնք կառավարութեան դէմ անընդհատ եւ զօրեղ կուռի Հետ՝ կուռ կը մղեն նաեւ այն ընդհանուր պայմաններուն դէմ, որոնցմ է ներդրած են միեւնոյն ժամանակ թէ՛ Հայ եւ թէ՛ օտար տարրերը...»:

Հարց է ծագում, եթէ Արեւմտահայաստանի զանազան շրջաններում հաստատված գործիչներն ու ՀՅԴ-ի կողմից այստեղ կազմակերպված ապակենտրոն կառոււյցներն ու մարտական փոքրաքանակ ուժերն ի զորու չէին առջև բերել Համընդհանուր միասնական շարժում, ապա ինչպէս կարող էին մասնակի գործողութիւններով, ցուցական ելույթներով ու ահաբեկչութիւններով իրականացնել ամենագլխավորը՝ թո՞՞թափել Օսմանյան կայսրութեան դարավոր լուծն ու ազատագրել Արեւմտահայաստանը:

Ինչո՞ւ էր Հայ ազգային-ազատագրական պայքարն առաջնորդելու առաքելությունը ստանձնած ՀՅ Դաշնակցութիւնը որդեգրել պայքարի Համանման մարտավարութիւն:

Միքայել Վարանդյանը «ՀՅ Դաշնակցութեան պատմութիւն» աշխատութիւնում անդրադառնալով այդ Հարցի մեկնարանմանը, ցնորք Համարելով ընդհանուր ապստամբութիւնը, պնդում է, որ երբեք որեւէ Հզոր քաղաքական կազմակերպութիւն չի կարողացել կենսագործել Համընդհանուր ապստամբութիւն: Այնինչ, նա վկայակոչում է Ֆրանսիայի նշանավոր Հեղափոխական գործիչներ Դանտոնին, Միրաբոլյին, անգամ Գաբրիելիին եւ Մաճճիին, որոնք նաեւ չէին իրենց գործունեութեան միջավայրի՝ Իտալիայի աշխարհագրական դիրքի չպատասխանողութեանը, նույնպէս չեն կարողացել իրականացնել Համընդհանուր ապստամբութիւն:

Արտահայտելով կուսակցութեան մեջ այս Հարցի վերաբերյալ առանձին գործիչների տեսակետները, Մ.Վարանդյանը նշում է. « ...եւս, առաւել ցնորք մըն էր ընդհանուր ապստամբութիւնը մեր, հայկական պայմաններուն մէջ ... Ուստի ոմանք կը կարողէին մասնակի խլրտումներու, անհատական եւ խմբական ընդդիմաներու, ահաբեկումի, տերրորի անհրաժեշտութիւնը...»:

...Անհատական տերրոր թուրք կառավարական պաշտօնեաներու եւ հայութեան ամէն կարգի թշնամիներուն դէմ, քանի որ մեր տկար ու ցրւած ժողովրդին Համար ընդհանուր ապստամբութիւնը անկարելիութեան չափ դժվար է...»<sup>1</sup>:

Պատմական ավելի ժամանակահատվածում մասնակի մարտական ձեռնարկումներով ու ահաբեկչական գործողութիւններով գործելու անհրաժեշտութիւնն ու նպատակահարմարութիւնը, որպէս պայքարի ընդունելի մարտավարութիւն, իր «Ամբոխային Տրամաբանութեան» աշխատութիւնում հիմնավորում է Քրիստափոր Միքայելյանը, որի, որպէս ՀՅԴ հիմնադիրի ու առաջնորդի՝ ազատագրական պայքարի սոցիալիստականութիւնն ու մարտավարութիւնը մշակելու եւ ընդունելու գործում տեսակետները, անկասկած, կարող էին վճռորոշ նշանակութիւն ունենալ կուսակցութեան Համար:

Քր.Միքայելյանը Հերքում է Հեղափոխական գործիչների քննադատական այն տեսակետը, ըստ որի՝ իրենք չեն կարելորում ընդհանուր ապստամբութիւնը եւ գործում են բացառապէս մասնակի շարժումներով: Մերժելով այս Հարցերի կապակցութեամբ իրենց առաջադրված մեղադրանքը, Քր.Միքայելյանը նշում է « ...Ձեզ ո՞վ սասց, որ մենք բացառապէս մասնակի շարժումներ ենք առաջացնելու:

Ընդհանուր ապստամբութեան էք դիմում... Բայց ի՞նչ միջոցներով էք ուզում դրան հասնել: Լուս ու մո՞ւնջ մնայով:

- Լուս ու մունջ մնայով մենեկ կարելի է ներկա պարագայում եւ ոչ թէ ապստամբութեան պատրաստուի...»<sup>2</sup>:

Ազատագրական պայքարի սոցիալիստականութիւնն ու մարտավարութիւնը որդեգրելիս նա, որպէս ելակետ, արժեկրօում է ժամանակաշրջանի գործուն: Նրա գնահատմամբ, Հայութիւնն այդ ժամանակաշրջանում դեռեւս պատրաստ չէր եւ շատ-շատ Հետու էր ընդհանուր ապստամբութիւնն սկսելու քայլից: Քր.Միքայելյանը վկայակոչում է Հեղափոխական առումով ավելի կազմակերպված, հասուն ազգերի՝ կուբացիներին ու կրեոլացիներին, որոնք նույնպէս իրենց ազատագրական պայքարը սկսել էին մասնակի շարժումներով, թէեւ նրանց Համար ավելի դուրսի էր գնել ձեռք բերելն ու շարժում սկսելը:

Ընդհանուր ապստամբութիւնն առաջ բերելու Համար, ըստ Քր.Միքայելյանի, անհրաժեշտ էր նախապատրաստել ժողովրդին, նրա մեջ ներարկել ազատութիւն ու պայքարի ոգին, վարժեցնել գեներին: «Հենց դրա Համար անհրաժեշտ էն մասնակի շարժումները, որոնք գործնականապէս պատրաստում են մեր ժողովրդին...»:

Ընդհանուր ժողովում ամրագրված՝ «Կառավարութեան դէմ անընդհատ եւ զօրեղ կռիւ...» մղելու նպատակով Հեղափոխական խմբերի կազմակերպումը, ՀՅ Դաշնակցութիւնը, իր գործունեութեան առաջին իսկ շրջանից եւ Հատկապէս 1895թ. սկսած, երբ ստանձնել էր ազատագրական պայքարի առաջնորդի ու կազմակերպչի դերը, իրականացնում էր հիմնականում հետևյալ ուղղվածութեամբ:

1. Արեւմտյան Հայաստանի եւ Օսմանյան կայսրութեան զանազան շրջաններում կազմակերպչական ապակենտրոն կառույցների հիմնում: Իսկ ՀՅԴ կառույցները, որպէս կանոն, միաժամանակ օժտված էին մարտական կարողութեամբ, այսինքն նրանց պիտի լինէին նաեւ սոցիալականացված կառույցներ:

2. Քանի որ Արեւմտահայաստանում կազմակերպված մարտական ուժերն իրենց սահմանափակ կարողութիւնների պատճառով ի զորու չէին սեփական ուժերով իրականացնել առավել արդյունավետ ու նշանակալի մարտական գործողութիւններ, ապա ՀՅԴ մեծ կարելորութիւն էր տալիս մարտական եւ զինատար խմբերին, որոնք պիտի մեկնէին Երկիր, Համայնքին տարբեր շրջաններում գործող ՀՅԴ կառույցների մարտաշարքեր եւ կենսագործելին կուսակցութեան որդեգրած մարտավարութեան հետևյալ խնդիրները.

ա) Ձեներքի եւ զինամթերքի տեղափոխութիւնն Արեւմտահայաստանի նախանշված շրջանները: Այս խնդիրը առավելապէս վերաբերում է զինատար խմբերին, նրանցում ընդգրկված մարտիկներին, որոնց անվանում էին նաեւ շալակափորներ:

Խնամտորի Վարդանի (Վարդան Մեհրաբյան) ընտրչմամբ «խմբերը կոչւում էին «գինակիր», այսինքն՝ գէնք փոխադրող: Նրանք, սովորաբար, աւելորդ Հրացաններ էին աւելում իրենց Հետ ուժերին նայած, երկու Հոգուն՝ 3 Հրացան, իսկ աւելի ուժեղները, մի Հոգին 2 Հրացան...»:

...Հայրուկի բերք միայն Հրացանները չէին կազմում, յուրաքանչիւր Հայրուկ ունի 150-200 փամփուշտ, ատրճանակ, սուր, հացի տուրակ մէջքի վրայ...»:

բ) Արեւմտահայաստանի զանազան շրջաններում մարտական խմբերի կազմակերպում ու մարզում:

<sup>1</sup> ՀՅԴ ԿԱ, թձ.5, գ.1, էջ 1:

<sup>2</sup> «Նւրիթեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան Համար», Հ. Բ., էջ 4-5:

<sup>3</sup> Մ. Վարանդյան, «Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն», 1992, էջ 96:

<sup>4</sup> Նուրն տեղում:

<sup>5</sup> «Դրօշակ», 1897, թիւ 14, էջ 114:

<sup>6</sup> Նույնը, էջ 112:

<sup>7</sup> «Պատմագրութիւն Հ.Յ. Դաշնակցութեան», 1990, էջ 217:

դ) Հայ բնակչության կյանքի ու ունեցվածքի պաշտպանությունը թուրքերի, քրդերի եւ բոլոր տեսակի մահմեդական հրոսակախմբերի, հարստահարիչների տանձգութուններից:

Մարտական եւ զինատար խմբերի կազմավորման համար կուսակցությունը պետք է լուծեր մի շարք խնդիրներ, որոնց մեջ առաջնահերթ էին.

1. Խմբերի համալրումը: Որպես կանոն, խմբերը հիմնականում համալրում էին ազգային-ազատագրական պայքարին նվիրված այն անհատները, որոնք քաջ գիտակցում էին իրենց դավանած դադափարի եւ գործի կարեւորությունն ու պատասխանատվությունը: Աննրկարտրեն կարելի է պնդել, որ Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի առավել նշանավոր գործիչների մեծ մասը իրենց մարտական մղրությունը ստացել է հենց մարտական ու զինատար խմբերի կազմում:

2. Խմբերի զինումը եւ հանդերձավորումը: Այդ խնդրի լուծումը հիմնականում կապված էր ֆինանսական անհրաժեշտ միջոցների ձեռքբերման, զենք ու զինամթերքի, հանդերձանքի գնման եւ այն համապատասխան վայրերը տեղափոխելու դժվարին աշխատանքների իրականացման հետ:

3. Երկրում գործող Հեղափոխական կազմակերպություններին անհրաժեշտ աջակցություն ցուցաբերելու եւ մարտական ու զինատար խմբերը համապատասխան վայրերը ուղարկելու համար, Օսմանյան կայսրության սահմանամերձ շրջաններում պետք է հիմնվեին Հուսալի Հեմակետեր (խարխիններ), որտեղից հարկավոր պահին հնարավոր լիներ կազմակերպել անհրաժեշտ ուժերի առաքումը: Այդ նպատակով ՀՅԴ-ն իր կառույցները ստեղծում էր նաեւ Օսմանյան կայսրության սահմանամերձ վայրերում, որոնցից առավել կարեւոր էին Կարսի եւ Սպյամատի շրջանները:

Ծնորհիվ իր աշխարհազորական դիրքի, Կարսը եւ նրա մերձակա շրջաններն առանձնահատուկ նշանակություն ունեին ազատագրական պայքարում: Այդ շրջանն ոչ միայն Երկիր մեկնող մարտական ու զինատար խմբերի գլխավոր խարխիններից էր, այլև այն կարևոր դարբնոցը, որտեղ իրենց առաջին եւ անհրաժեշտ փորձությունն էին ձեռքբերում Հեղափոխական գործիչները: Թուրքերի Տեր-Մինասյանի զիպուկ բնութագրմամբ «Եւ իրօք, Կարսի նահանգը վայր մըն էր, որուն յեղափոխական Հնոցին մէջ նորելուկ դաշնակցականները կարող էին եկուել եւ դուրս գալ թրծուած եւ յղկուած, կամ չգիմանալով այդ տեղի ծայրաստիճան գազափարական եւ սպարտական կեանքին՝ լքել յեղափոխական ասպարէզը»<sup>8</sup>:

Այսամ առաջին՝ Հունուլի (Հարություն Աղա Տեր-Մարտիրոսյան) մարտախմբից, Կարսի նահանգում 1890-1899թթ., մոտավոր տվյալներով, կազմավորվել եւ Երկիր են մեկնել ավելի քան 20 մարտական ու զինատար խմբեր, որոնց մի մասին հաջողվել էր կռիվներ մղելով եւ բազում արգելապատնեշներ հաղթահարելով հասնել Տարսնի, Սասունի, Էջրումի եւ Բասենի շրջանները<sup>9</sup>:

Ձինատար խմբերի պայքարի նշանավորէջերից է Աղբյուր Սերոբի հորեղբորդու՝ ճարտարի (Հակոբ Վարդանյան) գլխավորած ֆիդայիների՝ զենք ու զինամթերքով բեռնված խմբի բարեհաջող անցումը Կարսից Ախլաթ:

Անդրադառնալով իր արդյունավետությունը գրեթե հավասարը չունեցող ճարտարի զինատար խմբի այդ գործողությունն արժեւորմանը, Աղբյուր Սերոբի մարտախմբի անդամ Բիթլիսցի Պողոսը գրում է. «1897 տարուայ աշնանը խմբապետ Յակոբը (նկատի ունի ճարտարին -Հ.Ք.) 77 եօթանասուն եւ յօթը հոգով նեմրուտ լեռան դուռն եկաւ Սերօբ փաշայի քօլը եւ բերաւ նաեւ 77 եօթանասունյօթը հրացան (հրացաններն էին մօսին, պերտանկի եւ մարլի) եւ յանձնէց Ս. Փաշային եւ քիչ ժամանակ յետոյ խմբապետ Յակօն Հետ առաւ 25 քսանհինգ հօգի եւ դարձավ Թուսաստան»<sup>10</sup>:

Մինչեւ 1898թ., մարտական ու զինատար խմբերի կազմակերպման եւ մղելու առաքման խնդիրը, ինչպես նաեւ ֆիդայական-պարտիզանական կռիվների մղումը, ահարեկչական գործողությունների իրականացումը գեներալ մնում էր Հ.Յ. Դաշնակցության մարտավարության ամենագործուն շարժիչ ուժը:

<sup>8</sup> Թուրքն, «Հայ Սեղափոխականի մը յիշատակները», Հ. 1:

<sup>9</sup> Տե՛ս, նույնը, էջ 131-132:

<sup>10</sup> ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 685, գ.1, էջ 7:

1898թ. տեղի է ունենում ՀՅԴ 2-րդ Ընդհանուր Ժողովը, ուր, ի թիվս մի շարք հարցերի, քննարկվում են նաեւ ընդհանուր ապստամբության ու հայրուկային-պարտիզանական պայքարին վերաբերվող հարցերն ու ընդունվում է հետեւյալ որոշումը. «Ժողովը, երկար վիճարանություններից վերջ, բազմաբ մեծամասնությամբ (2 ձայն դէմ) սկզբունքնով ընդունեց ուժերու կեդրոնացումը Երկրին մէջ, ցույցը Պոլսի եւ Ժովեղերեայ քաղաքները, եւ մերժելով ֆէտայական սպասակալին գործունէութիւնը՝ ընդունեց մարտական-զինամարզական խումբեր կազմակերպելու ծրագիրը»<sup>11</sup>:

Համաձայն այս որոշման, ՀՅԴ փաստորեն հրաժարվում է իր՝ ֆիդայական-պարտիզանական կռիվներ մղելու մարտավարություններից եւ ընդհանուր ապստամբություն կազմակերպելու համար, պատրաստվում է ուժերը կենտրոնացնել Երկրի առավել կարեւորագույն վայրերում՝ Բարձրավանդակ եւ Վասպուրահան:

Գործունեություն նոր եղանակի որդեգրումը բնականաբար թելադրում էր, որպեսզի կուսակցությունն ավելի մեծ ծավալի աշխատանքներ իրականացնեք «կեդրոնացման» վայրի մարտական ուժերն ըստ ամենայնի կազմակերպելու եւ այն առավելագույնս զինելու գործում:

Իսկ Ընդհանուր Ժողովի որոշումների կենսագործումը պարտադիր էր ՀՅԴ բոլոր ապակենտրոն կառույցների, ինչպես նաեւ «Դուրան-Բարձրավանդակ» կենտրոնական կոմիտեի համար:

«Աերո (նա Ընդհանուր Ժողովի կողմից ընտրվել էր Բարձրավանդակի Պատասխանատու Կենտր. կոմիտեի անդամ -Հ.Ք.), - գրում է Կ. Սասունին, - տեղեակ էր, որ Հ.Յ. Դաշնակցության Բ Ընդհանուր Ժողովը տեղի կունենայ Կովկասի մէջ: Տեղեակ էր նաեւ այն արամազրույթեան, որով Սասունը կը նարէին որպես միջնաբերդ Հայ յեղափոխական շարժման»<sup>12</sup>:

Քանի որ ճարտարի Գլխավորած զինատար խմբի անցումը Կարսից Ախլաթ պտակվել էր աննախադեպ հաջողությամբ, իսկ զենք ու զինամթերքը ձեռքբերումը, մարտական խմբերի կազմակերպումը եղել եւ մնում էր Հ.Յ. Դաշնակցության գործունեության կարեւորագույն բաղադրամասերից մեկը, ուստի «Դուրան-Բարձրավանդակ» կենտրոնական կոմիտեի եւ անձամբ Աղբյուր Սերոբի հանձնարարություններով, ճարտարը, գարձայ նույն՝ զենք ու զինամթերք տեղափոխելու առաքելությունով, 25 մարտիկներով մեկնում է Կովկաս»<sup>13</sup>:

Ճարտարը բարեհաջող հասնում է Կարս, ՀՅԴ տեղի կենտրոնական կոմիտեից ստանում որոշակի քանակության զենք ու զինամթերք եւ միաժամանակ, նոր մարտիկներով համալրելով իր զինատար խումբը, պատրաստվում է վերադառնալ Ախլաթ:

Համաձայն Կ. Սասունու եւ Թուրքնի տվյալների, ճարտարի խումբը բաղկացած է եղել 66, իսկ Ա. Նորյանի, որի վկայությունն, իր իսկ հավաստման, գրի է առել սկանառեսի պատմածի հիման վրա, 78 մարտիկներից<sup>14</sup>:

Ձինատար խմբի կազմում են եղել Բիթլիսցի Մուշեղը, Առաքելը, Բայաբեկ Կարապետը, Երկար Նադոն, Զուլումաթը, Առլուծ Ավազը եւ այլ փորձառու ուղեւորվորներ, որոնք մինչ այդ մասնակցել էին Աղբյուր Սերոբի գլխավորած Ախլաթի ինքնապաշտպանական եւ գրեթե բոլոր ֆիդայական-պարտիզանական մարտերին:

1898թ. սեպտեմբերի սկզբներին զինատար խումբը ճարտարի գլխավորությամբ Կարսից տեղափոխվում է Կողզվան, այսպ անցնում ուսու-թուրքական սահմանը եւ փորձում Այազկերտ-Մանազկերտ-Բուլանուխ գծով աննկատ ուղեւորվել Ախլաթ: Սակայն, այս անգամ նույն հաջողությունը, ինչպիսին առաջին անգամ ժամանակ էր, չի ուղեկցում Հայ մարտիկներին:

Մինչեւ ճարտարի 2-րդ զինատար խմբի մեկնումը, Կարսից գեպի Երկիր էին ուղեւորվել մոտավորապես 16 մարտական ու զինատար խմբեր<sup>15</sup>: Որեւէ

<sup>11</sup> «Նիւթեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար», Հ. Բ., էջ 58-59:

<sup>12</sup> Կ. Սասունի, «Պատմութիւն Տարսնի աշխարհոյ», Պէլլութ, 1957, էջ 600:

<sup>13</sup> Տե՛ս, ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 681, գ.1, էջ 7:

<sup>14</sup> Տե՛ս, Կ. Սասունի, «Պատմութիւն Տարսնի աշխարհոյ», Պէլլութ, 1957, էջ 600,

Թուրքն, «Հայ Սեղափոխականի մը յիշատակները», Հ. 1, էջ 131-134:

կասկած չի՛նել չէ՛ր կարող, որ Հայ մարտական ուժերի երթուղիները կարող էին դուրս մնալ թուրք իշխանությունների տեսազաշտից: Ամենուրեք գործող գործակալների ու մատնիչների աջակցութեամբ, ակնդես հետեւելով Հայ Հեղափոխական գործիչների գործողութիւններին, թուրք իշխանությունները մեծ Քանքեր էին գործադրում կանոնավոր զորամասերի եւ քրդական աշիրեթների ուժերով Ջախճախի բոլոր այն խմբերը, որոնք փորձեր էին ձեռնարկում անցնել առաջնորդական սահմանն ու ուղեւորվել Արեւմտահայաստանի որեւէ շրջանը:

Ճարտարի 1-ին խմբի բարեհաջող անցումին ամիսներ էին Հաջորդել: Իսկ թուրք իշխանություններն այդ ընթացքում ավելի ու ավելի էին ուժեղացնում սահմանամերձ շրջանների, հատկապես Կարսից դեպի Բագրեւանդ (Այաշկերտ) - Տարոնք ձգվող ուղիների հսկողութիւնը: Կարսի նահանգից մինչեւ Էրզրում, Տարոն եւ Սասուն ընկած տարածքում տեղաբաշխվել էին բազմաթիվ համադեհի գնդեր, որոնց գլխավոր պարտականութիւններից մեկը` Հայ մարտական ուժերին ու Հեղափոխական գործիչներին հետեւելն ու ոչնչացնելն էր: ԻՀարկե, Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը ղեկավար մարմիններն, իրենց գաղմտած ռազմավարութիւնը կենսադրոժեկու նպատակով Համապատասխան մարտավարութիւն մշակելիս եւ որոշակի քայլեր ձեռնարկելիս, տեղյակ էին թուրք իշխանութիւններին ձեռնարկումներն եւ իրենց գործունեութիւնը խոչընդոտող բոլոր կարգի զժվարութիւնները մասին: Բայց Արեւմտահայութեան ազատագրական պայքարը կազմակերպելու Համար անհրաժեշտ էին կարող եւ նվիրյալ գործիչներ, մարտական ուժեր, գէներ ու զինամթերք:

Ճանապարհելով Հերթական զինատար խումբը, ճանապարհողները չէին կարող կասկածել, որ այս անգամ Ճարտարին եւ նրա գլխավորած մարտիկներին սպասվում էին ավելի դժման փորձութիւններ:

Եվ իրոք, Ճարտարի խումբն այս անգամ ենթարկվում է դժման փորձութիւնների: Ձինատար խմբի մղած հերոսամարտերը, որոնք պատմութեանը Հայտնի են «Խաթնալին եւ Ավերակ Ջրաղացի կռիվներ» անվամբ, ազատագրական պայքարի այն նշանավոր դրվագներից են, որոնց մասին Հյուսիսէ երգերը ժողովուրդը երգում է մինչ օրս:

Ձինարար խմբի անվտանգութիւնն ու աննկատ անցումն առաջնագույնս ապահովելու նպատակով, խումբը բաժանվում է երկու մասի: Առաջին փոքրբաբանակ մասը երկար Նազոյի գլխավորութեամբ, որպես առաջապահ, չարժվում է առջեկց: Այդ խումբը հակառակորդին անակնկալորեն հանդիպելիս, առաջինը պիտի դիմադրապէր հարձակումը եւ այդ մասին անհապաղ տեղեկացնել իր հետեւից շարժվող հիմնական խմբին:

Առաջապահ խումբը մտնում է Այաշկերտի սարահարթը եւ հասնելով մի քրդական գյուղի, հանդատանալու նպատակով, որոշում է փոքր-ինչ դադար առնել: «Այդ բանի համար, - նշում է «Դրօշակ»-ի հոդվածագիրը, - թուրքին կը վճարեն որոշ գումար մը, որպէսզի գիրենք պատասպարէ մինչեւ երեկոյ: Քիւրդը կը խաբէ տղաներին եւ կը լեցնէ է սոււնը ու գումարն էլ առնելուց յետոյ, կը վազէ լուր կը տայ գիւղապէտին»:<sup>16</sup>

Գյուղապետն անմիջապես հավարում է գյուղի բնակիչներին եւ նրանց առաջնորդում պաշտպանելու այն սոււնը, որտեղ իր զինակիցներով հանգրվանում էր Նազոն: Հայ մարտիկները հայտնվում են անելանելի իրավիճակում: Քրդերը չորս կողմից պաշարելով սոււնը՝ կրակ են տեղում Հայ մարտիկների վրա: Երբ միակն էր հարկավոր էր դուրս գալ անից եւ սրընթաց գրոհով ճեղքել պաշարման շղթան ու արագորեն հեռանալ: Տնից դուրս գալու փորձ կատարելիս ֆիդայիներից մի քանիսը զոհվում են, իսկ Նազոն երեք զինակիցներով կարողանում է դուրս գալ անից եւ գրուում շարունակել մարտը:<sup>17</sup>

Բարերախտարար, հիմնական խումբը, որը նույնպես անցնում էր այդ գյուղի մերձակայքով, լսում է Հրացանների ձայնը եւ ճիշտ կողմնորոշվելով՝ շտապում օգնութեան ու պաշարում գյուղը:

«Մի քանի, - նշում է «Դրօշակը», - ժամւայ մէջը բնակչութիւնը պատուհասելէ յետոյ, կենդանի մնացած մեր զինւորների կազատի:

...Խաղամթերքը, որ մինչեւ Հոս շալավով կը բերէին, բեռցնելով քիւրդ գիւղի գրաստների վրա, մայրամուտին կը շարունակեն իրենց ճանապարհը»:<sup>18</sup>

Արագորեն Հաղթահարելով առաջին արգելքը, խումբը ձգտում է որքան կարելի է արագորեն անցնել Այաշկերտի տարածքը եւ խուսափելով կռիվների բռնվելուց՝ Մանազկերտ-Բուլանուխ գծով ուղեւորվել Ախլաֆ:

«Անպոքմբերի 3-ին, - գրում է Ա. Նորյանը, - խումբն Հանդիստ է առնում Սիպկեցոց սահմանի մէջ՝ Քեօշկայ լեռան արեւելեան (Քեօշք՝ սիպկեցոց քիւրդ բէկերի գիւղն էր, որ իր մէջ խոչոր ապստանք ունի, որի համար եւ գիւղն ու շրջակայքը Քէօշք են կոչվում)»:<sup>19</sup>

Ապարանքի պահպան քրդերը հեծվից նկատում են զինված խմբին եւ հասկանալով նրանց՝ ոչ յուրալին լինելը, եւ Համաձայն իրենց սովորութեան, իսկույն վայտառնում (հավար) են բարձրացնում եւ շատ չանցած ավելի քան 2000-2500 համադեհի զինվորներ, հեծյալ ու հետեւակ զինյալ քրդեր արագորեն հայտնվում են գեղքի վայրում:

Թեպետ Հայ մարտիկներն ամեն կերպ ձգտում էին խուսափել ավելորդ կռիվների թռնվելուց, բայց այս պարագայում այլընտրանք այլեւս չկար:

Փիդայիները, դուրս ինչ չեղկնչելով թշնամու բազմաքանակութիւնից, սառնասրտորեն բռնուհում են Հակառակորդի մարդահրավրը եւ պատրաստվում մարտի:

Վստահ իրենց թվական գերակշռութեամբ, քրդերը համազարկեր տեղայով, նետվում են գրոհի: Հայ մարտիկներն այդ ընթացքում հասցնում են հարմար դիրքեր գրավել մերձակողներին եւ խորացնել բնդհարումը: Սակայն, իրավիճակը փոխվում է, երբ քրդերն ավելի ու ավելի սաստկացնելով կրակն ու գրոհները, սպանում են Ախլաֆից Գեւորգին:

Քանի որ Այաշկերտի սարահարթում կային բազմաթիվ հայկական գյուղեր, ուստի ֆիդայիները, նկատի ունենալով Հայ բնակչութեանը սպառնացող վտանգը, կռվի սկզբում այնքան էլ արամադրված չեն եղել դիպուկ հարվածներով դիմադրավել հարձակողներին եւ խորացնել բնդհարումը: Սակայն, իրավիճակը փոխվում է, երբ քրդերն ավելի ու ավելի սաստկացնելով կրակն ու գրոհները, սպանում են Ախլաֆից Գեւորգին:

«Մուշեղը երբ կը տեսնէ Գէորդի անշնչացած դիակը, կը հրամայէ, - «Տղե՛ք, լաւ նշան բռնեցէ՛ք զէպի թշնամին: Մեր ֆիդայիները մէկի փոխարէն 20-ի չափ դիակներ կը փոեն»:<sup>20</sup>

Կռիվը, չթուլացող ուժգնութեամբ, շարունակվում է մինչեւ կեսօր: Քրդերը, փոքր-ինչ դադար առնելուց եւ իրենց մարտաշարքերը նոր հրոսակախմբերով համարելուց հետո, առավել սաստկութեամբ կրակ են բացում Հայ մարտիկների դիրքերին եւ վերսկսում գրոհները: «Սակայն, ապարդյուն են անցնում քրդերի ձեռնարկած բոլոր հարձակումները, ֆիդայիներն անխորտակ պաշտպանութեամբ պահում են իրենց դիրքերը»:

«Քրդերը, - նշում է Ա. Նորյանը, - մի քանի անգամ գրոհ են տալիս, խտացրած շարքերով, բայց քաջարի մարտիկների մօտիկներն անմիջապէս յետ են մղում նրանց: Թշնամին բազմաթիւ դիակներ է տալիս»:<sup>21</sup>

Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, նույնպես անդրադառնալով այդ կռվի լուսարանմանը, գրում է. «Կէսօրէ ետք, սկսած կռիւր կը շարունակուի անընդհատ, մինչեւ ուշ երեկո: Հայերը կուտան մէկ-երկու զոհեր, իսկ քիւրդերը տասէն աւելի»:<sup>22</sup>

Փիդայիները նախորդ կռիվներից քաջատեղյակ էին քրդերի կռիվներ մղելու սովորութեանը: Որպես չգրված օրենք, քրդերը կռվում էին մինչեւ մուլթն ընկնելը: Աններեք դիմադրավելով հակառակորդի շարունակաբար կրկնվող

<sup>15</sup> Խուրէն, «Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները», հ. 1, էջ 131-134:

<sup>16</sup> «Դրօշակ», 1930, թիւ 2, էջ 53:

<sup>17</sup> Տե՛ս «Պիթիւսի Մուշեղ», Կ. Պոլիս, 1919, էջ 24:

<sup>18</sup> «Դրօշակ», 1930, թիւ 2, էջ 53:

<sup>19</sup> Ա. Նորյան, «Դրւագներ Հ.Յ. Դաշնակցութեան գործունեութիւնից», Բոստոն, 1917, էջ 332:

<sup>20</sup> «Պիթիւսի Մուշեղ», Կ. Պոլիս, 1919, էջ 54:

<sup>21</sup> Ա. Նորյան, «Դրւագներ Հ.Յ. Դաշնակցութեան գործունեութիւնից», էջ 332:

<sup>22</sup> Խուրէն, «Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները», հ. 3, էջ 164:

Հարձակումներին, Հայ ֆիդայիները կոչում են մինչև մուլին ընկնելը եւ այսպէս, օգտվելով մթութեան պատճառով քրդերի դադարեցրած գրոհներէր, կարողանում են անկորուստ իջնել դիրքերէրց եւ «...Դուգախի մօտէն աննկատելի կերպով կանչնին եփարար: Ամբողջ գիշեր ճամբայ կտրելով կը Հասնին Քեօշի գիւղը, Հոգնած, բեզարած»:<sup>23</sup>

Ֆիդայիները, թեեւ չափազանց Հոգնած էին, բայց ձգտում էին ինչքան Հնարավոր է կտրվել Հակառակորդէրց եւ բարձրանալ գյուղի մերձակա ինքնավի սարը, փոքր-ինչ Հանդատանայ, այսպէս նոր ուղեւորվել Ախլաթ: Բայց, քանի որ շատ Հոգնած էին ու քաղցած, ուստի անտեսելով վտանգը, Հարկադրված մտտեցում են Հայ-քրդական խտրութեան իտար բնակչութիւն ունեցող Քեօշի գյուղէն (Ա.Նորյանի ներկայացրածը՝ Հենց այս գյուղն է -**Հ.Գ.**): Նախորդ օրվա կռիվ արձագանքները տարածվելով, Հասել էին նաեւ այդ գյուղին: Քրդերը, երկյուզելով Հայ ֆիդայիներին Հայտնվելուց, յուրաքանչյուր գյուղի մօտ կարգել էին զինված պահակախումբեր: Գյուղին մոտենալիս, խուճրդ գարձայ նկատվում է քրդերի կողմէր, որոնք, փորձելով խոչընդոտել նրանց առաջնադասումը, անմիջապէս կրակ են բացում Հայ մարտիկներին վրայ, ու միաժամանակ ֆիդայիներին Հայտնվելու մասին տեղեկացնում Համիդիէի գնդին եւ մոտակայքում գտնվող քրդական աշիրեթներին: Քանի որ քրդներ այս անգամ փոքրաքանակ էին, ուստի ֆիդայիներն անաղմուկ գործելու նպատակով, մերկացնում են դաշույները եւ Հարձակվելով նրանց վրայ՝ արագորեն ընկճում են նրանց գիմադրութիւնն եւ շարունակում իրենց ուղին: Բայց, մի քանի քրդերի այնուամենայնիվ Հաջողվում է խույս տալ Հայ մարտիկներին գաշույներին Հարվածներէրց եւ նրանց Հայտնվելու մասին տեղեկացնել Համիդիէի զինվորներին, որոնց կենտրոնը գտնվում էր Պնտոսի մոտակայքում:

«Հնու, - նշում է Կ. Սասունին, - կը նստէր Քէօշ Հիւսէին փաշան, որ կանգնած էր 2000-3000 Համիդիէներուն գլուխը: Քիչ մը աւելի դէպի արեւմուտք - Հարաւ կը տարածուէին Հասանացի Համիդիէներն ու գիւղերը, որոնց գլխաւորներու՝ Փաղէհի եւ Ռըզախի Հրամանատարութեան տակ կը գտնուէին 800 ամենաընտիր քիւրտ հեծեալները: Մօտ էր նաեւ Արիփանցի աշիրէթը, որ արդէն ընդհարում ունեցող էր խուճի Հնու եւ փնտրուուքի մէջ էր, ուզելով վրէժ լուծել երէկուայ գոհերուն Համար»:<sup>24</sup>

Նույն վկայութիւնը բառացիորեն մեջ է բերում նաեւ Ռուբենը: Մինչ Համիդիէի գնդերն ու քրդական աշիրեթները կ'Հասցնէին շտապել դեպքի վայրը, Հայ մարտիկները, Հաղթահարելով քաղցն ու Հոգնածութիւնը, Հասնում են ինքնավի սարին եւ որոշում գիշերն անցկացնել սարի վրայ:

Հաջորդ օրը, լույսը բացվելուն պէս, Համիդիէի գնդերն ու աշիրեթները պաշարում են ինքնավի սարը եւ առանց փոքր-ինչ դադար առնելու, Հարուրավոր Հրացանների Համադարկերի պաշտպանութեամբ՝ նետովում գրոհի:

«Լըրըճ կէտիւկէն, - նշում են Ռուբենն ու Կ.Սասունին, - մինչեւ Արիփան, մինչեւ ինքնավի սար եւ Մանազկերտի դաշտը՝ քրտական գիւղերը, գիւղէ գիւղ Հաւարի ազգանշան տալով, կը Հաւարուին գունդագունդ՝ պաշարելու Համար ֆետայիներու փոքրիկ խումբ մը...»:<sup>25</sup>

Իսկ Ա.Նորյանը, ներկայացնելով քրդերի առաջին Հարձակման պահը, գրում է. «Արշալույսին, երբ Հայդուկները թշնամուց շրջապատել իմանում են, չնայած յոգնածութեան եւ քաղցին, մի բույլ կը մոռանան ամէն ինչ եւ խմբի «Մահ կամ Ազատութիւն» վերտառութեամբ ծապաւէնեայ դրօշն են բարձրացնում»:<sup>26</sup>

Դիրքեր գրավելով սարի լեռնայանջրէրին, ֆիդայիներն անկտրում Համառութեամբ են անվերայ Հարվածներով կասեցնում են թշնամու գրոհները: Այդ օրը քրդերը, նախորդ կռիվ Համեմատ, ավելի կատաղութեամբ ու Համարձարութեամբ են գրոհում Հայ մարտիկների դիրքերը:

«...Ալիար քիւրտ գիւղի շէյխի երկու «թոտու» (կտիճ) տիտղոսը կրող որդիներն առանջ ընկան, եւ գնդակների տարափի տակ, կրօնական կանչերով եւ ՀայՀայտնքներով «կուռ է խորսէ՛, ամ Հաթթըն (Հոտաներու տղաներ, մենք եկանք) կանչելով՝ դէպի դիրքերը վազեցին»:<sup>27</sup>

Ֆիդայիները, տեսնելով քրդերի նման ինքնապատահ եւ արհամարական կեցվածքը, որոշում են նրանց դերի վերցնել ու արժանավույն պատժել: Այդ նպատակով, նրանք դադարեցնում են կրակը եւ Հնարավորութիւնը բնձնում քրդերին ավելի մոտենալ իրենց: Ոգեւորվելով, քրդերն ընդհուպ մոտենում են Ֆիդայիների դիրքերին:

«Այդ ժամանակ տղաներն Հրացանները դէպի նրանց ուղղեցին, պահանջելով «Թէհիւմ, թէհիւմ(անձնատուր, անձնատուր) եղէք, իշու՛ ծնունդներ...»: Հայդուկները երկուսին էլ բռնելով, ոտն ու ձեռքը կապելով՝ մօտակա խոտի դէպի մէջ ձգեցին ու լուցկիով կրակ տուին...»:<sup>28</sup>

Մինչեւ կեսօր Հնու մղելով քրդերի մեկը մյուսին Հաջողող գրոհները, ֆիդայիները կարողանում են ամուր պահել իրենց դիրքերը: Կեսօրին, քրդերը առակել մեծաքանակ ուժերով ու եռանդով, ուժգին գրոհ են ձեռնարկում եւ մի պահ արդեն մոտ էին Հաջողութեանը, գրավելու էին երկու կարեւոր դիրքեր: Եթէ քրդերին Հաջողվեր գրավել այդ երկու դիրքերը, այսպէս մարտիկները կ'Հայտնվէին անյանելի կացութեան մեջ: Բայց ֆիդայիները, զժպարագույն պահին անգամ գրեւորելով իրենց մարտական Հզոր կամքն ու ոգին, կատարում են աներեւակայելին. «... յանկարծ Աւուժ Աւազը, Բայաբեխ Կարապետը, Առաքելն ու Մուշեղը իրենց տասնեակ մը բնկերներով գրոհ կու տան յարձակողներու վրայ եւ, մեծ գոհնք պատճառելով թշնամին, կը փրկեն Երկար Նատույի վտանգուած դիրքը»:<sup>29</sup>

Այդ խիզախ գրոհէրց ոգեւորված, վճռական Հարվածներով, քրդերին իրենց դիրքերէրց Հնու են մղում նաեւ մյուս ֆիդայիները: Թեպէս Հայ մարտիկները տոնում են իրենց Հերթական Հաղթանակը, բայց նրանց շարքերն, անընդմեջ կռիվների Հետեւանքով, արդեն զգալիորեն նստացել էին: Դրան Հակառակ, քրդերի քանակը, չնայած Հարուրավոր սպանվածների, գնալով ավելի ու ավելի էր շատանում:

Ֆիդայիները, էթե նույնիսկ օժտված լինէին գերմարդկային կամքով ու գիմադրականութեամբ, այսպէս գոհված չէին գորու լինելու գիմադրելու Հակառակորդի Հերթական գրոհները: Արդեն զգացնել էր տալիս նաեւ զինվորներով, կարողանում է խույս տալ քրդերի Հետապնդումէրց եւ բազում գոհարութիւններ Հաղթահարելով, վերջապէս Հասնում Ախլաթ:

Մուլին բնկնելուն պէս, խմբի Հրամանատար Ճարտարը, Հաշվի առնելով գոհերի քանակն ու տիրող կացութիւնը, Հաժարում է դիրքերում գտնվող 25 մարտիկների եւ իջնելով սարից, փորձում է կտրվել Հակառակորդէրց ու շարժվել Ախլաթ:

Սակայն, Համիդիէի զինվորները նկատում եւ կրակ են բացում նրանց վրայ: Ֆիդայիներէրց մի քանիսը գոհվում են, իսկ Ճարտարը, մի քանի զինվորներով, կարողանում է խույս տալ քրդերի Հետապնդումէրց եւ բազում գոհարութիւններ Հաղթահարելով, վերջապէս Հասնում Ախլաթ:

Ճարտարը, որը մինչ այդ Հմտորեն ու քաջարար էր վարել կռիվները, այդ պահին մարտավարական սխալ է թույլ տալիս: Այն պահին, երբ նա 25 մարտիկներով իջնում էր սարից, այնտեղ գեռեւս մտացել էին ֆիդայիների մի մասը:

«Մինչ Ճարտարը, - նշում են Ռուբենն ու Կ. Սասունին, - կը ջնջր գաշտ եւ կռու տալով Ճարայ կուզեր բանալ իր խուճիին Համար, Բայաբեխ Կարապետը իր

<sup>23</sup> Նույն տեղում:

<sup>24</sup> Կ. Սասունի, «Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի», Պէյրութ, 1957, էջ 601:

<sup>25</sup> Ռուբեն, «Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները», Հ. 3, էջ 165, Կ. Սասունի,

<sup>26</sup> «Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի», Պէյրութ, 1957, էջ 601:

<sup>27</sup> Ա. Նորյան, «Դրականեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան գործունեութիւնից», էջ 333:

<sup>27</sup> Նույն տեղում, էջ 334:

<sup>28</sup> Նույն տեղում:

<sup>29</sup> Ռուբեն, «Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները», Հ. 3, էջ 166, Կ. Սասունի,

«Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի», Պէյրութ, 1957, էջ 602:

տասնեակ մը զինուորներով ինքնախնայ բարձունքներու վրայ կը փնտռէր ձարտարը»։<sup>30</sup>

Չգտնելով ձարտարին, Բայրբեխ Կարապետը իր մարտիկներով անկարող լինելով սարից իջնել, Հարկադրված տեղափոխվում է սարի մեկ այլ տեղ եւ ապաստանում չորացած խոտերի մեջ: Նկատելով դա, քրդերը վառում են չորացած խոտը, եւ կրակը տարածվելով՝ մոտենում է այն տեղին, ուր պատասպարվել էր Կարապետի տասնյակը: Քրդերը, համոզվելով, որ ֆիդայիներն այլեւս չունեն փրկվելու որեւէ հնարավորութիւն, կրակի հետեւից բարձրանում եւ բնօրէնու պատանում են ֆիդայիներին: Ելքը միակն էր. Բայրբեխ Կարապետի ֆիդայիներն, անպասկոյորեն դուրս են թռչում բոցերի միջից եւ անվրեպ հարվածներ ստղայով, շարունակում են կռիվը մինչեւ երեկո: «Նորէն, - գրում է Խուբենը, - մութը կիյնա եւ Բայրբեխ Կարապետ իր խուճրով աննկատելի կերպով կը բռնէ Քաքաուլի ճամբան: Քանի մը օր ետք կը հասնի Նէմրութ, գարմանք պատճառելով իր ընկերներուն եւ Աղբիւր Սերբին»։<sup>31</sup>

Իսկ Մուշեղի, Առաքելի եւ Առյուծ Ավագի մարտիկներին սպասում էին նոր զոժարին փորձութիւններ: Այդ խումբը, ինքնավար կռիւց հետո Ախլաթ ուղեւորվելիս, նույն օրը երեկոյան հասնում է Չավուշ եւ Բալմոնց սարերի մոտ ու փորձում մի փոքր հանգստանայ այդ սարերից մեկի վրա: Համիդէի զինվորներն ու քուրդ զինյալները, որոնք կրնկակոխ հետապնդում էին, հասնում են նրանց եւ դարձնալ ֆիդայիները հայտնվում են թշնամու օդակում: Հայ մարտիկները, մտահայտով հոգնածութիւնը, սրագործն դիրքեր են գրավում եւ սպասում հակառակորդի հարձակմանը:

«Տղաներու, - նշում է «Դրօշակ»-ը, - ապաստանած ամբողջ լեռը պաշարում էր թշնամիի բազմաթիւ զօրքերով: Ե՛վ ահա սկսւում է համազարկերը թշնամու յառաջապահներու կողմից դէպի մէջ հայդուկներու դիրքերը»։<sup>32</sup>

Այդ օրը, քրդերը հակառակ իրենց սովորութիւնը, թեեւ ոչ այնքան ուժգնութեամբ, գրոհներ են ձեռնարկում նաեւ գիշերը: Առավոտյան, շարտադրչտում են հայտնվում քրդական նոր հրոսակախմբեր եւ կռիվը բորբոքվում է առավել մեծ ուժգնութեամբ ու ծավալով:

Մուշեղը, որը տասնձնել էր ֆիդայիների հրամանատարութիւնը, «նկատի առնելով, որ թշնամին իր պաշարման օդակը ավելի պիտի թանձրացնէ, կը հրահանգէ ընկերներուն լեռն ի վեր մերթ կուէլ, մերթ առաջանալ դէպի

Մարմարու գետը»։<sup>33</sup>

Ֆիդայիներին, ճկուն մարտավարութիւն կիրառելով, հաջողվում է կտրվել հակառակորդից եւ անընդհատ առաջանալով, հաջորդ օրն առավոտյան հասնում են Հայկական Գարապայա գյուղի մոտ եւ ապաստանում Առահուտ բերդի ստորոտում գտնվող քարայրում: Քանի որ չափազանց հոգնած էին, փակում են քարայրի բոլոր մուտքերն ու քնում: Առավոտյան ֆիդայիները դուրս են գալիս քարայրից եւ հանդիպում ճիշտ նույն պահին այդ տեղով անցնող թուրք ոստիկաններին:

Դիպուկ հարվածներով փախուստի մասնելով ոստիկաններին, հայդուկները «... կերթան Մանազկերտի Բերդի վրայով դէպի Եփրատ գետի եզերքը գտնուող աւերակ ջրաղացը, ու հոն կը մընան գիշերը: (Ավէրակ ջրաղացը Մանազկերտի գյուղաքաղաքէն կէս ժամ հեռու է, ինքնուր եւ Եփրատ գետերի միացման տեղը)»։<sup>34</sup>

Մի քանի օր անընդմեջ կռվելով ու տեղաշարժվելով, ֆիդայիները, չունենալով սնվելու որեւէ հնարավորութիւն, հարկադրված հավաքում են ջրաղացի պատերին ու անկյուններում մնացած այլուրը, եւ քանի որ թշնամին գետեւ չէր երեւում, կրակ են վառում եւ բաղարջ թխում: Առավոտյան, ջրաղացի մտակայքով անցնող մի քուրդ, նկատելով ծխնելույցից բարձրացող ծուխը եւ կարծես հասկանալով, որ այնտեղ կարող են ապաստանել միայն հայ ֆիդայիները, շտապում է

Մանազկերտ ու այդ մասին հայտնում ոստիկանութեանը: Տեղեկանալով ջրաղացում ֆիդայիների գտնվելու մասին, ոստիկանական ուժերը, համիդէիական ջոկատներն ու քրդական աշխրեթները, որոնք ամենուրեք որոնում էին նրանց, անմիջապէս ուղեւորվում են քրդի մասնանշած վայրն ու չորս կողմից պաշարում ջրաղացում ապաստանած ֆիդայիներին։<sup>35</sup>

Պաշարելով ջրաղացը, զորքի եւ ոստիկանների հրամանատարութիւնը, նախքան ուղեւորական գործողութիւններ ձեռնարկելը, իրենց տեղեկութիւն հայտնած քրդի ուղարկում են պարզելու հայ մարտիկների այնտեղ գտնվելու իսկութիւնը:

«Քիւրդը վարանումով կը մօտենայ ջրաղացին, բայց դէռ չմտնեցած՝ կը նշմարէի Մուշեղին ամենատես աչքերէն: Մուշեղ խորհելով, որ իրենց դիրքի մասին կրնար տեղեկութիւն հաղորդել՝ մուտէնիի գնդակով մը գետին կը տապալե գայն»։<sup>36</sup>

Տեսնելով իրենց լրտեսի վախճանը, թուրք զինվորներն ու քրդերը չորս կողմից կրակում են եւ փորձում առաջնայ գեպի ջրաղացը: Պատասպարվելով պատերի ետեւում եւ խնայելով փամփուշտները, ֆիդայիները, մերթ ընդ մերթ արձակած, բայց անվրեպ հարվածներով, խափանում են ջրաղացին առավելագույնս մոտենալ ձգտելու հակառակորդի փորձերը:

Իրենց զարկերն առավել արդյունավետ ու ազդեցիկ դարձնելու եւ թշնամու հարձակումներն ավելի դյուրութեամբ հետ մղելու նպատակով, հայդուկները փոքրիկ ճեղքեր են բացում պատերի մէջ եւ այնտեղից սկսում են դիպուկ նշանառութեամբ գնդակահարել հարձակվողներին: Հայ մարտիկների հերոսական դիմագրութիւնից դազազած, թուրք զինվորներն ու քրդերը, կեսօրին համարելով իրենց մարտաշարքերը, կատաղի գրոհ են ձեռնարկում:

«Հարիւրապետ մը, - նշում է «Դրօշակ»-ը, - բանակին մէջ կը գտնուէր, կատարուած եղերական ամուլթենէն կատող՝ զօրաց խուռն բազմութեամբ մը կը խուժէ դէպի կամուրջ, բայց դէռ կամուրջին կէսը չհասած, Մուշեղը իր հրաշայի նշանառութեամբ, գնդակը կը գետեղէ անոր ճակտին...»։<sup>37</sup>

Թուրք հարուրապետի ճակատագրին են արժանանում հարձակվողներից շատերը, որոնք փորձում էին անցնել Եփրատ եւ ինքնուր զետերի կամուրջներն ու մոտենալ ջրաղացին: Տեսնելով, որ սուկ գրոհներով հնարավոր չէ ընկճել ֆիդայիների դիմադրութիւնը, հակառակորդը որոշում է ցախ, չոր խոտ, փուշ եւ տոտակ լցնել ջրաղացի չորս կողմերն ու այն կրակի տալ: Իսկ քրդերից մի քանիսը բարձրանում են տանիքն ու փորձում երդկից քարոլու լցնել ջրաղացի ներսը ու չորս բոլորն եւ ապա այրել: Սակայն, հայդուկները, լսելով քրդերի ոտնաձայները, վարպետներն գնդակահարում են տանիք բարձրացնողներին ու խափանում թշնամու այդ ձեռնարկումը։<sup>38</sup> «Մութն, - գրում է Խուբենը, - իյնալուս պէս ֆետայիները դուրս կելլեն ջրաղացի ծորակով...»։<sup>39</sup> Լուսարացին, թշնամին անտեղյակ ֆիդայիների՝ գիշերային աննկատ հեռանալուց, վերսկսում է կրակ տեղալ ջրաղացի վրա, իսկ ֆիդայիներն արդեն հետացել էին: Հաջորդ օրը, առավոտյան, նրանք հասնում են Բուլանուխի Շեխ-Աղուս գյուղը եւ նրա մտակա ձորերից մեկում մի փոքր հանգստանում, ու ապա շարունակելով իրենց ուղին, երեք օր անց՝ վերջապէս հասնում են Ախլաթ գավառ եւ որոշում փոքր ինչ դադար առնել Փրիտուս եւ Ալրաձոր գյուղերի արանքում գտնվող Սուլխան ձորում:

Կարսից մինչեւ Տարոն ձգվող տարածքը, ինչպէս արդեն նշել ենք, ամենախիստ կերպով Տակվում էր թուրքական զորամասերի, համիդէական գնդերի, քրդերի ու չերքեզների կողմից: Ե՛վ պատահական չէ, որ նրանք շատ արագ տեղեկանում են Սուլխան ձորում ֆիդայիների գտնվելու մասին եւ անհապաղ ձեռնարկում համապատասխան միջոցներ. «... Փրիտուէն զօրքեր, թիւով 200, Ախճալեքան եւ Խուլիկի գիւղերի չերքերգները Ալի Բէգի առաջնորդութեամբ,

<sup>30</sup> Խուբէն, «Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները», Հ. 3, էջ 166, Կ. Սասունի.

<sup>31</sup> Պատմութիւն Տարօնի աշխարհոյ», Պէլլութ, 1957, էջ 602:

<sup>32</sup> Խուբէն, «Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները», Հ. 3, էջ 167:

<sup>33</sup> «Դրօշակ», 1930, թիւ 2, էջ 56:

<sup>34</sup> «Դրօշակ», 1930, թիւ 2, էջ 56:

<sup>35</sup> Խուլի տեղում:

<sup>35</sup> Տե՛ս, «Պիթլիսից Մուշեղ», էջ 39:

<sup>36</sup> Խուլի տեղում:

<sup>37</sup> «Դրօշակ», 1930, թիւ 2, էջ 56:

<sup>38</sup> Խուլի տեղում:

<sup>39</sup> Խուբէն, «Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները», Հ. 3, էջ 168:

Ախլաթի զորքերն ու թիւրքերը մօտ Հարիւր ձիաւորներ կը դան ու կը պաշարեն Մուշեղի ապստանած վայրը»:<sup>40</sup>

Փիղալիներն, այս անգամ եւս, բնալ չընկճվելով թշնամու բազմաբանակութիւնից, աննահանջ դիմադրում են: Այաշկերտից մինչեւ Ախլաթ գինատար խմբի մղած զարմանահրաշ կռիվների արձագանքները տարածվելով, արդեն Հասել էին նաեւ Ախլաթ: Այն պահին, երբ թշնամին շտապում էր պաշարել Մուշեղի ձորում ապստանած Հայ մարտիկներին, Աղբյուր Սերոբը, տեղեկանալով իր զինակիցներին սպառնացող վտանգի մասին, նեմրութի բարձունքներից շտապում է օգնութիւն: Հակառակորդի ուշադրութիւնը չգրգռելու եւ նրան անակնկալ մատուցելու նպատակով, նա, իր զինվորներին ծպտելով քրդական համազգեստներով, աննկատ Հայտնվում է մարտադաշտում ու, թիկունքից սրընթաց հարձակում ձեռնարկելով, ճեղքում է թշնամու մարտաշարքերը եւ մոտենում իր զինակիցների զիրքերին: Առաքելը, Մուշեղն ու մյուս ֆիղալիները, կարծելով, որ իրենց զիրքերին մոտեցողները քրդերն են, կրակ են բացում Աղբյուր Սերոբի մարտիկների վրա:

«Յանկարծ անսպասելիորէն կը լսի Սերոբ Աղբիւրի ձայնը, որ կը պոռայ.

- «Մուշեղ ջան, այդ ի՞նչ է քո արածը, ես ահաւոր կռիւներ մղելով Հագիվ յաջողեցայ թշնամու շղթան պատռել ու անցնել եւ ձեզ օգնութեան հասնել, դուն մեր վրա կրակ կը բանաս»:

Մուշեղը գիրքէն ցատկելով կը վազի դէպի կտրիճ Սերոբը, ու կը փաթաթւի նրա վզով»:<sup>41</sup>

Մարտադաշտում Աղբյուր Սերոբի անսպասելի Հայտնվելն ավելի է ոգեւորում մինչ այդ էլ արիւարար մարտնչող ֆիղալիներին: Հայ մարտիկների երկու խմբերը միանալով, այս անգամ արդեն իրենց Հայդուկապետի՝ Աղբյուր Սերոբի առաջնորդութեամբ, վճռական եւ անկասելի հարվածներով խորտակում են թշնամու արգելապատնէներն ու բարձրանում նեմրութ:

«Զինատար խումբի, - նշում է Ռուբենը, - այս կռիւները խոր սպառնութիւն ձգեցին Հայերուն եւ քիւրդ աշիրեթներու վրայ: Այդ բոլս մը Հայ զինուորները, ուռսական սահմանէն սկսած, շատ մը կռիւներ ունենալով Հասած էին մինչեւ նեմրութ...»

Իրենց երգերուն մէջ քիւրտերը անէցք եւ գովք կուղղէին ջան ֆետալիներուն: Հայերն ալ երգեր հիւսեցին ինքնախոյզ կռիւներուն համար: Այդ երգերէն ամենէն տարածուածն է. «Առաքել, Մուշեղ, լեռներից իջան, աւերակ ջաղաց իջեան եղան» երգը»:<sup>42</sup>

#### Համլետ Գեւորգյան

պատմական գիտութիւնների թեկնածու

### ОТРЫВКИ ИЗ ИСТОРИИ БОЕВЫХ И ОРУЖЕНОСНЫХ ГРУПП (1898Г.)

#### РЕЗЮМЕ

В национально-освободительной борьбе армянского народа в кон-це 19 и в начале 20 веков особенное значение имела деятельность боевых и оруженосных групп.

Подавляющее большинство групп, отправляющихся в Западную Армению, было образовано по инициативе и непосредственном участии армянского революционного союза Дашнакцутюн.

Они частичными действиями и показательными выступлениями должны были осуществить самое главное — свергнуть вековое ярмо Османской империи и освободить Западную Армению.

Форму такой борьбы обосновали в своих взглядах некоторые дашнакские руководящие деятели, как например Кр. Микаелян.

<sup>40</sup> «Դրօշակ», 1930, թիւ 2, էջ 56:

<sup>41</sup> «Պիթիսցի Մուշեղ», էջ 48:

<sup>42</sup> Ռուբէն, «Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները», Հ. 3, էջ 168:

Отправляя боевые и оруженосные группы в Западную Армению, армянский революционный союз Дашнакцутюн важное значение придавал также Карсскому вилаету.

Начиная с первой боевой группы — группы Гуно (Арутюн Ага Тер-Мартirosян), в Карской области, но приблизительным данным, в 1890-1899 годах были сгруппированы и отправлены в Западную Армению более чем 20 боевых и оруженосных групп, из которых нескольким группам удалось дойти до Тарона, Сасуна, Эрзрума и Басена.

Примером борьбы оруженосных групп служит переход фидаинов в Ахлат из Карса под руководством племянника Ахбюр Сероба Чартара (Варданян Акон).

В 1898г. группа выходит из Карса и пытается незаметно перейти через Алашкерт, Маназкерт, Буланух в Ахлат.

По пути группа имела множество вооруженных столкновений с турками и курдами. Группе удалось освободиться от преследователей и продолжить свой путь.

**Գамлет Եգորյան**  
кандидат исторических наук

### ԱՆՏՈՒԱՆ ՊՈՒԱԴԻԲԱՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Անտուան Պուադերարը, սկզբում որպէս Ֆրանսիայի Լիոնի նահանգի ճիզվիտների միախնդիր Անատոլիայում, հետո Հայաստանի Հանրապետութիւնում (1918-1920թթ.) ֆրանսիայի ռազմական ներկայացուցիչ, ապա Բելլուրթի Սուրբ Հովսեփի Համալսարանի դասախոս ակտիվ գործունեութիւն է ծավալել Արեւելքում՝ տարածաշրջան, ուր խաչածեւով էին երեք կայսրութիւնների՝ Ռուսաստանի, Թուրքիայի եւ Պարսկաստանի ճանապարհները եւ այն ժամանակաշրջանում, երբ տեղի էին ունենում Առաջին աշխարհամարտի քաղաքական փոփոխութիւնները, ինչպիսիք էին՝ Օսմանյան եւ Ռուսական կայսրութիւնների անկումը: Նրա ամբողջ գործունեութիւնն արտացոլված է Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարութեան (Բե դե Օրսէյի) արխիվի, Վիսենի երկրի ռազմական պատմութեան արխիվի եւ Հայաստանի ազգային արխիվի փաստաթղթերում եւ նյութերում:



Անտուան Պուադերարը ծնվել է 1878թ. հոկտեմբերի 11-ին Լիոնում<sup>1</sup>: Լիոնի ճիզվիտների Սուրբ Հովսեփ քոյեջի ինտերնատում ուսումնալսողության ընթացքում, 1897թ. հունիսի 2-ին մտել է էքսան-Պրովանսի ճիզվիտների եղբայրության շարքերը: Իր գինվորական մասայությունն ավարտելուց հետո (1900թ.), նա մեկ տարի դասական գրականություն է ուսանում Լավալում, մինչ այդ ձեռնարկելով փրիլոսոփայության ուսումնասիրությունը, ինչը նա շարունակում է Ժերոնյ կղզում (1901-1904թթ.):

19-րդ դարի վերջերին, Ֆրանսիայում բարձրանում է հակակղերական ուժերի ալիք, որն ուղեկցվում է Ֆրանսիայից ճիզվիտների արտաքսումով: Ֆրանսիայից սեղանահանված ճիզվիտներն իրենց տեղն ամրապնդում էին արտասահմանում գործող իրենց առաքելություններում, որտեղ վայելում էին կառավարությունից օգնությունն ու աջակցությունը, քանզի, կառավարությունը, հանձնին նրանց, տեսնում էր տարածաշրջանում ֆրանսիական մշակույթի ու ազգայնությունից արդյունավետ տարածողների: Իսկ Ֆրանսիան, իր վրա էր վերցրել տարածաշրջանի, հատկապես արևելքի «քրիստոնյաների հովանավորող» դերը:

1904թ. գալով Թոքսո (Փոքր Ասիա), Ա. Պուադերարը ստանձնեց Հայաստանյան Առաքելության պաշտոններից մեկը: Թոքսոսում նա մնաց մինչև 1907թ., որտեղ եւ սովորեց Հայերեն եւ թուրքերեն: Աստվածաբանություն գծով ուսումը շարունակելու նպատակով, նա վերադարձավ Եվրոպա (1907-1910թթ.): 1910թ. հուլիսի 10-ին Լիոնում, նա դարձավ քահանա: Կրկին որպես միսիոներ, Պուադերարը մեկնում է Հայաստան, սկզբում Մարսիվան (1911-1912թթ.), ապա՝ Ավալ (1912-1914թթ.):

### Հայաստանյան Առաքելությունը<sup>3</sup>

Հայաստանյան Առաքելությունը ստեղծվել է 1881թ. ճիզվիտ Ամեդե դե Դամարի կողմից: 17 տարեկանում մտնելով ճիզվիտների շարքերը, ապա Դրեմի պատերազմի տարիներին (1854-1856թթ.) նշանակվելով գինվորական քահանա եւ դաւնալով Միլիտան Առաքելության պրոկուրոր, երկար տարիներ եղել է Մերձավոր Արեւելքում:

Նա 60 տարեկան էր, երբ Լեոն XIII պապի կողմից ստանձնեց Հայաստանյան Առաքելության Հիմնադրումը<sup>4</sup>: Այս հաստատությունը կազմում էր կաթոլիկ միսիոներների ռազմավարության բաղկացուցիչ մասը: Պապը հույս ուներ, որ «օրթոդոքս» (արեւելյան քրիստոնյաները) գանգաձեռներ կկրթադասնան Հռոմեական եկեղեցու գիրկը: Լեոն XIII-ը ցանկանում էր նաև արձագանքել Օսմանյան կայսրության բազմակարգ մեծաթիվ կաթոլիկ Հայերի (1880թ. կազմում էին 57 000 մարդ) կոչին, որը վերջ էր դնում իրար դեմ դուրս եկած հասունյաններին եւ հակահասունյաններին<sup>5</sup>:

<sup>1</sup> Կենսագրական տվյալների հետ կապված բազմաթիվ մանրամասներ գեոեղված են Անտուան Պուադերարի անձնական գործում, որը պահվում է Ֆրանսիայի ճիզվիտների արխիվում՝ Վանվիտում (92):

<sup>2</sup> Հայաստանյան Առաքելության մասին տես հաջորդիվ-Ա.Տ-Մ.:

<sup>3</sup> Տես՝ Հայաստանյան Առաքելության մասին 1914-1921թթ. նյութերը՝ Վանվիի Ֆրանսիայի ճիզվիտների արխիվային փաստաթղթերում (այսուհետ ԱԺԲ - Ֆրանսիայի ճիզվիտների արխիվ):

<sup>4</sup> Մինչև XIX-դ. կեսերը Լեմոնիտան (Հայաստան) հասկացությունը օսմանյան արխիվներում նշանակում է անտի Գոքը եւ Մեծ Հայաստանների տարածքները: Հասկացությունն ու արտահայտությունը անհետացավ վիլայիթների ռեֆորմից հետո (1864թ.), բայց շարունակում էր օգտագործվել արեւմտյան գրասենյակների, արեւմտյան ճանապարհորդների եւ Հայ գրողների մոտ:

<sup>5</sup> Պատակումը վիճաբանության արդյունք էր, որն իբր էր հակադրում Պիոս IX պապի կողմից Կոնստանդնուպոլսում նշանակված եւ Օսմանյան իշխանությունների կողմից ճանաչված Հայ կաթոլիկ նշանավոր մեծահարուստ, արքեպիսկոպոս Հասունի (1845թ.) եւ Կլիկիայի կաթոլիկ Հայերի պատրիարք Միլեթյան Պիոս VIII (որի նստավայրը գտնվում էր Բլումբուրգում՝ Լիբանան) հետադարձի միջև: Այս վերջինիս մահից հետո (1866թ.) նրան ժառանգեց Հասունը՝ Անտոնիոս Պիոս IX անվամբ եւ ապիտով Պոնտիֆիկատի թուլյալությունների վերածված Հայ կաթոլիկների միակ հոգեւոր առաջնորդը: Նրա նվիրվածությունը Պիոս IX, նրա հնազանդությունը Հռոմին, նրա տիրապետչությունը իր դեմ հանեցին Հայ

Ամեդե դե Դաման ուղեւորվեց Անատոլիա եւ ընտրեց Հայաստանյան Առաքելության վեց առաջին կայանների վայրը՝ Ադանա, Կեսարիա, Ավալ, Թոքսո, Ամասիա, Մարսիվան, որոնց, չնայած բազմաթիվ դժվարություններին, ավելացան Ավալի եւ Կեսարիայի միջև տեղակայված վեց գյուղական կայանները եւ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ստեղծված Սամսունի պրոկուրորին: Որպեսզի իրավուն ունենա բանակցել թուրքական եւ ֆրանսիական իշխանությունների հետ, Դաման Առաքելության բարձրագույն եւ տնտեսական ղեկավարության նստավայրը տեղակայել էր Կոնստանդնուպոլսում, որտեղից եւ ղեկավարում էր բոլորին: Առաքելության տարբեր բաժանմունքներում տեղավորվել էին 40 ճիզվիտ միսիոներներ, Սուրբ Մարիամի 3 վանական, Լիոնի Սուրբ Ժոզեֆի միաբանությունից 78 հոգեւորական, «որոնց պետք է ավելացնել 3 հոգեւորական, 78 տեղաբնակ ուսուցիչ եւ ուսուցչուհի»<sup>1</sup>: Կոնստանդնուպոլսում նա կազմեց իր «Հայացք դեպի Հայաստան»<sup>2</sup> Հիմնավոր պատմական աշխատություն-վերլուծությունը, որում հաստատվում է Հայ առաքելական եկեղեցու դիմագրությունը ճիզվիտներին, որոնք գրասարկվում էին որպես հերետիկոսներ: 1892թ. Դաման վերադառավ Ֆրանսիա: Այսպիսով, Հայաստանյան Առաքելությունը տարածվում էր Միջերկրականից դեպի Սև ծով ընկած տարածքների վրա եւ ընդգրկում Ավալի եւ Ադանայի վիլայեթները, որ բնակվում էր Հայկական բնակչության զգալի հատվածը<sup>3</sup>:

Առաքելության աշխատանքները իրականացվում էին չորս ուղղություններով. կրթական, բարեգործական ավետարանական (դավանափոխություն իրականացում), օպագրական: Մինչև 1914թ., Օսմանյան կայսրությունում կրթական բնագավառը եղել է կաթոլիկ կամ բողոքական՝ ֆրանսիացի, ամերիկացի, իտալացի կամ գերմանացի միսիոներների աշխատանքային Հիմնական ուղղությունը: Հայաստանյան Առաքելությունը չէր խախտել այս կանոնը. «Առաքելության աշխատանքի Հիմնական նպատակը իր Հիմնադրումից սկսած եղել է դպրոցը: Զանքերը, որ գործադրում են մեր մրցակիցները, որպեսզի իրենց կողմը գրավեն բոլոր երեխաներին, վիայում են, որ մեզ անհրաժեշտ է անհապաղ վերսկսել այս կարևոր ու Հիմնարար աշխատանքը»<sup>4</sup>: 1910թ. մարտին, արական անվճար դպրոցներում սովորում էր 1218 աշակերտ, իսկ իգականում՝ 1975: Վճարովի դպրոցներում, որտեղ ուսուցման մոլարդական ավելի բարձր էր, սովորում էր 590 տղա եւ 525 աղջիկ: Բոլորը միասին՝ 4308 աշակերտ: 1912 թ. մարտին այս թիվը հասավ 4978-ի, իսկ 1913թ. մարտին՝ 5740-ի: Արդյունքները բավականին ակնառու եւ ազդեցիկ էին: Այս դպրոցներում, գրասկան առարկաների հետ մեկտեղ սովորում էին նաև Հայերեն, թուրքերեն, ֆրանսերեն եւ «Հիմնական լեզուն»<sup>5</sup>: Չնայած դպրոցների մի մասը ընդունում էին միայն մահմեդական երեխաների, սակայն դպրոցականների Հիմնական գանգաձեռ ուներ Հայկական ծագում. «Հայերը հասկանում էին գիտելիքների կարևորությունը եւ անհրաժեշտությունը: Նրանք շատ ընդունակ էին, դուրսվելու սովորում էին օտար լեզուները եւ Հիմնականում ցուցաբերում էին մեծ աշխատասիրություն: Օրինակ,

հոգեւորականության մի մասին: 1870թ. Վատիկանի ժողովից հետո գծությունը սրվեց «արեւելյան կաթոլիկների» պատկանումով, որոնք պոնտիֆիկալ անդադրություն սկզբունքների եւ հակահասունյանականներին եկեղեցուց վտարելու կողմնակիցներ էին: Սակայն IX -ից առավել ճնշված Լեոն XIII-ը հասավ նրանց հնազանդության: Հասունի նշանակեց կարդինալ (1880թ.) եւ նրան հրավիրեց Հռոմ, որտեղ էլ 1884թ. նա մահացավ:

<sup>1</sup> ԱԺԲ, Հայկական Առաքելություն, 6-րդ փաթեթ, փաստաթուղթ 13, (ca 1919): Կատարված է արքա Ժալյերի ստորագրությամբ:

<sup>2</sup> Amédée de Damas, Coup d'oeil sur l'Arménie. Փոքր Ասիայում Լեոն XIII պապի հրամանով ճիզվիտների Առաքելության բացման վերաբերյալ», Լիոն եւ Փարիզ, 1888թ.:

<sup>3</sup> Համաձայն Կոնստանդնուպոլսի Հայկական պատրիարքարանի մարդահամարի (1914թ.), Ավալի վիլայեթում հաշվվում էր 204 472 հայ, իսկ Ադանայում՝ 83 733 մարդ: Տես Ռ. Kevorkian et P. Paboudjian «Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide», Paris, 1992.:

<sup>4</sup> ԱԺԲ, Հայաստանի, Եգիպտոսի եւ Սիրիայի Առաքելությունները, 28, էջ. 384, «Կլավիտո Դանտոյի նամակը Առաքելության Հայերին եւ Եղբայրներին, որն արվել է Արեւելք իր վերադառնալուց հետո 1914թ. հունվարի 16-ին»:

Ավագում Հասարակ ընտանիքների զավակները, որոնք անշուշտ չգիտեին ժամացույցի մասին, դպրոց էին գալիս առավոտյան ժամը 4-ին»<sup>1</sup>:

Ի Հակակչիս միսիոներների կրթական գործունեությունը, Կ.Պոլսի Հայ պատրիարքարանը Հայկական մշակութային ընկերությունների միջոցով ստեղծում էր «ազգային» դպրոցներ, որոնք Համապատասխանելու էին կրթական պահանջներին և Հավասարակշռելու էին միսիոներների ազդեցությունը<sup>2</sup>:

Բարեգործական աշխատանքն իրականացվում էր նրկու որբանոցում, փոքրիկ Հոսպիտալում, վեց դիսպանսերում, որոնք բաց էին բոլորի Համար՝ անկախ կրոնական պատկանելությունից: Տպագրություն աշխատանքը կայանում էր նրանում, որ Հայերեն և թուրքերեն էին թարգմանում Աստվածաշնչի որոշ Հատվածներ: Այս առումով ճիզվիտները, ոչ առանց Հուճորի, պնդում էին, որ ամերիկյան միսիոներներն ի շնորհիվ ֆինանսական մեծ ռեսուրսների, ավելացնում էին բրոշյուրներ, ամսագրերի և թերթերի Հրատարակությունը և դրանով այդ բնագավառը վերցնում ֆրանսիացիներէց:

Չնայած Ամասիայում և Ավագում արձանագրված՝ կաթողիկոսություն ընդունելու որոշ դեպքերի, ճիզվիտների Համար սա մեծ ձախողում էր:

#### Անտուան Պուաղեբարն Անատոլիայում

Ճիզվիտների արխիվներն աննշան բեկորներ են պահպանել Փոքր Ասիայում Անտուան Պուաղեբարի անցկացրած յոթ տարիների գործունեությունը վերաբերյալ: Ոչինչ չի կարելի գտնել նրա նաեւ այն գեկուցագրում կամ «միսիոների պատմվածքում», որը Հրատարակվել էր նրա անունից: Կարելի է միայն ասել, որ լինելով Հավատքի մարզ և Հիմնվելով Առաքելության իր գործընկերների վրա, Պուաղեբարը չէր խախտում իր պարտավորությունները, կատարում էր իր աշխատանքը, եմթարկվում էր Միաբանության կարգ ու կանոնին և չէր դրսևւորում առանձնահատուկ կրոնական մոլեռանդություն:

Յոթ տարի շարունակ ճանապարհորդելով Անատոլիայում, յուրաքանչյուր քալլի Ա.Պուաղեբարը ծանոթանում էր տեղական բնակչության՝ Հայերի, ինչպես նաև թուրքերի, Հերբեզների և այլ թրքախոսների ապրելակերպին և նրանց՝ միջնորդի փոխհարաբերություններին, ինչպես նաև Օսմանյան իշխանությունների քաղաքականությունը:

Նա, սակայն, գարմանայի լուսնություն պահպանեց Հայաստանյան առաքելության մաս կազմող Ադանայի Հայության կոտորածների (1909թ. մարտ-ապրիլ) վերաբերյալ:

Ավագ՝ Փրանսիայի իշխանավորին ուղղված երկու նամակում (1913թ. փետրվարի 15 և փետրվարի 18) Հստակ երեւում է Պուաղեբարի աշխատանքը. «Ի՞նչ ասենք Ավագի մասին: Ցրտաշունչ ձմեռ է: Հարավային քամին Հայեցնում է ձյան կույտը, որը ծածկել է տները, փակել է ճանապարհներն ու փողոցները: Կ.Պոլսի փոստը Ավագ Հասով միայն անցյալ շաբաթ՝ 20 օրում... Դրամի բացակայություն պատճառով բոլորին սով է սպառնում... Մեր քաղաքը ավել է մեծ թվով զինվորներ, որոնք լավ անտեւավարողներ էին, սակայն նրանց մեկնումն իրենց ընտանիքներին մատնել է չքավորություն: Պատերազմը կանգնեցրել է ամբողջ առևտուրը»<sup>3</sup>: Նույն նամակում նա ուղարկում է Կոստանդնուպոլսի Հայկական «Բյուզանդիոն» ամսագրում «որը, որպես կանոն, չէր թարգմանում իր սերը կաթողիկ միսիոներների նկատմամբ», Ավագի ճիզվիտների Հասցեին տպագրված գովաբանական հոդվածի թարգմանությունը: Կարելի է նաև տեղեկանայ, որ Ա.Պուաղեբարը Հիմնել է Ավագի «Փրանսիական խմբակը», որը բերել էր Հակասիֆային շիճուկ և Առաքելության դիսպանսերի օգնությամբ անվճար արամազրել տեղական բնակչությանը: Այս սանիտարական գործունեությունը զուգահեռ, Պուաղեբարն Առաքելության Բուլբրերի շրջանում անցկացնում էր Հայերենով

գաղնթացներ: Նա պահում էր «անձնական օրագիր», որը ցանկանում էր վերանայն ֆրանսիական Հասարակության Համար նախատեսված փոքրիկ ամսագրի<sup>4</sup>:

Ա.Պուաղեբարի միսիոներական գործունեությունը Հանդիպում էր տեղի Հայկական կուսակցությունների Հակազդեցությանը: Այդ պատճառով, նա բոլորովին չէր թարգմանում իր գայությունը Ավագի Հայության նկատմամբ. «Հեղափոխական կոմիտեները աշխատում էին ինչպես աղջիկների, այնպես էլ տղաների շրջանում, և Հակակրոնական գաղափարները տարածվում էին ամենուր...»: Այս քննադատությունը անհիմն է: Հայկական կուսակցությունները՝ Հայ Հեղափոխական գաղնակցությունը (ՀՅԳ) և սոցիալ-դեմոկրատական Հնչակյան կուսակցությունը՝ երկու Հակամարտու և Հակակրոնական սոցիալիստական կուսակցություններ, որոնք օրինական էին և սկսած 1908թ.-ից<sup>5</sup> ներկայացված Օսմանյան Թուրքիայի խորհրդարանում, ակտիվ քարոզչություն էին տանում քաղաքների Հարաբերականորեն բազմաքանակ երիտասարդ աշակերտության շրջանում, որտեղ՝ ինչպես և ողջ Անատոլիայում, դպրոցական Հակամարտություն կար օտարալեզու դպրոցների և Հայկական «ազգային» դպրոցների միջև (1903թ. Ավագում կար 46 դպրոց, որն ուներ 4621 աշակերտ): Այս վերջինները (կուսակցությունները - Ա.Տ.Մ.) չէին թարգմանում իրենց Հակակրոնաբար ամերիկացի կամ ֆրանսիացի միսիոներների նկատմամբ, որոնք կարու էին գալթակղել իրենց երիտասարդության լավագույն Հատվածին:

#### Մեծ պատերազմը

Առաջին Համաշխարհային պատերազմը վճռական բեկում մտցրեց Անտուան Պուաղեբարի կյանքում և նրան պոկեց Հայաստանյան Առաքելությունից, ուր նա այլևս չվերադարձավ: Վերադառնալով Փրանսիա, նա որպես զինվորական քահանա, 1914թ. օգոստոսին, կամավոր անդամագրվում է 2-րդ Դրագունյան, ապա 13-րդ օդային նավատորմ, ուր և մնում է մինչև 1917թ. նոյեմբեր:

Պատերազմի ժամանակ Հրատարակած «Օդային նավատորմի զինվորական քահանայի ճանապարհորդություն օրագիրը» վերնադրով նրա ամսագիրը գրավեց Փրանսիական Հրամանատարության ուշադրությունը: Առաջին էջերը նվիրված էին Թուրքիայի ասիական շրջանների իրավիճակին (1914թ. մայիս-Հունիս): 1914թ. Հունիսի 27-ին Սարայելոյի մահափորձի ժամանակ Պուաղեբարը կրկին Ավագում էր.

«Ուսումնական տարին վերջացել էր: 1913թ. խոստումնայինց էր: Չնայած Հայկական ավանդական դպրոցների թշնամական Հակամարտությանը, մեր՝ Փրանսիական բոլջ էին գալիս Հայ ազգեցիկ ընտանիքների երեխաները... Ավարտական Հանդիսությունը, ի գարմանս թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաների և քաղաքի բազմաշատ ազնվականություն, խոսք վերցրեց գեներալ Ավինի փաշան,

<sup>1</sup> Այս օրագիրը անհետացել է կամ Հանձնվել իր եղբորը, որպես կովկասյան Հայաստանում անցկացված օրերի օրագիր: Պուաղեբարը պահանջում էր, որ այն Հրատարակվի « միայն իր կողմից խմբագրվուց հետո »:

<sup>2</sup> A. Ter Minassian, «The Role of the Armenian Community in the Foundation and Development of the Socialist Movement in the Ottoman Empire and Turkey 1876-1923», in M. Tunçay et J.Zürcher dir. <Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire>, Լոնդոն և Եյու. Յոքբ. 1994թ., էջ.109-156:

<sup>3</sup> 1914թ. մարտին Ավագի ճիզվիտներն ունեին 1166 աշակերտ, մի փոքր պակաս քան նախորդ տարին: Այժ, Հայաստանյան Առաքելությունը, փաթեթ 1:

<sup>4</sup> Փրանս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, ճիզվիտները պետք է լքեին իրենց կայանները և 1914թ. դեկտեմբերին արտագաղթեին, բացառությամբ Մամուսում գտնվող մի Սր. Հոր, որն ազգությունը թուրք էր: Իր ընկերները փախել էին, իսկ նրանց գույքը բռնագրավվել: Հայտնությունը հետո, 1919թ. որբանով որ դա Հնարավոր էր, Հայերից ոմանք վերադարձան, ֆրանսիական բանակի օգնությամբ ետ գրավեցին իրենց ունեցվածքը և Ադանայում, Մարսիվանում, Ավագում ու Ամասիայում բացեցին իրենց կայանները, որոնք մեծ զգալություններով գործեցին մինչև 1921թ., ապա փակվեցին:

<sup>5</sup> Օրագիրը պատկերում է 1914թ. Հունիսի 24-ից մինչև 1917թ. նոյեմբեր ընկած ժամանակաշրջանը: Այն Հրատարակվել է «Etudes»- ում 1917թ. մայիսին, Հ.151 և 1918թ. Հունվարին, Հ.154:

<sup>1</sup> ԱԺ, Դայաստանի, եգիպտոսի և Սիրիայի Առաքելությունները, 28, էջ. 384:

<sup>2</sup> A. Ter-Minassian, «Sociétés de culture, écoles et presse arméniennes à l'époque d'Abdul-Hamid II», Revue du monde arménien moderne et contemporain, 1997թ., էջ. 7-30:

<sup>3</sup> Տես 1909թ. մարտից-մայիս Հայր Պ.Բենուսիյին, Պ.Տաբեին, Ա.Աբադալիին գրված մանրամասն նամակները: ԱԺ, Missions de Syrie, d'Egypte et d'Armenie, 28:

<sup>4</sup> ԱԺ Mission d'Armenie, փաթեթ 1:

որի տղան մեր աշակերտներից մեկն էր. «Փրանսիային է, որ մենք պետք է վստահենք մեր գավազների կրթությունը գործը, նա է, որ աշխարհում տարածում է իսկական քաղաքակրթությունը»։ Ես բնազդաբար նայում եմ Կլյավյոր Հրամանատարության (Թուրքական բանակի-Վ.Տ.Մ.) Համար նախատեսված տեղերի շարքում գտնվող գերմանացի գնդապետի բազկաթոռին։ Բարեբախտաբար թե գժբախտաբար, բազկաթոռը դատարկ էր։ Հետո խոսեց էնվեր փաշան, սակայն, պատմադրանից սպած նրա գովաբանական խոսքում երևում էր երիտթուրքերի ազգային ֆանատիզմը... Այն (մեր ֆրանսիական խմբակն-Վ.Տ.Մ.) իր շուրջն էր Համախմբում լրջախոհ եւ աշխատասեր երիտասարդների, ովքեր Համախմբում էին Փրանսիային։ Մեր ազգային ազդեցությունը կարծես թե գործնական արդյունքների էր հասնում։ Թուրքիայի Ասիական շրջաններում Օսմանյան վարկի (Փրանսիայի կողմից հաստատված-Վ.Տ.Մ.) շուրջ ըուր բանակցություններից Հետո, վերջապես որոշվեց, որ Սամսուն-Սվազ երկաթգծի աշխատանքները եւ Սեւ ծովի նավահանգիստները տրվելու են ֆրանսիական ընկերություններին։ Արդյոք մենք կտեսնե՞ր թե ինչպես է բարձրանում ֆրանսիական ազդեցությունը՝ ուղղահայաց իլեցնելով գերմանականը (խոսքը գերմանացիների կողմից Բազկազի երկաթգծի շահագործման մասին է)»։

Մի քանի տեղ արդեն սակ էնք, որ Պուադեբարը թշնամանք էր տաժում գերմանացիների նկատմամբ, որոնց ներկայությունը թուրքիայում, նա տաքնապալի էր Համախմբում։ Բեռլինից թուրքիա ժամանած գերմանացի սպաները Կովկասյան ճակատի 10-րդ կորպուսում ինտենսիվ գինյորական մարզումներ էին անցկացնում, ինչպես նաև կրուպի հրանոթի վերջին մոդելն էին տարածումը թուրքիայում։ Գերմանացիների նկատմամբ ունեցած թշնամանքը, Պուադեբարին հանգեցնում էր Հետևյալ Հարցադրմանը. «Թուրքիայի վրա ունեցած գերմանական մեծ ազդեցությունը կործանարար չի՞ գտնա նաև Հայերի Համար։ Արդյունաբերությունը եւ առևտրով զբաղվող Հայ ազգը, որը Համախրի է Փրանսիայի եւ նրա գաշնակիցների Համար, չի՞ դառնա արդյոք մեծ խոչընդոտ գերմանական գաղութացմանը»։ 1915թ. երիտթուրքերի Հրամանով Օսմանյան Թուրքիայում իրականացված Հայերի տեղահանություններից եւ Զարդերից Հետո Հրատարակված այս գուշակությունը, որը մինչ օրս մերկացնում է գերմանացիների պատասխանատվությունը Հայերի ցեղապանության գործում, մտել է պատմագրության մեջ<sup>2</sup>։

Ծայրամասային ռազմավարություն  
1917թ. դեկտեմբերին, լեյտենանտ, ապա ժամանակավորապես կապիտան, «Մարտական ինչի» սպան Պուադեբարը, բաժանվում է գնդապետ Շարդինյի կողմից դեկավորվող Կովկասի ֆրանսիական գինյորական Առաքելությունից եւ որպես թարգմանիչ սպա գործուղվում ֆրանսիական Բանակի Կլյավյոր գորակայան<sup>3</sup>։ Կովկասում, Պարսից ժոցի Հաղորդակցության քարտեզը կազմելու այս պաշտոնում, նա նշանակվել էր մարշալ Փոչի կողմից, որի մոտ նրան տեղավորել էր գեներալ Վեյդարը<sup>4</sup>։ Փարիզում Կովկասը ընկալվում էր որպես պատանձ ուսուական եւ օսմանյան կայսրությունների ու ճանապարհների խաչմերուկ

<sup>1</sup> 1914թ. Հուլիսի 6-ին Պուադեբարը Սամսունում էր։ Փրանսիայի Հյուպատոսարանում նա ծանոթացել էր երկաթգծի մի ինժեների Հետ, որը ժամանել էր ճանապարհը շահագործելու եւ լիսհույս էր ակնկալվող եկամուտներից՝ արտահանել ցրեն, ծխախոտ, ախաուս, բժշկական օգնություն ցուցաբերել լեռնական բոցվոր քրդական ցեղերին, նպաստել ֆրանսիական ընկերության կողմից Մարզանի քարածխի Հանքի շահագործմանը, որպեսզի ֆրանսիական ինժեներները կողմից տեղանշվեն քարածխի ու պղնձի Հանքերը։

<sup>2</sup> Sbu. R. Pınon-ի պաշտպանած թեզը «La suppression des Armeniens. Methode allemande, travail turc» (Հայերի Զարգը. գերմանական մեթոդ. թուրքական աշխատանք), Փարիզ, 1916թ., V. Dadrian «Histoire du genocide armenien», Պրինսթոն, 1967թ.։

<sup>3</sup> H. de Courtivron, La Mission militaire française au Caucase, Maîtrise d'histoire, Փարիզ, Սորբոնի Համալսարան, 198թ.։ Արդյունքները վերցված են Վրինսնի SHAT-ի հիմնական արխիվներից։ Առաքելությունը ստեղծվել է 1916թ. Հոկտեմբերին։ Հղումը անհրաժեշտ է։

<sup>4</sup> Մյուսլեր Սիմոնիսը արդեն Հաստատել էր այս տարածաշրջանի կարևորությունը Կովկասում եւ Պարսից ծոցում, որն անցնում էր Հայաստանի, Գուրգեստանի եւ Միջագետքի վրայով։ Փարիզ-Լիոն, 1892թ.։

Եվրոպայի եւ Պարսկաստանի միջև, ինչպես նաև կարևորագույն ճանապարհ գեպի Հնդկաստան ու Կենտրոնական Ասիա։

Հոկտեմբերյան Հեղափոխության արդյունքում, ուսական բանակը լքեց Կովկասյան ճակատը եւ այն քաղաքվեց։ Թագավոր էնվեր փաշայի օսմանյան բանակը գրոհեց քաղաքվող ճակատը։ Նպատակը մեկն էր՝ «Իրեղեհան Հողերի» (Կարսի, Արդահանի, Բաթումի) ազատարումը, այդ շրջաններում մահմեդական բնակչության ավելացումը եւ Հետագա արշավանքը գեպի Բաքու եւ Կենտրոնական Ասիա։ 1917թ. դեկտեմբերին, Անգլիան ու Ֆրանսիան ստորագրեցին Բուշեիկյան Ռուսաստանի իրենց ազդեցություն գոտիների բաժանելու մասին կոնվեցիան։ Կովկասը (այդ թվում նաև Անդրկովկասը) բաժին հասավ Անգլիային, որը ինչդիր ուներ Սեւ եւ Կասպից ծովերում դիմադրության պատանձ ստեղծել գերմանա-թուրքական ուժերի, իսկ այնուհետև՝ բուշեիկյանի դեմ։ Անդրկովկասում ազգային ուժերի վրացական, հայկական եւ թաթարական խմբավորումների տարերային կազմակերպումը թույլ չէր տալիս կանգնեցնել օսմանյան բանակի առաջնադասումը, առավել եւս, որ նրանք ունեին տարբեր շահեր։ «Թուրքական վստահին» Հանդիման, միայն Հայերը ցուցաբերեցին պատերազմն ավարտելու պատրաստակամություն եւ 1918թ. գարնանից վաղում էին «Հայ-թուրքական պատերազմ»։ 1918թ. մարտի 3-ի Բրեստ-Լիտովկիի եւ 1918թ. հունիսի 4-ի Բաթումի պայմանագրերի ընդունման միջև ընկած ժամանակահատվածում, թուրքիայի պահանջով, Վրաստանը, Ադրբեջանը եւ Հայաստանը հռչակեցին իրենց անկախությունը, որը նախնական պայման էր խաղաղության ըուր բանակցությունների ժամանակ։

Ռուսաստանի անկումը փոխհատուցելու, պանթուրանիզմի նպատակների իրականացմանը խոչընդոտելու, Պարսկաստանում, Հետագայում՝ մինչև Թիֆլիս, ամենուրեք, գերմանական քարոզչությունը զբաղվող գործակալների գործունեությունը կանխելու Համար, Դաշնակիցները ցանկանում էին Համագործակցել Ադրբեջանի քրիստոնյաների՝ ջղուցիների, ասորա-սալդակալների, նեստորականների, Հայերի Հետ։ Ազգային խմբավորումները ոտքի կանգնեցնելու մասին Փարսիցի եւ Լոնդոնից հանձնարարականներ ստացած Շարդինյին, Թիֆլիսից Ուրմիա է ուղարկում լեյտենանտ Գասֆիելդին եւ ֆրանսիական շտապօգնության ներկայացուցչին։ Վերջիններս մարզախրական նպատակներով քողարկված, պետք է ստեղծեին ասորական եւ հայկական գորամիավորումներ, որոնց նպատակն էր դիմակայել օսմանյան բանակին։

Պարսկական Հերոսապատումը

1918թ. Հունվարի 26-ին, Ա. Պուադեբարը գալիս է Պարսկաստանի Համադան քաղաքը։

Սովից ավերված այս քաղաքում է, որ նա գտավ դեպի Կասպիական իր ճանապարհը դադարեցրած ու անդիակական փոքրաթիվ գորամիավորման գլուխ կանչանա՝ գլխավոր Հրամանատար Դանաթերվիլին եւ Բարաթովի ուսական բանակի մի քանի փրկված կազակների։

Շարդինյից, որին նա պետք է միանար Թիֆլիսում, լուրեր չունենալու պատճառով, Պուադեբարը ժամանակավորապես ծառայության էր մտնում Պարսկաստանում գտնվող գորակայանում ու Համարվում էր 36-րդ Հնդկական բրիգադի 2-րդ բաժնի (իմա՝ Հետախուզական բաժնի) պետ։ Այդ պաշտոնին նա մնաց մինչև պատերազմի ավարտը։ 30 մարդուց բաղկացած գորամիսին, որի կազմում էր նաև Պուադեբարը Հանձնարարվել էր Հասնել Թավրիզ եւ միանալ Նյումիայի Հայերին ու ասորիներին։ Սակայն գրկված լինելով օգնությունից եւ նյութատեխնիկական աջակցությունից, գորախումբը չի հասնում Թավրիզ եւ

<sup>1</sup> S.Afanasyan, L'Arménie, l'Azerbaïdjan et la Géorgie de l'indépendance à l'instauration du pouvoir soviétique /1917-1923/, Փարիզ, 1981թ.։

<sup>2</sup> F. Helloit, <L'ambulance française d'Urmia (1917-1918) ou le ressac de la Grande Guerre en Perse>, Studia Iranica, 1996, Հ. 25, մ. 1 էջ. 45-80։ Ուսումնասիրությունը նշանավորում է տարածաշրջանային քաղաքակրթությունը եւ դաշնակիցների պատասխանատվությունը մի ղՀասարակագրային բունություններին 1917-1918թթ.։

Հետևաբար, չի կարողանում օգնել Ուրմիայի 45.000 գաղթականներին (որոնցից 25.000-ը Վանի Հայերն էին):

1918թ. Հոկտեմբերի 30-ի Մուզրոսի զինազաղարից Հետո, Փրանսիան վավերացնում է Համաձայնագիր, որով թուրքական զորամիավորումները պետք է Հեռանային նաև Անդրկովկասից, իսկ գաշնակիցները գրավեին Բաքուն եւ Բաթումը: Այդ իսկ պատճառով, նույն օրը, վերականգնվելով և Հոմիկասի Փրանսիական ուսմական Առաքելությունը, որը հաջորդաբար ղեկավարվում է երեք նշանավոր մարդկանց՝ գնդապետ Շարդինյի, հրամատար Նոնանյուրի եւ գնդապետ Կորբելի կողմից: Դեկտեմբերի 20-ին վերագառնալով Թիֆլիս, Շարդինյին, որը միաժամանակ Անդրկովկասում եւ Գաղստանում կատարելու էր Փրանսիայի արտաքին գործերի նախարարության ներկայացուցչի պարտականությունները, իր հրամանները ստանում էր Փրանսիայի ռազմական նախարարությունից: Նա, Համադրժակցելով անգլիացիների հետ, պետք է ստիպեր թուրքերին եւ գերմանացիներին Հեռանալ Կովկասից, վարեր Ռուսաստանի նկատմամբ Հակառուչելիկան քաղաքականությունը եւ Կովկասում անգլիական նկրտումներից պաշտպաներ Փրանսիական շահերն:

«1916 թվականի Փրանս-անգլիական Համաձայնագրեր ճանաչեց Փրանսիայի գերիշխանությունը Փոքր Հայքի (Վերին Կլիվկես), Ալազի եւ Մամուրեթ-էլ Ազիզի վրայեթների հայաշատ շրջանների նկատմամբ: Որպեսզի զժվարին հաղթանակից Հետո Փրանսիան կարողանար հաջողությամբ գործեր Արեւելքում, անհրաժեշտ էր, որ հայկական այս միջավայրում նա բաց չթողնի երես աւ երես հայ ժողովրդին իր Համակրանքը հայտնելու առիթը»:

Փրանսիայի կառավարությունը նպատակ ուներ գնդապետ Շարդինյի միջոցով «Կովկասի սովյալ հայերին» բաժանել 500 հազար Փրանկ, որը նրանց հնարավորություն կտար 20 միլիոն ռուբլու վարկ ստանալ: Այդ վարդը, գեռուս, Փրանսիայի նախարարների խորհրդի որոշմամբ բացվել էր 1917 թվականի գեկտեմբերի 17-ին «Իրչեւիկների անկարգությունն ու գերմանացիների կողմից Ռուսաստանի գրավմանը դիմակայող Կովկասի ազգաբնակչությանը օգնելու համար»:

### Չմեղը Հայաստանում<sup>3</sup>

1918թ. նոյեմբերի 5-ին Պուազերաբը ժամանեց Բաքու, ուր նա վերստին հանդիպեց անգլիական օկուպացիոն գորամիավորման հրամանատար, գեներալ Թոմսոնին եւ գնդապետ Շարդինյին: Այստեղից, նա ժամանակավորապես գործուղվեց Հայկական բանակի հրամանատար գեներալ Նազարբեկովի մոտ: 1918 թվականի դեկտեմբերի 13-ին Երեւան հասնելու համար, Պուազերաբը պետք է նախ գնար Թիֆլիս. «Հարավային Կովկասի բարձրակետ Արարատը (ուր հասնում էին Պարսից շղթան ու երեք ռուսական, թուրքական եւ պարսկական սահմանները) տեսնելուց գատ, ես երկու տարվա ընթացքում ազատ ժամանակ կունենամ ուսում-նասիրելու Կովկասի իրադարձությունները: Պարտված թուրքիան չէր ցանկանում պարտված մնալ: ...Հենվելով իր երիտասարդ, կարգապահ եւ հայրենասեր սպաների վրա, նա դուրս եկավ գաշնակիցների դեմ եւ հենարան փնտրեց խորհրդային Ռուսաստանի մոտ»:<sup>4</sup> Իրավամբ, Պուազերաբը երեւանում բացերբաց ոխակի դիմեց: Նա առաջին եկրոպացիին էր, որը հայերին ցույց տվեց Փրանսիական սպայի իր հմտությունները Կովկասի ռազմավարական եւ քաղաքական հարցերում:

Ցուրտ ձմեռանը, չվախենալով ցրտից եւ համաճարակներից, արհամարհելով սննդի եւ ընուուցման բացակայությունը, հաղթահարելով խոչընդոտները, ուշադրություն դարձնելով հաղորդակցության միջոցների (գնացք, հեռադրատուն) հազվագեղություն կամ բացակայության վրա, Պուազերաբը 1918թ. դեկտեմբերի սկզբից ախտիվ գործունեություն է ծավալում, որն արտահայտվում էր Թիֆլիս - Ալեքսանդրապոլ - Կարս - Երեւան - Ղարաբաղիսա անընդմեջ տեղաշարժերով՝ 10 օր անցկացնելով վագոններում: ...Դա դեկտեմբերի 10-ից 29-ը ընկած ժամանակա-

հատվածն էր՝ Առաջին շիումներն անմոտանալի տպավորություններ թողեցին նրա վրա: Երեւանի կայարանում Հայաստանի կառավարության անունից նրան դիմավորում են եւ ներկայացնում գեներալ Նազարբեկովի զլիավորած զորամիավորմանը. «Այս լեռնականների սրտի խորքից հնչող ողբույնում ես զգում էի 1914, 1915, 1916 թվականների հին ռուսական բանակի ոգին, որը 1918 թվականին հայոց մարմնում գեռուս ի հեճուկս ամենի փորձում էր մարտնչել հանուն մեզ»:<sup>5</sup> Անորոշ սահմաններով (ՀՀ սահմանների չափը գեռուս չէր որոշվել) Հայաստանի Հանրապետությունը շատ փոքր է, մարդիկ շատ հուգիչ են, ունեն իրենց հավաքն ու հարգանքը, որը թե ռազմական, թե քաղաքացիական բնագավառներում ձեւավորվել է ռուսական դպրոցի ազդեցության ներքո: Սակայն միեւնույն ժամանակ նրանք ռուսացած են՝ գեներալներ Նազարբեկյան, Կորգանով (Ղորղանյան), (Հայաստանի Հանրապետության) ռազմական նախարար կամ Թիֆլիսի նախկին քաղաքապետ եւ Կովկասյան քաղաքների գաշնուխյան նախկին նախագահ Հախվերզով (Հախվերզյան), Ալեքսանդր Խատիսյան (Խատիսով կամ Հատիսով)՝ սկզբում (Հայաստանի Հանրապետության) արտաքին գործերի նախարար, ապա՝ 1919-1920 թվականներին՝ վարչապետ: Վերջինս, որին երկու պատերազմների ընթացքում Պուազերաբը հանդիպում էր Փարիզ կատարած իր յուրաքանչյուր այցի ժամանակ, նկարագրում է իրենց առաջին հանդիպումը.

«Ինձ հայտնեցին Փրանսիացի սպա Պուազերաբի մասին: Նա տեսակցություն էր խնդրում: Ասացի, որ ամիթպապես ներս թողնեն: Նա 40 տարեկան էր ու Փրանսիական համագրեստ էր կրում: Մեր հանդիպման ընթացքում պարզացեց, որ Պուազերաբը խոսում է հայերեն, քանի որ որպես միսիոններ (քարոզիչ) վեց տարի անցկացրել է Թուրքիայում: Այդ կապակցությամբ կարող եմ հետաքրքիր մանրամասներ հարդրել: Անցկացնելով մեկ օր Ալեքսանդրապոլում, Պուազերաբը հայերենով ուլույնի խոսք հղեց նրանց, ով պատիվ ուներ կայարանում նրան դիմավորելու: Հայերենին չտիրապետող (Հայկական) զորամասի հրամանատարությունը այն հասկանալի գարձնելու համար անհրաժեշտ եղավ նրա խոսքը թարգմանել ռուսերեն: Հետագայում Պուազերաբը դարձավ հայերի անկեղծ բարեկամը: Մեզ հետ կիսեց մեր բոլոր դառնություններն ու ուրախությունները»:

Սակայն, արձանագրենք, որ Պուազերաբն իր հաղորդագրություններում չի հիշատակում անկախ Հայաստանի ստեղծման գործում առաջնային դեր խաղացած այնպիսի հայ գործիչների, ինչպիսիք են Արամ Մանուկյանը կամ Հովհաննես Քաղապետունին: Միգուցե նրա համար, որ վերջիններս Հայաստանում իշխող՝ ՀՅԴ կուսակցության ղեկավարներ էին, որոնց պետական գործունեությունն առավել վճռական էր, քան նույն կուսակցության անդամ Խատիսյանին: Իրավիճակը, որը նա իր համար բացահայտում է Հայաստանում՝ կործանարար էր: Մինչեւ Երեւան ժամանելը, նա ականատես եղավ Հայաստանի եւ Վրաստանի միջև ծագած պատերազմին (1918 դեկտեմբեր - 1919 հունվար): Երկու կողմն էլ պահանջում էին Խորհրդային եւ Ախալքալաքի շրջանները: Վրացիները ճանապարհին կանգնեցրել էին Հայաստան օգնություն բերող գնացքը, որին երկու օր է սպասում էր լեռներով շրջապատված, Ագրբեջանի հետ Ղարաբաղին, Չանդեկոլրին եւ Նախիջևանին տիրանալու համար հակամարտության մեջ ներքաշված եւ մշտապես սովի վտանգի առկա կանգնած Հայաստանի բնակչությունը: Կովկասյան ազգությունների խճակարտում զժվարությունը բաժին էր ընկել միայն հայ ժողովրդին եւ

<sup>1</sup> MAE, Levant 1914-1929, Arménie, 3. fol. 32-66, 10.XII.1918 au 29.XII.1918.

<sup>2</sup> A. Poidebard, <Le rôle militaire des Arméniens sur le front du Caucase après la défection de l'armée russe (décembre 1917 à novembre 1918)>, Revue des études arméniennes, t. 1, 1920, էջ. 5-23: Պուազերաբը սրտանց հիանում էր, հեղափոխությունից Հետո ռուսական բանակի կուսից լքված, Կովկասյան ճակատում օսմանյան հարձակմանն ընդդիմացու հայկական ջակատների ինքնապաշտպանությունը: Սուրի պայմանագրի վերաբերյալ 1920 թվականից Փարիզի անսազրբերից մեկում հրատարակված հոգվածում Պուազերաբը ներկայացնում է քաղաքական նպատակները: Այս հարցի շուրջ տես. Ա.Ֆանասյան, նշվ. աշխ.: Ter Minassian, La République d'Arménie, նշվ. աշխ.: G. Korganoff, La participation des Arméniens à la guerre mondiale sur le front du Caucase (1914-1918), Paris, 1927.

<sup>3</sup> Ա.Խատիսյան, նշվ. աշխ., էջ 173: Ա.Խատիսյանը (1874-1945) Հայաստանի խորհրդայնացումից Հետո, արտասովից Փարիզ, որտեղ դարձավ Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության անդամ, ապա՝ նախագահ:

<sup>1</sup> H. de Courtivron, նշվ. աշխ., էջ 49:

<sup>2</sup> MAE, Levant 1914-1929, Arménie, 1. Fol. 117, 18.IX.1918.

<sup>3</sup> Հայաստանի Հանրապետության պատմության հատվածի համար տես. R. G. Hovannissian, The Republic of Armenia, 4 vol., Berkeley, Los Angeles et Londres, 1971-1996.

<sup>4</sup> A. Poidebard, Au carrefour..., նշվ. աշխ., էջ 126:

Հայաստանի Հանրապետությանը, որն անընդհատ Հակամարտությունների աղբյուր էր նորաստեղծ պետությունների միջև:

Պուադեբարն անմիջապես համարում է Հայերին, քանի որ ի տարբերություն Հարեանների, նրանք 1918թ. չէին դիմել գերտերությունների օգնությունը: Իրավամբ, վրացիներն ընդունել էին «Գերմանիայի առաջարկները», իսկ ազերիները՝ թուրքերին՝ ընդունում էին իրեն իրենց ազատարարների: Համաձայն Մուսրուսի գինադադարի, թուրքերը սկսեցին հեռանալ Անդրկովկասից: Գեներալ Շեվքի փաշայի ջոկատները, հեռանալով Ալեքսանդրապոլի շրջանից, իրենց հետ տանում էին նաև շրջանից թալանած գույքը: Միաժամանակ, գերեզին եւ իրենց հետ տարան 13-45 տարեկան տղամարդկանց: Ալեքսանդրապոլ-Կարս ճանապարհի ճակատային զինանոցը լքված էր: Թալանած գեներալ մահմեդական գյուղացիությունը բաժանելուց հետո, Շեվքի փաշան Կարսից հանգիստ հեռացավ Էրզրում: Տարածվող սովը եւ հետագա հուզումները կանխելու նպատակով Պուադեբարը ձգտում է դաշնակիցների միջոցով անհապաղ վերականգնել Ալեքսանդրապոլ-Յավրիզ երկաթգիծը եւ այնտեղ ուղարկել Կովկասում գտնվող դաշնակիցների միակ ուժի՝ անգլիական գլխավոր զորակայանի ներկայացուցչին:

Երեւանում նա իր համար բացահայտում է գաղթականների խնդրի խորությունը, որոնց բաժանում է երեք խմբի՝ տանկաչայերի, Կարսի Հայերի եւ կովկասաչայերի: Պուադեբարը մեջբերելով Հայաստանի գլխավոր սանիտարական տեսուչ Պապիրյանի գեղույցը, քստ որի, հայ ժողովուրդը՝ ենթերկվելով կոտորածների, համաճարակների ու սովի, փչրված է, խնդրում է ֆրանսիական Կարմիր խաչի օգնությունը: Նա իր ստորագրությունը հաստատում եւ երաշխավորում է նաև մատակարարման նախարարի գեղույցը: Թուրքական բանակի կողմից թալանված եւ աշխարհից կտրված Հայաստանում կար ընդամենը՝ 3 լոկոմոտիվ, 5 վագոն եւ ցիստերն, մինչդեռ տեղական բնակչության թիվը կազմում էր 800 000 մարդ, գաղթականներինը՝ 300 000 եւ զինված ուժերինը՝ 16 000: Հետագա ամիսների ընթացքում ափիկ քան 200 000 հոգի դառնալու են սովի եւ համաճարակների զոհը:

Վերադառնալով Սանահինից, ուր անգլիացի կապիտան Գրինի եւ Հայկական խորհրդարանի պատգամավորների հետ մեկնել էր մասնակցելու Վրաստանի հետ կնքվելիք գինադադարի բանակցություններին, Պուադեբարը վերոնշյալ տվյալների հիման վրա, անմիջապես տագնապալի մի գեղույցագիր է ուղարկում Բաբուն՝ գեներալ Թոմսոնին, խնդրելով նրա անմիջական միջամտությունը հայ-վրացական Հակամարտությունը կարգավորելու հարցում: «Վիճահարույց տարածքների նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետության իրավունքն անվիճարկելի է: Ես հետադուռել եմ Բաթումի եւ Կ.Պոլսի կոնֆերանսների բոլոր քննարկումները: Վիճահարույց Բորջալուի, Ախալքալաքի եւ Ղարաբաղի շրջանների բնակչությունը, (1917թ.) ուստական հեղափոխության ժամանակ, իրենց՝ իսկ վրացիների հավաստմամբ, մեծամասամբ, իսկ որոշ տարածքներում, ամբողջապես Հայկական է եղել»:

Դժվար է ասել, թե արդյո՞ք Եւրոպայի միջոցով Փարիզ ուղարկված Պուադեբարի գեղույցագրերը հաջի առնվել են Ֆրանսիական կառավարության կողմից որոշումներ կայացնելու ժամանակ: Սակայն այն պահին, երբ բացվում է Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսը, որպես նախազգուշացում հնչում է Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարի ելույթը: «Հայաստանը դարեր շարունակ գոյություն է ունեցել իրեն անկախ պետություն՝ յուրբանջյուր անգամ տարբեր սահմաններով: Նրա անցյալը կամաց-կամաց հանգեցրեց իր հողում տարբեր եւ մեկեւույն ժամանակ հակադիր էթնիկական տարրերի երեւան գալուս: Ինչպե՞ս այս պայմաններում, XX դարում կրկին կառուցել մեկ միասնական եւ ինքնուրույն Հայաստան: Հայաստանի առջև ծառայած բաժանված տարածքների եւ բնակչության խնդիրները լուծելու համար, ցանկալի կլինի ստեղծել գաշնային պետություն, պայմանով, որ նրա կազմակերպումը իր ձեռքը վերցնի եվրոպական մի գերտերություն»<sup>1</sup>:

<sup>1</sup> MAE, Levant 1914-1929, Arménie, 3. fol. 70-84. M.de Montbas, Գրառումներ Հայաստանի մասին:

Փարիզում, խաղաղության կոնֆերանսի բացման Հայտարարությունը լրացուցիչ հույսեր է արթնացնում Պոդոս Նուբար փաշայի՝ գլխավորած ու Շվեյցարիայի, ԱՄՆ-ի, Եգիպտոսի եւ Եթովպիայի Հայկական կոմիտեների կողմից պաշտպանության արժանացել Հայկական ազգային պատվիրակության մոտ, որը կամենում է ի ցույց դնել Հայերի, իրեն «պատերազմող» կողմ լինելու հանդեմաբը:

1916 թվականին Արեւելյան լեզոնում հայ կամավորներ ընդգրկելու հարցի շուրջ Պոդոս Նուբար փաշայի հետ բանակցող Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար Ստեֆան Պիշոնի ձայներանդ փոխվում է Հայերի կողմից Կլիվիլիան (որը Ֆրանսիայի վերահսկողության տակ էր եւ գաղթականների մեծ ներհոսք էր նկատվում) ետ պահանջելուց հետո: 1919 թվականի մարտին Տարիզի լիին Հասցեագրված հեռագրում նա հստակեցնում է.

«Ֆրանսիան ստանձնել է Հայերին թուրքական լծից ազատագրելու եւ լուսավոր ապագայի հասցնելու պարտավորություն: Նա հաճույքով աջակցում է կամավորներին թուրքիայի արեւելյան նահանգներում Հայկական պետություն ստեղծելու գործում, որը կմիանա Երեւանի Հայկական Հանրապետությանը եւ Օբսիտի կամրժով կապվելով Հունաստանի հետ էլք կուսնան դեպի Տրապիզոն: Ուստի, այս հարցի շուրջ Հայաստանաբնակ Հայերի կարծիքի արտահայտումը օգտակար կլինի, որպեսզի կասեցվեն այն հայ քաղաքական գործիչների տեղեկեցրող նրտումները, ովքեր պատվելով Հայկական պատվիրակության շուրջ, փորձում են նրան ներքաշել հակաթավալ Հայկական տերություն (որտեղ բացակայում են միայն Հայերը) պահանջատիրական խնդրի մեջ: Ազգային շահերից ելնելով, նրանց ուղղորդողները պետք է կասեցնեն վեհուխյան մոլուցքով տառադողներին»<sup>2</sup>: Թիֆլիսում Տարիզիյին, իր հերթին, շոշափում էր Փարիզ ուղեւորվող Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորած Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության մոտեցումը: «Հավաստում եմ, որ Հայկական կառավարությունից հրահանգ եմ ստացել Խաղաղության կոնֆերանսում պաշտպանել Հայաստանի (Միացյալ Ռուսահայաստանի եւ Տաճահայաստանի) անկախության սկզբունքը... Հայ ժողովրդի կրած տառապանքները, ընդհանուր գործի համար թափված արյունը նրան իրավունք են տալիս պահանջելու իր անկախությունը»<sup>3</sup>: Սակայն, պատերազմի ընթացքում Ռուսահայաստանը ավերվել էր, իսկ «Տաճահայաստանից մնացել էր միայն անուշը»<sup>4</sup>: Նրա վերականգնանցման համար անհրաժեշտ էր ժամանակ, միջոցներ եւ ազդարանություններ: Պատվիրակների ինձ հաղորդած խոսքերից պարզվեց, որ 500 հազար հայ գաղթականները կկարողանան այստեղ վերադառնալ մի քանի տարվա ընթացքում»<sup>5</sup>:

Ֆրանսիան եւ Հայ գաղթականների վերադարձը

Մի կողմ գնելով Կլիվիլիայի եւ Հայաստանի գաղթականների (որոնց մասին Պուադեբարը մշտապես հիշեցնում էր) խնդիրները կարգավորելու անհրաժեշտությունը, Տարիզիյին սպասում է հրահանգներին, որպեսզի օգտագործելով անպիտակ ուժերին, ստացն արյուն թափելու կազմակերպի «ռուսահայերի» պաշտպանությունն ու վերադարձը: Ինչ վերաբերում է իրենց բնակավայրերը տանձահայերի վերադարձին, ապա դա բավականին դժվար է:

Իսկապես, տարածաշրջանի անցուղարձեղներն քաղաքացիական Պոլ Լեպիսյերը<sup>4</sup> Տրապիզոնից հաղորդում է Կ.Պոլսում մշակված «Հայ-հունական պետության»

<sup>1</sup> Եգիպտոսի Հայ նախարարի որդի Պուոս Նուբար փաշան (1851-1930) եվրոպայում թուրքիայի Հայկական նահանգների բարեփոխումների խնդիրը պաշտպանելու նպատակով Կեւորք Ե կաթողիկոս կողմից 1912 թվականին նշանակվել է Հայկական ազգային պատվիրակության ղեկավար: Տե՛ս A. Beylerian, Les Grandes Puissances, l'Empire ottoman et les Arméniens dans les Archives françaises (1914-1918). Recueil de documents, Paris, 1983.

<sup>2</sup> MAE, Levant 1914-1929, Arménie, 4. fol. 4. Խոսքը Հայերի կողմից Կլիվիլիան վերադարձնելու պահանջներով Փարիզում Ֆրանսիայի գեմ կազմակերպված ցույցերի մասին է:

<sup>3</sup> MAE, Levant 1914-1929, Arménie, 3. fol. 32-66, 10.XII.1918 au 29.XII.1918.

<sup>4</sup> Ֆրանսիացի ղեկանապետ Պոլ Լեպիսյերն (1884-1954), որը տարբեր պաշտոններ էր զբաղեցրել, իր լավ աշխատանքի համար արժանացել է Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարության բարձր գնահատականին: Գործուղվելով Տրապիզոն իբրեւ Կ.Պոլսի

նախագծի դեմ տեղերում կազմակերպված ելույթների և «մեծամասնության համար սեփական ճակատագիրը տնօրինելու իրավունք» պահանջող թուրքերի «ազգային պաշտպանության կոմիտեների» ստեղծման մասին: Խուս-թուրքական սահմանում և արևելյան վիլայեթներում խաղաղության վերահաստատման համար Պ.Լեպոյսյերը խորհուրդ է տալիս «ամրապնդել Կովկասի մեր (Ֆրանսիական) ռազմական առաքելությունը, որին Տաճկահայաստանը գրավելու ակնկալությամբ հնարավոր կլինի Հանձնարարել ներկայումս ամբողջությամբ կազմալուծված և ռազմական արժեք չենթկայացնող Հայոց բանակի վերակառուցումը»: Նա խորհուրդ է տալիս Տրապիզոն ուղարկել Փրանսիացի սպաների, որոնք կկարողանան հասնել Ալազ, Խարբերդ, Էրզրում, Բիթլիս, վերակազմակերպել ոստիկանությունը, գինեթափել թուրք բնակչությանը և «Հայ գաղթականների վերաբնակեցնել իրենց բնակավայրերում»<sup>1</sup>:

1919 թվականի մարտի 6-ին, Պուադեբարը Երևանում ստացավ Հովաստապարե, Համաձայն որոնց, Հայաստանի կառավարությունը՝ երկրի անվտանգության պահպանման հարցում (Հայկական բանակի կազմակերպում և նրանց՝ սպառազինությունների մատակարարում)՝ Փրանսիայի աջակցությունը Հայցելու նպատակով, Երևանում ֆրանսիական ռազմական առաքելության ներկայացուցիչ կապիտան Պուադեբարին, իրեն միջոցով, օժանդակել լիազորություններով»:

Նույն օրը Եսթրոնի թիֆլիսից Փրանսիայի արտգործնախարարություն 2-րդ բյուրոյին է ուղարկում Պուադեբարի կողմից իրեն փոխանցված և Փրանսիական կառավարությունն ուղղված նամակ-հավաստագրերն ու բազմաթիվ այլ փաստաթղթեր:

Հայաստանը Փրանսիայից ակնկալում էր պաշտպանություն համար նախատեսված խիստ անհրաժեշտ ռազմական տեխնիկա (ինքնաթիռներ, բանակ և ինժեներական գործերի համար անհրաժեշտ մեքենաներ և այլն): Եսթրոնի կողմնակից էր այս խնդրանքին: Միևնույն ժամանակ անհրաժեշտ էր, որպեսզի գերտերությունները մեկ միասնական վստահված ներկայացուցիչ ունենան Հարավային Կովկասում և Հայաստանում. «Քանի որ ես (Եսթրոնի) խաբուսված եմ համարում բոլոր կոնվենցիաները, որոնք ֆրանսիական ազդեցություն տակ կդնեն ամբողջ Հայկական վիլայեթները (Թուրքահայաստանը), իսկ անպիսկան ազդեցության տակ կթողնեն Հարավային Կովկասի հարուստ գաշտերը»:

Պուադեբարը Փրանսիական կառավարությանը փոխանցում է նաև Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարի գրությունը, որը բազկացած էր մի շարք խնդրանքներից՝ Հայկական տարածքներից շուտափույթ Հեռացնել թուրքական սպաներին ու գինեթափելի և գինեթափելի Ախալքալաքը, Ախալցխեն, Կարսը, Արդահանը, Նախիջևանը, Էրզրումը, Երզնիշանը, Բիթլիսը, Վանը ասպատակող թուրքական սպաների կողմից ղեկավարվող հրոսակախմբերը, վերականգնել Հայաստանն արտաքին աշխարհին կապող հաղորդակցության ճանապարհները և Փրանսիական սպաների աջակցությունը ստեղծել բանակ, Հայ գաղթականներին վերադարձնել իրենց բնակավայրերը՝ ապահովելով նրանց սնունդը, բնակարանների վերականգնումն ու սանիտարական ծառայությունը: Փարիզի հաստատության կոնֆերանսի նախագահ և Փրանսիայի ռազմական նախարար Կլեմանսոյի պատասխանը հստակ էր. «Հայաստանում ռազմական ներկայացուցչության պաշտոնը պետք է հանձնվի այն տերությունը, որը ինչպես կարողանա կոնֆերանսում կատանա Հայաստանի մանդատը: Եթե այդ մանդատը չարվի Փրանսիային, ապա անիմաստ է ընթացք տալ այս խնդրանքին»:

գլխավոր կոմիտար (1918թ. դեկտեմբեր) ու միամասնակ ստանձնելով Տրապիզոնի Հյուպատոսի պաշտոնը (1919թ. հունվար), նա քեմալական և բոլշևիկյան շարժումների փայտուն ուսումնասիրողներից էր: 1921թ. նոյեմբերի 24-ին նա օգնել է Կիլիկիայի ֆրանսիական առաքելությանը: 1924թ. Վեյգանգը նրան նշանակել է Բելյուսթի գլխավոր կոմիտարիատի գլխավոր քարտուղար:

<sup>1</sup> MAE, Levant 1914-1929, Arménie, 4. fol. 235-236, 12.IV.1919.

<sup>2</sup> MAE, Levant 1914-1929, Arménie, 4. fol. 241. Կնքված և ստորագրված է 3 նախարարի կողմից՝ Ս. Տիգրանյան, Հախիբբեկով, Ա.Խաթիսյան:

<sup>3</sup> MAE, Levant 1914-1929, Arménie, 4. fol. 240, 13.IV.1919.

Մերժումը չհուսահատեցրեց ոչ Պուադեբարին, ոչ էլ Եսթրոնիին: Երկուսն էլ ոգևորված էին Հայկական Հարցի լուծմանը մասնակցելու փաստով: Նրանք համոզված էին, որ Հայ գաղթականների «վերադարձի իրավունքը» պետք է կիրառվի, սակայն եւ՝ մեկը եւ՝ մյուսը գուրգ էին գործելու միջոցներից և վշտացած՝ անդրուձեռն զգացումից: Ապրիլին, Հայաստանի վիճակի և անհրաժեշտ աջակցությունների վերաբերյալ Եսթրոնիին ուղարկված Պուադեբարի գեկուցարները գառնում են ամբիջի ու ամբիջի թախանձարին: Դա ուներ իր պատճառը: Այդպեսանց, ուր հազարավոր գաղթականներ էին խմբված, արդեն 20 օր է հայահառույթ և ալյուր չէր ստացել. «Մինչդեռ ես ամերիկյան օդուժության կոմիտեի համար իմ գնացքով բերել էի 11 վագոն ալյուր»: Իսկ երեւանում, ուր իրազրույթները միշտ առավել ծանր էր, ինչպե՞ս էին կարողանում կերպարել բնակչությանը: Եվ այսպես երկու տարի շարունակ: Փոխարենը, Ղարաբաղի Կարսի մարզում մեծ հարգանք էր վայելում մահաբեկական բնակչության մոտ. «Հայերի վարչակարգն ու բանակը նույնպես լավ էին բնորոշվում Կարսի մահաբեկական բնակչության կողմից: Տարագիրներից բեռնակառ Այբքանյանից առաջին գնացքները առանց գովարտությունների հասել էին Կարս: Ապաստում ենք գյուղերում նրանց բնակեցման հետ կապված մանրամասն տեղեկությունները»:

Պուադեբարը նշում է նաև, որ անգլիական զորակայանը Կարսում առգրավել է թուրքերի կողմից ուսուների գինանոցից վերցրած գները: ՀՀ կառավարությանը հանձնելու փոխարեն, արդեն Թիֆլիս է ուղարկվել 65 հրատեժ, վեց վագոն արկ և մի քանի միլիոն փամփուշտ, որի պատճառով, Հայերը զրկել են վերաբնակվող գաղթականներին պաշտպանելու համար խիստ անհրաժեշտ գներից և գինեթափելից: Միևնույն ժամանակ, 1919թ. ապրիլի 21-22-ը, գեներալ Բիչը եկել էր խորհրդակցելու Երևանի կառավարության հետ Հայաստանի սպառա սահմանների և «Հայ տարագիրների՝ ղեկի Հայաստան վերադարձի» տեխնիկական հարցերի շուրջ: Բիչը դեմ էր Պոդոս Նուբար փաշայի՝ Մեծ Հայաստանի ծրագրին: Եւ կողմ Հայաստանի Հանրապետության հետ Հայաստանի ապագա սահմանների և «Հայ տարագիրների՝ ղեկի Հայաստան վերադարձի» տեխնիկական հարցերի շուրջ: Բիչը դեմ էր Պոդոս Նուբար փաշայի՝ Մեծ Հայաստանի ծրագրին: Եւ կողմ Հայաստանի Հանրապետության հետ Հայաստանի ապագա սահմանների և «Հայ տարագիրների՝ ղեկի Հայաստան վերադարձի» տեխնիկական հարցերի շուրջ: Բիչը դեմ էր Պոդոս Նուբար փաշայի՝ Մեծ Հայաստանի ծրագրին: 10 000 Հայ գինեթափող կողքին անհրաժեշտ է ունենալ 5 000 անգլիացի զինվոր: Անգլիական կամ գաղտնիների զորամիավորումները նշանակում էր պարտադիր է, քանի որ Հայկական բանակը գուրկ էր գեներալ, գինեթափելից, հագուստից, կոշիկից և չունի անհրաժեշտ միջոցներ միայնակ գործելու համար. «Հայկական զորամիավորի կողմից տարագիրների ուղեկցումը նշանակում է անխուսափելիորեն նրանց գառապարտել ջարդի»: Չնայած, անգլիական զորքերի Հայաստանից հեռանալու մասին գեներալ Միլնի Հայտարարությանը, բրիտանական գլխավոր զորակայանի և Նախիջևանի տարագիրների ուղեկցումը նշանակում էր անխուսափելիորեն նրանց գառապարտել ջարդի»: Այնպես, անգլիական զորքերի Հայաստանից հեռանալու մասին գեներալ Միլնի Հայտարարությանը, բրիտանական գլխավոր զորակայանի և Նախիջևանի տարագիրների ուղեկցումը նշանակում էր անխուսափելիորեն նրանց գառապարտել ջարդի»: Այնպես է մնում թաթարական բնակչության զիրքորոշումը: Անգլիացի գնդապետ Տեմպերլի կարծիքով, նրանց դիմադրությունը կասկածի վեր էր, սակայն Հայ գեկավարների՝ Դուլի, Նազարբեկովի, Խատիսովի կարծիքներով, այդ պարագայում պատասխանատուները կընկներ անգլիական զորքերի վրա:

Պուադեբարը Եսթրոնիին ուղարկած գեկուցագրերում, անդրադառնում է նաև թուրքական ընդդիմություն (Մ.Քեմալի կողմնակիցների) վերելքին, թուրքերի և բոլշևիկների միջև ընթացող գաղտնի բանակցություններին և Հայ գաղթականների կողմից կազմակերպված կամ անկանոն կերպով իրենց բնակավայր

<sup>1</sup> Դրո /Դ.Կասյան, 1884-1956թթ./ ՀՅԴ ակնավոր ֆիգուրի: Նա գեկավարում էր թուրքերի դեմ Բաշ-Ապարանի ճակատամարտը /1918թ. մայիսի վերջ/: 1920թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին եղել է ռազմական նախարար:

րերը վերադառնալու փորձերին: Իրավիճակը լարված էր նաև անգլիական զինվորականների վերահսկողության տակ գտնվող Բաթումում: Այստեղ կարելի էր Հանդիսիլ Բիչերակովի կազմակերպչի, հազարավոր հայ գաղթականների, ինչպես նաև ուսանողի, աշուրների և վրացիների աջակցությունը վայելող բուլղարացիների: Լազիստանում՝ օգտագործելով բանակը և Ախալքալաքի ու Նախիջևանի կապը, իթիթի հարակալների կողմից Կ.Պոլսի կառավարությունը և բաշակիքների դեմ ընդդիմադիր շարժում էր կազմակերպվել: Տրապիզոնի վրլայիթում Միություն և Առաջըլիթություն կրճատեմ մեծամասնություն էր, սակայն Իթիթիլյաթ (իբերալ համաձայնություն) կուսակցությունը Կ.Պոլսի էր ուղարկել երկու պատվիրակի, տեղեկացնելու, որ Տրապիզոնը ոչ չուսանական, ոչ էլ հայկական չի գտնու: Թուրքերը թշնամաբար են տրամադրված Վիլսոնի և «մեկ ազգային դրոշի ներքո աճող բուլղարիկյան շարժման» դեմ: Թուրք բնտանիքներում կարելի էր գտնել բազմաթիվ հայ երեխաների (համառ աղջիկների), և եթե 100 հայ մեկ ամսում վերադառնել էին Տրապիզոն և վերաբնակվել իրենց տներում, ապա սարերում վիճակի անկարգության էր: Մի քանի տասնյակ հայ բնտանիքներ վերադարձել են՝ Բերազուռ, Սասուն, Ջնդուլյակ: Կ.Պոլսում, ուր հայերը դիմում էին որպես ֆրանսիացիների, անգլիացիների և իտալացիների գաշնակիցներ, նրանք թիվն ավելանում էր: Կիրիլիան ևս իր մասնաբաժինն ուներ այս գործընթացում՝ այժիբ քան 100 000 հայ վերադարձել էին ֆրանսիական ուժերի հովանու տակ: Այսինքն, գաղթականների վերադարձը հնարավոր էր միայն դեպի Թուրքիայի ծովափնյա շրջանները և բացարձակապես անհնար դեպի հայկական տարածքների խորք՝ էրզրում կամ Մուշ<sup>1</sup>:

Ֆրանսիական պարտավորությունների դադարմանն ընդառաջ Փարիզում, Տարգիսիի հետադրերը (գեկուցադրերը) սպառնալից արդյունքը չեն ունենում և Կովկասի ֆրանսիական Առաջըլիթությունը չի ուժեղացվում: Ընդհակառակը, ինչպես ինքն է տեղեկացնում, իր գերը, դժբախտաբար, միայն «տեղեկություններ հաղորդելն է»: Պուազերարը ներկա էր գեներալ Միլիի և ինտերսոլի 1919թ. ապրիլի 30-ին երեւանում կայացած հանդիպմանը: Քննարկվել էին Հայաստանի կարգերի և սահմաններին առնչվող, անգլիացիների կողից Դարբազը արբերը նշանակելու և տաճկահայերի՝ իրենց բնակավայրերը վերադառնալու հարցերը: Միլիը հայտարարում է, որ բացառությունը գրեթե դադարով նախատեսված ռազմավարական կետերի, Թուրքիա այլ գործեր չեն ուղարկվի: Այնուամենայնիվ, Պուազերարը, Տարգիսիի խնդրանքով, նրան նախազգուշացնում է, որ գաղթականների վերադարձը ուսուսական նախնի կայսրության սահմանամերձ շրջանները պետք է կատարվի նախանշված երթուղիներով: Ավարտելով այդ հանդիպման նկարագրությունը, նա ավելացնում է. «Անչափ ուրախ եմ հանդիպելու անգլիացի գեներալի, որը գիտակցում է առ գաշնակիցները տաժած հայերի սերը: Ոչ ոք նրանց այսքան արագ չէր ճանաչել: Ես այդ մասին ասացի նրան և նա հավատաց իմ անկեղծությանը: Բայց ինչպես լուր, երբ քո առջև տեսնում ես հազարավոր խեղճ մարդկանց մահը: Քանիսը գեո կմեռնեն, մինչև ևս, պարզ կգառնա այս, իսկապես ուշացած, ճշմարտությունը: Այժմ ամեն գնով անհրաժեշտ է խանդարել Հայաստանից անգլիական զորքերի հեռանալուն: Մենք կատարվածի վկաներն ենք... Մարդկային կյանքը անձնական շահից գերազանցելի է և մեր անկեղծությունը կարու է հազարավոր մարդկանց կյանք փրկել»:

Սակայն անկեղծությունը բավարար չէ ևս դրանով չես փոխարինի Կովկասում բացակայող ֆրանսիական քաղաքականությունը, որտեղ ֆրանսիացիների և անգլիացիների հարաբերությունները մտել են «բարեկամական տարածայնությունների» փուլ: Մայիսի 20-ին Պուազերարը հեռագրում է, որ անգլիական հրամանատարությունը թուլ է տվել Այազի կազմավորի գաղթականների վերադարձը, սակայն առանց ուղեկցություն՝ կցելով ընդամենը մեկ սպա: Թիֆլիսում Տարգիսիի վրդովում է. «Եթե վերաբնակեցումը իրականացվում է այս պայմաններով, ապա բազմաթիվ եմ ցավալի միջադեպերն անխուսափելի են:

<sup>1</sup> MAE, Levant 1914-1929, Arménie, 4. Fol. 22-26, 332-337.  
<sup>2</sup> MAE, Levant 1914-1929, Arménie, 5. fol. 23-27, 7. V. 1919.

Մյուս կողմից, Կարսի անգլիական զորքերի նահանջը վաղամամ է, ինչի վրա ես բազմիցս, սակայն ապարդյուն, հրավիրել եմ անգլիական հրամանատարության ուշադրությունը... Որպես հետեւանք կփոխվի քուրդ և թուրք բնակչության վերաբերմունքը»:

Հայ գաղթականները շարունակում էին վերադառնալ Կարս, սակայն սննդի պակասը հարկադրում է նրանց վերադառնալ Ալեքսանդրապոլ, որտեղ ժամանակավոր ճամբար էր մոտ 60 000 մարդ: Անգլիացի գեներալ Դեվիի հետ ինտերսոլը գնաց Ջուզա (Ջուլֆա), որպեսզի պաշտոնապես ընդունի Նախիջևանը: Արտաբուսու բարյացկամությունը ցուցաբերելով թաթարական խաների և մահմեդական խորհրդի նկատմամբ, նա կոչ է անում գինյել կենթարկվի թաթար և աշակցել Ռուսաստանից հայ գաղթականների վերադարձին: Լավատեսությունը չէին կիսում հայ գեներալականները, որոնք կանխատեսում էին որ անգլիական զորքերի հեռանալուց հետո երեւան-Նախիջևան հատվածը գրոհի կենթարկվի թաթար հրոսակների կողմից: Հայկական ուժերի գորացման համար Դրոն կոչով դիմում է ուսուսական բանակում ծառայած մարդկանց, սակայն վերջիններս գենը և սպասակցիություն չունենին<sup>2</sup>:

Ապրիլի 28-ին երեւան ժամանած Հայնցը՝ Հուլիերի դիվանորած ARA-ի (ամերիկյան օգնության վարչություն) ներկայացուցիչը, առաջարկում է ինտերսոլին հասակցելի Փարիզում Պոդոս Նուբար Փաշայի և Ա.Ա.Հարոնյանի կողմից ստորագրված նախագիծը: Հայնցն առաջարկում է 3-ամսվա բնթացքում Հայաստանը մտակարարել ցածր գներով այլուրով՝ ամսական 400 000-ական փութ: Նա նաև առաջարկում է վճարման արտոնյալ ժամկետներ (Ոստիսոլը խնդրում է 4 տարի) և պայմաններ<sup>3</sup>: Հայաստանը մարդասիրական օգնությունը մատակարարելու հարցում, ամերիկացիները անգերազանցելի էին: Մայիսից սկսած, նրանք այլուրի բեռներ էին ստանում Հայաստանի համար: 1919թ. վերջին, սովը հաղթահարվել էր, և պետական հաստատությունները սկսել էին գործել:

Անդրանիկ. ըմբոսի դիմանկարը

Այդ նույն ժամանակ, հայ հերոսներից ամենաժողովրդականը՝ գեներալ Անդրանիկը՝ եկել էր երեւան: Պուազերարի համար սա հնարավորություն էր մտորկից ճանաչելու մի մարդու, որի խիզախությունը նա հիանում էր հեռվից, թեև վերջինիս թավրիցի արշավանքը ձախողվել էր<sup>4</sup>: Անդրանիկի, իբրև «անասանելի բնավորության» տեր մարդու՝ ճիշտ բնույթագրումը ցույց է տալիս, որ նրան խորթ է գրասենյակային աշխատանքը: Խոռոված ՀՅԴ կուսակցությունից, հրաժարվելով ճանաչել «թուրքերի ձեռքով ստեղծված Հայաստանը», Անդրանիկը՝ թավրիցի ասորիներից և տաճկահայերից կազմված իր ջոկատները ցրելուց և իր գեները Կաթողիկոսին հանձնելուց հետո, ապրիլի 27-ին անգլիացի գնդապետ Գիբբոնի ուղեկցությամբ թողնում է էջմիածինը: Անդրանիկին Կովկասից հեռացնելու անգլիական հրամանատարության որոշումն, ընդհանուր առմամբ, հավանություն էր արժանացել... Կառավարությունն ու հրամանատարությունը, ներառյալ Դրոն, միասնական էին նրա ջոկատները ցրելու և երեւանի շրջակայքում գեոեւս գործող ոչ պետական (ոչ կանոնավոր) զորամիավորումը գինթափելու իրենց պահանջում: Այդ ամենը արվում էր ի օգուտ կազմակերպված և կարգապահ

<sup>1</sup> Նույն տեղում, 177, 20.V.1919:  
<sup>2</sup> Նույն տեղում, 178-179, 17.V.1919:  
<sup>3</sup> Նույն տեղում, 217:  
<sup>4</sup> Անդրանիկ Օղանյան (1866-1927), ծնվել է Եաբին Գարահիսարում: Ֆիզայի և ակտիվ գաշնակցական (ՀՅԴ): 1904թ. դիվանորում է Սասունի պատամարտությունը: Հակառակ իր կուսակցության կարծիքի, նա բուլղարացիների կողքին մարտնչում է թուրքերի դեմ (1912թ.), ապա դիվանորում է հայ կամավորների ջոկատները Կովկասում (1915թ.): Մինչև գեներալ գառնալը, գլխավորել է ուսանելի հասուակ դիվիզիոնը (1917թ.): Բազմաթիվ զենաթաճիկից հետո, նա հավաքում է Ուրմիայի 20 000 գաղթական քրիստոնյաների, որոնց հետ մարտնչելով հասնում է մինչև Ջնդուլյակ: Դարբազի վերահսկողությունը ստանձնած անգլիացիների կողմից ձերբակալվելով, նա որոշում է լքել Անդրեպոլը և գնալ Արևմուտք:

<sup>5</sup> MAE, Levant 1918-1929, Arménie, 5. fol. 218-219.

բանակի, որն ի վիճակի կլինի «վերադարձնել Հայ գաղթականներին իրենց բնակավայրերը»: Խորհուրդ տալով շնորհակալությամբ բանակում ընդգրկել Անդրանիկի առակն ազգային սպաների ու մի քանի հարյուր զինվորների եւ չմոռանալով իր գործառնությունների հետ կապված պարտականությունները, Պուադեբարը ազատություն է տալիս իր զգացմունքներին.

«Շատ էր ցանկանում անձամբ նրա հետ ծանոթանալ... Անդրանիկն անհաստակն գրավիչ է, ինչպես այս հերոսական շրջանի բոլոր առաջնորդները, ովքեր ջոկատներ էին կազմավորում ջարդարար թուրքերից անօգնական հայերին պաշտպանելու համար: Նրա լեզուն կոպիտ է եւ շիտակ, սակայն նրա աչքերը, որոնցով նա գրավում է մարդկանց իր գաղափարներով, շատ խորամանկ են: Իր թշնամիների կարծիքով, նա երբեք մանրամոլոր, անաղնիվ բալլեր չի կատարել: Այսպիսի թափառական կյանքից հետո, հաջողություն բարձունքներին հասնելու փոխարեն, նա մնացել էր աղքատ, բայց հենց այդ հանգամանքն էր, որ նրան լավագույն դոկտոր էր արժանացնում: Մահճեղականներին ջարդելու հարցում, նա Կաթողիկոսի ներկայացուցչի առջև իր կոչումն է հայտարարում հավասարբար. «Ես երբեք չեմ կոտորել անմեղներին, միայնակներին, ես պատժել եմ միայն մեղավորներին»: Կարծում եմ, որ այդ ջոկատների կողմից կատարած ջարդերը ուռճացվում էին: Նա Աստված էր իր զինվորների եւ հաղաբալոր այն մարդկանց համար, որոնց փրկել էր: Վերջին ժամանակներս, նա էր, որ ցորեն էր մատակարարում Ջանդեղուր եկած Հայ գաղթականներին: Նա գիտակցում էր, որ իր մոտ Բուզղարիս եկած մարդիկ իր սովամահ եղող եւ հուսախաբված ժողովուրդն է, որոնց նա չի կարողանում օգնել: Անհրաժեշտ է լսել այդ թշվառ Հայ գաղթականների դրուշագատումները, որպեսզի հասկանանք այն մեծ գաղափարը, որ կար այս մարդու մեջ: Հակառակ իր բարեկամների կարծիքի, Անդրանիկը ի վիճակի է 100 մարդուց բաղկացած ջոկատով խիզախորեն մարտնչել ոչ փոքրաթիվ կանոնավոր բանակի դեմ: Նա կազմակերպություն ստեղծելու որեւէ մտադրություն չի ունեցել եւ ի վիճակի է եղել ղեկավարել մեծ զորամիավորումներ: Խնթթություն կլինի նրան հանձնարարել դիվիզիոնի ղեկավարումը: Նա որեւէ մեկի չի եմթարկվի եւ չի կարող վերադառնա ունենալ: Չնայած բոլոր բանակցություններին, որ մայրը Գիրբունը եւ Կաթողիկոսը ունեցել էին նրա հետ, նա չի ճանաչել Երեւանի ներկայիս կառավարությունը...

Դրոյի գորբերը խուճապի մեջ են եւ Անդրանիկը մենակ պետք է լուծի գաղթականների խնդիրը: Ի դեպ Անդրանիկն այժմ շատ ծեր է եւ ի վիճակի չէ այն իրականացնել: Ես անչափ երջանիկ էի անձամբ ուսումնասիրելու այս մարդուն, որի մասին այդպես խոսում էին տարբեր զգացումներով: Նախորդ մի քանի դիտարկումներս կարծում եմ հասկանալի են դարձնում, թե ինչ էին ստում Անդրանիկի մասին:

Անձամբ ես հանուրով մի քանի ժամ անցկացրեցի Էջմիածնում, մոտիկից շփվելով նրա հետ, երբ նա պատրաստվում էր ազատ արձակել իր զինվորներին: Մեզ համար, ովքեր ապրում են՝ արդեն հինգ տարի է այս անվերջանալի տառապանքները կրող եւ հակառակ այդ ամենին կրկին ապրել ցանկացող, անասնաման համարելություն ցուցաբերող Հայ ժողովրդի կողքին, Անդրանիկի նման մարդիկ շատ սիրելի են: Եվ մենք ասում ենք, որ չնայած ամեն ինչին, մենք նրանցով հիանում ենք: Դյուրին է պարսպել անկարգությունը: Իժմվար է վատ հաղված, վատ զինված, վատ սնված զինվորներով, մշտապես սպառելով արտաքին օգնությունը, տարիներ շարունակ պաշտպանել Հայրենակիցներին: Հետաքրքիր կլինի ունենալ այս ջոկատի հրամանատարի մասին թուրք հրամանատարների կարծիքը, որոնք ուզում են չափվել նրա հետ: Կարծում եմ, որ որոշ թուրքական դիվիզիաներ վատ հիշողություններ ունեն Անդրանիկից:

Բոլոր երեւելուս, ես կարող եմ միայն դրական արտահայտվել այս առաջնորդի եւ նրա խմբի առնչությամբ Կոփկասում անգլիական զլխավոր զորակայանի ընդունած որոշման եւ այն ի կատար ածելու ձեւերի մասին»:

#### Անգլիացիների նահանջը

Փաղթականների վերաբնակեցման խնդրից զատ, Եւրոպայի կողմից Փարիզ ուղարկված անվերջանալի հեռագրերի (որոնք խթանվում էին Պուադեբարի գեկուցագրերով) մյուս հիմնադատաճար Հայկական բանակին ուղարկված տեխնի-

կայի տրամադրումն էր: 1919թ. հունիսին, երբ Դարարդում իրադրությունը կարուկ ծանրացել էր, անգլիական հրամանատարությունը բավարարվում էր Հայկական բանակին լծվածներ վաճառելով: Ունենալով Լեբեյի 40 մլն. փամփուշտ, սակայն չունենալով այդ մոդելի հրագեն, նրանք (մեա՝ Հայերը) խնդրում են Ֆրանսիային իրենց համար գնել Լեբեյի 10 000 հրագեն. «Ճանապարհի հարցն ինձ թվում է չի կարող որեւէ դեր խաղալ այս հարցում», - ավելացնում է Շարիդյանը:

Փարիզը նույնպես տեղակայվել էր Երեւանում ընդունված քաղաքական նախաձեռնություններով: Նշանակվելով վարչապետի ժամանակավոր պաշտոնակատար, Խառիսյանը հաստատել էր տաճկահայ 12 պատգամավորի նշանակումը, կոչ անելով վերջիններին նիստեր գումարել Երեւանի խորհրդարանում: 1919թ. մայիսի 28-ին՝ անկախության առաջին տարեդարձի առիթով, նա ընդունում է նոր պատգամավորներին եւ հաստատում Միացյալ Հայաստանի փաստաթուղթը, որը Հայաստանում է Ռուսահայաստանի եւ Տաճկահայաստանի միավորումը: Այդ փաստաթուղթը խոր ճգնաժամ է առաջացնում ՀԽԻ-ի կողմից կրեմլիցիներին եւ Պոզոս Կուրբար փաշայի բարեկամների միջև: Իսկապես, միասնական Հայաստանի հռչակումը խանդարում է Կիլիկիայի ապագա կարգավիճակի շուրջ բանակցություններին, որ նա վարում էր Փարիզում:

Պուադեբարի՝ մայիս ամսվա գաղտնի գեկուցագրերի շարքը պատկերում է Հայաստանում ստեղծված ճգնաժամային իրավիճակը: Արեքսանդրապոլում հաց չկար, իսկ տաքանալու նպատակով գաղթականները քանդում էին քաղաքի տները եւ օգտագործում դրանց փայտերը: Ինչ վերաբերում է Կարսին, ապա Կարսից արտագաղթած Հայերը, շատ վատ ճանապարհներով, շարունակում էին վերադառնալ այնտեղ (Թաթուս-Արքահան-Կարս ճանապարհը վերահսկվում էր անգլիացիների կողմից), իսկ վերադարձը Նախիջևան՝ կասեցվել էր գեներալ Թոմսոնի հրամանով: Խառիսյանի եւ անգլիական բարձր հրամանատարության, գեներալներ Թոմսոնի, Բիդլի ու Բրուեզի միջև մայիսի 9-ին թիֆլիսում կայացած հանդիպումն ամբողջ խորությունը բացահայտեց կատարված սխալները: Թոմսոնը ուզում էր Դարարազը զիջել Հայերին: Խառիսյանը հրաժարվում է եւ կրկին կենտրոնանում Նախիջևանի վրա: Ինչ վերաբերում է տաճկահայերի Արաշխուս վերադառնալուն, Թոմսոնը հայտնում է, որ «անգլիական զորքերը չեն կարու անցնել թուրքական սահմանը, ուստի գաղթականները մենակ կլինեն»: Պուադեբարը կարծում է, որ Խառիսյանը չէր գզուշանում թաթարներից, եւ ավելացնում է. «Թաթարը կարող է բարեհամբուրը հյուրընկալել, սակայն, հաջող օրը սպանել»: Ահա թե ինչու, անհրաժեշտ էր ամրապնդել Հայկական բանակը եւ վերադառնալ տալ այս հարցի վերաբերյալ խնդրագրերը հղել Ֆրանսիային: Նա նաև նշում է, որ «Հայերի ժամանումը Նախիջևան եւ Կարս, հակառակ արտահույս է առաջացնում Կարսի եւ Նախիջևանի թաթարների մոտ, որոնք ցանկանում են վերադառնալ Երեւան եւ նրա շրջակայքը: Սակայն, ներկայումս, թաթարական նախկին գյուղերը մեծածառասամբ զբաղեցված են տաճկահայ գաղթականների կողմից: Որտեղից էլ առաջանում է այս գաղթականների շտապ վերադառնալու խնդիրը: Անդրորը կվերականգնվի միայն, երբ յուրաքանչյուրը մոտ կլինի իր նախկին բնակավայրին»:

Անգլիական զորքերի հեռանալու եւ Հայկական զորքերի անտարբերություն պատճառով, Եւրոպա-Նախիջևանի շրջանի թաթարական ընդվզումներն ամռան ընթացքում վերածվեցին զինված ապստամբության: Մտահոգված Պուադեբարը բույս առ բույս նկարագրում է Դրոյի եւ թաթարական զորքերի միջև հուլիսի 12-ին Բուշուբ-Կեփում տեղի ունեցած դաժան ընդհարումը: Կային «շատ սպանված եւ վերավոր Հայեր: Այս կորուստները թուրք սպաների կողմից ղեկավարվող թաթարական հրանոթներից էին»: Նա հիշատակում է պարագուհիների անունները՝ Խան Թեքինսի եւ «փոքր» Խան Նախիջևանսի - եւ խոսքում անհապաղ անգլիական զորաջոկատ ուղարկել թաթարական շարժումը ճնշելու համար. «Կարծում եմ, անմիջապես անհրաժեշտ է մեկ գումարտակ մեկ հեծելախումբ եւ մի քանի աէրոպլան»<sup>1</sup>: Միեւնույն ժամանակ, նա չի մոռանում Երեւանում Ֆրանսիա-

<sup>1</sup> MAE, Levant 1918-1929, Arménie, 5. fol. 223, 22. VI. 1919.

<sup>2</sup> MAE, Levant 1918-1929, Arménie, 6. fol. 117-127, 27. VI. 1919.

<sup>3</sup> Կուլյն տեղում, 76, 13. VII. 1919:



յի Հանրապետության ներկայացուցչի իր պարտականությունները: Իրբեւ Ֆրանսիայի գեսպանություն ծառայող, իր նստավայրում, նա 1919թ. Հուլիսի 14-ի առիթով պարահանդես է կազմակերպում<sup>1</sup>:

Խորամուխ լինելով գաղթականների խնդրի մեջ, Պուադերարը ավելի էր քննադատում գեներալ Թոմսոնին, որի քաղաքականությունը խոչընդոտում էր նրանց (պաղթականների) վերագրածը: Նա իր անհանգստությունն է Հայաստան Շարժիչի «Գեներալի իրական մտադրություն մասին, որը պաշտպանում էր նախիջևանի (մեծամասնությունը թափարներ էին) միացումը Հայաստանին եւ Ջանդեղուրի ու Ղարաբաղի (մեծամասնությունը Հայեր էին) միացումը Ադրբեջանին»:

Պուադերարի Հոռետեսական կանխատեսումները Հաստատում է ամերիկյան գեոգրաֆիկ Վիլյամ Հասթելը, որն օգնություն կազմակերպելու եւ խաղաղությունը պաշտպանելու առաքելությունը ինադադունական կոնֆերանսի կողմից, Հուլիսի խորհրդով, նշանակվում է Հայաստանի գլխավոր կոմիսար: Ժամանակից Հետո, նա տեղեկանում է, որ 1919թ. օգոստոսի 15-ին, անգլիական զորքերը վերջնականապես Հեռանում են Կովկասից:

Նա շտապ մի Հեռագիր է ուղարկում ինադադունական կոնֆերանսի Գերագույն խորհրդին: Անգլիացիների Հեռանալը նշանակում է շրջանը հունձնել անիշխանության ու «Բաթումը, Թիֆլիսը, Երեւանը թողնել առանց միխոնավոր գոյարների օգնության... եւ կանգնեցնել գոյությունը բոլոր միջոցները, որոնց բացակայությունը պատճառով, Ռուսահայաստան գաղթած Հազարավոր Հայեր սովամահ են լինելու: Հայերը շրջապատված են թշնամիներով եւ հունեն բավարար զենք, գինեմթերք կամ ուժ՝ պաշտպանվելու համար»<sup>2</sup>: Դաշնակիցների պատասխան պարունակվում է Գերագույն խորհրդի այս բանաձեւում. «Այսպեսով, ոչ մի կառավարություն գործեր չի ուղարկի Հայաստան: Գեոգրաֆիկ Հեռագիրը բարձրացված հարցը... Հետաձգվում է, առանց որոշում կայացնելու»<sup>3</sup>:

#### Քեմալական շարժման վերելքը

1919թ. սեպտեմբերին, լեյտենանտ-գեոգրաֆ Եարդինյին, որը Հաջողի էր արձակուրդ ստանալ, Փարիզում էր<sup>4</sup>: Նրա այցելությունը Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարություն, ավարտվում է Հայաստանի ճգնաժամի վերաբերյալ իրատեսական վերլուծական գեկուցագրով. չկա Հայաստան առանց դաշնակիցների զորքերի, չկա Հայաստան առանց Հայերի, չկան բավարար թվով Հայեր՝ Հայաստան կառուցելու համար: Լրացուցիչ նա Հայաստան է. «Հայաստանին սպառնացող նոր վտանգի կամ քեմալականների շարժման մասին»<sup>5</sup>: Եարդինյին խորհուրդ է տալիս Կովկասի ռազմական առաքելությունն ընդգրկել Ֆրանսիայի զիվանդիտական անձնակազմում: Նա առաջարկում է նաեւ, գորացրումից Հետո Պուադերարին թողնել Երեւանում որպես Հյուպատոսական գործակալ:

Ժամանելով Թիֆլիս, Եարդինյին փոխարինած հրամանատար Նոնան-կուրը, խորամուխ եղավ իր առջեւ ծառայած խնդիրների մեջ: Պուադերարի գեկուցագրերը, որոնք նա, իր շրջապալություն ժամանակ, փոխանցում է Փարիզ, վկայում են վերջինիս անաչատ գործունեության մասին: Երեւանից ուղարկված, 1919թ. Հոկտեմբերի 3-ի, գեկուցագիրը պատմում է Կարսի շրջանի հարաբերական

Հանգստի մասին: Իրավիճակն առավել սրված էր Սուրմալուի շրջանում (Երեւանից հարավ-արեւմուտք), որտեղ ըմբոստացել էին Արարատի քրդերը: Սակայն առավել իրական է Ադրբեջանի կողմից Ջանդեղուրի վրա կախված վտանգը. «Այս շրջանը միակն է, որ ներկայումս խոչընդոտում է Բաքու-Էրզրում հաղորդակցության հաստատմանը, ճանապարհ, որն այդքան ցանկալի է պանթուրքական շարժման համար»:

Պո Լեպիսիբից (Տրապիզոնում Ֆրանսիայի Հյուպատոս) տեղեկություններ ստանալու նպատակով, մեկ շաբաթ անց, Պուադերարն, ականակիրի վրա, ճանապարհորդություն է կատարում Բաթումից Տրապիզոն: Հայերի թիվը Տրապիզոն քաղաքում հասնում էր 400-ի, նույն վիլայեթում նրանց թիվն այժմ կազմում է 4 000 մարդ՝ «նախապատերազմյան 60 000-ի փոխարեն»: Քեմալ վաշայի հրոսակախմբերի ահից, ոչ ոք չէր համարձակվում ճանապարհորդել Թուրքիայի ներքին շրջաններում: Աշխատանք չունենալով, շատերը մտածում էին Հեռանալու մասին: Մյուսները վախենում էին, որ Հայաստանի վերաբերյալ Փարիզի խաղաղություն կոնֆերանսի որոշումները, կոտորածների պատճառ կգտնան: Տրապիզոնում Կ.Պոլսի կողմից Հաստատված պաշտոնապես գոյություն ունեցող վաշակագմը՝ «Քեմալի հրոսակախմբերն են (թիվը հասնում է 12 000-ի), որոնք տնօրինում են ամեն ինչ»:<sup>6</sup> Ամենուր գյուղացիները զինված են, իսկ ճանապարհները լցված են ավազակներով. «Թուրքիայի ներսում նույն թշվառությունն է, նախապատերազմյան անկազմակերպվածությունը: Այս գանապատության մեջ Օսմանյան ուղեղում խարսխի նման գցած է մյուս ուսուսների նկատմամբ իր գերիշխանության գազափարը»: Իսկ Փարիզում կընդունվի այսպիսի որոշում՝ նախազգուշացում. « Քեմալի շարժումը ճնշելու համար դաշնակիցներից կպահանջվի մեծ ջանք եւ մեծաթիվ ռազմական ուժեր»:

Պուադերարը խստորեն դատապարտում է Կամուրջի Հանրապետություն ստեղծելու վերաբերյալ հույների նախագծերը եւ Հայտարարում, որ հունահայկական դաշնակցության դատապարտված է անհաջողություն. «Հայերն եւ նրանց առաջնորդների անգլիզությունը պատճառով, որը նրանք ունեն իրավիճակի բացարձակապես չափապետելու եւ չհասկանալու հետևանքով»:<sup>7</sup> Ավելի խիստ է նրա գնահատականը Կովկասում անգլիական քաղաքականության վերաբերյալ, որը ձգտում է բոլոր միջոցներով (բարոյական, տնտեսական, ռազմական) պայքարել Արեւելքում ֆրանսիական ազդեցության դեմ: Չնայած անգլիական զորքերի Հեռանալուն, Բաթումն օկուպացված մնաց անգլիական բանակի կողմից: Անգլիացիները ցանկանում են վերահսկել Բաքվի հաղորդակցության ճանապարհները, որը կարելու է Պարսկաստանում եւ Հնդկաստանում իրենց քաղաքականության համար: Այդ իսկ պատճառով, Բաթումի ինտերնացիոնալացումը ցանկալի է. «Բոլոր դեպքերում, անհրաժեշտ է ուժեղացնել Բաթումի եւ Բաքվի մեր գործակալներին մեր շահերն ու ֆրանսիական ազդեցությունը պաշտպանելու համար... Բաքուն եւ Բաթումը գործողության բազաներ են դեպի Թուրքեստան, Ջինաստան, Հյուսիսային Պարսկաստան եւ Հարավային Ռուսաստան: Եվրոպական պատերազի ընթացքում Տրանսկասպյան երկաթգծի ավարտը մնաց շատերի համար աննկատ: Հենց որ բոլշևիզմը նորից բացի կրասնոփոսի նավահանգիստը, կերեւա դեպի Կենտրոնական Ասիա այս նոր հաղորդակցություն ճանապարհի կարեւորությունը: Ֆրանսիական զիվանդիտությունը այժմ պետք է մտածի պանթուրանական շարժման կենտրոն դարձող Թուրքեստանի այս շրջանում առեւտուր եւ արդյունաբերություն գրազացնելու ու պաշտպանելու մասին... Այնուամենայնիվ Ֆրանսիան, շարունակում էր ժողովրդականություն վալելի թափարական միջավայրում: Երբ մոտիկից տեսնում են թափարական եւ թուրքական գանգվածները, համոզվում են, որ լավ կազմակերպված քարոզչության, որն իդեալ գերմանական ծագում ունի, շնորհիվ կարելի է գյուղություններ վերացնել արտասահմանցիների նկատմամբ մահճակալների ստեղծությունը»:

#### Ամերիկացի էմիսարը

<sup>1</sup> Ջեկուցվի է Միշել Ռիբել միջոցով: AJF, Ժալարերի ֆոնդ, Պուադերար-Ժալարեր նամակագրություն:

<sup>2</sup> MAE, Levant 1918-1929, Arménie, 6. fol. 127.

<sup>3</sup> Նույն տեղում, 143, 5. VIII. 1919:

<sup>4</sup> Նույն տեղում, 155, 11. VIII. 1919:

<sup>5</sup> Արձակուրդը տրամադրվել էր, քանի որ ֆրանսիական ռազմական առաքելության նախագահին զբաղրություն էր ներկայացվել, որի համաձայն՝ Եարդինյին «Թիֆլիսում սպրի է հայկական բնույթից, որը հոգացել է նրա բոլոր ծախսերը»: Հետաքննության արդյունքում զբաղրութիւնը պատվել էր, սակայն «խուսափելով ավերորդ բացատրություններից», Եարդինյին առաջարկել էին թողնել Կովկասը: Հենց այս ժամանակ է, որ նա դառնում է Թուրքիայի Հեռ սահմանները կարգավորող հանձնաժողովի՝ ֆրանսիական կողմի փորձագետ: MAE, Europe-Russie, 695. fol. 13-18.

<sup>6</sup> MAE, Levant 1918-1929, Arménie, 7. fol. 152, 28. IX. 1919.

<sup>7</sup> Նույն տեղում, Arménie, 12. fol. 22, 17. XI. 1919.

<sup>1</sup> Նույն տեղում, Arménie, 12. fol. 4-6, 3. X. 1919.

<sup>2</sup> MAE, Levant 1918-1929, Arménie, 12, fol. 6-11, 14. X. 1919

ԱՄՆ-ի կողմից Հայաստանի նկատմամբ ամերիկյան մանդատի Հնարավորությունը ուսումնասիրելու նպատակով, ամերիկյան զինվորական առաքելություն զուգու նշանակված եւ 1919թ. սեպտեմբերին Երեւան գործուղված, գեներալ Հ.Հարրիսի ժամանումը մեկնարանությունների առարկա է դառնում, որը մասնակիորեն մեջ է բերում Պուադերարը. «Գեներալի անձնական կարծիքը՝ թուրքիայի եւ Ալբերգիայի միասնական մանդատի ստացումն էր», որոնք տեսնակալ եւ քաղաքական տեսանկյունից շատ շահավետ կլինեին մանդատ ստացողի համար.

«Գեներալը չէր կարծում, որ ներկայումս Հայաստանը վախճում է թուրքիայի հարձակումից: Նա մեքենայով շրջել է ողջ թուրքիայով եւ բիջ թվով զինվորներ տեսել... Թուրքերը նրան ասել են, որ վախենում են, թե Հայերը, որոնք մեծացրել են իրենց բանակը (50000 մարդ), կանցնեն սահմանը՝ Փարիզի Կոնֆերանսի կողմից հաստատված Հայաստանի տարածքները գրավելու համար: Նրան թվում է, որ Հայերի եւ թուրքերի միջև խաղաղությունը ներկայումս գոյություն կլինի... Թուրքերը շատ հմուտ են իրենց ուզածը ստանալու գործում: Պետք էր վախենալ, որ գեներալի՝ Հապենայ հրահրությունները թուրքիայով, կարող էր ոչ ճիշտ պատկերացում տալ թուրքական զինուժի մասին: Թուրքերն, իհարկե, անհրաժեշտ բոլոր միջոցները ձեռնարկել էին, որպեսզի թաքցնեն իրենց ուժերը: Դա բավականին դուրսին էր՝ գեներալի երթուղին նախապես հայտնի էր»:

Վերադառնալով Միացյալ Նահանգներ, գեներալ Հարրիսը մի քանի ամիս անց հիմնավոր գեկուլց է ներկայացնում ամերիկյան Սենատին: Գեներալը, ընդհանուր առմամբ, կողմնակից էր Հայաստանի ամերիկյան մանդատին, սակայն հստակ եւ տարանջատված եզրակացության փոխարեն, Հարրիսը 13 էջ կողմ եւ 13 էջ դեմ փաստարկներ է ներկայացնում մանդատի վերաբերյալ: 1920թ. ապրիլի 4-ի «Նյու-Յորք թիւրքական» հրատարակված հոդվածը այդ եզրակացությունների վերլուծությունն էր: Նրանում ոչ միայն ասվում էր, որ մանդատի հարցը անսովոր մեկ սերնդի համար ԱՄՆ-ին կներքաշի «արեւելյան արկածախնդրություն մեջ», այլև նշվում էին այն բոլոր ֆինանսական եւ ռազմական քաղաքացիական, որոնք անհրաժեշտ էին 59 000 մարդու համար պատասխանատվություն կրելու գործում... Գեներալը կանխատեսում էր Սենատի մերժումը (1920թ. հունիսի 17):

Պանթուրանիզմը եւ «Հայկական դաշինքը (բոլոր)»

Փրանսիայի արտաքին գործերի նախարար Ստեֆան Պիչոնին ուղղված Պուադերարի 1920թ. հունվարի սկզբի երկար գեկուլցադրը ցույց է տալիս երկու խնդիրների պանթուրանիզմի եւ Հայ գաղթականների միջև ստեղծ կապը:<sup>2</sup>

«Հայկական հարցի մեծագույն խնդիրը պատերազմի արդյունքում կոտորված եւ ցրված Հայ բնակչության վերագործն է թուրքիայի վիլայեթները: Առաջին հայացքից, արձանագրելով թուրք ազգայնականների շարժման մոլեռանդությունն ու ռազմական կազմակերպվածությունը, սկանստես լինելով Ռուսահայաստանի որոշ շրջաններ (օր. Նախիջևանի շրջան) վերադառնալու ճախողմանը, մասնավորապես կարելի է ենթադրել, որ տաճկահայերի վերագործն անհնարին է: Այս տեսակետից, Կարսի շրջանը գործնական եւ շատ հետաքրքիր օրինակ է, թե ինչ է հնարավոր անել, եւ ինչ մեթոդներ կիրառել: Կարսում, կարծում եմ, առավել զժվար կլինի վերադառնալ նախկին կարգավիճակին: Անհրաժեշտ է հաշվի առնել թուրքական բանակի հրամանատար գեներալ Շեքի փաշայի կողմից Կարսում, անմիջապես զինադադարից հետո, ստեղծած հակահայկական մահաճարակն կազմակերպության ուժը... Մահաճարակն շարժումը նկարագրելու համար, 1918թ. գեկտեմբերից մինչեւ 1919թ. ապրիլ, անձամբ կամ սեփական զեռորդների օգնությամբ, բազմիցս ուսումնասիրել եմ Կարսը: Ուսումնառելի կարծում, որ անգլիական զորքերի նահանջից հետո, այնտեղ Հայկական իշխանական մարմինների տեղակայումն ու նրանց գոյությունը հնարավոր կլինի»:

Սակայն Պուադերարն արձանագրում է, որ չնայած թուրք գործակալների քարոզչությունը, Կարսում, ուր նա գնացել էր իտալիայի ուղեկցությամբ, մահաճարակն բնակչությունը հանդատություն է պահպանում: Նա բարձր է գնահատում... մահաճարակն զեկավարների հետ համաձայնության եկած ուսուբանիմաց վարչարար՝ նահանգապետ (պարետ) գեներալ Կորգանովի (իմա՝ Լորդախով, Լորդախով) աշխատանքը, ինչպես նաև այնտեղ տեղակայված եւ երկու փայլուն գորքերի Դանիել Բեկ Փիրումովի եւ Լովսեփայնի կողմից զեկավարվող Հայկական կանտոնավոր եւ կարգապահ բանակը: Նախիջևանի նման շրջաններում Հայկական վարչակարգի անհաջողության պատճառներն էին՝ անդլիական զորքերի արագ հեռացումը, պաշտոնյաների ապաշնորհությունը, կառավարիչների անփորձությունը, շրջանի մահաճարակների՝ թավարների նկատմամբ վարած կոպիտ եւ անհանդուրժողական քաղաքականությունը եւ 30 000 Հայ գաղթականների անվտանգությունն ապահովող անկանոն բանակը: Իր գեկուլցարում Պուադերարը նաև նշում է, որ Հայաստանի մանդատը ստացած տերության առաջին խնդիրը պետք է լինի՝ սեփական բանակի ծառայցիցնել «տարանջատվելու (բաժան բաժան լինելու) հիվանդությամբ ստատպող» Հայերին կազմակերպելու գործին.

« Պատերազմի եւ կոտորածների պատճառով, Հայերն էին, որ Կովկասի եւ թուրքիայի մյուս ժողովուրդներից ավելի, ապակազմակերպվել եւ պառակտվել էին: Ուժեղ վերականգնելու եւ վերակազմակերպելու համար, նրանց անհրաժեշտ է հանգստություն մի քանի տարի: Այս տեսակետից է, որ պետք է օգնել նրանց ներքին վերակազմակերպմանը: ...Քրիստոնյաների միությունը (բոլոր) Կովկասում անհրաժեշտ է, որպեսզի քանդվի մեծ մահաճարակն շարժումը, որը միավորելու է թուրքեստանը, Քրիստոսանը եւ Հնդկաստանը»:

Այսպիսով, Գերմանիայի հանդեպ անհանդուրժողական թշնամանք տածող Պուադերարը պանթուրանիզմի հարցի հիման վրա կատարում է Հայաստանի աշխարհաքաղաքական վերլուծությունը: Իր վերլուծությունը նա կառուցել էր երկթուրքական գաղափարախոսության հետ իր ծանրթուրքական վրա, որն առավել խորացրել էր Պարսկաստանում եւ Կովկասում կատարած իր գիտարկումների խորհիվ: Հետագայում, նրան մեծ ճանաչում բերեց գրքի տեսքով ներկայացված իր վերլուծական աշխատանքը: Պանթուրանիզմը, որը նա տարանջատում է պանիսլավոմիզմից, կազմում է պանթուրքիզմի մի մասը եւ նշանակում է եվրոպայի ու Ասիայի թուրքական ուսույն («թուրան») բոլոր մահաճարակների միություն: Նրա գաղափարական ազգակցությունը պանթուրանիզմի հետ պատահական չէ: Անգլիացիներին Հնդկաստանից դուրս մղելու գերմանացիների երեկվա ստեղծած գործիքը, այսօր կիրառվում է Կովկասում՝ «գերմանա-բուլղերիկյան ծրագրում»: Արդյո՞ք սա Պուադերարի սխալն է, եթե այո, ապա, փայլուն սխալը, որն ուղեկցվում էր էնվեր փաշայի կողմից Բեռլին, Մոսկվա եւ Բաքու ուղեւորություններով:

1920թ. հունվարին Անդրկովկասյան հանրապետությունները դե ֆակտո ճանաչվեցին որպես անկախ պետություններ: Թիֆլիսում նշանակվեցին երեք գլխավոր կոմիսար, որոնցից մեկը՝ դե Մարտենի էր: Փետրվարին, Նոնանկուրի կողմից Փրանսիայի արտգործնախարարությունն ուղարկված Պուադերարի գեկուլցարները ընդգծում են ապագայի անորոշությունը: Կարսի շրջանում ներկայումս հանգիստ իրավիճակ է, սակայն, գարնանը, երբ կվերականգնվի Երզրումի հետ հարողակցությունը, հնարավոր է, որ սկսվեն անկարգություններ: Այդ պատճառով, անհրաժեշտ է շրջանի հայկական վարչակազմին ապահովել գեներ ու զինամթերքով: Սուրմայուլում, թուրքերի գեմ պալքարում, Հայաստանի կառավարությունն աշակցում է քրդերին: Կառավարությունը խնդրել էր Պուադերարին մասնակցել քրդերի հետ բանակցություններին, սակայն, Պուադերարը

<sup>1</sup> Նույն տեղում, Arménie, 12, fol. 13-14, 4. X. 1919

<sup>2</sup> Նույն տեղում, Turquie, 144, fol.26-38

<sup>3</sup> Նույն տեղում, Arménie, 8, fol. 11-16

<sup>1</sup> Poidebard, Au carrefour des routes Perse, op. cit. , էջ 220: Պանթուրանիզմը իսթուրի աշխատանքներ, ինչպես Zarevand-ին Turcia I Panturanizm, Paris, 1930, թարգմ. անգլերենից, United and Independent Turania: Aims and Designs of the Turks, Leyde, Brill, 1971; կամ՝ A. Zenkovsky, Pan-Turkism and Islam in Russia, Cambridge Mass., Harvard University Press, 1960.

<sup>2</sup> MAE, Levant 1918-1929, Arménie, 8, fol. 127-134, 13. II. 1920.

տեղյակ չլինելով քրդական Հարցում ֆրանսիական քաղաքականությունը, ցանկացել է իմանալ Կիրիկիայում տեղակայված ֆրանսիացի գեներալ Գուրոյի՝ այդ Հարցի վերաբերյալ դիրքորոշումը: Նախընտանում թաթարները կտրել են Պարսկաստան տանող ճանապարհները եւ թուրքական զորքերը՝ ինչպիսիք փաշայի գլխավորությամբ փորձում են գրավել տեղի իշխանությունը. «Կովկասում [Դաշնակցուհիների կողմից] իրականացվող հստակ քաղաքականությունը, այդուհանդերձ, չառաջարեց թաթարների եւ թուրքերի պառակտումը...»: Ձանգեզուրում, որտեղ անկարգություններն ամիսներ են տևում եւ սպառնում թուրք-թաթարական ուժերի նոր պոռթկմամբ, իսկ անգլիացի գլխավոր կոմիսար Ուորդոպը սրված է մահնեղականների կողմից, Հայերի նկատմամբ վերաբերմունքը փոխվել է: Անգլիացի սպաները վերջապես Հասկացել են, որ.

«Պանթուրանյան շարժման մեծ խոչընդոտը Ղարաբաղ-Ձանգեզուր Հայկական դաշինքն է: Ասկայն, այն ամենը, ինչ մենք՝ գնդապետ Շարդինյին եւ ես կանխատեսել էինք անցյալ տարի, իրականանում է եւ Հայաստանը կորցնելով Երևանի արևմտյան Հաստատում բնական ուղղափարական դիրքը, թուլանում է թուրքերի եւ թաթարների դեմ: Կկարողանա՞ արդյոք նա դիմադրել, եթե բոլշևիկյան ճնշմանը միանա թուրքիան: Լավ գիտված Ձանգեզուրն ու Ղարաբաղը լուրջ պատենջ կլինեն բոլշևիկյան այլքի Հետ միացած պանթուրանյան Հարձակմանը... Հասկանալով Ձանգեզուրի կարեւորությունը, Հայկական կառավարությունն ամեն գնով պաշտպանում է այն »:

...Օր օրի ճշտվում էր, որ բեմայականների եւ բոլշևիկների շփումները (չփումներ, որոնց արդյունքում 1920թ. գարնանը ստեղծվում է «Աքս Անկարա-Մոսկվա» գործադիրությունը) Կովկասում շատ ակտիվանում են: «Ազրբեջանի բոլշևիկների հավանական հաջողությունն եւ Հայաստանին սպառնացող վտանգներին քաջատեղյակ ինտելիգենտի Հետ գրույցը, անհանգստացրել էր Պուադեբարին: Պատճառները Հիմնավոր էին: 1920թ. հունվարին, ամերիկացի լեյտենանտ Մակ Դուելի՝ Ձանգեզուրում անցկացրած քննությունը, նրան թույլ է տալիս գնահատել Հայաստանի դեմ մորթիլիցացված թուրք-թաթարական ուժերը եւ անգլիացիների կումից Ղարաբաղում նշանակված թաթարական կառավարչի՝ դոկտոր Մուլլիթանտի խաղաղած դերը:

Միեւնույն ժամանակ, Հայաստանի եւ Հայերի ճակատագիրը քննարկման առարկա էր դարձել Արեւմուտքում: Լոնդոնի կոնֆերանսում, որին ներկա էր Շարդինյին, Փարիզի Հաշտություն կոնֆերանսի Գերագույն Խորհուրդը բանավիճում էր Հայաստանի ապագա սահմանների Հարցի շուրջ, մինչդեռ Մարաշում՝ ֆրանսիայի ազդեցությունը ներքո գտնվող Կիրիկիայում, Հայերը կոտորվում էին մոլեռանդ մահնեղական բնակչության կողմից: Սա ընդհարման սկիզբն էր բեմայականների, ֆրանսիական ուժերի եւ Հաճընի ու Ալյեթապի իրենց թաղամասերում ամբացած Հայերի միջև: Մեծ Բրիտանիայում Փրանսիայի գեսպան Պոլ Կամբոնի մեկնաբանությունները հնարավորություն են տալիս Փրանսիայի արտգործնախարարության գլխավոր քարտուղար Բերթելյոթին կշեռքի նժարին դնել Կիրիկիայում ֆրանսիական շահերի ու փոքրամասնությունների երաշխիքների եւ թուրքերի ինքնիշխանության Հարցը:

«Մեծ Հայաստանի՝ Մեւ ծովից մինչեւ Միջերկրական ծով, փառքով տառապելու հիպոթեզը, չնայած Հայերի պահանջներին, վերջնականապես մերժվել էր.. Պողոս Նուբար փաշայի եւ Ա.Ա.Հարոնյանի նման խոհեմ Հայերը նրանից հրաժարվել էին: Երբեք նման Հայաստան գոյություն չի ունեցել եւ սուրբ տալ այս երազանքին, կնշանակի նոր պետությունը ի սկզբանե դատապարտել կործանման: Այդ պարագայում Հայերը փոքրամասնություն կկազմեն իրենց իսկ տարածքում: Շատ զիժար կլինի կրկին վերաբնակեցնել Հայթափ եղած Տաճկահայաստանը եւ այնտեղ բերել Կ.Պոլսում ու աշխարհում ցրված Հարյուր Հազարավոր Հայերին: Հայերն ամեն տեղ զբաղվում էին մանրավաճառությամբ. նրանից քանի՞սը կցանկանան թողնել իրենց գործը, որպեսզի գան մշակելու թուրքերի եւ քրդերի կողմից գրավված Վանա լճի շրջակայքի հողերը եւ Արարատ լեռան ստորոտում գտնվող դաշտերը»:

<sup>1</sup> MAE, Levant 1918-1929, Arménie, 8, fol. 150, 17 II. 1920.

1920թ. մարտին իրազրություն Անգլիոյվկասում ավելի սրվեց: Թուրքերի կողմից Հրահրվող Ազրբեջանը ոտքի է հանում Կարսի շրջանի մահնեղական բնակչությունը, հարկադրելով Հայկական Բնակատներին նրանց նկատմամբ կիրառել ճնշումներ: Թաթարների համար սա Ձանգեզուրի դեմ դիմելու հարմար առիթ էր: Ղարաբաղում Հայի (Սայի) փաշան կազմակերպում է անկանոն հրասախմբեր՝ Վերջնականապես Փարիզ վերադառնալու նախարակին, մարտի վերջին, Նոնանկուրը ուղեւորվում է Ալեքսանդրապոլ, Երևան եւ Կարս: Նա նշում է, որ Հայաստանը մեն մենակ է դիմակայելու թուրքական ուժերին եւ գրում. «Թշվառ Հայաստանը սպրում է հույսերով»:

Այդ օրերին ֆրանսիական ռազմական Առաքելության տնօրինության ուղարկած իր առաջին հեռագրերից մեկում, գնդապետ Կորբիլին ընդգծում է, որ անգլիացի դիմադրական հրամանատարը Բաթումում կանգնեցրել է Հայաստանի համար նախատեսված երկու աշրույան. «Հայկական կառավարությունը բողոքում է գրա դեմ եւ ցանկանում ճշտել, ակնհայտ դարձող թուրքական վտանգին դիմակայելու համար անհրաժեշտ պաշտպանություն միջոցներ կանգնեցնելու պատճառները»<sup>2</sup>: Իրազրությունը սրվել է նաեւ Կիրիկիայում, որտեղ ֆրանսիական ռազմական իշխանությունները Հայտարարում են, որ այլեւս չեն կարող պաշտպանել շրջանը չքայլող մահնեղականների աջակցությունը վայելող բեմայականներից: Իր կողմից Փրանսիայի արտգործնախարարության գլխավոր քարտուղարը արձանագրում է «...ներկայումս ոչ մի տերություն ցանկություն չի հայտնի վերցնել Հայաստանի մահգատը»<sup>3</sup>:

Երևանի Համալսարանը, ֆրանսիական ազդեցության նոր ոլորտ Բաղաբական լարված այս մթնոլորտում, Պուադեբարի վերջին գեկուցադրերը վերաբերում են Երևանի համալսարանի ստեղծման Հարցին, որը նրան թույլ կտա վերագառնալ իր առաջին կոչմանն ու ֆրանսիայի քաղաքակրթիչ առաքելության գաղափարին: Իսկապես, Հայերին պաշտոնական լեզու հայտարարելուց հետո (1919թ. դեկտեմբերի 26-ին), տաճկահայ գաղթականների համոռ ճնշման տակ, շեշտադրելով բնակչության կրթելու եւ ազգային ժառանգությունը պահպանելու պատվանդիր ծրագիրը, 1920թ. հունվարի 31-ին Ալեքսանդրապոլում մեծ հանդիսավորությամբ բացվում է պետական Համալսարանը, որի սեկտոր էր նշանակվել Թիֆլիսի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի նախկին տնօրեն Յուրի Կամբարյանը: 250 ուսանող ունեցող հումանիտար ֆակուլտետը սկսում է գործել Հաջորդ իսկ օրվանից: Այդ օրը, բացի Հայ հոգեւոր եւ քաղաքացիական իշխանության ներկայացուցիչներից, ներկա էին գլխավոր կոմիսարներ Ուորդոպն ու Հասքելը: Նրանք Հայտարարում են, որ խնդրել են Անգլիայի եւ ԱՄՆ-ի առավել Հին Համալսարաններին կապեր հաստատել նորարաց համալսարանի հետ: Փրանսիայի ներաշնչուցիչ Պուադեբարը խոստանում է միջնորդել ֆրանսիական կառավարության առջև՝ Երևանի եւ Փարիզի համալսարանի միջև պաշտոնական հարաբերություններ հաստատելու հարցում:

«Թեեւ հումանիտար ֆակուլտետի բազմաթիվ դատախոսներ իրենց կոնումները ստացել էին գերմանական համալսարաններում, սակայն, հետեւելով ուսու մտավորականներին, նրանք բոլորն էլ ֆրանկոֆիլներ(Փրանսիայի կողմնակիցներ) էին: Համալսարանի հանդիսավոր բացմանը սեկտոր, պրոֆեսոր Լամբարյանն իր ելույթում զարգացնում է այն միտքը, թե ֆրանսիական մշակույթը լավագույնս Հարիր է Հայկական մտածելակերպին եւ ձգտումներին... Հայաստանում եւ Արեւելքում ֆրանսիական ազդեցությունն ուժեղացնելու տեսակետից շատ կարեւոր է, որ ֆրանսիական կառավարությունը արագորեն բավարարի այս խնդրանքը: Հնարավորություն պարագայում, այն պետք է իրականացնել անմիջապես: Եթե ոչ, անգլիական եւ ամերիկյան համալսարանները մեծ ազդեցություն կունենան Հայաստանում»<sup>4</sup>:

<sup>1</sup> Նույն տեղում, Arménie, 8, fol. 62.: Նոնանկուրի հեռագիրը:

<sup>2</sup> Նույն տեղում, fol. 207, 30. III. 1920.

<sup>3</sup> Նույն տեղում, Arménie, 10, fol. 92, 18. IV. 1920.

<sup>4</sup> Նույն տեղում, fol. 24-26, 29. III. 1920.

<sup>5</sup> MAE, Levant 1918-1929, Arménie, 10, fol. 112, 15. III. 1920.

Այս խնդրանքին կցվում է Համայնարանին (բացվելու էին նաև իրավունքի, սոցիալական գիտությունների և բժշկական ֆակուլտետները)՝ անհրաժեշտ գրքերի և ֆրանսիացի դասախոսների ցուցակը:

Աս Հայաստանի Համար Ա.Պուադերարի վերջին ճակատամարտն էր: Մի ժամանակաշրջան, երբ Ղարաբաղի Հայերի պատամբությունը (1920թ. մարտի 22-23-ը) չըջվեց ի վնաս Հայերի ազդերին՝ արյեցիքն Շուշին ու 1920թ. ապրիլի 4-ին կոտորեցին նրա Հայկական բնակչությունը:

#### Վերջարան

Գնդապետ Կորեյը պարտավորված էր զգուժ կիրառել ֆրանսիական բանակային կանոնակարգը, որի համաձայն՝ «նազմական ստաբելություն կապիտանի ձեռնարկ կոչումը կրող Պուադերարը» պետք է անհավաղ գորացրվեր: Ուժանք, ինչպես գլխավոր կոմիսար դե Մարտելը, որին նրա թեկնածուները շատ համարձե է թվում՝ «...ոչ այնքան նրա թուրքերեն և հայերեն իմանալու, որքան այդ երկուսն առջ վրա վայելում էր Պուադերարին: Նա հուշում է, որ Պուադերարը ուղամաճակատ է գործուղվել նախարարության հասուկ որոշմամբ և որպես հյուսիսատոսական գործակալ ծառայության է ընդունվել Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարությունը: Սակայն Հայաստանում Պուադերարի գործունեությունը շարունակելու հարցի մասին Փարիզի որոշումն ուշանում էր և ապրիլի 23-ին Կորեյը Հայաստանում է, որ առաջին իսկ նախագահ է վերադարձնելու մի քանի գինիորակների, այդ թվում՝ նաև Պուադերարին: Նա ավելացնում է, որ վերջինս՝ գինիորակ կոչումով և որպես Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարության ներկայացուցիչ, կամուֆլի է վերադարձել Կովկաս: Կորեյը ցանկանում է նաև իմանալ Պուադերարին՝ «գնդապետ Շարդինյի առաջնորդությամբ, Պատվո լեգեոնի շքանշանով պարգևատրելու գործընթացի մասին»: Պուադերարը, որն արդեն ստացել էր Մարտական խաչի (1919թ.) և էջլմիսի հայկական շքանշանը (1920թ.), անտարբեր չէր 1920թ. ստացած Պատվո լեգեոնի շքանշանի նկատմամբ, որին 1921թ. կապիտան արտաքին ուղամական գործողությունների համար ստացված Մարտական քաջության շքանշանը:

Նրա զորացումն ու վերադարձը Ֆրանսիա համընկնում է՝ Կարմիր Բանակի Բաբու մասնելու, Ազրբեջանի խորհրդայնացման (1920թ. ապրիլի 27-28-ը) և հայ կոմունիստների կողմից Հայաստանում իշխանությունը «Բյուրոյի կառավարությունից» վերցնելու փորձերի (1920թ. մայիսի 5) հետ:

Ֆրանսիայում Պուադերարը մասնակցում է Սևրի պայմանագրի նախապատրաստման աշխատանքներին: Օսմանյան կայսրության իշխանությունների հետ դաշնակիցների ընթացող բանակցություններին Հայաստանին մասնակից դարձնելու նպատակով, նա ներկայացնում է պատերազմի վերջին տարիներին հայերի մասնակցության չափն ու խաղացած դերը: 1920թ. օգոստոսի 10-ին, Սևրի պայմանագրի ստորագրման ժամանակ, Հայաստանի անկախությունը վերջապես ճանաչվում է նաև դե յուրե, և Հայաստանը կարելու տարածքային փոխհատուցում է ստանում Օսմանյան կայսրության արևելյան վիլայեթներում, որի [Հայաստանի] սահմանները [Թուրքիայի հետ] ճշտվել էին ԱՄՆ նախագահ Վիլսոնի

<sup>1</sup> Համայնարանի երևան է տեղափոխվել աշնանը՝ Հայաստանի անկախ Հանրապետության կործանումից մի քանի շաբաթ առաջ:

<sup>2</sup> MAE, Europe-Russie, 645, Կովկասի Հանրապետությունը, fol. 44, 26.III.1920.

<sup>3</sup> MAE, Europe-Russie, Z 611. fol. 39.

<sup>4</sup> Իշխանությունը գտնվում էր ՀՅԴ-ի գլխավորած «Բյուրոյի» ձեռքին: Վերջ զննով իրավականությանը, ներքին գործերի և ուղամական նոր նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը (1881-1951թթ.), ստիպում է Սախլանյանի հրաժարական տալ: Նա օգտագործում է ֆիլայիսիների՝ թուրքահայերից կազմված այդ անկանոն ջոկատները, Արարատյան գաղափարից և երևանի շրջակայքից մահմեդականներին՝ քրդերին ու թուրքերին ընդմիջ հեռացնելու համար, որպեսզի «այդ հողերը տա գաղթականներին»:

<sup>5</sup> A. Poidebard, Le rôle militaire des Arméniens..., նշվ. աշխ.: Զուգահեռաբար, Հայերի տարածքային պահպանումը պաշտպանելու համար, Հայկական ազգային պատվիրակությունը հրապարակում է Z. Khazadian-ի Rapport sur l'unité géographique de l'Arménie. Atlasa historique, Ա. Ահարոնյանի ու Պողոս Նուբարի առաջարկով, Փարիզ, 1920թ.:

կողմից<sup>1</sup>: Սակայն, պայմանագիրը երբեք չվավերացվեց: Ընդհանուրապես, բեմապահանքի՝ 1920թ. սեպտեմբերի 23-ի հուժկու հարձակման ժամանակ, Հայաստանը դաշնակիցների կողմից լքված և մեկուսացված էր, ինչն էլ հանգեցրեց «բեմապահանքի մուրճի և խորհրդային զնդանի արանքում ընկած» Հայաստանի Հանրապետության կործանմանը:

Կրկին զգալով Պուադերարի կարիքը, արտաքին գործերի նախարարությունը 1920թ. նոյեմբերի 6-ին նրան հաստատում է Հիմնական թարգմանչի պաշտոնում: Նրա լեզվաբանական գիտելիքները Հարստացել էր նաև «Թաթարերենով»՝ թուրքական լեզու, որով խոսում էին ազրբեջանցիները: 1920թ. նոյեմբերի 24-ին, որպես Պոլ Լեպիսյերի (վերջինս ավարտելով Տրապիզոնում Ֆրանսիայի հյուսիսատոսի իր պարտականությունները, տեղափոխվել էր Հայաստանյան ստաբելություն) տեղակալ, նա վերադառնում է Կովկաս: Սակայն, ոչ Լեպիսյերը, ոչ էլ Պուադերարը չեն կարողանում ժամանել Երևան, քանի որ 1920թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանը խորհրդայնացվեց: «Ռուսական մանդատը» Հաստատվեց նույն այն օրը, երբ Սախլանյանը համաձայնում է ստորագրել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, որը Բեմապահանքի թուրքիայի առաջին միջնորդային փաստաթղթից էր: Ջրվիթով Կարսից և Արգահանից, Հայաստանը պետք է հրաժարվեր նաև Սևրի պայմանագրից:

Ժամանակավորապես աշխատանքի նշանակվելով Սև ծովի ֆրանսիական զինվածախումբի ստաբելությունում, Պուադերարը հաստատվում է Վրաստանում, որը դեռ մի քանի ամիս մինչև Կարմիր Բանակի կողմից խորհրդայնացվել, անկախ էր: 1921թ. մարտի 18-ին նա շտապ մեկնում է Բաթում, գրանով իսկ ավարտելով իր կյանքի կովկասյան ժամանակահատվածը<sup>2</sup>: Սակայն, չնայած այդ հանգամանքին, չի փազարում զեկուցագրեր գրել Հայերի ննդիրները վերաբերյալ: Փարիզի արևելյան լեզուների ինստիտուտում թուրքերենի դիպլոմը ստանալուց հետո, նա ընդմիջում հաստատվում է Բելյուսում, որտեղ միանում է իր միաբանության քարոզիչներին<sup>3</sup>: Սակայն մինչև Փարիզ թողնելը (1924թ.), նա աշխատություն է գրում Հայաստանի Հանրապետության մասին<sup>4</sup>:

Ֆրանսիական ազգեցությունները գտնվող Սիրիայի և Հատիկայի Լիբանանի տարածքում գտնվող աղքատների ճամբարներում, նա սեռնում է Հալոբուզական այլերով թուրքիայից այստեղ փախած տասնյակ հազարավոր հայ գաղթականներին<sup>5</sup>: Գաղթականության վերջին այլերը կազմում էին Կրիկիայի հայերը: Համաձայն Մուստաֆա Բեմալի հետ ձեռք բերված համաձայնության, որը նախանում է ֆրանս-թուրքական հարաբերությունների նոր փուլը, 1921թ. հոկտեմբերին ֆրանսիան հեռանում է Կրիկիայից<sup>6</sup>: Միջազգային Կարմիր խաչի, ֆրանսիական Կարմիր խաչի և բազմաթիվ կաթոլիկ և բողոքական կազմակերպությունների կողքին, Պուադերարը անդամագրվում է Հայերենից զուրկ այս մարզիկանց աջակցելու գործին, որը XX դարում «մարդասիրական զինվածախումբության» առաջին փորձն էր<sup>7</sup>: Նա բուժում էր մարմիններ և հոգիներ, կործանում էր

<sup>1</sup> Հայկական կողմից ստորագրել է Ավետիս Ահարոնյանը (1866-1948թթ.), բանաստեղծ, ՀՅԴ-ի գինիոր և Հայկական Հանրապետության պատվիրակության նախագահ:

<sup>2</sup> H. de Courtivron, „Le capitaine Poidebard dans la Mission militaire au Caucase (1918-1921)“, in L. Nordiguian et J.-F. Salles, նվ. աշխ., էջ 47-55: Տես Պուադերարի կողմից տրված պատմություն և վերլուծությունը „Au Carrefour des routes...“, նշվ. աշխ. էջ 256-310:

<sup>3</sup> H. Jalabert, „Les Auteurs au Proche Orient. Կենսագրական Հուշեր, Բելյուս, 1987թ.:

<sup>4</sup> A. Poidebard, „La Transcaucasie et la République d'Arménie dans les Textes diplomatiques du traité de Brest-Litovsk au traité de Kars, 1918-1921...“, Revue des études arméniennes, t. III, 1923, p. 63-78, t. IV, 1924, p. 31-98: Քարտեզներով և փաստաթղթերով համալրված այս գրքի և ստանալուսուսությունը, Պուադերարի ներդրումն է իր երազած անկախ Հայկական պետության կայացման գործին:

<sup>5</sup> P. Fournie et J.-L. Riccioli, La France et le Proche-Orient 1916-1946, Tournai, 1996.

<sup>6</sup> J. Thobien, „Le nouveau cours des relations franco-turques et l'affaire du Sandjak d'Alexandrette (1921-1939)“, in Annales du Levant (Rennes), n.1, 1985, p. 98-130.

<sup>7</sup> Dzinvar Kevonian, Réfugiés et diplomatie humanitaire: les acteurs européens et la scène orientale pendant l'entre-deux-guerres, Thèses, Paris, I Panthéon-Sorbonne, 1999: Կարծես թե Սորբոնի հրատարակություն է: Պուադերարը այս զերակատարներից մեկն էր: A. Poidebard, „La Mission française des camps arméniens de Beyrouth...“, Revue internationale de la Croix Rouge.n.

փրկում «արականների փայտե միջնապատերը» զարդարող «տառապյալ ժողովրդի ժողովրդական արվեստի եւ սրբությունների մասունքներ»<sup>1</sup>:

...Նրա՝ Հայ գաղթականների Հարցի առնչությամբ գրված խնդրագրերն, այսօր, կարծես թե «մարդասիրական միջամտության» քաղաքականության նախապայմաններ լինեն:

**Անահիտ Տեր-Մինասյան**  
Ֆրանսիա

## АНТУАН ПУАДЕБАР И АРМЕНИЯ

### РЕЗЮМЕ

*Жизнь и деятельность известного общественного и государ-ственного деятеля Антуана Пуадебара тесно связана с историей армян-ского народа.*

*А.Пуадебар начал свою деятельность иезуитским миссионером в Анатолии от Лионского округа Франции. В 1918-1920гг. он был послан в Республику Армения военным представителем Франции.*

*В 1904г. он приехал в Токат (Малая Азия) и принял одну из должностей Армянской Миссии. 1907г. он вернулся во Францию, а в 1911г. снова приехал в Анатолию и продолжал свою работу в Армянской Миссии.*

*Миссия осуществляла образовательную, благотворительную, евангелическую (осуществление вероотступничества) и издательскую работу среди армян, проживающихся в Османской империи.*

*В начале Первой Мировой войны он вышел из Миссии и добровольно отправился на фронт. После окончания войны он командировался в армию РА от французского военного командования. 6 марта 1919г. Пуадебар в Ереване стал представителем Французской военной миссии с обширными полномочиями.*

*Почти год работая в Армении (март 1919г. – июль 1920г.) Пуадебар сделал очень многое для армянских беженцев, нашедших приют в Армении, для состояния армии РА, принимал участие при учреждении Ереванского Государственного университета и т.п.*

*После возвращения во Францию он активно сотрудничал в подготовительных работах Севрского договора.*

*В ноябре 1920г. он снова возвратился на Кавказ, однако не смог приехать в Армению, т.к. 2 декабря 1920г. Армения была советизирована.*

*Несколько месяцев оставаясь в Грузии до его советизации, А.Пуадебар 18 марта 1921г. отправился в Батуми, а оттуда во Францию и завершил на свою кавказскую миссию.*

*Оставаясь в Париже до 1924г. он пишет Труд об Армянской Республике.*

*В 1924г. он уезжает в Бейрут и окончательно обосновывается там.*

*Он внес большой вклад в организацию помощи тысячам армянских беженцев, нашедшими приют в Сирийской и Ливане, которые находились под влиянием Франции.*

## АРМЕНИЯ МЕЖДУ КЕМАЛИСТСКИМ МОЛОТОМ И БОЛЬШЕВИСТСКОЙ НАКОВАЛЬНЕЙ\*

*В ходе Февральской революции 1917 года Николай II отрекается от трона и создается Временное правительство, которое будет у власти с 2/15 марта до революции 25 октября / 7 ноября 1917 года. Во Временное правительство входят видные либералы и социалисты, например Милюков, а позднее Керенский, которые в прошлом проявляли большую симпатию к армянам и к армянскому вопросу. Таким образом, хотя их либеральная политика была обращена ко всем нерусским народам империи, право на действительную и настоящую независимость, то есть на создание отдельного от России государства, признавалось только за поляками,*

85,р. 16-22: Տես նաև Ֆրանսիայի ճիզվիտների արխիվներում պահվող Պուադեբարի անձնական գործը: Նրա մանրամասն գեկուցագիրը գրվել է 1926թ.: Բեյրութի Հայկական ճամբարում:

<sup>1</sup> А. Poidebard, „Anciennes broderies arméniennes., , Revue des études arméniennes, t. X, 1929,р. 239-248, 12 նկարներով, որից 6-ը գույնավոր: Բավականին հաջողած հոդված է:

\* Նյութը վերցված է Ջովաննի Գուսպոյի "1700 лет верности. История Армении и ее Церкви" գրքից, Մոսկվա, 2002թ.: Հոդվածում կատարել ենք որոշակի ծանոթագրություններ, որոնք ոչևլ ենք աստղանիշով - խմբ.:

финнами и армянами [на основе Западной (Турецкой) Армении, к тому времени почти полностью освобожденной Русской Армией].

После отречения императора генерал-губернатор Кавказа также оставляет пост и покидает свою резиденцию в Тифлисе, где управление переходит в ведение Особого закавказского комитета (ОЗАКОМ). Различные армянские партии (среди которых партия Дашнакцутюн) будут поддерживать Временное правительство. 26 апреля Временное правительство издает декрет о турецкой Армении, согласно которому гражданское управление передается в руки самих армян. Летом того же года многие армянские беженцы (как полагают, числом около 150000) возвращаются в Западную Армению, где постепенно восстанавливается их жизнь.

Однако очень скоро совершается Октябрьский переворот, который меняет все. Русские войска постепенно оставляют позиции и возвращаются на родину; на оставленных территориях временами возникает хаос, которым пользуются мародеры и бандиты. В то время как русские отступают, армяне, входившие в их войска, вооружаются; так, линия фронта, некогда занятая 500000 русских солдат, охраняется 20000 армян под командованием генерала Назарбеяна, к которым в дальнейшем присоединятся 12000 армян из Турции во главе с Андраником (Озаяном).

#### ЗАКАВКАЗСКИЙ СЕЙМ\*\*

В конце ноября 1917 года на выборах большевики по всему Кавказу получают лишь очень малую часть голосов; таким образом, в течение двух лет их не будет на политической арене Кавказа и единственным их оплотом останется Баку. Туда и отправляется Степан Шаумян, который будет возглавлять Бакинскую коммуну с 25 апреля по 31 июля 1918 года. А в Тифлисе формируется Законодательное собрание Закавказья, так называемый Сейм, состоящее из партий большинства: грузинских меньшевиков, армянских дашнаков и азербайджанских мусаватов. Естественно, союз разнонаправленных сил со столь различными интересами был обречен на краткое существование.

Через два месяца после большевистского переворота, 29 декабря 1917 года/11 января 1918 года, Совет Народных Комиссаров (Совнарком) Советской России опубликовал, в свою очередь, за подписью Ленина "Декрет о турецкой Армении", в котором провозглашалось право Западной Армении на автономию: "Совет Народных Комиссаров объявляет армянскому народу, что Рабочее и Крестьянское Правительство России поддерживает право армян оккупированной Россией турецкой Армении на свободное самоопределение вплоть до полной независимости". В том же декрете устанавливался ряд гарантий для нормализации обстановки, например: вывод российских войск и формирование армянского ополчения, свободное возвращение в турецкую Армению беженцев и лиц, изгнанных турецким правительством, установление границ демократически избранными представителями армянского народа. Наконец, Степан Шаумян был назначен чрезвычайным комиссаром по делам Кавказа.

За видимой демократичностью этого документа скрывалось настоящее предательство: выводя свои войска, Советская Россия передавала Армению в руки ее турецких палачей. Они, конечно, не простят армянам сотрудничество с русскими.

Здесь проявилась сугубая безответственность коммунистов по отношению к армянскому народу. Пожалуй, правильнее было бы говорить об умышленном соучастии большевиков в преступлениях, совершенных турками. В самом деле, сознательно пожертвовав армянами ради установления дружественных отношений

\*\* Օգակոմիտն, 1917թ. նոյեմբերին փոխարինել է Անդրկովկասյան կոմիտարիտը, Անդրկովկասյան Սեյմը կազմավորվել է 1918թ. փետրվարին խմբ.:

с Атаюрком, Ленин и Сталин не только похоронили право армян на собственную историческую родину, но и фактически покрывали и способствовали их преступлению, начатому некогда Абдул-Гамидом II. И в дальнейшем все вожди Советского Союза будут избегать разрешения армянского вопроса из соображений внешнеполитической выгоды.

Власть коммунистов сыграла фатальную роль в истории Армении: в 1918 году Ленин оставил на произвол младотурок Западную Армению и еще проживавших там и спасшихся от геноцида армян; позднее большевики вступили в союз с кемалистами и покрыли их преступления; они не сделали ничего, чтобы претворить в жизнь Севрский договор, который предусматривал создание большой независимой Армении; затем путем государственного переворота на 70 лет установили в Армении советскую диктатуру, которая сопровождалась подавлением Церкви, попранием народных ценностей и фальсификацией национальной истории; они уступили Турции, Азербайджану и Грузии значительные части армянской территории; наконец, они отправили в сибирские лагеря тысячи армян, в том числе многих репатриантов...

Всего через два месяца после обнародования "Декрета о турецкой Армении" 1917 года большевики больше не скрывали своего на самом деле безответственного отношения к судьбе Армении за такими словами, как "право на свободное самоопределение" и т.д. Брест-Литовский договор (3 марта 1918 года) очень ясно выражал их намерения в отношении Армении. Статья 4 гласила: "Россия сделает все, что в ее силах, чтобы обеспечить скорый вывод войск из западных провинций Анатолии и их возвращение Турции. Ардаган, Карс и Батуми будут немедленно освобождены от российских войск". В этом договоре Армения ни разу не упоминалась.

Таким образом, отрицалось не только право на самоопределение, постоянно провозглашаемое как неизменный принцип коммунизма, но и само существование армянского народа и его земли. Российские армянские общины стали решительно протестовать в своих заявлениях против Брест-Литовского договора.

События, приведшие к Брест-Литовскому договору, и в особенности их интерпретация представляют собой одну из наиболее спорных проблем историографии начального периода советской власти. Известно, что сам Ленин назовет Брест-Литовские соглашения, по которым Россия теряла часть Белоруссии, Украины, Польшу, Финляндию, Эстонию, Литву и Латвию и уступала Турции часть Закавказья, "похабным мирным договором". Тем не менее именно Ленин вопреки мнению Троцкого и Бухарина настоял на принятии униженного мира: для вождя большевиков спасти молодую советскую власть в России было важнее, чем потерять около 30% населения империи и ее достояние, и, конечно же, несравненно важнее интересов Армении.

Приняв условия Брестского мира, помимо окончания тяжелой после революционных перемен войны, Ленин достигал еще одной цели: тысячи возвращающихся домой солдат должны были создать хаос и тем самым совсемно способствовать укреплению власти большевиков. Действительно, выход России из мировой войны немедленно положит начало гражданской войне, что позволит партии объявить диктатуру "военного коммунизма" и утвердиться повсеместно. По окончании войны советское правительство 13 ноября 1918 года объявит Брест-Литовский договор недействительным.

Между тем в послевоенном хаосе 1918 года происходит ряд стычек между армянами и азербайджанцами за обладание Нагорным Карабахом, Нахичеваном и областью Зангезур (Сюник). Отныне эти территории будут предметом распри, поскольку образуют идеальную линию, по которой Турция соединяется с Азербайджаном и другими странами, населенными тюркскими народами. А с февраля Турция под нажимом Германии, желающей открыть себе дорогу для нападения на английские армии в Персии и Индии, вновь предпринимает оккупацию

Западной Армении. Армяне, таким образом, вынуждены отступить со своих позиций, и с февраля по апрель Западная Армения снова оказывается завоеванной турками. Как мы видели в предыдущей главе, этот повторный захват сопровождается этнической чисткой, которая довершает геноцид 1915 года.

#### ТЯЖЕЛАЯ НЕЗАВИСИМОСТЬ

9/22 апреля 1918 года Закавказский сейм, не намеренный признавать Брест-Литовский договор, принял постановление об отделении от Советской России и о создании независимой Закавказской республики. Ее немедленно признала Турция. Новое государство первым делом попыталось прийти к соглашению с Турцией, и в качестве жеста доброй воли и готовности к диалогу глава правительства, грузин А. Чхенкели, приказал войскам генерала Назарбекия оставить Карс и сдать туркам эту крепость, имевшую важнейшее значение для контроля над регионом. Назарбекян скрепя сердце повиновался. Однако, невзирая на этот жест, турки предъявили такие территориальные претензии, что все переговоры были прекращены. Хотя Турция признала Закавказье в качестве суверенного государства, в мае 1918 года турецкие войска двинулись на Ереван и 15 мая захватили Агдаш и Александрополь.

Союз трех закавказских стран проявит здесь свою непрочность: грузины считают, что лучше сдать или попробовать каким-то образом договориться с турками, а азербайджанцы готовы примкнуть к захватчику.

Таким образом, не рассчитывая больше на защиту со стороны российских войск, армяне, покинутые грузинами и азербайджанцами, сами начинают оборонять свою землю. Турки, уже захватившие Карс и Александрополь, наверняка думали уничтожить армян за несколько дней; к тому же им помогла знаменитая "Дикая дивизия", состоявшая из азербайджанских мусульман-фундаменталистов.

Армянская церковь призывает своих верующих встать на защиту родины. Добровольческие отряды, сражавшиеся в составе российских войск, реорганизируются в регулярную армию, которой будут командовать генералы Назарбекян, Силикян и Дро. Военные вожди тоже обращаются к нации с воззванием, в котором призывают всех не жалеть сил, вдохновляясь примером Вардана и его воинов в Аварайрской битве.

Действительно, картина этой борьбы, которую армяне впервые с XIV века вновь ведут под своим национальным знаменем, напоминает сцену Аварайра. Вместе с народом и солдатами на защиту отечества встают и служители Церкви, включая высших иерархов: архиепископ Гарегин Овсепян, который впоследствии будет католиком Киликии (1943-1952), садится на коня и с крестом в руке ведет за собой войско.

За несколько дней до столкновения у Сардарапата генерал Силикян советует католику Геворгу V из предосторожности оставить Эчмиадзин и на некоторое время укрыться вблизи озера Севан; но католикос отвечает ему, что, если армянские силы не смогут защитить священное место, он это сделает один, закрыв своим телом вход в тысячелетний собор.

Так, с 21 по 28 мая ополчение из солдат, священников, крестьян, молодых людей и подростков, разделившись на три фронта, противостоит четырем дивизиям турецкой армии, рвущимся к Еревану. Остановив их у Караглиса и Баш-Апарана, армяне наносят им тяжелое поражение у Сардарапата (24 мая) и в результате этой битвы спасают свою столицу.

Как раз 25 мая 1918 года Закавказское правительство перестает существовать. Дело в том, что немцы, встревоженные усилением турок в Закавказье (чему, впрочем, они сами были причиной), предлагают Грузии покинуть Сейм и стать независимым государством под их защитой, что грузины и делают 26 мая. 27 мая Азербайджан, получивший от Турции обещания военной поддержки для освобождения Баку от коммуны, которую создали русские и армянские

коммунисты, тоже выходит из Сейма и провозглашает себя независимой республикой. Таким образом, 28 мая Армения оказывается в одиночестве и в силу самого этого факта становится независимой республикой.

В этот момент с целью продолжить поход на Баку, а затем на Персию турки неожиданно предлагают мир новому армянскому государству. По договору от 4 июня 1918 года, подписанному в Батуми, Армения получает лишь клочок земли в 12000 кв. км, наиболее засушливые места в районе Севана и немного земли у Еревана; остальная часть русской Армении поделена между турками и азербайджанцами. Но, благодаря этому нечаянному миру, страна может перевести дух.

Таким образом, совершенно неожиданно и в силу стечения обстоятельств - победы у Сардарапата, срочной надобности турецких войск попасть в Персию и роспуска Закавказского сейма - возрождается независимое Армянское государство, первое вновь возникшее на Армянском нагорье после заката государства Багратуни в середине XI века.

Но долгожданная независимость Армении, о которой мечтали целые поколения ее сынов, явилась в час в высшей степени неподходящий. То был один из наиболее трагичных моментов ее истории, и армяне, конечно, больше нуждались в защите, чем в автономии.

Условия жизни во вновь созданной республике крайне тяжелые: Армения не имеет ресурсов, никогда не была автономной, она заполнена тысячами беженцев, которые спаслись от геноцида (от 300000 до 450000, из них 40000 живут на улицах Еревана). Потеря все, они теперь всего ждут от молодой республики. Новое государство - малонаселенное и только благодаря большому числу беженцев насчитывает 3 миллиона жителей, которые составляют лишь небольшую часть собственного народа, гораздо более многочисленного за его пределами. Города с наибольшим числом армян и важнейшие культурные центры (Тифлис, Константинополь) расположены за границей, точно так же, как и торговые центры армян и их значительные капиталовложения (в Баку и Батуми); Ереван - всего лишь провинциальный поселок с пыльными немоющими улицами, где в 1914 году, до геноцида и последующего массового притока беженцев, насчитывалось только 30000 жителей, едва составляющих десятую часть армянской общины Тифлиса.

У государства нет ни опыта независимости, ни традиции республиканского правления, ни законов, ни Конституции, ни законодательных, исполнительных и судебных органов. Правительство все еще находится в Тифлисе, за пределами новой страны; в Ереване функции президента исполняет министр внутренних дел Арам Манукян, возглавивший восстание в Ване, а функции парламента - ассамблея, состоящая в основном из дашнаков и именуемая Хорурд. Мир с турками явно временный, а сильное исламское меньшинство (300000) представляет серьезную угрозу внутри самой страны, тем более что турки, оставляя области русской Армении, раздавали оружие местному исламскому населению (туркам, татарам и курдам), которое ведет партизанскую войну.

Отношения с другими вновь созданными закавказскими республиками непростые. У крохотной Армении нет никакого выхода к морю, а грузины (единственные соседи-христиане) задерживают две трети гуманитарной помощи из США под предлогом ремонта железнодорожной ветки, ведущей в Армению. Пока Грузия блокирует железную дорогу, Азербайджан, в отношениях с которым по-прежнему остаются нерешенными вопросы о Карабахе, Нахичеване и Зангезуре, оказывает давление на Армению, прекращая поставки нефти. Кроме того, Армения не может не учитывать того факта, что дипломатическая напряженность с Грузией и Азербайджаном немедленно сказывается на жизни весьма многочисленных армянских общин в этих странах.

Но самый большой враг молодой республики - бедность. Война заставила закрыть фабрики, свела до минимума сельскохозяйственное производство, перерезала пути сообщения, уничтожила транспортные средства. Страна практически не получала никакой помощи из-за границы. Население голодало, в стране свирепствовали эпидемии тифа и холеры, было очень много бездомных. Первая зима 1918-1919 годов выдалась особенно суровой и затяжной, от холода, голода и эпидемий умерло около 200000 человек, или пятая часть населения.

В Турции с окончанием мировой войны и перемирием, подписанным в Мудросе (31 октября 1918 года), заканчивается и правление младотурок, чьи вожди в большинстве своем находят убежище в Германии. В ноябре 1918 года турки покинули Армению 10000 кв. км в районе Александрополя. Между тем грузины заняли Ахалкалак, и в конце года две армии, армянская и грузинская, вступают в стычки по поводу границы, пока англичанам не удастся их примирить. В это время на многих армян в Грузии обрушиваются репрессии: аресты, обыски, закрытие армянских газет. Чтобы уменьшить в столице число армян и русских, которые составляли явное большинство, грузинское правительство в начале 1919 года высылает 4000 армян в Кутаиси; наконец, многие грузинские армяне переезжают в Республику Армения. К тому же в сентябре уже пришли трагические известия об истреблении армян в Баку.

#### ЛУЧИ НАДЕЖДЫ

В 1919 году десятки тысяч армян из Сирии, Ливана и Палестины возвращались в Киликию, где устанавливалось правление Франции на основе мандата. Какое-то время казалось, что Киликия могла бы стать полностью независимым от Турции государством под протекторатом Франции. Многие армяне, конечно, помнили о французско-армянском братстве, возникшем именно в Киликии во время крестовых походов. К сожалению, как мы видели, опыт правления Франции в Киликии по мандату был обречен на недолговечность и привел к катастрофическим последствиям для армян-репатриантов.

Летом 1919 года в Республике Армения проходят первые общенациональные выборы, и дашнаки одерживают убедительную победу над всеми остальными партиями. Мелкие группы марксистского толка практически не имеют никакого успеха не только потому, что сильно разобщены между собой, но и в силу того, что Армения, в отличие от Азербайджана, будучи еще исключительно аграрной страной, не имеет рабочего класса. Законы новой республики признают полное равенство в правах и свободах без различия пола, этнической или религиозной принадлежности.

Хотя каждый день продолжается приток беженцев - они увеличили население Еревана втрое, а в Александропольской области их число составило более 100000 человек - экономическое положение республики в 1919 и 1920 годах постепенно улучшается. Благодаря давлению англичан Армения добивается возврата губернии Карс (имеющей важное значение, в частности, из-за плодородия ее почвы и производства зерна) и южной части провинции Еревана, в результате чего ее территория достигает площади 42000 кв. км. Правительству удается реорганизовать государственную администрацию, вооруженные силы, государственную школу; оно перестраивает пути сообщения, стимулирует сельское хозяйство и в значительной мере восстанавливает порядок. Диаспора тоже участвует в этой восстановительной работе: армянские общины Европы, Америки, Египта, Балкан шлют дары, вкладывают капиталы и даже физически участвуют в подъеме страны. 28 мая 1919 года по случаю первой годовщины независимости парламент и правительство объявляют о присоединении турецкой Армении к новообразованной республике.

Международная обстановка на фоне капитуляции Германии и ее союзников, кажется, создает благоприятные условия для урегулирования армянского вопроса. Действительно, все главы стран-победителей считают армянский вопрос одним из

важнейших и обещают молодому государству справедливое его решение и возмещение понесенного ущерба. Американский президент В. Вильсон, похоже, питает особую симпатию к делу армян. В феврале 1919 года две армянские делегации на Парижской мирной конференции (от маленькой республики и диаспоры) просят союзников о создании большой независимой Армении, которая бы включала нынешнюю республику, турецкую Армению и Киликию; кроме того, они предлагают, чтобы это армянское государство находилось под мандатом одной из держав-победительниц в течение 20-летнего периода.

Создающаяся Лига Наций благосклонно смотрит на систему мандатов: одна из мировых держав берет под свою ответственность заботу о какой-либо еще не способной к самоуправлению стране, чтобы за определенный период привести ее к самостоятельности. Такой будет суть мандата Франции в Киликии. По предложению американского президента Вильсона и бывшего американского посла в Константинополе Моргентхау, турецкую Армению и армянскую республику посещают разные дипломатические и военные комиссии. Изучив обстановку, они приходят к заключению, что надо поручить мандат над Арменией Соединенным Штатам Америки. Это предложение встречает поддержку разных стран, которые считают весьма целесообразным американское присутствие у границ Советского Союза<sup>\*\*\*</sup>.

В общем, как пишет У. Черчилль: "Тогда казалось, что для армян настал момент добиться справедливости и права жить в мире в месте происхождения армянского народа. Их преследователи и тираны были уничтожены войной или революцией. Великие державы-победительницы были их союзниками и обеспечили справедливость. Казалось поистине немислимым, чтобы пять великих союзных держав оказались не в состоянии утвердить свою волю. Тем не менее именно это и случилось".

#### РЕСПУБЛИКА АРМЕНИЯ МЕЖДУ КЕМАЛИСТСКИМ МОЛОТОМ И БОЛЬШЕВИСТСКОЙ НАКОВАЛЬНЕЙ

Действительно, хотя новое государство повсеместно настаивало на международном признании, ему не удавалось добиться ничего конкретного. Благодаря деятельности армян диаспоры, различным проармянским и благотворительным организациям, мировая общественность была очень благосклонно настроена к Армении. Дипломаты и государственные мужи были весьма щедры на заявления о симпатии и поддержке, но ни одно государство официально не признало молодую республику.

Между тем в Турции во главе националистического движения встал Мустафа Кемаль. С усилением движения будущего отца турок положение Турции полностью переменялось; иначе разложились и карты в игре на различных мирных конференциях и в международных договорах. Сложилась парадоксальная ситуация - побежденные будут навязывать свои условия победителям.

Как мы видели в предыдущей главе, те же бесчинства, что были в обычае у младотурок, с 1920 года продолжают совершать кемалисты. В марте 1920 года происходит страшный погром в Шуши, устроенный местными азербайджанцами при поддержке турецких войск. Азербайджанские и советские власти десятилетиями будут неизменно отрицать и старательно замалчивать массовое убийство около 30000 армян; но русский поэт Мандельштам в 1931 году написал стихи, посвященные этой трагедии.

...Так в Нагорном Карабахе,  
В хищном городе Шуши,  
Я изведал эти страхи,  
Соприродные душе.

<sup>\*\*\*</sup> Հեղինակը խորհրդային Ռուսաստանը շփոթել է խորհրդային Միության հետ. - խմբ.:



Сорок тысяч мертвых окон  
Там видны со всех сторон,  
И труда бездушный кокон  
На горах похоронен.  
И бесстыдно розовеют  
Обнаженные дома,  
А над ними неба реет  
Темно-синяя чума.

Террор кемалистов в отношении христиан беспокоит западные державы. Месяц спустя после резни в Шуши, 19 апреля 1920 года, премьер-министры Англии, Франции и Италии при участии представителей Японии и США собираются в Сан-Ремо для рассмотрения ситуации в связи с Турцией и принимают решение о создании армянского государства в составе провинций Ван, Эрзерум, Трапезунд и Битлис. Кемаль немедленно, 23 апреля, создает в Анкаре Великое Национальное Собрание первого созыва, которое присваивает себе законодательную и исполнительную власть и решает представлять Турцию на международной арене, тем самым действуя через голову султана и правительства в Стамбуле.

Европейцы 26 апреля публикуют проект, по которому Турция теряет большие территории. В тот же день Кемаль обращается к Ленину с предложением антиимпериалистического союза. Ленин, конечно, с интересом относится к этому предложению: Кемаль, несомненно, является революционером, он борется против все еще феодальной империи, пользуется возрастающим влиянием на массы, и его движение может стать наиболее подходящей силой для распространения на Турцию мировой революции; однако в его идеологии есть нечто реакционное, национализм кемалистов плохо сочетается с интернационализмом коммунистов. Так что вождь мирового пролетариата не торопится отвечать на предложения турецкого революционера.

В конце апреля 1920 года Красная Армия входит в Азербайджан, который становится советской республикой. Вдохновленные этим фактом и близостью Красной Армии, армянские коммунисты - число которых за последние годы выросло с прибытием беженцев из Грузии и Азербайджана - организуют в начале мая несколько демонстраций в Ереване и Александрополе. Здесь 2 мая большевики захватывают железнодорожный вокзал, создают Ревком Армении (Революционный комитет большевиков), который 10 мая объявляет Армению советской республикой. В ночь с 13 на 14 мая правительственные войска арестовывают 500 большевиков, расстреливают человек 20 из них, а остальным удается бежать в Баку. "Майское восстание" будет широко воспеваться в партийной риторике. Так армянские коммунисты получат своих первых "мучеников".

Тем временем в Москву отправилась армянская делегация с предложением Советской России договора о дружбе. Советский министр иностранных дел Чичерин выказывает определенную доброжелательность к Республике Армения и предлагает посредничество Советской России, чтобы заставить турецких националистов согласиться на вхождение Нахичевана и Зангезура в Армению и на проведение в Карабахе всенародного референдума, на котором население могло бы решить, к какому государству принадлежать. В обмен на это Армения не должна негативно влиять на дружественные отношения, которые большевики устанавливают с турецкими революционерами-националистами, и на их союз в борьбе с капиталистическими державами.

Но когда в первых числах июня договор между Советской Россией и Республикой Армения казался близким, как Ереван, так и Москва стали медлить с его принятием. В Ереване боялись, что сближение с большевистской Россией может сорвать помощь европейцев и американцев, которые заявили о готовности поддержать армянские интересы в деле получения провинций, еще оставшихся османскими; Москва, со своей стороны, узнала про майское восстание и про то, что

армянские коммунисты охарактеризовали отношение дашнаков к большевикам и симпатизирующим им как зверское. Кроме того, новое Азербайджанское коммунистическое государство не намерено соглашаться с тем, чтобы именно советские русские отдали армянам спорные территории. Наконец, в Москву для заключения договора о дружбе прибыла турецкая делегация. Таким образом, советская сторона прекратила с армянами всякие переговоры, и никакой договоренности о дружбе достигнуто не было.

Между тем США не вошли в Лигу Наций, хотя та и была прежде всего творением президента Вильсона, и предложение о мандате Америки над Арменией стало терять популярность. Сначала американские финансовые круги, предвидя большую экономическую выгоду, предлагали, чтобы мандат распространялся на всю Турцию. Но затем, по мере сближения Турции с Советской Россией, этот проект становился рискованным. В то же время мандат над такой доведенной до нищеты и бедной ресурсами страной, как Армения, не сулил американским финансистам никаких преимуществ. Итак, 31 мая\*\*\*\* 1920 года американский сенат, в явной оппозиции президенту Вильсону, отвергает установление мандата над Арменией, которую союзники таким образом постепенно оставляют на произвол турок и большевиков. Затем в июне советское правительство принимает предложение об альянсе, выдвинутое кемалистами за полтора месяца до этого.

Вследствие майского бунта коммунисты Республики Армения вынуждены летом существовать в подполье, что еще больше ухудшает отношения с Москвой. А связи Москвы с кемалистами, напротив, все расширяются, и большевики предоставляют братьям по революции экономическую помощь и оружие.

В июле 1920 года конференция в Спа на контрпредложение турок относительно разделения Западной Армении повторяет то, что было решено в Сан-Ремо. Союзники утверждают, что не могут внести никаких изменений в статью о создании турецкой Армении, учитывая тот факт, что "армяне истреблялись неслыханно варварским образом...". И в весьма ясных выражениях описывают депортации и массовые убийства, открыто обвиняя в них турецкое правительство.

Ввиду такой твердой позиции 10 августа 1920 года в Севре, во Франции, представители султана подписывают с союзниками мирный договор. По условиям этого договора Турция обязуется выдать державам-победительницам тех, кто несет ответственность за массовые убийства, совершенные во время войны, разрешить депортированным возвратиться в родные места и вернуть имущество всем, кто пережил насилие и депортацию. Что касается территории, то Турция теряет все европейские владения, исключая Стамбул, и все восточные провинции (Армению, Аравию, Египет, Ирак, Курдистан, Палестину, Сирию). Наконец, Турция официально признает Армению как суверенное государство, при этом и турки, и армяне соглашаются поручить лично американскому президенту Вильсону определение границ. 20 ноября 1920 года Вильсон предлагает отдать Республике Армения территории, которые до этого входили в Османскую империю: значительную часть областей Вана, Эрзерума, Битлиса и, особенно, Трапезунда с выходом к Черному морю. Таким образом, площадь республики достигла бы 175000 кв. км\*\*\*\*\*.

Но видимая победа в Севре в действительности оказалась полным поражением армянского дела. Стамбульское правительство не контролировало положение в Турции, и султан был не в состоянии заставить националистов повиноваться. Таким образом, эти в высшей степени выгодные для Армении условия, принятые султаном, так и не будут выполнены: настоящая власть в Турции теперь в руках Мустафы Кемалю.

\*\*\*\* Պետք է լինի Հոսնիուի 1 - խմբ.:

\*\*\*\*\* Պետք է լինի 160.000 կմ<sup>2</sup> - խմբ.:

## ПОТЕРЯ НЕЗАВИСИМОСТИ

Именно Севрский договор с его жесткими для Турции условиями дает сигнал бунту кемалистов; снова поднимает голову крайний турецкий национализм, который принесет армянам огромные страдания.

Действительно, благодаря ловкой внешней политике балансирования между союзниками и большевиками Кемаль сможет совершенно игнорировать Севрский договор. 24 августа, ровно через две недели после его подписания представителями султана, Кемаль подписывает свой "договор о дружбе" с Лениным, получив от него заверение, что до начала зимы получит большие денежные суммы и внушительную партию оружия.

В начале сентября в Баку проходит I "Съезд народов Востока", на котором коммунисты должны решить вопрос об отношении к националистическим движениям. На съезде присутствуют также делегаты Кемаля и лично Энвер-паши, который специально прибыл из Берлина, чтобы попытаться возродить пантюркистскую мечту в альянсе с большевиками. Съезд служит своего рода реабилитацией национализма, который оказывается допустимым, когда сочетается с классовой борьбой: советские коммунисты решили поддерживать националистов, если они будут вести борьбу с буржуазным империализмом; на деле это означает: младотуркам с их пантюркизмом - нет, но кемалистам, которые борются против английских капиталистов, - да.

Итак, 17 сентября Президиум Совета народов Востока принял секретное решение о "наступлении в союзе с националистическими турецкими войсками на Армению под флагом свержения дашнаков, угнетающих свой народ, и с целью соединения с революционной Турцией".

Именно в это время Кемаль, получив заверения в поддержке со стороны Советской России, в ответ на положения Севрского договора приказал армии и Особой Организации "физически уничтожить Армению". Таким образом, 23 сентября 1920 года Турция предпринимает новую попытку вторжения. Под командованием генерала Карабекера 60000 турецких солдат избивают армянское население на тех территориях, которые по Севрскому договору только что отошли к Республике Армения. В сентябре и октябре армянам в значительной мере удается сдержать наступление турок. Однако 30 октября турецкие войска овладевают укрепленным городом Карс, который мог бы, конечно, сопротивляться дольше, если бы армянские солдаты не пали духом. Кемалисты устраивают резню жителей Карса, убив по всей области 12000 человек. Тысячи армян истребляются и на других территориях, которые по мере наступления становятся турецкими. 7 ноября кемалисты входят в Александрополь и вместе с местными коммунистами празднуют третью годовщину большевистской революции. После чего турки предаются обычной вакханалии убийств, которые будут продолжаться вплоть до апреля 1921 года, когда - уже после капитуляции Республики Армения, установления там советской власти и разделения территорий исторической Армении между большевиками и кемалистами - в город войдет Красная Армия.

Всего в ходе этой очередной турецкой агрессии в боях и в результате расправ кемалистов над гражданским населением на оккупированных территориях погибнет 200000 армян. Резня между тем продолжается и в Киликии, и по всей Турции.

Чтобы не допустить опасного укрепления связей между советской властью и зарождающейся новой Турцией и установления оси Анкара - Москва, западные страны оставляли без ответа призывы Армении о помощи. Первая сессия Ассамблеи Лиги Наций в середине ноября решила не придавать значения просьбе армянского государства о членстве и провалила предложение Румынии о вооруженном вмешательстве в Закавказье. А большевики были озабочены только тем, чтобы раньше турок завладеть Восточной Арменией. Поэтому, заявив, что не одобряют турецкое вторжение, они требуют (безрезультатно) от Кемаля остановить наступление. Между тем коммунисты разворачивают в Армении шумную пропаганду против дашнаковского правительства, и в республику прибывает делегация российских дипломатов во главе с Борисом Лезраном.

Ряд попыток прийти к мирному соглашению с Турцией, отчасти при посредничестве российской делегации, не дают никакого результата, потому что турки не уступают ни одной из захваченных территорий. Тогда 23 ноября 1920 года

правительство уходит в отставку, и во главе новой дашнакской коалиции, которая берет на себя его задачи, оказывается Симон Врацян, сторонник мира с турками любой ценой, лишь бы избежать аннексии страны Советской Россией. Он немедленно направляет в Александрополь своего представителя Александра Хатисяна вести мирные переговоры с Карабекиром.

27 ноября Сталин, находящийся уже месяц в Баку, приказывает Орджоникидзе войти в Армению, и 11-я армия вступает в республику из Азербайджана, занимает город Дилижан и движется на Ереван. Армяне, еще недавно сражавшиеся бок о бок с русскими ради спасения своей собственной земли, не оказывают Красной Армии никакого сопротивления. Многие, даже дашнаки, оценивают приход русских (хотя уже советских) положительно, как подмогу против турок.

29 ноября в Армении проходят демонстрации против правительства дашнаков, организованные Ревкомом, который в одностороннем порядке вновь провозглашает Армению социалистической республикой. Тогда Лезран сообщает армянскому правительству, что решение об установлении в Армении советской власти теперь необратимо, и рекомендует, чтобы республика немедленно разорвала всякие отношения с капиталистическими странами и добровольно присоединилась к рабоче-крестьянским массам России.

Таким образом, 2 декабря дашнакское правительство сдается и подписывает с советскими русскими договор: Армения становится социалистической, а Россия обязуется защитить целостность ее территории по состоянию, предшествовавшему вторжению турок; Лезран заверяет, что министры уходящего в отставку правительства и партия дашнаков не подвергнутся никаким преследованиям. После подписания договора правительство уходит в отставку, передавая власть Революционному комитету из армянских коммунистов, которым еще предстоит приехать из Баку; в их отсутствие военное командование принимает генерал Дро.

Но турки не останавливаются даже при известии о том, что в Армении теперь советская власть, и грозят продолжить наступление, если Хатисян в Александрополе сейчас же не примет предложенные им мирные условия. Однако Хатисян представлял уже не существовавшее правительство; все же, проконсультировавшись по телефону с Дро, вскоре после полуночи того самого 2 декабря он подписал мир с турками. По этому соглашению Армения отказывалась от введения в действие положений Севрского договора и от провинций Карса и Ардагана, которые русские освободили еще в 1878 году, и признавала границы по Брест-Литовскому договору.

4 декабря Революционный комитет прибывает в Ереван и берет власть. Два дня спустя 11-я армия под командованием Орджоникидзе, Кирова и Микояна вступает в город. едва обосновавшись, большевики заявляют о непризнании александропольского договора, так как он подписан дашнакским представителем; турки же считают, что соглашения остаются в силе.

Между тем 30 ноября, то есть через день после одностороннего провозглашения Армении социалистической республикой, Революционный комитет советского Азербайджана послал новому армянскому коммунистическому "правительству" приветственную телеграмму, в которой заявил об отказе от всяких притязаний на Нахичеван, Зангезур и Нагорный Карабах, объявляя их армянскими территориями. "Рабоче-Крестьянское правительство Азербайджана, получив от имени воставших крестьян радостную весть о провозглашении Армении Социалистической Советской Республикой, приветствует победу братского народа. С сегодняшнего дня объявляются ликвидированными споры о границах между Арменией и Азербайджаном. Нагорный Карабах, Зангезур и Нахичевань считаются частью Армянской Социалистической Республики.

Да здравствует братство и союз рабочих и крестьян Советской Армении и Азербайджана!"

2 декабря Орджоникидзе телеграммой сообщил об этом решении азербайджанского правительства Ленину и Сталину: "Передайте товарищам Ленину и Сталину следующее: "Только что получено сообщение из Эривани, что в Эривани провозглашена Советская власть [...] Азербайджан вчера уже декларировал в пользу Советской Армении передачу Нахичевани, Зангезура и Нагорного Карабаха". 4 декабря

текст этого сообщения был опубликован в "Правде" рядом со статьей Сталина под заголовком "Да здравствует Советская Армия", где говорится: "1 декабря Советский Азербайджан добровольно отказывается от спорных провинций и декларирует передачу Советской Армении Зангезура, Нахичевани, Нагорного Карабаха".

Но проявление такой щедрости будет недолгим. На самом деле тексты телеграммы Азербайджанского Ревкома и сообщения Орджоникидзе Ленину и Сталину были заранее подготовлены в Москве. Однако Азербайджанский Ревком не хотел признавать то, что написали в Москве о Нагорном Карабахе, и председатель Нариманов 1 декабря обнародовал другое заявление, которое на следующий день было опубликовано в бакинской газете "Коммунист". В нем говорилось, что "территории Зангезурского и Нахичеванского уездов являются нераздельной частью Советской Армении, а трудовому крестьянству Нагорного Карабаха предоставляется полное право самоопределения, все военные действия в пределах Зангезура приостанавливаются, а войска Советского Азербайджана выводятся".

В Ереване же пока было известно только о приписываемой Азербайджанскому Ревкому телеграмме от 30 ноября, с помощью которой оказалась достигнутой цель, ради которой ее сочинили Ленин, Сталин и Орджоникидзе, а именно: повлиять на решение армянского правительства, которое, действительно, 2 декабря сложило свои полномочия.

Новая коммунистическая власть Армении сразу стала крайне непопулярной. Своим первым декретом 6 декабря новое правительство учредило ЧК. Молодые большевики, прибывшие из Баку, не стали считаться с гарантиями, данными Лезграном: они арестовали многих дашнаков, ряд представителей интеллигенции и членов прежнего правительства и объявили о действии в Армении законов Советской России.

В конце января коммунистическое правительство приказало всем армейским офицерам, которых насчитывалось около тысячи, прибыть в здание бывшего парламента для регистрации документов. Офицеров, среди которых было много героев битвы при Сардарпате и сам Дро\*\*\*\*\*, предательски арестовали. Одних (около пятидесяти человек) тут же расстреляли; других депортировали в Россию, и им пришлось пешком преодолевать Севанский перевал в самое холодное зимнее время, без всякого снаряжения, в той же одежде, в какой они прибыли по повестке. Оставшихся некоторое время спустя "устрашили" в самой Армении: их зарубили топорами в подвалах ЧК.

Эти и другие эпизоды террора привели к тому, что менее чем через три месяца после установления большевистской власти народное недовольство в Армении стало всеобщим. Как только 11-я армия отвлеклась на захват Грузии, 18 февраля 1921 года восставшие во главе с Врацьяном свергли коммунистов и восстановили дашнакское правительство. Новая власть сразу же послала телеграмму Ленину, сообщая ему о беззакониях коммунистов в Армении и заявляя, что народное восстание никоим образом не является мятежом против советской власти.

Поэт Ованес Туманян, пользовавшийся большим моральным авторитетом, специально отправляется в Ереван, чтобы лично ознакомиться с ситуацией. 24 марта он пишет Орджоникидзе, что в Армении массы рабочих и крестьян сталкиваются с коммунистами. Очевидно, народным массам большевики предпочитают своих товарищей. Таким образом, возвратившись после победоносной кампании советизации Грузии, Красная Армия вновь овладевает Ереваном и 2 апреля 1921 года восстанавливает советскую власть.

Врацян и его правительство бежут в Зангезур, где с декабря 1920 года существует Независимая армянская республика Сюника, созданная генералом, поэтом и публицистом Гарезином Нжде. С 1918\*\*\*\*\* года ему удавалось сохранять эту расположенную между Турцией и Азербайджаном область свободной от всех захватчиков: турок, азербайджанцев и коммунистов. Но Зангезур будет взят Красной Армией в середине июля, и дашнакам придется искать убежище в Персии. Симон Врацян

\*\*\*\*\* Դրոն չի ձերբակալվել - խմբ.:

\*\*\*\*\* Գ.Նժդեհը Չանդեգուրում գործել է 1919թ. կեսերից. - խմբ.:

умрет гораздо позднее в Ливане; Гарезин Нжде будет арестован в конце второй мировой войны в Болгарии и перевезен в СССР, где после 11 лет заключения он умрет в мрачных стенах владимирской тюрьмы в 1955 году.

С восстановлением большевистской власти в Ереване в середине 1921 года весь Кавказ оказывается вовлеченным в орбиту Советской России.

## РАЗДЕЛ АРМЕНИИ И КОНЕЦ АРМЯНСКОЙ МЕЧТЫ

20 ноября 1920 года, буквально одновременно с резней, устроенной турецкими войсками в Армении, и за несколько дней до вторжения в страну Красной Армии, американский президент Вильсон опубликовал свой проект урегулирования кавказского региона, в котором Армения была представлена в очень широких границах. В действительности размеры молодой Советской Армении будут зависеть от политических игр, абсолютно не связанных с интересами самих армян: в очередной раз за свою историю страна будет поделена между двумя сильными соседями, на этот раз между новой Турцией кемалистов и молодым советским государством.

В самом деле, 16 марта 1921 года кемалисты и большевики отменили все прежние соглашения и определили границы закавказских государств в договоре "о дружбе и братстве", подписанном в Москве. Полная незаконность этого договора очевидна. Во-первых, в 1921 году Мустафа Кемаль никоим образом не представлял турецкое государство, официально еще находящееся под властью последнего султана Мухаммеда VI. Кемаль будет избран президентом только в 1923 году. Во-вторых, у Москвы не было никакого права (даже по советскому закону) определять границы республик, которые она сама называла "независимыми". Наконец, 16 марта коммунисты вовсе не стояли у власти в Армении, где около сорока дней существовало, как мы видели, дашнакское правительство.

Но ни большевиков, ни кемалистов не беспокоила законность их действий. "Дружба и братство", о которых заявляли обе стороны, получили вполне реальное воплощение и были скреплены щедрыми подарками: Москва предоставила турецким товарищам безвозмездную помощь в размере 10 миллионов рублей золотом и значительную партию вооружения. Эти дарения в виде денег и оружия, начавшиеся уже летом 1920 года, будут продолжаться, постоянно увеличиваясь, вплоть до 1922 года; в эти самые годы, как известно, миллионы русских крестьян умирали от голода. У кемалистов же был свой способ проявления "дружбы и братства" по отношению к армянам. Как раз тогда, когда в Москве разрабатывался договор, 6 марта турецкие войска вторглись в Ахалкалакскую область, где в 1918 году жертвами младотурок уже стали 40000 человек. Всего за 10 дней, то есть до подписания московского договора, они уничтожили более 10000 армян.

Через несколько месяцев, в октябре 1921 года, Москва заставит представителей трех закавказских республик утвердить в Карсе соглашения о "дружбе и братстве", поставив подписи под окончательным договором с турками. Отныне западная граница Армении будет проходить по реке Аракс, таким образом, Армения теряет гору Арарат, древнюю столицу Ани, области Карса и Ардагана; кроме того, Советская Россия обязуется превратить Нахичеван в азербайджанский протекторат, что позволяет туркам иметь коридор, связывающий их с азербайджанскими братьями.

Между тем 4 июля 1921 года кавказское отделение (Кавбюро) компартии заявило о праве карабахских армян самим выбирать свою судьбу. На следующий день то же собрание под давлением Сталина, представлявшего Ленина и Троцкого, решило, что город Ахалкалак (населенный на 72% армянами) отходит к Грузии, а Нагорный Карабах (94% армян) - к Азербайджану. В течение всей советской эпохи Нагорный Карабах будет территорией, произвольно присоединенной к Азербайджану, а армянское население будет явно и неявно подвергаться беззаконию, унижению и дискриминации.

Таким образом, начало большевистского правления оказывается фатальным для Армении - она становится самой маленькой из республик СССР. Такое решение полностью противоречило действиям, которые сама Россия предприняла за век до этого. Действительно, когда в 1828 году русские освободили от турок Восточную Армению, присоединив ее к Российской империи, в качестве армянских территорий они взяли и Карабах, и Нахичеван.

Итак, начиная с этого момента и вплоть до последнего десятилетия XX века, у Армении будут три удела жизни, и все три мучительные: Восточная Армения под бременем большевистской диктатуры; Западная Армения без армян как провинция современной Турции; рассеянные по всему миру западные армяне без Армении.

Разделение, проведенное большевиками и кемалистами, будет де-факто признано мировыми державами на разных конференциях: в Лондоне в феврале 1921 года, в Париже в марте 1922 года и в Лозанне в ноябре 1922 года.

Международный баланс сил изменился: союзники более заинтересованы в сближении с новой Турцией, и, действительно, в 1923 году они заключают мир с Кемалем. Франция уже отказалась от протектората над Киликией, американцы отвергли порученную им Лигой Наций роль почитателей над армянскими провинциями Турции. Короче говоря, никто не заинтересован вновь поднимать сложный армянский вопрос. Особенно советские руководители, которые боятся националистических претензий армян в СССР.

В результате разные договоры не только не отражают интересы армян, но и само слово Армения в них вообще не фигурирует: армянский вопрос решен так, словно армяне вообще не существуют.

Таким образом, открывающаяся в Лозанне 13 ноября 1922 года конференция, которая ставит окончательную точку в нерешенных вопросах между Турцией и государствами - победителями в первой мировой войне, означает для армян погребение их прав. Две армянские делегации напоминают собранию, что в данный момент 700000 армян, избежавших геноцида, не имеют земли, что более 73000 армянских женщин и детей еще находятся в турецких гаремах и сиротских приютах, что 150000 константинопольских армян и, может быть, столько же рассеянных по Турции еще находятся под угрозой смерти и с ужасом узнали о только что совершенных (в период до октября) зверствах в Смирне... Но эти сообщения никак не влияют на ход переговоров. Когда армяне поднимают эти вопросы, турецкий делегат Исмет Иненю с негодованием демонстративно покидает зал заседания. Армения, так же как Курдистан и Восточная Фракия, остается под турецким суверенитетом, и армянский вопрос входит в акты конференции в качестве "нерешенного".

В действительности на Лозаннской конференции отстаивались интересы экономические: те, кто уже извлек огромные выгоды из разваливающейся Османской империи, теперь хотят добиться от новой Турции возобновления горнорудных, нефтяных, железнодорожных концессий... Для этих экономических групп интересы армян, небольшого народа, ничтожной горстки выживших в пустыне людей, не значат ничего.

С другой стороны, если международная обстановка изменилась, изменилась и сама Восточная Армения: скорость, с какой разворачивались непредсказуемые события последних лет, начиная с 1917 года, привела к состоянию дезориентации. За слишком короткий промежуток времени страна пережила череду разных правительств и политических систем, бесчисленное число раз меняла границы, провела две войны с турками, объединялась с другими кавказскими странами и отделялась от них, бывала автономной и оккупированной, отделялась от Советской России и аннексировалась...

Таким образом, в эти стремительные дни, когда Красная Армия вступает на армянскую территорию и в Армении устанавливается советская власть, народ разобщен в своем отношении к большевикам: разве русские не наши освободители и братья? И разве коммунисты не отстаивают права народов, социальную справедливость, разве они не поддерживают борьбу угнетенных?..

Джованни Гуайта  
Италия

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՔԵՄԱԼԱՎԱՆ ՄՈՒՐՃԻ ԵՎ  
ԲՈՒՇԵՎԻԿՅԱՆ ԶՆԴԱՆԻ ՄԻՋԵՎ**

## ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1917թ. Փետրվարյան ապստամբությունից հետո, Ռուսաստանում ձեռնարկված ժամանակավոր կառավարությունը բարյացկամորեն էր տրամադրված հայ ժողովրդի և Հայկական հարցի նկատմամբ և նպաստում էր հայ փոխտականների՝ վերադառնալու ուսական գործերի կողմից ազատագրված Արևմտյան Հայաստան:

1918թ. սկզբներից, թուրքական զորքերը անցան հարձակման և հետ նվաճեցին ողջ Արևմտյան Հայաստանը ու Արևելյան Հայաստանի որոշ տարածքներ: Սարգսրապատի, Բաշ Ապարանի ու Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերի արդյունքում, հայերը կանգնեցրեցին թուրքական զորքերի առաջխաղացումը:

1918թ. մայիսի 26-28-ը, իրենց անկախությունը հռչակեցին Վրաստանը, Ադրբեջանը և Հայաստանը, որոնց միջև (հատկապես Հայաստանի ու Ադրբեջանի) մշտապես տեղի ունեցան զինված բախումներ:

1918թ. աշնան ավարտվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, որի արդյունքում՝ թուրքիան պարտվեց:

ՀՀ կառավարությունը քայլեր ձեռնարկեց բարելավելու երկրի սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակը: 1919թ. մայիսին, ՀՀ իշխանությունները հռչակեցին Արևմտյան ու Արևելյան Հայաստանների միավորումը: 1920թ. օգոստոսի 10-ին Սեւրում կնքված պայմանագրի համաձայն, ՀՀ տարածքը լինելու էր 160.000 կմ<sup>2</sup>:

1920թ. աշնանը սկսված հայ-թուրքական պատերազմը հանգեցրեց ՀՀ պարտությունը, որից օգտվելով, Խորհրդային Ռուսաստանը ուժեղացրեց ճնշումը ՀՀ-ի վրա:

1920թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի Հանրապետությունը խորհրդայնացավ: Խորհրդային Ռուսաստանը ու Քեմալական թուրքիան զե ֆակտո բաժանեցին Հայաստանը, որն իրավական ձեռնարկում ստացավ 1921թ. մարտի 16-ին՝ Մոսկվայում կնքված ուս-թուրքական պայմանագրում:

Իսկ Դաշնակիցները, հետևելով իրենց տնտեսական շահերին, հետագա տարիներին տեղի ունեցած կոնֆերանսներին (1921թ. Լոնդոն, 1922թ. մարտ Փարիզ, 1922թ. նոյեմբեր Լոզան) հրաժարվեցին Սեւրի պայմանագրից և Հայաստանի շահերը պաշտպանելու գիրքերից:

Ձովաննի Գուստա  
Իտալիա

## ՌԱՄԿԱՎԱՐ-ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԽՄԲԱՎՈՐՄԱՆ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ 1918-1920թթ.

Հայկական կուսակցություններից՝ իրենց ազդեցութեամբ և գործունեության մասշտաբներով, ՀՅԴ-ից հետո հաջորդ միավորը ՌԱԿ-ՀԺԿ խմբավորումն էր: Եթե, ՀՀ ներքաղաքական կյանքում հատկապես կոալիցիոն կառավարության գործունեության ժամանակաշրջանում, ակտիվ և նկատելի էր ՀԺԿ գործունեությունը, ապա արտասահմանում՝ հատկապես Հայկական հարցի միջազգային քննարկումների ժամանակ, ակնհայտ էր սամկավարների դերակատարությունը:

Ռամկավարներն իրենց ծրագրային հայեցակետերը համապատասխանեցրեցին ազգային և միջազգային իրադրություն մեջ տեղի ունեցած արմատական փոփոխություններին:

Նախ, հատկանշական պետք է համարել այն հանգամանքը, որ ՀՌԿ և ՀԺԿ ղեկավարները շեշտում էին իրենց ծրագրերի ու գործելանոճի նույնականությունը, իսկ տարբեր անվանումներ ունենալը բացատրում էին քաղաքական անհրաժեշտությամբ: Եւ բնավ պատահական չպետք է համարել այն փաստը, որ

<sup>1</sup> ՀԻԿ Առժամյա նախագիծ ծրագրի-կանոնագիր, ա. տ., 1920:

ՀՌԿ-ն իր ծրագրում բավականին ծավալուն տեղ էր հատկացրել ՀԺԿ-ին<sup>1</sup>։ Այս ծրագրում ՀՌԿ-ն, հասկանալիորեն զգալի տեղ էր հատկացնում Հայկական Հարցի լուծման ուղիներին և մանրամասն ներկայացնում ազգային պահանջներին սահմանները։ Ըստ այս ծրագրի, Հայաստանը պետք է ընդգրկեր Ռուսահայաստանը, Թուրքահայաստանի վեց վիլայեթները՝ Սևե ծովի ափերով, Կիլիկիան՝ Արեքսանդրեթով և Մերսինով։ ՀՌԿ-ն մերժում էր Հայաստանի վրա որևէ մշտական մանդատի գոյությունը, և գտնում, որ պետք է միայն ընձայ ապահովել դաշնակիցների անտեսական ու բարոյական պաշտպանությունը, այն էլ՝ շատ կարճ ժամանակ։ Մյուս կողմից հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Ռուսաստանը քաղաքականապես և տնտեսապես քայքայված է, իսկ նրա վերականգնումը երկար ժամանակ կպահանջի, և որ՝ ռուսական բանակը լքեց Կովկասը ու Հայ ժողովուրդը մեծակ կուլեց թշնամու դեմ, ՀՌԿ-ն կտրականապես դեմ էր հարգես գալիս Անդրկովկասում Ռուսաստանի հետ որևէ կապ ունենալուն։

Հայաստանի ճանաչման հարցում ՀՌԿ-ն պահանջում էր, որպեսզի դաշնակից պետությունները Հայաստանը ճանաչեն որպես «պատերազմիկ և դաշնակից» պետություն և ընդունեն Ազգերի Լիգայի մեջ։ ՀՌԿ-ն, եթե կողմ էր Հուսիսաստանի և Վրաստանի հետ համաձայնություն կնքմանը, ապա կողովի դեմ էր արտահայտվում Թուրքիայի հետ որևէ քաղաքական կամ կրոնական առնչություն ունենալուն, մերժում Թուրքական պարտքի՝ Հայաստանի բաժնի ընդունումը։ Այս ամենից գատ, առաջնային էր համարվում «Թուրքերի ձեռքը մնացած Հայ հողերի անմիջական գրավումը հայ զորքով և դաշնակիցների աջակցությամբ», իսկ հետագայում՝ «կապիտուլյացիաներից» օգտվելու իրավունք և Թուրքիայի կողմից Հայոց վնասների հատուցում։ Պետք է փաստել, որ այս և Ազգային պատվիրակության պահանջները նույնական էին։ Այդ առումով օրինաչափ պետք է համարել, որ ՀՌԿ-ն իր այս ծրագրային պահանջները հրամայում էր որպես Փարիզի վեհաժողովի ուսմակար անդամներին ուղղված հրահանգներ։ Նրանց թեկադրվում էր նաև «ամեն բարոյական և նյութական աջակցություն ընձայել» Ազգային Պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարին և վեհաժողովին մասնակցելու համար նրան ընտրել Հայության ներկայացուցիչ<sup>2</sup>։

ՀՌԿ-ն անընդարձակ նաև հայ-թուրքական հարաբերություններին խնդրին։ Շեշտելով այն փաստը, որ ամենից շատ ՀՀ-ն կարիք ունի Դաշնակիցների խնամակալությունը և հարեանների հետ ինքնապաշտպանական կառույցների ստեղծմանը, բայց, նորից հույս կապելով եվրոպայի բարեացակամության հետ, գտնում էր, որ «արտառոց և անհնար» չպետք է թվա այն միտքը, ըստ որ՝ Հայերի «երեկվա բարբարոս տերը պիտի գտնեա վաղվա բարեկամ դրացին»։ ՀՌԿ Հայաստանի խորհուրդն, անդրադառնալով Հայկական Հարցի լուծման հնարավոր տարբերակներին, նշում էր. «Այն չափով, ինչ չափով Հայկական Հարցը ռուսական հարց է, պետք է արդեն լուծված համարել։ Թուրքական Հայաստանի հարցն է, որ իբրև միջազգային հարց դեռ կմնա կնճռոտ, բայց և անլուծելի»։ Ըստ այդմ, ՀՀ անկախության ճանաչմանը էական նշանակություն էջին տալիս, քանզի «Հայաստանի ազատության հարցը դեռ անլուծելի կմնա»<sup>3</sup>։

Թամկավարները, անվերապահ պաշտպանելով ՀՀ-ի կողմից ամերիկյան մանդատի ընդունումը, փորձում էին ապացուցել, որ ԱՄՆ-ը այլևս չի կարող «հին կղզիացումի վարդապետության (նկատի ունեն Մոնրոյի գոկարիան - Ա.Ն.) կառչել», ավելին՝ իբր թե ԱՄՆ-ը միտք չունի կամ շատ չի փափագում քայքայված Օսմանյան կայսրության որևէ մասի վրա մանդատատեր լինել, այլ Հայաստանի շուրջ «արթնցող համակրություններն մղված միայն հանձն պիտի առնեն մեզի, որ կազմակերպենք մեր քաղաքական ու տնտեսական շենքը»։ Իրենց ընդգծված ամերիկաամուս դիրքորոշման մեջ հեռու գնալով, ուսմակավարները նույնիսկ քննադատում էին եվրոպայի դիվանագիտությունը, և Հայերի փրկությունը ակնկալում միայն «ԱՄՆ-ի նման ազատատեր և արդարատեր երկրից»<sup>4</sup>։

«Ժողովրդի ձայնը»-ի շուրջ խմբված ուսմակավարները ևս անվերապահ կողմ էին ամերիկյան մանդատի հաստատմանը։ Դրա մասին են վկայում

բազմաթիվ հողվածներ և խմբագրականներ, որոնցում ամենադրական տոնով գովաբանվում և ողջունվում էր գեներալ Հարրոլդը, որին ոչ ավել ոչ պակաս ցանկանում էին տեսնել անդամ որպես «Հայաստանի պետ»։ Ավելին, չափազանցություն մեջ ընկնելով, նրանք ձգտում էին ապացուցել, թե իբր Հայաստանի մանդատի ընդունման համակիրը ոչ թե «Ամերիկայի քափիթալիստն է, այլ ամերիկյան ուսմակավար ժողովուրդը, Ամերիկան իր գրամագուլիքը շահագործելու համար պետք չունի Հայաստանի, ամբողջ աշխարհը բաց է իրեն համար»։ Նույնիսկ ստանձնելով ԱՄՆ-ի շահերի փաստարարի դերը, Հայատում էին, որ «Հայաստանի հարցը կապված չէ ամերիկյան հոգաատարության հետ» և երպեսզի էին անջատ, առանձին մանդատի հաստատում<sup>5</sup>։

Թամկավարները, մանրամասն վերլուծելով Սան-Ռեմոյի խորհրդածողովի որոշումները, շեշտում էին այն կարևոր հանգամանքը, որ Հայաստանի սահմանների չորոշվելը նշանակում է՝ «քանի ամիս, գուցե նույնիսկ տարի, ժամանակ չաճել Թուրքիայի մեջ իրենց դեռ անկերպարան գործերը, Հայիվները կարգավորելու և գին հայկական շահերուն՝ նույն Թուրքիայի հետ նորանոր համաձայնության ճամբարներ գտնելու»։ Այս կապակցությամբ եզրակացնում էին, թե դաշնակիցները «արհամարհանքով կհայտն մեր գատի, մեր իրավունքների և մեր արյունի վրա»։ Այս համատեքստում նրանք դժգոհություն էին հայտնում հայթական դաշնակիցներից՝ Հայկական Հարցի լուծումը ձգձգելու համար, թեպետ, միաժամանակ «ավելի մեծ դժգոհություն» հայտնելով Ռուսաստանից<sup>6</sup>։

Հայ Ազգային Ազատական Միությունը, Սան-Ռեմոյում նախագծի հաստատումից հետո, նշում էր, որ «Հայաստանի վերաբերյալ ամեն բան մուխ է դաշնագրի մեջ»։ Չնայած նման մոտեցմանը, ուսմակավարները հետագայում շեշտում էին, որ «քարեբախտաբար դաշնակիցներու հաղթանակը եկավ փրկեց Հայաստանը իր վերջնական կործանումեն», իսկ արդեն Սուրի պայմանագրի կնքումը համարում էին՝ թուրք ժողովրդի համար «իսկապես բարիք, եթե միայն նա վերածվելու իր կարողությունը չէ կորսնցուցած»։ Օրելիտով գնահատելով իրավիճակը, ուսմակավարները Հայաստանի սահմաններին տիրանալու համար անհրաժեշտ էին համարում ուժեղ կառավարություն, Ֆինանսի և բանակի անվտանգությունը։ Նրանց կարծիքով դրանցից ոչ մեկը Հայերը չունին, և Հարցի լուծում էին համարում, բոլոր քաղաքական ուժերի համախմբմամբ, համաժողովրդական կառավարություն ստեղծումը<sup>7</sup>։

1920թ. վերջին, երբ արդեն մանդատի խնդիրը վերջնականապես փակված էր ու Հայաստանը խորհրդայնացած, ուսմակավար գործիչները հրաժարվեցին Անրոլդական Հայաստանի ծրագրից, և իրենց ուշադրությունը կենտրոնացրեցին Կիլիկիայի վրա, ապա՝ հետապնդեցին «Ազգային օջախի» ծրագիրը։ Տարիներ անց, Ա.Չոպանյանն անդրադառնալով այդ ժամանակաշրջանի դեպքերին, ենթադրում էր, թե իբր ուսմակավարները, ՀՀ-ին խորհրդային առաջարկությունների մասին տեղեկանալու դեպքում, «պիտի մղեին դաշնակցական կառավարությունը ընդունել այդ պայմանները և օգտվել պոլշեիկ Ռուսաստանի ուժեն և օգնությունեն»<sup>8</sup>։ Ներկայումս կարելի է արդեն փաստել, որ նրա ենթադրություններն անիրական էր. Պողոս Նուբարը Ռուսաստանի հետ երբեք չէր բանակցի-քանզի Արեմուտքի ու հատկապես Փրանսիայի քաղաքական շրջանակներին հետ ունեն քաղաքական և լուրջ դիվանագիտական հարաբերություններ։

Այս համապատկերում, որպեսզի պատկերացում կազմենք օրինակ ԱՄՆ-ում գործող հայկական կուսակցությունների հեղինակության և ազդեցության չափերի մասին, նշենք հետևյալ տվյալները. ՀՅԴ-ն ուներ 6000 անդամ, ՌԱԿ-ը՝ 3000, Վերակազմյալ Հնչակյան Ազատական Ազգայնական կուսակցությունը՝ 2500, ՍԴՀԿ-ն՝ 1500<sup>9</sup>։

1921թ., արդեն ՌԱԿ-ի ստեղծումից հետո, Ա.Չոպանյանը՝ ելնելով հայ ժողովրդի աշխարհաքաղաքական ծանր կացությունից, կոչ արեց համագործակցել

<sup>1</sup> ՀՌԿ Առժամյա նախագիծ ծրագրի-կանոնադիր, էջ 7-10:

<sup>2</sup> Նույն տեղում, էջ 15-19:

<sup>3</sup> «Հայաստանի ձայն», Երևան, 1920, հունվարի 18, 29, հոկտեմբերի 12:

<sup>4</sup> «Ազգ», Պոստոս, 1919, հուլիսի 15, օգոստոսի 26:

<sup>1</sup> «Ժողովրդի ձայնը», Կ. Պոլիս, 1919, սեպտեմբերի 5, հոկտեմբերի 3, նոյեմբերի 16, 1920, մարտի 1-5:

<sup>2</sup> «Հայաստանի ձայն», Երևան, 1920, հունիսի 1, 6:

<sup>3</sup> «Հայաստան», Փարիզ, 1920, մայիսի 18, օգոստոսի 12, սեպտեմբերի 4:

<sup>4</sup> Չոպանյան Ա., Հայ ազգը «մեկավոր չէ», Բարիզ, 1926, էջ 12-13:

<sup>5</sup> Տես - Ամենունը Տարեկուց ժեռ տարի, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 218:

բորոյ այն ուժերի Հետ, որոնք կարող են օգտակար լինել նրա փրկութեան գործում, այդ թվում՝ կոմունիստների Հետ, եւ Ազգային պատվիրակութեան նախագահ Գ. Նորատուհեանին առջարկեց Հենվել նոր Ռուսաստանի վրա։<sup>1</sup>

Հետագայում, ՌԱԿ-ն իր ծրագրում առաջ քաշեց Հետեւյալ նպատակները. «1. Հայաստանի պետութեան զարգացումն ու բարգաւաճումը ազատ դաշնակցային կապերով իրար կապված եւ ուսուական օրինեսացիա ունեցող պետութիւններին խմբակցութեան մեջ: 2. Հայոց Թուրքիայի մեջ ունեցած իրավունքների եւ շահերուն Հետապնդումը»:<sup>2</sup>

ՌԱԿ-ի Հետագա ծրագրում նպատակի առաջին կետ նշվում է՝ Թուրքիայի բռնազավթման տակ գտնվող Հայկական Հողերի ազատագրումը, որոնք պետք է կցվեն Խորհրդային Հայաստանին եւ արդյունքում իրականանար «Հայ ժողովրդի գաղափոր երազը»:<sup>3</sup>

Նուբարամետ ուսմկավար ուժերը կազմակերպչական Համախմբման ուղղութեամբ որոշակի քայլեր էին ձեռնարկում: Ինչպես Հայտնի է, 1917թ. -ից Զորավար Անդրանիկը վերջնական հեռացավ ՀՅԻ-ից եւ հանդես եկավ ուսմկավարման գիրքորոշմամբ: Այսպես, «Վան-Տոպա»-ին տված Հարցադրույցում նա, ՀՀ-ի եւ ներքաղաքական զարգացումների մասին, հետեւյալ կերպ էր արտահայտվում. «Երեւանյան հանրապետութիւնը ու կառավարութիւնը միանգամայն անընդունելի են ինձ Համար: Հանրապետութիւնը որպէս չնորհք արված է մեխի թուրք բարբարոս կառավարութեան կողմէ: Ժողովուրդը իր ձեռքով իր գլուխն նստեցուցեր է հանրապետութեան ղեկավարները, եթէ չի Համենր անոնց, ապա ամեն իսկեք ազատ է թողնափել ղեկավար-խնամակալների լուծը, եթէ մեղավոր է կառավարութիւնը, նուրն չափի եւ ավելի մեղավոր է ժողովուրդը-Հասարակութիւնը: Եթէ այդ միացման (Միացյալ Հայաստանի ակտը-Ա. Հ.) անմիջական անհրաժեշտութիւնը զգացվեր, ապա Նուպարի պատվիրակութիւնը չէր ուշանար Հաղորդել Հոս»:<sup>4</sup>

Կազմակերպչական Համախմբման Համատեքստում ուշադրով է, հատկապէս Ա. Զուպանյանի եւ Ն. Տեր-Ստեփանյանի նախաձեռնութեամբ, 1919թ. հունիսի 30-ին, Փարիզում Հայ Ազգային Ազատական Միութեան ստեղծումը, որի առաջին բնդհանուր ժողովին բանախոսել են նաեւ ՀժԿ ղեկավարներ Մ. Պապարանյանը եւ Ա. Էնֆիալյանը:<sup>5</sup>

Ա. Զուպանյանը ստեղծելով այդ Միութիւնը, նպատակ էր Հետապնդում միավորել արեւմտահայ եւ արեւելահայ ուսմկավար ու ժողովրդական ուժերը, որպէսզի նրանք, ներքին ու Հատկապէս արտաքին քաղաքականութեան հարցերում, գրսեւորեն միասնական դիրքորոշում, ինչն եւ հանդէպնելու էր նրանց վերջնական ձուլմանը: Իսկ Ն. Տեր-Ստեփանյանի Համոզմամբ Հայկական Հարցի «լուծման բանալին» եւրոպայի մեջ է, քանզի նպատակոր լուծման հարաբերարար գորավորագույն գրավականները Դաշնակից Պետութիւններում Արեւմտյան Հայաստանի վերաբերյալ Հայ-տարարութիւններ են ու մանավանդ խնամակալութեան մասին Ազգերի Ընկերակցութեան Հողվածը: Այդ պատճառով Միացյալ Հայաստանի կազմութեան հիմ պետք է լլլա Արեւմտյան Հայաստանը»:<sup>6</sup>

Ազգայնական-ազատական կուսակցութիւնը սկզբունք էր Հռչակում՝ անկախ եւ Միացյալ Հայաստանի Հողերի ամբողջական ու անկախութեան «անընդարարելի ճանաչումը»: Կուսակցութիւնը, անդրադառնալով ներքաղաքական եւ միջկուսակցական հարաբերութիւնների կարգավորման հարցին, նշում էին այն ցավալի փաստը, որ «մինչեւ այսօր կարելի չէ եղած Բարդիի եւ Երեւանի միջեւ սերտ ու անվերապահ գործակցութիւն մը գոյացնել», որ փոխարենը՝ գոյութիւն ունեն «Երկու Հակընդէմ Հոսանքներ, որոնք գանազան մանրամասնութեան մեջ անհամաձայն են իրար գծախառնար»:<sup>7</sup> Որպէս նրանց վիճարանութեան եւ

փոխհարաբերութեան կարգավորման միջոց, գտնում էին, որ պետք է «նկատի ունենալ միջազգային իրավունքը»:<sup>1</sup>

Արդեն ՀՀ ճանաչումից Հետո, Ազգայնական-ազատական կուսակցութեան դիրքորոշումը որոշակի հարցերում փոփոխվեց: Գնահատելով այն փաստը, որ «Զարդի ու քանդումի շրջանը» այլեւ վերջացած է Հայ ազգի համար, եւ հավաստելով, որ ազատ ու անկախ գոյութեան մի «փաստոր թվական» է բացվում հայութեան առջև, կուսակցութիւնը գտնում էր, որ «Հայ Հանրապետութիւնը եւ հայկական բանակը մանավանդ» պետք է Հայերի «գերագույն խանդաղատանքի ու պաշտամունքի առարկա դառնա»: Բայց, ազգայնական-ազատականները ավելի կարեւոր էին համարում այն հանգամանքը եւ բառ այժմ՝ Ռուս Հայտնում, որ այդ ճանաչումը պետք է վերջ դնի այլեւս «ուսահայի եւ սոսկահայի խորութիւններին», որ այլեւս «երկու Հայութիւն գոյութիւն չունի եւ ՀՀ վավերացումը վճռապէս միացուց Հայ դատը»:<sup>2</sup>

ԱԱԿ-ը, իր գործունեութեան ընթացքում, զգալի տեղ էր հատկացնում արտաքին քաղաքականութեան հարցերին, կատարում օտար գործիչներին հողվածների թափանձութիւններ, որոնք հետագայում արտապրում էին հայկական մամուլում:<sup>3</sup>

Ռամկավարների Համար, Հենց սկզբից, առաջնային նշանակութիւն ունեւր արեւմտահայերի ազատագրման հիմնահարցը: Հայ Սահմանադիր Ռամկավար կուսակցութեան Հայաստանի կենտրոնական խորհուրդը, 1917թ. օգոստոսի շրջաբերականում, շեշտում էր այդ հանգամանքը:<sup>4</sup> Դեռ 1908թ. կազմութեան ժամանակաշրջանում, ՀԱՌԿ-ն նպատակադրվել էր Օսմանյան պետութեան կազմում արեւմտահայերի համար ձեռք բերել ազգային լայն իրավունքներ: Իսկ արդեն նոր պայմաններում նրանք արեւմտահայերին կոչ էին անում անխափր կերպով «բողոքից թուրքահայութեան ազատագրութեան, ավերված Հայրենիքի վերաբանկեցման եւ վերաշինութեան գործի շուրջ՝ ՀԱՌԿ գորչակի տակ»: Այս առթիվ հիշատակենք, որ ՄԻԿ 1910թ. ծրագրում Հռչակում էր. «Հիմնական բնարանն է - օսմանյան բաղկացուցիչ տարրերու գոյութիւնը օսմանցիւրութեան հետ»:<sup>5</sup>

Հետագայում, 1920թ. դեկտեմբերի 3-ին, ՀԱՌԿ ղեկավարութիւնը, պարզութիւն մտցնելով իր արտաքին քաղաքականութեան մեջ հրապարակած շրջաբերականում, նշում էր. «Անդրկովկասի ներկա պայմաններում Հայերը թուրքերի եւ թաթարների սպառնալիքների տակ իրենց ֆիզիկական գոյութիւնը, ինչպէս նաեւ կարելի է սակ քաղաքական իրավունքները ապահովելու Համար ուրիշ որեւէ կողմից գործնական օգնութիւն չեն կարող ակնկալել, եթէ ոչ՝ միայն Ռուսաստանից: Կենտրոնական Վարչութիւնը հանձնարարում է, որ կուսակցական օրգանները ուսակական օգնութիւնը Հայաստանին՝ ներկա պայմաններում բնութենելով իրը միակ Հենարան, զգուշանան ուսակական օգնութիւն ենթադրող որեւէ փաստի կամ երեւութի գեմ անխոհեմ արտահայտութիւններից, շարունակելով պաշտպանել մեր շահած իրավունքները: ՀԱԿ կարող է երկրորդական նշանակութիւն տալ Հայաստանի Հասարակական կարգերի վրա Ռուսաստանի հեղափոխութեան ազդեցութիւնը»:<sup>6</sup>

Վերականգնյալ Հնչակյան (կամ Ազգային-ազատական) կուսակցութիւնը, «ամեն բանը գերիվեր» նկատելով Հայ ժողովրդի քաղաքական եւ տնտեսական անկախութիւնը եւ «Հայ Հայրենիքի ինքնուրույն շահերն ու իրավունքները», իր ծրագրում զգալի տեղ էր հատկացրել արտաքին քաղաքական հարցերի լուսարանմանը: Նա պետք է աշխատեր, որ Հայաստանն անդամակցեր Ազգերի Լիգային, իսկ որպէս քաղաքական նպատակ Հայտարարում էր. «Իրականացնել

<sup>1</sup> «Արագած», Կ. Պոլիս, 1919, սեպտեմբերի 14; դեկտեմբերի 7:

<sup>2</sup> «Արագած», Կ. Պոլիս, 1920, փետրվարի 1, թ. 1:

<sup>3</sup> Հ. Պոնաքչյան, Հայ եւ Հուլի բարեկամութեան մասին, «Արագած», 1919, մարտի 15, Վ. Շահբուման, Մոնթրիլի վարչապետութեան շուրջ, 1919, ապրիլի 12; Լ. Բրայս, Հայաստանի սպազան, 1919, թ. 21-23; Հ. Գրիգորյան, Հայաստանի Հոգաբարութիւնը, 1919, օգոստոսի 17, 24:

<sup>4</sup> Տես - Երկու խոսք թուրքահայ ժողովրդին, Թիֆլիս, 1917:

<sup>5</sup> Գրագիր եւ կանոնագիր ՄԱԿ, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 9:

<sup>6</sup> «Ազգայնական», Փարիզ, 1919, թ. օգոստոսի 23:

<sup>1</sup> Դալարյան Կ., Ա. Զուպանյանը եւ Հայոց քաղաքական կողմնորոշման հարցերը,

<sup>2</sup> «Պատմաբանասիրական հանդես», 1996, թ. 1-2, էջ 53:

<sup>3</sup> Ծրագիր ՌԱԿ-ի, Բարիզ, 1930, էջ 3:

<sup>4</sup> Ծրագիր կանոնագիր ՌԱԿ-ի, Պէյրուսի, 1968, էջ 7:

<sup>5</sup> «Վան-Տոպա», 1919, ապրիլ 28, հունիս 2:

<sup>6</sup> ՀԱԱ, ֆ. 424, ց. 1, գ. 214:

<sup>7</sup> «Հայաստան», Փարիզ, 1919, թ. օգոստոսի 23:

բացարձակ ու ամբողջական ազատագրությունը հայուն սեփական հայրենիքին՝ իր պատմական ընդարձակագույն սահմանների մեջ, օժտված պետական Անկախ ու Անըրժամ կազմով եւ Հանրապետական կոստալարությունը»։ Վ՛ՀԿ-ն առանձնակի բամբոմով ներկայացնում էր իր տեսակետը մանդատի վերաբերյալ։ Այսպես, նա չպետք է հակառակվեր «առժամյա օտար աջակցության նշանակմանն» Հետեւյալ պայմաններով. «1. Աջակից պետությունը լինի հայ ժողովրդի վտահաշուշխունը վաղելով պետություն, 2. Երկրի օրենքները գծվին հայերից կազմված խորհրդի կողմից, 3. Երկրի վարչական, երեւմտական, դատաստանական կազմի մեջ գլխավոր դեր ունենան հայ պաշտոնյաներ եւ դատավորներ, 4. Եկեղեցական, կրթական, լեզվական, գրական, պատմական հաստատությունները ամբողջովին եւ անկաշխանդ կկոստալարվին միայն հայերի միջոցով, 5. Երկրի ժամանակաշրջար աջակիցները որեւէ իրավասություն չունենան, առանց Հայկական պառլամենտի համաձայնության, օտար շահախրական ընկերությունների հանձնել երկաթուղու, հեռագրի, հեռախոսի եւ հանրերի շահաբերության գործերը»։<sup>1</sup>

Վերակազմյալ Հնչակյանները, ի տարբերություն մյուս նուբարամեա հոսանքների, ազգային եւ արտաքին քաղաքականության հարցերի վերաբերյալ իրենց տեսակետներում որոշակի գարգացում էին ապրել։ Այսպես, եթե սկզբնական շրջանում նրանք անվերապահ պաշտպանում էին Պողոս Նուբարին, ապա, հետագայում, ցուցաբերեցին ազգային անաշտ գերբորոշում։ Նրանք Ազգային պատվիրակության սխալն էին համարում այն, որ վերջինս՝ չ՛հ գործողությունների դեմ հետադարձի միջոցով, եւ եզրակացնում. «Չ՛հի ուժը իր համառ հաստատակամություն մեջ է, Ազգային պատվիրակության տկարությունը իր հակասական եւ արտոամ արարքներով կարտահայտվի»։<sup>2</sup>

Առաջնորդվելով ազգային համերաշխության գաղափարով, վերակազմյալները, Չ՛հի ճանաչումից հետո, շեշտում էին. «Ազգային պատվիրակությունը եւ Չ՛հի կառավարությունը ուժերը պետք է իրար միանան, իրավասություն եւ աթոռ համար երկուստեք զիջողություններ ընելով, որպեսզի հայությունը կարեն, առանց պայքարի եւ բամանման, դաշնակիցների այս ճանաչումից քաղել անհրաժեշտ ուժը՝ մեր գոյությունը հաստատելու եւ ազատությունը իրական ընծայելու համար»։ Ուշագրավ է նրանց տեսակետը բանակցությունների ճախտման վերաբերյալ։ Այդ հարցում քննադատելով Պողոս Նուբարի գերբորոշումը, նրանք նշում էին. «Ազգային պատվիրակությանը միայն ՌԱԿ կճանչնա իրեն նեցուկ եւ ինքն էլ նրան կհարի, կլինի նրա նշանախոսը եւ նրա կուսակցական շահերի պաշտպանը»։ Չ՛հի գնահատումը վերակազմյալների կողմից, ոչ մի քննադատություն չի դիմանում։ Նրանց կարծիքով, եթե «Երեւանի Հանրապետությունը» ճանաչված չէ, հետեւարար «միջազգային դիրք» չունի, քանզի նրա կոստալարությունը ունի «մասնակի, տեղական դիրք, քանզի զինքը իշխանության բարձրացնողները՝ իր սահմաններուն մեջ գանվող հայերն են միայն», եւ գտնում, որ Ազգային պատվիրակությունը Փարիզի վեհճաղովի կողմից «ընդունված եւ լսված է իրը հայկական դատը ներկայացնելու եւ հետապնդելու իրավասությունով օժտված ընդհանրական մարմին»։<sup>3</sup>

Հանգամանալից անդրադառնալով մանդատի պայմաններին եւ վերլուծելով հնարավոր մանդատատերերի պահվածքը, նրանք տալիս էին հետեւյալ գնահատականները. «Մեծ Բրիտանիան առաջին ընտրելին է իր դրացիությունը, Ամերիկան երկրորդն է, որովհետեւ որեւէ վտանգ չկա, թե Հայաստանը մեր ձեռքն պիտի խլե, իսկ նրա կոստալարությունը ունի առատ եւ ճոխ միջոցներ օգնելու Հայաստանի տնտեսական վերականգնումին։ Ֆրանսիան եւ Իտալիան որքան էլ սիրենք՝ ստիպված ենք չմտածել իրենց մասին, քանզի այս հանձնարարությունը կպահանջե ծանր գոհողություններ, արգար չէ նրանց նոր պարտականություններով, գոհողությունով բեռնավորենք»։ Իսկ գեներալ Հարրոդի առաքելության ավարտից հետո, վերակազմյալները կրկին հանդամա-

նալից անդրադառնալով մանդատի խնդրին, խտորեն քննադատեցին նրա զեկուցագրի գրությունը։ Ուշագրավ պետք է համարել այն փաստը, որ նրանք, որդին գրական համարելով միայն ամերիկյան զինվորական փոքր օժանդակությունը պահանջում էին իրենց հետո։ «Ազգային Պատվիրակության մանդատի քաղաքականությունը ջուրը կրնի, սակայն միայն նա է, որ կուզե մանդատ»։ ԱՄՆ-ի քաղաքականության անկերպաշ գոմերգմանը նվիրված նման խմբագրականները եւ հոգվածները բացմանով են։ Բննարկելով ԱՄՆ-ի կողմից Հայաստանի մանդատի մերժման հարցը, նրանք որպես հիմնական պատճառներ նշում էին հետեւյալը. 1. Մոնրոյի դոկտրինան, 2. Միջկուսակցական հակամարտությունը, 3. Վերջինի քաղաքների նկատմամբ անգլո-ֆրանսիական վերաբերմունքը։<sup>4</sup>

Կ. Պոլսի ուսովար մամուլը անթաքուցեւ միանշանակ պաշտպանում էր Պողոս Նուբարի անձը։ Բավական է հիշել 1918թ. վերջին հրապարակված նրանց հետեւյալ լուզուկը. «Հայաստանի անկախությունը հուշակամ Պողոս Նուբար փաշա նախագահը»։ Նրանց բնորոշ էր՝ Չ՛հի հանդեպ ծայրահեղ քննադատական եւ Պողոս Նուբարի հանդեպ գուռ գովարանական մեակողմանի գերբորոշումը։ Նրանք Պողոս Նուբարին աներկրա համարում էին «առաջին հայ քաղաքացին»։ Անտեղի կուսակցականացնելով հարցը, օրինակ՝ Չ՛հի de facto ճանաչումից հետո, նրանք փորձում էին ապացուցել, որ Պողոս Նուբարը դրանով «երբեք իր ներկայացուցչի հանդեմանը չկորսնցուց», եւ բողոքում էին Ավ.Ահարոնյանի դեմ, որով Տօգուտ Հունաստանի՝ նա հրամարվել էր Տրապիզոնից։<sup>5</sup>

ՉԲԸՄ-ի ղեկավար գործիչներից երվանդ Աղաթոնը, գնահատելով Ազգային պատվիրակության գործունեությունը, միանշանակ փաստում էր, որ նրա մեջ՝ եթե «հոգով, սրտով աշխատող մեկը կար, այն նախագահ Պողոս փաշա Նուբարն էր»։<sup>6</sup> Ամերիկահայ ուսովար գործիչ Միհրան Ալազլյանը անկերպաշ բարձր էր գնահատում Պողոս Նուբարի փարիզյան գործունեությունը. «Իր ստանձնած առաքելությունը հարած էր ոչ թե միայն հավատքով, այլ պիտի բուսե խանդավառությունը եւ կամ թագակիրի ոգիով։ Հարմար մարզը, հարմար տեղը, որ կրկավ կարելու ազգականը իր շուրջը համախմբել։ Ամբաստանվեցավ, թե դիտատորը պես կգործե եղբր։ Բցիվ թե այդպես լիներ»։<sup>7</sup>

Ամերիկահայ ուսովարամեա շրջանակները նույնպես նման տեսակետի էին հարում։ Նրանք Պողոս Նուբարի հանդեպ գերազանցապես որդեգրել էին միմիայն գովարանական կեցվածք։ Օրինակ, «Կոչնակ Հայաստանի» պարբերականն առաքելում էր նրա գլխավորած Ազգային պատվիրակությունը հուշակել «Համազգային առճամ կոստալարություն»։ Եվ հակառակ, գտնում էին, որ իրենց բնորոշմամբ՝ «Արարատյան Հանրապետությունը» երբեք չի կարող նկատվել «համազգային կոստալարություն եւ հեղինակորեն խոսել համայն Ռուսիայի եւ Թուրքիայի հայերուն անունով եւ կամ իր իշխանությունը ենթարկել էջմիրածնի կաթողիկոսությունը եւ Ազգային Պատվիրակությունը»։ Այսուհանդերձ, ողջունելով Չ՛հ երկրորդ տարեգարձը, դրան նվիրված հատուկ խմբագրական ավարտում էին հետեւյալ կոչով. «Կեցցե Հայկական Հանրապետությունը, Կեցցե Միացյալ Հայաստանը»։<sup>8</sup>

Թամկավարներն անխոր բացասական կեցվածք որդեգրեցին Միացյալ Հայաստանի ակտի հանդեպ։ 1919թ. մայիսին, ՉՄԻԿ որոշ կառույցների հիման վրա ձեւավորված Ազգային Թամկավար կուսակցությունն իր քաղաքում որպես նպատակ հուշակում էր՝ Միացյալ Հայաստանի անկախության ապահովումը եւ պահպանումը, եւ ըստ այդմ, անկախ հայրենիքի քաղաքական, տնտեսական, բարոյական վերականգնման ուղղությունը աշխատանքները։<sup>9</sup>

ՉԻԿ Հայաստանի խորհուրդը, խիստ դատարարելով ակտը, միանշանակ հետեւյալ գնահատականն էր տալիս. «Միայն դաշնակցական պոլիտիկոս պետք էր

<sup>1</sup> Մրազիր Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցություն, ա. տ., ա. թ. :

<sup>2</sup> «Պահակ», Պոստոն, 1919, գեկտեմբերի 30:

<sup>3</sup> «Պահակ», Պոստոն, 1919, հուլիսի 25:

<sup>1</sup> «Պահակ», Պոստոն, 1919, փետրվարի 21, հոկտեմբերի 31; 1920, հունիսի 12:

<sup>2</sup> «Նոր Հայաստան», Կ. Պոլիս, 1918, գեկտեմբերի 9:

<sup>3</sup> «Ժողովրդի ձայնը», Կ. Պոլիս, 1919, գեկտեմբերի 26, 1920, օգոստոսի 4:

<sup>4</sup> Աղաթոն եր., Կեանքիս Յիշատակներ, Ժնեւ., 1924, էջ 236:

<sup>5</sup> Ի Յիշատակ Միհրան Ալազլյանի, Պոստոն, 1944, էջ 107:

<sup>6</sup> «Կոչնակ Հայաստանի», Նյու Յորք, 1919, փետրվարի 1, 1920, մայիսի 29:

<sup>7</sup> «Ազգ», Պոստոն, 1919, մայիսի 20: Մրազիր ԱԻԿ, Պոստոն, 1919:

դառնալ անտեսելու համար այն իրավական եւ քաղաքական սխալը, որ գործեց Երեւանի կառավարութիւնը, մունեստիկյան մեծ ծանուցումով Միացյալ Հայաստանը ուսուներից եւ թուրքերից խլելով»։ Ակտի անմիջական արդյունքը բազասական համարելով, եղբայրացնում էին. «Հայկական հարցը ուսուականի մեջ թաղվեցաւ»։<sup>1</sup>

ՀՌԿ Հայաստանի խորհրդի նախագահութիւնը, ասի առթիվ, իր «ամենարուեստ գալուցիւթն ու բողոքն» էր հայտնում կառավարութիւնի քայլի համար, որով նա, առանց նախապես «արեւմտահայերի գերագույն մարմին Պողոս Նուպարի» հետ բանակցելու, «ապօրինի եւ հեղափոխական» քայլով դեմ գնաց «ամբողջ թրքահայութիւնի շահերուն, որու համաձայնութիւնը չունի», եւ արդյունքում, միացնելու փոխարեն բաժանելով, իբր թէ խորացրեց երկու հատվածների միջեւ եղած «վիճը»։<sup>2</sup>

Հետաքրքիր է, որ ՀՀ-ի ղեկավարութիւնը հետ բանակցելու նպատակով Երեւան ժամանած Վ.Թեքեյանը եւ Ն.Տեր-Ստեփանյանը հանդիպումներ ունեցան ՀՌԿ Հայաստանի խորհրդի անդամների հետ։ Վ.Թեքեյանը նշում էր, որ ակտի ընդունումը անակնկալ էր, «քաղաքականապես եւ իրապես սխալ քայլ»։ քանզի՝ Հայկական Հարցը «ծանրութիւն կենտրոնը թուրքահայաստանն է, եւ անտեսելը արեւմտահայ գաղութի հեղինակավոր ներկայացուցչութիւնն իրավասութիւնը»։<sup>3</sup>

Ն.Տեր-Ստեփանյանը, անդրադառնալով ակտի ընդունման հետեւանքներին, ավելց հետեւյալ բնորոշումը. «Մեծագույն ամբաստանութիւնը, որ կհանրանա Երեւանի կառավարութիւնի վրա, արհամարհած ըլլալն է արեւմտահայութիւնը եւ քաղաքական բարձրագույն ներկայացուցչութիւնն եղող Ազգային Պատվիրակութիւնը»։

Անդրադառնալով Վ.Թեքեյանի եւ Ն.Տեր-Ստեփանյանի ծրագրին, Ա.Վրացյանն այն անվանում է «վրդովեցուցիչ», որով առաջարկում էին՝ Հայաստանը «կապալով տալ Պողոս փաշա Նուբարին եւ նրան չըթապատող ազգայիններին»։ Նրա գնահատումը. «Հայաստանի պետականութեան պետակցութիւնը չէր, որ խոսում էր այդ մարդկանց մեջ, այլ իշխանութեան տենչը կամ լավաբույնի դեպքում՝ քաղաքական տհասութիւնը։ Հայաստանի վիճակով ծանր պայմաններում կռալիստեր անհրաժեշտ էր նախ եւ առաջ մեզ՝ դաշնակցականներին համար, թեկուզ հենց աշխատանքի ծանրութիւնն ու պատասխանատվութիւնը բաժանելու համար»։<sup>4</sup>

Ազգային ուսմկավարների համոզումը, ՀՀ-ն ամբողջական Հայաստանի անուկից խոսելու իրավական հիմքեր երբեք չունեն, քանզի «գրքախտարար անոր ուսուական պետութիւնն անջատորեն գոյութիւնն իսկ տակալին խնդրո առարկա է»։ Համազգային համերաշխութեան սկզբունքին դեմ էր նրանց նաեւ այն պնդումը, թէ «Երեւանի կառավարութիւնը թիզ մը հող չունի Ռուսահայաստանն գուրս, որպեսզի իրավական հիմք ունենա արեւմտահայութեան անունով խոսելու»։ Ի հակառակ այս մեղադրանքի, նրանք անվերապահ փաստում էին, որ Ազգային Պատվիրակութիւնը վայելում է հայ ազգի փաստութիւնը եւ իրավունք ունի ղեկավարել Հայաստանի դատը։ Ավելին, Ազգային պատվիրակութիւնն էր համարվում այն միակ մարմինը, որը կարող է իրականացնել Հայկական Հարցի նպատակով լուծման որեւէ հնարավորութիւն։ Ազգային ուսմկավարները նման անհիմն քննադատական գնահատական էին տալիս նաեւ «Երեւանի խումբի» (ՀՀ - Ա. Հ.) ընդունած ակտին, որը համարում էին Ազգային Պատվիրակութեան դեմ ուղղված «պետական հարված», ապագա Հայաստանի իշխանութիւնը, ի հաշիվ ՀԹԻ-ի, «հափշտակելու մեղադարտ փորձ», ինչն եւ առաջ բերեց «հայ ժողովրդի պառակտումը»։ Այսպիսի մոտեցմամբ նրանք ի վերջո հանգում էին հակապետական եզրակացութիւնների. «Ամբողջ աշխարհի մեջ անկարելի է երեւակայնի ավելի անճարակոված կառավարութիւն մը՝ քան Երեւանինը։ ՀՀ ոչ թէ

բառին բուն իմաստով ազատ եւ անկախ երկիր մըն է, այլ թրքական զբոյժով վեհասպետութեան ներքեւ փոքրիկ ինքնօրինութիւն»։<sup>5</sup>

Ռամկավար գործիչ Տիրքան Զալեմը Միացյալ Հայաստանի ակտը համարում էր իրավական ու գործնական հիմքից զուրկ՝ «մեր կյանքում պառակտում եւ քայքայում մտցնող», իսկ Հասկելի նշանակումը առանց չափազանցութեան որպես «սկիզբը Միացյալ եւ Անկախ Հայաստանի կազմակերպութիւն»։<sup>6</sup> Ակտի ընդունումը քննադատեց նաեւ ՀՌԿ Աշակերտական միութիւնը։<sup>7</sup>

1917թ. սեպտեմբերի 27-ին ընդունված ծրագրով ազգային-քաղաքական կյանք մտած Հայ ժողովրդական կուսակցութիւնը իրեն Հռչակում էր համազգային եւ ապադասակարգային։ ՀժԿ-ն ազգային հարցը տարարածանում էր երկու մասի՝ Ռուսահայաստան եւ Հայկական հարց։ Ըստ ՀժԿ-ի, Անդրկովկասի հայաբնակ վայրերում, որոնց «սահմանները պետք է փոփոխել ըստ ազգային համարմունքների», հայերը պետք է ունենան տարածքային ինքնավարութիւն եւ տեղական նշանակութեան հարցերը լուծեն թեմաքանակ մարմնի միջոցով։ Իսկ արդեն Հայկական (նկատի ունեն Արեւմտահայաստան - Ա.Հ.) հարցը համարվում էր «միջազգային, որ կարող էր լուծվել միջազգային կոնգրեսում»։ Ըստ այդմ, ՀժԿ-ն պետք է աշխատեր, որպեսզի այդ հարցը լուծվի արեւմտահայերի ցանկութեան համաձայն։<sup>8</sup>

1919թ. սեպտեմբերի 7-15-ը կապած 2-րդ համագումարում, ՀժԿ-ն ընդունեց նոր ծրագիր, որտեղ, նախորդի համեմատ, արդեն կատարվել էին որոշակի փոփոխութիւններ։ Արդեն, որպես գլխավոր նպատակ հռչակելով «բովանդակ հայ ժողովրդի իրավունքների պաշտպանումը եւ ազգային պետականութեան զարգացմանը ծառայելը», ՀժԿ-ն, ՀՀ-ի ստեղծումից հետո, ազգային հարցը առանց որեւէ տարարածանման էր ներկայացնում՝ Հայաստանի անջատված մասերից սեփական ծովային ելքով Միացյալ ու Ազատ Հայաստանի, իսկ Հայաստանից զուրս ապրող հայերի համար՝ ազգային մշակութային ինքնավարութեան ստեղծումը նպատակ հայտարարում։<sup>9</sup> Փաստորեն, նույնիսկ Փարիզի վեհաժողովին Հայկական Հուշագրի ներկայացումից հետո անգամ ՀժԿ-ն իր ծրագրում այդ հարցին շատ անորոշ ձեւակերպում ավելց։

Երկրորդ համագումարում ընդունած (որին մասնակցում էին նաեւ ուսմկավար ու վերակազմյալ հնչակյան կուսակցութեան պատգամավորներ) բանաձեւում ՀՀ ներքին իրադրութեան եւ հասարակական-քաղաքական կյանքի գնահատման ուղղութիւնում ՀժԿ-ի հայեցակետերը հստակեցվեցին։ Նշելով այն հանդամանքը, որ ՀՀ «օրհասական» օրեր է ապրում, ինչը «անխուսափելի հաջողութեամբ» երկիրը դեպի «պետականութեան կատարյալ խորտակում եւ բնակչութեան ոչնչացում» է մղում, անհրաժեշտ էին գտնում, որպեսզի «ոչ պետական շահերով» ղեկավարվող ՀԹԻ կառավարութիւնը անհապաղ հրաժարական տա, պառլամենտը լուծարվի եւ նոր ժամանակավոր կառավարութիւն կազմվի։<sup>10</sup>

Քեմալական ագրեսիայի ժամանակ, 1920թ. հոկտեմբերի 2-ի կոչում ՀժԿ Հայաստանի Կենտկոմը հռչակում էր. «Ամեն ինչ պիտի զոհարելու հանուն հաղթանակի, հանուն մեր ժողովրդի փրկութեան եւ Միացյալ ու անկախ Հայաստանի։ Սեղմենք մեր շարքերը, նորից ցուցադրենք ապրելու եւ հաղթելու մեր կամքը, կազմենք մի համազգային ճակատ»։ Նման հոգատար վերաբերմունքի արդյունք էր ՀՀ կառավարութեանն ուղղված հուշագրերը, ուր, ՀՀ անկախութիւնը ապահովելու համար, կոչ էր արվում շարունակել պայքարը արտաքին թշնամու դեմ։ Ըստ այդմ, նրանք առաջարկում էին Հայաստանի անկախութիւնը բնդունող բոլոր հայկական քաղաքական հոսանքներից կազմել կռալիցիոն կառավարութիւն եւ պայման դնում, որ նրանում ՀԹԻ-ն լինի փոքրամասնութիւն, իսկ վարչապետը՝ ոչ դաշնակցական։ Առաջարկվում էր բոլոր կուսակցութիւնների մասնակ-

<sup>1</sup> «Հայաստանի ձայն», Երեւան, 1919, հոկտեմբերի 9:

<sup>2</sup> «Վան-Տոսպ», Երեւան, 1919, հունիս 9:

<sup>3</sup> «Հայաստանի ձայն», Երեւան, 1919, հոկտեմբերի 19, 24:

<sup>4</sup> «Հայաստան», Փարիզ, 1919, օգոստոսի 30:

<sup>5</sup> Վրացյան Ա., Խաբախումներ, Պոսթըն, 1924, էջ 53:

<sup>1</sup> «Ազգ» Պոստն, 1919, հուլիսի 17, 26, 31, օգոստոսի 5, 23:

<sup>2</sup> «Ժողովուրդ», Կ. Պոլիս, 1919, հուլիսի 2, 10:

<sup>3</sup> ՏԽ - «Վերածնունդ», Երեւան, 1919, հունիսի 8:

<sup>4</sup> Մրազիբի ՀժԿ, Թիֆլիս, 1917, ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 7. գ. 11:

<sup>5</sup> Մրազիբի ՀժԿ, Երեւան, 1919, էջ 3:

<sup>6</sup> ՀԱԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 39:



ցույթյամբ կազմակերպել բարձրագույն օրենսդիր մարմնի լիազորություններով օժտված պետական խորհուրդ: Թեպետ, ստեղծված իրազրույթյունում ՀԺԿ-ն մյուս ընդդիմադիր քաղաքական Հոսանքների նման իրեն պատասխանատու չէր համարում և գիտակցում էր իշխանության պատասխանատվության ծանրությունը, սակայն, նման քայլի գնում էր «Հանուն մեր ժողովրդի ու պետության փրկության»: Հավասար գեպըրում, եթե ՀՅԴ-ն կրկին մերժեր նման առաջարկը, ապա ՀԺԿ-ի կարծիքով նրա վրա պետք է ծանրանա պետության վիճակի Համար պատասխանատվությունը «ներկա եւ ապագա սերունդների առաջ»:<sup>1</sup>

ՀԺԿ-ի Աշակերտական ֆրակցիան գլխավոր նպատակ էր հռչակում՝ «ազգային առողջ ինքնագիտակցություն» գարգացումը ու իրականության հաշվի առնումով «իլյուզիաներով եւ երեւակայություններով կերակրվելուն» վերջ տալը:<sup>2</sup>

ՀԺԿ Այլբնասնորապալի կոմիտեն ձգտելով հավաստել, որ իրենց կուսակցությունը հակադր ուժ է մի կողմից աշակերտյան՝ «նեղ ազգայնական եւ ազդեցիկ տարրերի, որպիսիք են դաշնակցականները-ուեակցիոն ուժ», եւ մյուս կողմից՝ «ծայրահեղ սոցիալիստական տարրերին, որոնք ամեն բանից վեր դասում են դասակարգային խոխորը», ղեմ է արտահայտում հեղափոխական ցնցումներին, եւ ողջունում Հայաստան եկած անդլո-ամերիկյան դաշնակիցներին՝ որպես «մեր բարեկամների եւ հողթողների» ու հույսը դնում նրանց վրա:<sup>3</sup>

ՀԺԿ երեւանի Աշակերտական ֆրակցիան, քննադատելով ՀՅԴ-ին, փորձում էր հետեւյալն ապացուցել. «Հայաստանի երիտասարդ սերնդի մեջ մենք առաջ ենք դնում մի ուղղություն, որ հենվելով ազգային գաղափարների եւ գիտության նվաճումների վրա, անպայման պիտի հաղթանակ տանի»:<sup>4</sup>

ՀԺԿ Հայաստանի կոմիտեն ակտի ընդունումից հետո կայացած խորհրդարանի ընտրությունների նկատմամբ ընդգծված բացասական դիրքորոշում որդեգրեց եւ բոլիտեց: Այս փաստը պետք է բացատրել մասնավորապես հետեւյալ նկատառումներով, նախ՝ վերջնականապես արդեն բացառվում էր կոալիցիոն կառավարության ստեղծման որեւէ հնարավորություն, ապա՝ նոր խորհրդարանում ՀԺԿ-ին տեղեր զբաղեցնելու չնչին շանսեր էին մնացել, եւ ՀՀ հասարակական-քաղաքական կյանքում նրա համար միմիայն ընդգծված ընդդիմության կեցվածքն էր ձեւաւորում: Այդպիսի իրավիճակի ձեւավորմանը մեծապես նպաստում էր նաեւ արտաքին դիվանագիտական ասպարեզում ՀՅԴ եւ Պոլոս Նուբարի խմբավորման միջեւ հակամարտության սրումը: Այսուհանդերձ, նման կեցվածքը չէր խանգարում, որպեսզի ՀԺԿ Հայաստանի կոմիտեն, 1920թ. մայիսի 28-ին, «Քերմ» շնորհավորական ուղերձ հղի ՀՀ վարչապետին, որն ավարտվում էր հետեւյալ կոչով. «Կեցցե՛ ազատ, անկաս, միացյալ Հայաստանը»:<sup>5</sup>

Ի դեպ, ինչպես հայտնի է, Միացյալ Հայաստանի ակտի ներքո ստորագրել էր նաեւ ժողովրդական Հ.Չմշկյանը, որ նախարարի պաշտոնում մնալու կապակցությունից չբխող», եւ պահանջում էր այն չեղյալ հայտարարել: Այս ամենից հետո, ՀԺԿ Հայաստանի կոմիտեն, 1919թ. հունիսի 25-ին, միաձայն որոշեց նրան կուսակցությունից արտաքսել՝ տեղեկացնելով այդ մասին կուսակցական բոլոր մարմիններին:<sup>6</sup>

Միացյալ Հայաստանի ակտի ընդունումը քննադատեց նաեւ ՀԺԿ Բաքվի կոմիտեն:

Ս.Վրացյանի վկայությամբ, ՀԺԿ-ի առաջնորդ Ս.Հարությունյանը ակտին ղեմ էր, որովհետեւ այն համարում էր «միակողմանի բնույթի կողք, Պոլոս Նուբարի հավանությունը չունեցող եւ Հայկական Հարցի միջազգային կացությունից չբխող», եւ պահանջում էր այն չեղյալ հայտարարել: Սակայն, Ս.Վրացյանի վկայությամբ, ժողովրդականներին նման կեցվածքը թելադրված էր Փարիզից: Այդ տարիներին, Թիֆլիսն էր Փարիզի հետ արագ եւ անմիջական

հարաբերության մեջ եւ ավելի իրազեկ այնտեղի անցուղարձին, իսկ ինչպես հայտնի է, ՀԺԿ-ի կենտրոնը գտնվում էր Թիֆլիսում:<sup>7</sup>

ՀԺԿ-ն, թեպետ գրական վերաբերվեց ՀՀ անկախությանը եւ մայիսի 28-ը համարեց «պատմական տարեդարձ», ու ողջունեց Միացյալ եւ Ազատ Հայաստանը, սակայն ակտը համարեց պետական հեղաշրջում, որը կատարվել էր «քաղաքական եւ նեղ կուսակցական շարժառիթներից, եւ ամենամեծ հարվածը հասցրեց ժողովրդական նեկալացուցչության գաղափարին»: Իսկ Միացյալ Հայաստանի իշխանությունը, ՀԺԿ-ի կարծիքով, պետք է կազմակերպվեր Ազգային պատվիրակության եւ ՀՀ կառավարության փոխադարձ համաձայնությունը:<sup>8</sup>

ՀԺԿ-ն ուշաբուրյան կենտրոնում էր պահում ինչպես Հայկական Հարցը, այնպես էլ ՀՀ արտաքին քաղաքականության խնդիրները: Անդրադառնալով Հայ-խորհրդային հարաբերությունների կարգավորմանը, ՀԺԿ-ն գտնում էր, որ միջազգային իրավունքի համաձայն, պետք է անհապաղ «բարեկամական եւ տնտեսական» հարաբերություններ ստեղծվեն ՀՀ-ի եւ խորհրդային Ռուսաստանի միջև: Անհրաժեշտ էր համարվում, որ Ռուսաստանը միջոցներ ձեռք առնի անսահմանորեն Հայաստանի բոլշևիկների հակապետական գործունեությունը եւ ազդի Արբեղյանի վրա: Քննադատելով 1920թ. օգոստոսի 10-ի Հայ-խորհրդային համաձայնագրի, Ռուսաստանից պահանջում էին՝ վերադարձնել Զանգեզուրը, Ղարաբաղը, Նախիջևանը, քեմալականներին ստիպել ազատել Արեւմտահայաստանը եւ չխոստնել ՀՀ-ի ներքին գործերին:<sup>9</sup>

1920թ. Թուրք-հայկական պատերազմի օրհասական շրջանում, «Ո՛ւր է մարդկությունը» վերտառությունը հոգվածում, քննադատելով եվրոպայի, ԱՄՆ-ի եւ Ազգերի Լիգայի բացարձակ անդրժույթությունը ՀԺԿ-ն, որպես փրկության միակ միջոց համարում էր՝ Հայ ժողովրդի համար «իրեն վաղել, իր ձեռքն եւ բաղձանքներին համապատասխան իշխանության» ձեւավորումը»: Հայրենիքի պաշտպանության վերաբերյալ բազմաթիվ կոչեր կատարած ՀԺԿ-ն խիստ պատասխանեց պատերազմի վերջում ՀՀ կառավարության որդեգրած թուրքական կողմնորոշումը, հասկանալի նկատի ունենալով այն պարագան, որ ՀՅԴ-ն 30 տարի պատասխանակալ պայքար է մղել թուրքերի դեմ:<sup>10</sup>

ՀԺԿ-ն, գովասանքով ողջունելով Հասկելի գալուստը, շեշտում էր, որ նրա՝ «Հայաստանի դիկտատոր» նշանակվելը եղել է ԱՄՆ-ի ազդեցության ներքո, ինչի արդյունքում «այդպիսով հիմք է դրվում Միացյալ Հայաստանի քաղաքական վերածնունդի գործին»:

Սան-Ռեմոյում պայմանագրի հաստատումից հետո, վերլուծելով Հայաստանի վերաբերող հոգվածները, ժողովրդականները խնդրում պնդում էին, որ անկասկած Հայկական Հարցը կուժվի դրական եւ Միացյալ Հայաստանի անկախությունը կհամազգի «մեծ դաշնակիցների կողմից»: Ցավայի էր համարվում միայն Հայաստանի սահմանների վերաբերյալ Հարցի անորոշ թողնվելը, բանցի, նրանց կարծիքով, Առաջավոր Ասիայում խաղաղություն չի կարող լինել, եթե Հայաստանը մնա առանց Երզրումի եւ սեփական ծովային ելքի:<sup>11</sup>

Սեւրի պայմանագրի կնքման փաստը, ՀԺԿ-ն գիտարկում էր ներքաղաքական հակամարտության եւ միջուկակցական պայքարի կանոնավորման համապատկերում: Այն համարում էին «ամենալավ եւ ամենահարմար ժամանակը» ներքին խուլ եւ անվայել պայքարին՝ վերջ տալու եւ Միացյալ Հայաստանի «արգար եւ ճշմարիտ միացյալ խաղը կառավարություն» կազմելու համար:<sup>12</sup>

Ի տարբերություն ժողովրդական եւ ռամկավար մյուս հոսանքների, «Մշակ»ը, ընդհանուր առմամբ, անաչառ էր դնահատում ներքին եւ արտաքին քաղաքական բնագավառների հարցերը: Մասնավորապես, թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքի եւ արդյունքների քննարկման ժամանակ, սեղին

<sup>1</sup> Նույն տեղում, ֆ.1021, ց.7, դ.21:

<sup>2</sup> «Բայլեր», Թիֆլիս, 1919, մարտի 23:

<sup>3</sup> «Նոր կյանք», Այլբնասնորապալ, 1919, փետրվարի 9:

<sup>4</sup> «Նոր ուղի», Երեւան, 1920, մայիսի 16; ՀԱԱ, ֆ.4004, ց.1, դ.40:

<sup>5</sup> Տես մանրամասն - ՀԱԱ, ֆ.1021, ց.7, դ.12-16, 18-19:

<sup>6</sup> ՀԱԱ, ֆ.404, ց.1, դ.38:

<sup>7</sup> «Երկիր», Բաքու, 1919, հուլիսի 7:

<sup>1</sup> Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երեւան, 1993, էջ 281-83:

<sup>2</sup> «Ժողովուրդ», Երեւան, 1919, մայիսի 28; հունիսի 1, 4, 6:

<sup>3</sup> «Ժողովուրդ», Երեւան, 1920, մայիսի 20, սեպտեմբերի 21:

<sup>4</sup> «Ժողովուրդ», Երեւան, 1920, նոյեմբերի 10, 23:

<sup>5</sup> «Ժողովուրդ», Երեւան, 1919, օգոստոսի 17, 22:

<sup>6</sup> «Ժողովուրդ», Երեւան, 1920, մայիսի 23, հունիսի 23:

<sup>7</sup> «Ժողովուրդ», Երեւան, 1920, օգոստոսի 27:

քննադատում էին, ինչպես քեմալականների ու բոլշևիկների քաղաքականությունը, այնպես էլ՝ ՀՀ ղեկավարության պահվածքը: Այս առումով, անդրադառնալով ստեղծված իրավիճակից ելքի փնտրություն, սկզբունքային ձևով հավաստում էին. «Ամենից առաջ՝ սթափվել ցնորքներից: Մեզ ոչ ոք չի օգնել եւ չպիտի օգնի: Ամեն ինչ վաճառք է, ամեն ինչ արշին է եւրոպական դիպլոմատիայի կրծքի սափ»: «Մշակ»-ը պիտարակիչ ձևով քննադատեց Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը կնքած ՀՀ կառավարությունը եւ ՀԹԴ-ին, որը նրա գնահատմամբ «գեռ երկի հրկանցած, բարձրագույն էր, իսկ հիմա այդքան անգույթ կերպով թաղեց իրեն իր ձեռքով պարտատած գերեզմանի մեջ»:<sup>1</sup>

«Մշակ»-ի շուրջ խմբված մտավորականները եւ գործիչները (օրինակ՝ Լեոն) բավական ակտիվորեն անդրադառնում էին ներքին եւ արտաքին քաղաքականության խնդիրներին: ԱՄՆ-ի մանդատի մերժումից հետո իրադրությունը ավելի իրական ձևով գնահատականներ տալով խոստովանում էին, որ հայ ժողովրդի ու Հայաստանի «միակ առողջ ու միակ շահավետ» քաղաքականությունը սեփական ուժերի վրա հենված քաղաքականությունն է, միակ փրկությունն էլ՝ բոլոր հատվածների «սերտ համերաշխության եւ կուռ միարանություն մեջ է, եւ միայն մենք կփրկենք մեզ», եւ համարում պահի «սրբազան պատվիրան ամեն մի հայի համար»: Սեւրի պայմանագրի կնքումը «թուրքիան ոչնչացավ» մեկնակետով գնահատվեց. «Անկախ եւ Միացյալ Հայաստանը երազ չէ: Նա ճանաչված է, օրինականացված: Մնում է նրա հողային տարածքի խնդիրը: Մեր փրկությունը, մեր ուժը դրսից չէ, այլ մեզանից պիտի բղխե: Ամենագլխավորն այս է»:<sup>2</sup>

1919թ. մայիսի 28-ից հետո, դաշնակցականները ՀԺԿ-ին բնութագրում էին որպես «բուրժուաների կուսակցություն, որ ժողովրդի մեջ հեղինակություն եւ դիրք չունի եւ այդ պատճառով բնորոշություններին չմասնակցեց, եւ որին ծայր էին տալիս միայն խանութպանները, չարչիները, շահագործող դասակարգերի անդամները, նրանք գաղափարում են մեր կյանքում որեւէ դեր խաղալուց եւ ինքնապահ եղան»:<sup>3</sup>

ՀԺԿ-ի բնութագրման առումով ուշագրավ է Ս.Վրացյանի կարծիքը: Նրա վկայությունները, ՀԺԿ ղեկավար Ս.Հարությունյանը, ժամանակին՝ հակառակ իր դիմումի, ՀԹԴ շարքերը չէր բնորոշվել սոցիալիստ չլինելու պատճառով: Նրա գնահատմամբ ՀԺԿ-ն «անպայման ապագա ունեցող մի կազմակերպություն էր, դժբախտաբար նրա ղեկավարները ահաս գտնվեցին բմբուխի ու համար իրենց վերապահված պատմական դերը»:<sup>4</sup>

Փաստորեն, ուսմավարները եւ ժողովրդականները ակնհայտորեն միասնական դիրքորոշում էին ցուցաբերում, թե ՀՀ ներքաղաքական ու ներկուսակցական պայքարի, թե համազգային նշանակության ու արտաքին քաղաքականության հիմնախնդիրների, եւ թե, հատկապես, Հայկական Հարցի միջազգայնորեն լուծման ուղիների առումներով: Այս խմբավորումը, օբյեկտիվ պատճառներով, գերազանցապես գտնվում էր Պողոս Նուբարի անառարկելի ազդեցություն ներքո եւ ներքին ու արտաքին քաղաքական հարցերում հանդիսանում ՀԹԴ-ի բնորոշմամբ:

**Ավագ Հարությունյան**  
ՀԱԱ տնօրենի  
սեղակալ

## ПОЗИЦИИ ЛИБЕРАЛЬНО-НАРОДНОЙ КОАЛИЦИИ ПО ВОПРОСАМ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ В 1918-1920 ГОДАХ

### Резюме

<sup>1</sup> «Մշակ», Թիֆլիս, 1920, նոյեմբերի 7, դեկտեմբերի 22-23, 1921, հունվար 25:

<sup>2</sup> «Մշակ», Թիֆլիս, 1920, հունիսի 1, հուլիսի 30, օգոստոսի 15:

<sup>3</sup> «Հայաստանի Աշխատավոր», Երևան, 1919, հունիս 5:

<sup>4</sup> Վրացյան Ա., Կեսեքի ուղիներով, հ. Գ, էջ 146-147:

Среди армянских политических партий по своему влиянию и масштабу деятельности, второй по значимости после Армянской Революционной Федерации Дашнакцутюн была Либерально-Народная коалиция (Либерально-Демократическая и Армянская Народная партия). Если во внутриполитической жизни Республики Армении активной была роль АНП, то на международной дипломатической арене для ЛДП главной задачей была защита и справедливое решение Армянского вопроса.

Либералы и Народники привели в соответствие свои программные концепции согласно изменениям внутреннего и международного положения.

Они отрицательно отнеслись к принятию правительством РА акта об объединенной Армении.

Либералы и Народники полностью защищали принятие мандата США над Арменией. Подписание Севрского договора они также рассматривали в контексте урегулирования внутриполитического противостояния и межпартийной борьбы.

Фактически, Либералы и Народники явно проявляли единую позицию как во внутриполитической борьбе в РА, так и по отношению к основным проблемам внешней политики, и особенно в поисках международного решения Армянского вопроса.

Эта коалиция по объективным и субъективным причинам находилась под безусловным влиянием Председателя Национальной Делегации в Парижской мирной конференции Погоса Нубара как во внутренних, так и во внешних политических вопросах, находясь в оппозиции к правящей АРФ Дашнакцутюн.

**Авак Арутюнян**  
замдиректор НАА

## ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԵՎՏՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱԴԻՐԵԶԱՆԻ ԵՎ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ (1918 - 1920թթ.)

Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը իր գոյությունը առաջին իսկ օրերից հայտնվել է ծանր, եթե չասենք օրհասական կացություն մեջ: 10 հազ. քառ. վերստ հողատիրի վրա շուրջ 300 հազար անտուն ու քաղցած գաղթականություն, քառամյա ավերիչ պատերազմի հետեւանքով քայքայված ու կազմալուծված անտեսություն:

Նորաստեղծ Հանրապետության կառավարությունը անհրաժեշտաբար ու անհապաղ պետք է լուծեր երկու կարևոր խնդիր՝ ապահովել երկրի անվտանգությունը եւ ժողովրդին փրկելը սովի ու հիվանդություններից: Հայաստանը չըջափակված ու մեկուսացված էր. հաղորդակցության ուղիները չէին գործում. Երեւան-Ալեքսանդրապոլ-Թիֆլիս երկաթուղին թուրքիայի ու Գերմանիայի եւ վերջինիս բարեկամ Վրաստանի տնօրինության ներքո էր. Երեւան-Ջուլֆա-Թավիր գերաթուղին՝ Նախիջևանի թուրք-թաթարների:

Երկիրն ու ժողովրդին փրկելու խնդրում Վրաստանի ու Ադրբեջանի հետ հարաբերությունների կարեւորությունը Հայաստանի իշխանությունները քաջ գիտակցում էին: Վրաստանով էր անցնում աշխարհի հետ կապող միակ ճանապարհը՝ երկաթուղին, ինչպես նաեւ փոստային ու հեռագրական կապը, իսկ էներգակիրները ստանում էին Ադրբեջանից: Հայաստանի Հանրապետության առաջին վարչապետը՝ Հ.Քաջազնունին խոսելով արտաքին քաղաքականության ապարեզում կառավարության խնդիրների մասին մատնանշում էր. «Բարեկամական ու բնականոն կապ հաստատել հարեւան երկրների հետ, մասնավորապես վերականգնել ապրանքափոխանակությունը նրանց եւ Հայաստանի խնդիրն օրհնել»:

ՀՀ կառավարությունն այդ չափազանց դժվարին խնդիրն իրագործելու ուղղությամբ ջանքեր էր գործադրում: Նախ եւ առաջ անհրաժեշտ էր դիվանագի-

տական Հարաբերություններ Հաստատելի Հարեւան երկրների Հետ: Վրաստանի Հետ այդ Հարցը լուծվեց 1918թ. ամռանը, Պարսկաստանի Հետ՝ 1919թ. ամռանը, իսկ Ազրբեյջանի Հետ, ոչ առանց անգլիական իշխանությունների միջամտության, զիվանագիտական Հարաբերություններ Հաստատվեցին 1919թ. փետրվարից<sup>1</sup>: Ընդհանրապես իրազրույթունն Անդրկովկասում որոշ չափով բարելավվեց պատերազմի ավարտից հետո, 1918թ. նոյեմբերի կեսերին, երբ Հաղթանակած Անտանտի զինվորական ներկայացուցչությունը սկսեց գործել Անդրկովկասում<sup>2</sup>:

Միջպետական առևտրա-տրանզիտային եւ տնտեսական Հարաբերություններն իրականացնելու Համար անհրաժեշտ էին կարգավորող փաստաթղթեր, պայմանագրեր, Համաձայնագրեր: Վրացական Հանրապետության կառավարությունը 1919թ. փետրվարի 21-ին Արտաքին գործերի նախարար Գեղոցիորու ստորագրությունը մի նամակ է հղում Ազրբեյջանի եւ Հայաստանի կառավարություններին եւ՝ ելնելով ընդհանուր տնտեսական ու քաղաքական շահերից, առաջարկում. 1) կարգավորել երկաթուղու աշխատանքը, 2) մշակել միասնական օրենսդրություն փոստ հեռագրական ծառայությունների ու նրանց փոխանակման վերաբերյալ, 3) մշակել օրենսդրություն մաքսային ծառայությունների եւ փոխադարձ արտոնությունների վերաբերյալ, 4) կարգավորել ֆինանսական փոխհարաբերությունները, 5) կարգավորել ու ճշտել ապրանքափոխանակության Հարցերը: Վրաստանը գտնում էր, որ բացի երեք անդրկովկասյան Հանրապետություններից, վերոհիշյալ Հարցերի քննարկմանը պետք է մասնակցի նաեւ Լեւնակալների միությունը՝ Հանրապետությունը<sup>3</sup>:

Ազրբեյջանի կառավարությունը 1919թ. մարտի 6-ին պատասխանում է Գեղեցիորուն եւ նոր առաջարկություններ անում. 1) նախ եւ առջ ճանաչել միմյանց անկախությունը, այդ մասին Հանդիսավոր եղանակով Հայտարարել Անտանտի երկրներին, 2) Խաղաղարար կոնֆերանսում եւ այլ միջազգային Համաժողովներում Համերաշխություն գրանցելու կ պաշտպանություն Հանրապետությունների անկախության, 3) նախազգուշական միջոցներ կիրառել Հանրապետություններից որեւէ մեկի վտանգի ենթարկվելու դեպքում, 4) բոլոր վիճելի Հարցերը լուծել արբիտրաժի միջոցով, 5) կարգավորել փախուսականների՝ իրենց բնակավայրերը վերադառնալու Հարցը: Ազրբեյջանը «ցանկալի եւ անհրաժեշտ» էր Համարում Հարավ-Արեւմտյան Հանրապետության՝ մասնակցությունը այդ Հարցերի քննարկմանը, որն ըստ Ազրբեյջանի պետք է տեղի ունենա Հատուկ կոնֆերանսում: Նշվում էր կոնֆերանսի գումարման ժամանակը՝ մարտ 1919թ. եւ տեղը՝ Բաքու քաղաքը, անհամաձայնության դեպքում՝ թիֆլիսը<sup>4</sup>:

Ինչպես տեսնում ենք վրացական ծրագիրը առավելապես տնտեսական բնույթ էր կրում, մինչդեռ ազրբեյջանականը գերազանցապես՝ քաղաքական: Չնայած դրան փոխադարձ քննարկումներ ու ճշտումներ կատարելուց հետո առևտրատրանզիտային պայմանագիր է կնքվում Հայաստանի եւ Ազրբեյջանի միջև 1919թ. հունիսի 17-ին<sup>5</sup> եւ արնագիտային պայմանագիր՝ Հայաստանի եւ Վրաստանի միջև՝ 1919թ. նոյեմբերի 3-ին<sup>6</sup>: Բայց եթե վերջինս Հաստատվել էր Հայաստանի պաշտպանությունում 1919-ի նոյեմբերի 12-ին, եւ Վրաստանի պաշտպանությունում՝ նոյեմբերի 17-ին<sup>7</sup>, ապա Ազրբեյջանի պաշտպանությունը մինչեւ 1920թ. փետրվարի 15-ը այդ Հարցին չէր անդրադարձել<sup>8</sup>: Ավելորդ չենք Համարում նշելու, մինչեւ անկ պայմանագրերի կնքումը Հայաստանին Հասցեագրված բեռնափոխադրումները իրականացվել են անգլիական կամ ամերիկյան դրոշի ներքո:

ՀՀ կառավարությունը երկրի տնտեսական կյանքը, մասնավորապես արտաքին առևտուրը կազմակերպելու ապարեզում որոնումների մեջ էր: Չունենալով կառավարման փորձ, նաեւ մասնագիտական որակավորում, սխալների

էր գործում: Մյուս կողմից երկրի ու ժողովրդի օրհասական վիճակը, քայքայված, ավերված տնտեսությունը անհապաղ լուծումներ էին պահանջում: Անկախ քաղաքական, սահմանային վեճերից ՀՀ կառավարությունը փորձում էր ճեղքել շրջափակման շղթան, լուծել ժողովրդին կենսական միջոցներով, սննդամթերքով ապահովելու խնդիրը: Փորձում էր առևտուր անել սահմանակից երկրների, Հատկապես Վրաստանի ու Ազրբեյջանի հետ: Ֆինանսների նախարարությունը, վերջինիս առևտրաարդյունաբերական բաժինն Արտաքին գործերի նախարարության միջոցով 1919թ. մարտի 28-ին, երբ նոր-նոր էին զիվանագիտական Հարաբերություններ Հաստատվել Հարեւան երկրների հետ, դիմում է Արտաքին գործերի նախարարությանը, որ նա իր ներկայացուցիչներին Հրահանգի ստեղծում պարզել եւ Հայաստանի Համապատասխան մարմիններին սպառիչ տեղեկություններ Հաղորդել նավթամթերքների, էլեկտրական սարքերի, լամպերի, ծխախոտի արքիզի, արտահանության մաքսի, արտահանության Համար թույլատրված ապրանքների, շուկայական գներն եւ այլ նման Հարցերի վերաբերյալ: Նույն գրությունում մեջ Հայտնվում է, որ Հայաստանի կողմնակից է ազատ ապրանքափոխանակության<sup>9</sup>: Ինքը եւս պարտավորվում է զիվանագիտական ներկայացուցիչներին պարբերաբար տեղեկություններ Հայտնել Հայաստանի տնտեսական վիճակի ու շուկայի մասին:

Կառավարություն անդամների անփորձությունը, մասնագիտական գրեհատարժույթության պակասն ու շտապողականությունն իրենց կնիքն էին դնում, բացասական ազդեցություն գործում Հանրապետության առևտրատրանզիտային գործունեության վրա: Հիշյալ գործունեները բացահայտվում են վարչակազմակերպչական ասպարեզում: Թիֆլիսում, Բաթումում, ավելի քիչ թվով Բաքվում, տեղակայված էին Հայաստանի տարբեր նախարարությունների լիազոր-պաշտոնյաներ, անկախ զիվանագիտական ներկայացուցչություններից ու Հյուսիս-ատուլություններից:

Արդյունքը լինում էր այն, որ գործարքներ էին կատարվում առանց միմյանց հետ Համաձայնեցնելու, երբեմն գործարքներ էին կնքվում ասպարեզի հետ կապ չունեցող անհասանելի կողմից<sup>2</sup>, չէին պահպանվում պայմանագրային ժամկետները Հատկապես վճարների Հարցում: Երկաթուղու անկախոն աշխատանքը մշտական բանակեճերի առարկա էր:

Որոշակի լիազորություններով ու իրավունքներով օժտված առանձին կառույցներն բնականաբար ստեղծում էին խռոնաշփոթ իրավիճակ, որին գումարվում էր Հաշվառման գործի անբավարար գրվածքը:

Հայաստանի եւ Վրաստանի միջև առևտրատնտեսական բնականոն Հարաբերություններ սկզբում գոյություն չեն ունեցել: Բայց կա մի վավերագիր, որում առևտրական գործարքը Հիմնավորվում է Վրաստանի կառավարության 10 մլն. գումարի արտահանության թույլտվությամբ<sup>3</sup>: Գոյություն ունեցող եւ մեր ձեռքի տակ եղած արխիվային վավերագրերը Հաստատում են այդ իրողությունը եւ այն, որ Հատուկեհետ գործարքների Հեղինակները, սակավ քաղաքում, Վրաստանի Հայազգի քաղաքացիներ էին: Մի կարեւոր Հանգամանք եւս. գործարքների վերաբերյալ վավերագրերը հիմք չեն տալիս կարծելու, թե դրանք իրագործվել են:

Ապրանքափոխանակության Հարցը Հայաստանի եւ Վրաստանի միջև, ըստ վավերագրերի, ծագում է 1918թ. օգոստոսից: Ի պատասխան Վրաստանում Հայաստանի զիվանագիտական ներկայացուցչի գրություն, ներքին գործերի նախարար Արամ Մանուկյանի ստորագրությամբ նամակում Հայտնվում է, որ Հայաստանը Համաձայն է ապրանքափոխանակության՝ Հաց, յուղ, շաքար ստանալու Համար տալ տավար, ոչխար եւ այլն<sup>4</sup>:

«Գ. Ձ. Սարաջեւ» ընկերությունը 1918թ. օգոստոսի 21-ին գրություն է հղում Հայկական կառավարությանը առ այն, որ նա ցանկանում է Երեւանի իրենց

<sup>1</sup> ՀԱԱ, ֆ.223, ց.1, գ.51, թ.26:

<sup>2</sup> Նույն տեղում, ֆ.200, ց.1, գ.111, թ.14:

<sup>3</sup> Հարավ-Արեւմտյան Հանրապետություն ստեղծվել էր Թուրքիայի կողմից, ընդգրկում էր Կարսի մարզի արեւմտյան մասի եւ Արդվինի շրջանի մահադեղանակ գյուղերը -Վ.3:

<sup>4</sup> ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.111, թ.14:

<sup>5</sup> Նույն տեղում, գ.433, թ.511:

<sup>6</sup> Նույն տեղում, գ.168, թ.71,76,84:

<sup>7</sup> Նույն տեղում, գ.496, թ.13:

<sup>8</sup> Նույն տեղում:

<sup>1</sup> Նույն տեղում, ֆ.276, ց.1, գ.130, թ.16:

<sup>2</sup> ՀԱԱ, ֆ.276, ց.1, գ.108, թ.97:

<sup>3</sup> Վեճակագրական բյուլետեն N 2, Հայաստանի ապրանքափոխանակությունը 1919 - 1920թթ., խմբագրությամբ Բ.Իշխանյանի, Երեւան, 1920 թ., էջ 24:

<sup>4</sup> ՀԱԱ, ֆ.276, ց.1, գ.64, թ.13:

<sup>5</sup> Նույն տեղում, գ.40, թ.2:

պահանջներից արտահանել երեք վազոն սպիրտ թիֆլիսի իր գործարանի կարիքների համար, եւ որ այդ առթիվ նախագես ստացել է Վրաստանի իշխանութիւնների համաձայնութիւնը<sup>1</sup>: Ոմն Վարդան Վարդանյան 1918թ. սեպտեմբերի 4 -ին դիմելով Հայաստանի Մինիստրների խորհրդին, հայտնում է, որ ինքը տեղյակ է Հայաստանի բնակչութեան ու բանակի ծխախոտի կարիքներին: Միախոտը Վրաստանից արտահանելու խնդիրը նույնպես համաձայնեցրել է Վրաստանի կառավարութեան Հետ մի պայմանով, որ ներմուծված ծխախոտի արժեքին համացոր ապրանք արտահանի Հայաստանից<sup>2</sup>: Վ.Վարդանյանը խնդրում է արտահանութեան թույլտվութիւն: Վրաստանում Հայաստանի պարենափորձան մասի լրացրի 1918թ. դեկտեմբերի 5-ի դիվանագիտական ներկայացուցչին հասցեագրված բացատրազրկից պարզվում է, որ հայ կողմերատորները Անգրիո-կասի կողմերատորների միութեանից, վերջինիս միջոցով ձեռք են բերել զգալի քանակութեամբ սննդամթերք (կաղին, թեյ, լոբի) եւ կառուարիկ սոգա<sup>3</sup>: Բեռներն միանահնում արտիւնական կարգով արգելափակված են եւ լրացրել խնդրում է Սիջնորդել անդիլը հանելու: Վրաստանի տարածքում գնումներ է կատարել Հայաստանի գրեթե նախարարութեան ներկայացուցիչը: 1918թ. հոկտեմբերի 19-ին Վրաստանում Հայաստանի գործերի հավատարմատարը դիմել է Վրաստանի արտաքին գործերի նախարարին Հայկական բանակի կարիքների համար 1000 փութ սոխ ու 1000 փութ բազուկ մթերելու խնդրանքով, որը մերժվել է<sup>4</sup>:

Հայաստանը, ինչպես նաեւ Վրաստանը որեւէ ապրանք ձեռք բերելու եւ արտահանելու, ինչպես եւ ներմուծելու համար յուրաքանչյուր դեպքում պետք է դիմեր ու ստանար թույլտվութիւն եւ որը հաճախ չէր ստանում եւ այդ հանգամանքը թմվարեցնում էր բուն առեւտրի գործը:

1918թ. հոկտեմբերի 5-ի գրութեամբ Հայաստանի ֆինանսների նախարարը պատասխանելով ինչ-որ գրութեան, որը վերաբերում էր Վրաստանի համար Հայկական երկաթուղով բեռնափոխադրմանը, հայտնում է, որ քանի դեռ Հայաստանի համար Վրաստանի սահմանը փակ է, փակ կմնա նաեւ Հայկականը<sup>5</sup>: Եվ հերակի, վրացական սահմանը փակ էր եւ երկաթուղին չէր գործում: Այդ մասին է վկայում Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարի 1918թ. նոյեմբերի 21-ի դիմումը Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչին, որով առաջարկում է պարզել, թե ինչ պայմաններով վրացական երկաթուղով կարելի է Հյուսիսային Կովկասից ապրանք ներկրել Հայաստան<sup>6</sup>:

Վրաստանի քաղաքացիներ Ա. Չապչակիյան եւ Ս. Մամազեբ 1919թ. մարտի 5-ին դիմում են Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչին՝ առաջարկելով մատակարարել հայկական երկաթուղուն անհրաժեշտ փայտակոճեր, մեկ հատի դինը՝ 18 եւ 25 ու եւ խնդրում շտապ պատասխանել<sup>7</sup>: Չոր, սղոցած անտառանյութը քարուղով փոխանակելու առաջարկութեամբ Վրաստանի քաղաքացի Չիկովանին 1919թ. հուլիսի 5-ին դիմել է Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչին<sup>8</sup>:

Ամենախոշոր առեւտրական գործարքը Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ վերաբերում է Տկվիրուլի քարածխի վաճառքին: Այդ կապակցութեամբ 1919թ. նոյեմբերի 7-ին թիֆլիսում պայմանագիր է ստորագրվում Տկվիրուլի ձեռնարկութեան վարչութեան «բացառիկ ներկայացուցիչ» Արշակ Միրզոբեի եւ ՀՀ ներքին գործերի նախարարի միջեւ<sup>9</sup>: Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչին Ա.Միրզոբեի դիմումից պարզվում է, որ հայկական կողմը խախտելով պայմանագիրը, ուշացնում է վճարումները: Ներկայացուցիչը Ա.Միրզոբեի գրութիւնն ստանալով, 1919թ. դեկտեմբերի 12-ին, հասուկ գրութիւն է հղում Մինիստր-նախագահին երկրին այդքան անհրաժեշտ է ներգա-

<sup>1</sup> Նույն տեղում, գ.57, մ.II, թ.68:

<sup>2</sup> Նույն տեղում, ֆ.200, ց.1, գ.83, թ.9:

<sup>3</sup> Նույն տեղում, ֆ.276, ց.1, գ.64, թ.13:

<sup>4</sup> Նույն տեղում, ֆ.200, ց.1, գ.86, թ.113, գ.64, թ.35:

<sup>5</sup> ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.83, թ.22, տես նաեւ ֆ.276, ց.1, գ.91, թ.13:

<sup>6</sup> Նույն տեղում, գ.168, թ.2:

<sup>7</sup> Նույն տեղում, ֆ.276, ց.1, գ.100, թ.2:

<sup>8</sup> Նույն տեղում, գ.108, թ.11,12:

<sup>9</sup> Նույն տեղում, թ.179:

կիրների ներմուծումը կարգավորելու նպատակով՝ վճարումները ժամանակին կատարելու պահանջով<sup>1</sup>: Դատելով վիճակագրական տվյալներից 1919թ. երկրորդ կիսամյակում պետական հիմնարկների միջոցով Հայաստան է ներմուծվել 32.070 փութ քարածուխ: Հայաստան-Վրաստան ապրանքափոխանակութեան տեսակետից հետաքրքրութեան է ներկայացնում Վրաստանի ծխախոտ հայկական բամբակով փոխանակելու գործարքը: Գործարքի մասին առաջարկութիւնը արվել է 1920թ. փետրվարի 26-ին: Եվ Հենց այդ օրն էլ ՀՀ կառավարութիւնը «հույզ չտապ» մակարդակումը Ֆինանսների նախարարութիւնից պահանջել է այդ առաջարկութեանը վերաբերող գրագրութիւնը<sup>2</sup>: Միախոտի տերերը օգտագործվելու էր կառուցվելը գործարանի կարիքների համար, իսկ գործարանի կառուցումը կառավարութիւնը հավանութիւն էր տվել<sup>3</sup>:

Դեղորայքի հայթայթումը Հայաստանի համար կարեւոր նշանակութեան է ունեցել, գրեթե սննդին հավասար: Երկրում մոլեգնում էին վարակիչ հիվանդութիւնները: Դեղորայքի ձեռքբերման գնման գործարքների մեծ մասը կատարվել է թիֆլիսում: 1919թ. ապրիլի 30-ին Հայաստանի խնամատարութեան նախարարութեանը ուղղված գրութիւնից պարզվում է, որ թիֆլիսում գործող հայկական պաշտոնական մարմինների առաջարկութեամբ ստեղծվել է Բժշկական բյուրո, որն ունեւր ղեկամիջոցների պահեստ: Բյուրոն ունեցել է մասնագետ շախատակիչներ, գործում էր ինքնուրույն, սակայն Վրաստանում Հայաստանի պարենափորձան մթերումների ու մատակարարման կոմիտեի կազմում: Այդ նույն գրութեամբ բյուրոյի նախագահը հայտնում է, որ թիֆլիսում դժվարացել է դեղորայքի ձեռքբերումը, խնդրում է թույլ տալ գնումներ անել այլ վայրերում եւ հրահանգել ինչ եւ ինչքան գնել, հատկապես, ուշագրութիւն է դարձնում խոլերայի պատվաստի ձեռքբերմանը<sup>4</sup>: Հարկ ենք համարում բերել օրինակներ՝ դադափար կազմելու համար դեղամիջոցների ներկրման ծավալի մասին: «Տիֆլիս» բնկերութիւնը 1920թ. հունիսի 11-ին երեւան է առաքել 30 արկղ (106 փութ 15 փութ) դեղամիջոց, որի միայն առաքման ծախսերը կազմել են 84.544 ու<sup>5</sup>: Ոմն Ա.Օզանեզով երեւանում 1920թ. մարտին Հայաստանի խնամատարութեան նախարարութեան է հանձնել 599.020 ուրբուր դեղորայք<sup>6</sup>: Այս վավերական, ի դեպ, հետաքրքրական է նաեւ այն առումով, որ Ա. Օզանեզովը քաղցրուկից հորնած եւ իր արարների արժեքը ստանալու հույսը կորցնելով՝ առաջարկում է համաժեք գնումարի՝ 420 փութ բամբակ տրամադրել իրեն: Այս փաստաթղթում Ա. Օզանեզովը նշում է, որ ՀՀ նկատարութեան նախարարութեանը հանձնել է նաեւ 200 փութ արժիճ (անագ):

Վրաստանի եւ Հայաստանի առեւտրական հարաբերութիւնները առավելապես բնութագրում են տրանզիտային բեռնափոխադրումները: Այս ասպարեզում նշանակալից է երկու գործոնների՝ վրացական կողմի «օրինական» պահանջների եւ համատարած բնույթ կրող թայանի դերը:

Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը 1919 թ. մայիսին միջնորդում է, որպեսզի վրացական իշխանութիւնները թույլ տան «Էնֆիալյանցի ծխախոտի ֆարրիկա» փայտորակյան բնկերութեանը վրացական երկաթուղով Հայաստան տեղափոխելու 30 վազոն տարրեր արարանքներ. թուղթ, մեքենայի մասեր եւ 1400 փութ ծխախոտատերե<sup>7</sup>: Վրացական կողմը համաձայնում է պայմանով, որ թղթի եւ մեքենայի մասերի 50% մնա Վրաստանում<sup>8</sup>: Պահանջ է ներկայացվել նույնիսկ Ամերիկայի կողմից օգնութեան կարգով Հայաստանին տրամադրվող այլուրից: 1919թ. հունիսի 24-ին Հայաստանի Արտաքին գործերի նախարարին ուղղված գեկույցում Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչը հայտնում է, որ վրացական իշխանութիւնները տրանզիտը թույլատրելու համար պահանջում են ապրանքի՝ այլուրի 15% -ը:

<sup>1</sup> Նույն տեղում, թ.177:

<sup>2</sup> Նույն տեղում, ֆ.199, ց.1, գ.157, թ.67:

<sup>3</sup> Նույն տեղում, թ.137 - 138:

<sup>4</sup> Նույն տեղում, ֆ.205, ց.1, գ.462, թ.79:

<sup>5</sup> ՀԱԱ, ֆ.205, ց.1, գ.462, թ.97:

<sup>6</sup> Նույն տեղում, ֆ.368, ց.1, գ.7, թ.88 եւ շՐԷ:

<sup>7</sup> Նույն տեղում, ֆ.276, ց.1, գ.91, թ.74:

<sup>8</sup> Նույն տեղում, ֆ.202, ց.1, գ.38, մաս 2, թ.44:

ել ներյով քաղաքական նպատակահարմարությունից, նա խոհեմարար խորհուրդ է ապիս համաձայնվել, քանի որ ամերիկյան կողմը ընդառաջելու է<sup>1</sup>:

1920թ. Հոկտեմբերին Թիֆլիսում ստեղծվում է Վառելիքը տնօրինող կենտրոնական բյուրո, որը ձեռնարկում է նավթամթերքների կենտրոնացմանը իր ամբարներում: Բաթումի շէ ընդհանուր լիազորը 1920թ. Հոկտեմբերի 18-ին Հայտնում է Բաթումի Հայաստանի գլխավոր Հյուպատոսին, որ վտանգ է սպառնում Հայաստանին պատկանող 14.124 փութ 23 ֆունտ նավթամթերքին եւ խնդրում միջոցներ ձեռնարկել<sup>2</sup>: Գլխավոր Հյուպատոսը նույն օրը դիմում է Բաթումի մարզի արտակարգ կոմիսարին, Հաստատում հիշյալ նավթամթերքի Հայաստանի սեփականությունը լինելու օրինականությունը, տեղեկացնում, որ 8.725 փութը ձեռք է բերվել Վրաստանի մատակարարման նախարարության թույլտվությամբ, մնացածը անգլիացիների տիրապետության ժամանակ<sup>3</sup>, 1920թ. Հունիսի 18-ին<sup>4</sup>: Գլխավոր Հյուպատոսը 1920թ. Հայտնում է, որ անձամբ դիմել է գեներալ Մոլիվանտև, որը խոստացել է նավթամթերքը թողնել Հայաստանի տնօրինության ներքո<sup>5</sup>: Սակայն Նորդի ներկայացուցիչը Հոկտեմբերի 21-ին նորից է ահազանդում վրացական կառավարության պահանջի մասին<sup>6</sup>: Ինչպես որակել վրացական իշխանությունների քայլը: Պարզ չէ նաև գլխավոր Հյուպատոսի ջանքերը պակվելի<sup>7</sup> և Հաջողությամբ: Մինչդեռ Թուրքիան արդեն ներխուժել էր Հայաստան եւ երկիրը նավթամթերքի խիստ կարիք ուներ:

Պահպանվել են բազմաթիվ վավերագրերը երկաթուղու վազոնների թայման մասին: Սակայն այդ առումով առավել բնութագրական է եգիպտացորենի թայմանման փաստը: Հայաստանի պարենավորման նախարարության գլխավոր լիազորը 1919թ. ապրիլի 14-ին Հայտնում է շէ գլխավորագրողական ներկայացուցչին, որ Թերեքի մարզում Հայաստանի համար մթերած 3610 փութ (665 պարկ) եգիպտացորենը, հասցեագրված Թիֆլիսում գտնվող Մերձավոր Արևելքում Ամերիկյան օգնություն կոմիտեին, Կաղբեղի կայարանի շրջակայքում թայմանվել է վրացի գյուղացիների եւ զինվորների կողմից: Այդ դեպքի մասին զիջանագրողական ներկայացուցիչը 1919թ. ապրիլի 28-ին տեղեկացնում է Վրաստանի Արտաքին գործերի նախարարին, պահանջում բռնագրավել եգիպտացորենն ու վրացարձանը, հետաքննել տեղի ունեցածը<sup>8</sup>: 1919թ. մայիսի 6-ի գրուկթամբ շէ ընդհանուր լիազորը նորից է դիմում գլխավորագրողական ներկայացուցչին՝ ճշտելով թվերն ու պահանջները: 1) թույլ տալ անմիջապես Վրաստանից Հայաստան ներկրել նույն քանակությամբ եգիպտացորեն, Հայաստանի պարենավորման ու մատակարարման կոմիտեի մթերած եգիպտացորենից, 2) գտնել կողոպույտած ապրանքի արժեքի հատուցման միջոցները ու եղանակները: Ըստ որում հեղինակը մատնանշում է, որ եգիպտացորենը նախատեսվում էր ցանքի համար, որի ժամանակն անցնում է<sup>9</sup>:

Վրացական երկաթուղու գերը առևտրական Հարաբերությունների զարգացման ասպարեզում առանձին քննության խնդիր է: Միայն նշենք, որ արեղիքներ ու խոչընդոտներ են հարուցվել ինչպես մինչև տրանզիտի վերաբերյալ պայմանագրի կնքումը, այնպես էլ հետո: Իսկ Հայկական երկաթուղու վառ աշխատանքը պայմանավորված էր նաև վառելիքի անկանոն մատակարարմամբ ու անբավարարություններով:

Վրաստանի եւ Հայաստանի միջև առևտրական Հարաբերություններում որոշակի ներդրում է ունեցել Հայաստանի կոոպերատիվները: Վերը նշվել առևտրական մի գործարքի մասին: Հայ կոոպերատիվները ջանքեր են գործադրել վրաց կոոպերատորների հետ համագործակցելու ուղղությամբ, սակայն անարդյունք: Այդ է վկայում Հայկոոպի ներկայացուցիչների 1920թ. Հոկտեմբերի

նամակը շէ Արտաքին գործերի նախարարին եւ կից բացատրողիբը, որն ուղղված է եղել Թիֆլիսում շէ գլխավորագրողական ներկայացուցչին: Հայ կոոպերատորների կարծիքով. «Այդ խնդիրը լիկվիդացիայի չենթարկելով, վրաց պաշտոնական շրջաններ ամեն կերպ աշխատելու են չահագործել Հայրը հօգուտ իրենց եւ ամեն քայլափոխում մեր անասական աշխատանքների ընթացքում խոչընդոտներ են առջ բերելու, պաշտոնական բանակցությունները ձգձգելու իրենց նորմալ պատճառաբանություն իրենց անբարյացակամ վերաբերմունքն արտահայտելու համար»: Եվ այդպես նկատի ունենալով այդ հանգամանքը խնդրում են «խնդիրը ամբողջությամբ լուծել»<sup>1</sup>:

Պարզվում է, որ Հայ եւ վրաց կոոպերատորների ու անտեսական այլ կազմակերպությունների համատեղ քննարկումների ընթացքում առևտրատնտեսական բնականոն Հարաբերությունների նախապայմանը վրացական կողմը համարել է Մակվից Վրաստանի համար ցորենի արտահանությունը Հայկական երկաթուղով, որի գրական լուծումը կախված էր Հայաստանից:

Աղբյուրները հետ գլխավորագրողական եւ առևտրատնտեսության Հարաբերությունների հաստատման խնդրում շատ որոշակի ազդեցություն է ունեցել Բաբլում հաստատված Համաձայնության երկրակրի ներկայացուցչությունը<sup>2</sup>: Բանն այն է, որ Աղբյուրների գեմոկրատական Հանրապետության իշխանությունները ամեն կերպ ջանում էին խափանել նավթի ու նավթամթերքի արտահանումը Հայաստան եւ իրենց նպատակին հասնելու համար վկայակոչում «հիմնավոր» պատճառներ. պայմանագրի բացակայությունը, ցիտոներների պակասը, վճարումների ձգձգումն ու ուշացումը: Այս փաստարկներից էականը պայմագրի բացակայությունն էր: Անգլիական օկուպացիոն իշխանությունները քանիցս առավորակն են Հայաստանի Հանրապետությանը անհասպող պայմանագրի կնքել Աղբյուրների հետ: Պայմանագրի նախագիծը Հայկական կողմը 1919թ. մարտի 25-ին ներկայացրել է աղբյուրական կողմին: Վերջապես, որոշ նկատառումներ հաջվի առնելուց հետո, 1919թ. Հունիսի 17-ին պայմանագիրը ստորագրվում է: Հայկական կողմը ներկայացնում էր Աղբյուրականում շէ գլխավորագրողական ներկայացուցիչ Տ. Բեկյանը, իսկ աղբյուրականը՝ Հանրապետության առևտրի, արգյունաբերության եւ պարենավորման նախարար Ա. Ալիմովը:

Պայմանագիրը բաղկացած էր 17 կետից, որոնց շարքում ամենաուշագրավը 2-րդն էր, ըստ որի. «Աղբյուրական կառավարությունը թույլատրում է Հայաստան արտահանել նավթ, մագուլ, կերոսին, բուռկային յուղեր՝ Հայկական երկաթուղու կարիքների համար անհրաժեշտ քանակությամբ, որը սակայն ամբողջ պայմանագրային ժամկետի ընթացքում չպետք է գերազանցի 8 մլն. փթից: Ընդ որում, սույն հոդվածում նշված կարիքների համար անհրաժեշտ քանակությունը որոշվում է երկու կողմերի համաար թվով ներկայացուցիչներից բաղկացած խոտը հանձնաժողովի կողմից: Հանձնաժողովի նստավայրը նշանակվում է Բաբլում քաղաքը»<sup>3</sup>: Պայմանագրի ժամկետը սահմանված էր մեկ տարի, սկսած ստորագրելու օրվանից: Սահմանվում է նաև առանց տուրքի, ազատ, տրանզիտային բեռնափոխադրություններ:

Ըստ պայմանագրի Աղբյուրական հնարավորություն է ստանում խոտնվելու Հայաստանի ներքին գործերին, հսկողություն սահմանելով ներմուծվող նավթի ու նավթամթերքների վրա, զրկելով նրան նավթի ավելցուկը հացահատիկի հետ փոխանակելու հնարավորությունից եւ ապա՝ ցանկացած քանակի ու տեսակի ապրանք արտահանել Հայաստանից: Աղբյուրական 1918թ. դեկտեմբերի 26-ին նույնաբնույթ պայմանագիր էր կնքել Վրաստանի հետ: Սակայն Աղբյուրականից Վրաստան ներմուծվող նավթի, նավթամթերքների համար սահմանվել էր քվոտան ոչ ավելի քան 20 մլն. փութ<sup>4</sup>:

Աղբյուրականի հետ կնքված պայմանագրի կարևորությունը նկատի ունենալով՝ մատնանշենք նրա գործադրմանն առնչվող մի քանի հանգամանքներ: Պայմանագրի առկայությունը չէր խանգարում աղբյուրական կողմին խափա-

<sup>1</sup> Նույն տեղում, ֆ.200, ց.1, գ.81, թ.422 շրջ.:

<sup>2</sup> Նույն տեղում, ֆ.368, ց.1, գ.7, թ.157:

<sup>3</sup> Նույն տեղում, գ.19, թ.40:

<sup>4</sup> Նույն տեղում, գ.7, թ.158:

<sup>5</sup> Նույն տեղում, թ.160:

<sup>6</sup> Նույն տեղում, ֆ.368, ց.1, գ.7, թ.172:

<sup>7</sup> ՀԱԱ, ֆ.276, ց.1, գ.118, թ.25,26,27, ֆ.368, ց.1, գ.7, թ.74 եւ այլն:

<sup>8</sup> Նույն տեղում, ֆ.276, ց.1, գ.118, թ.82:

<sup>9</sup> Նույն տեղում, թ.81:

<sup>1</sup> Նույն տեղում, ֆ.200, ց.1, գ.560, մ. III, թ. 363:

<sup>2</sup> Նույն տեղում, գ.168, թ. 25:

<sup>3</sup> ՀԱԱ, ֆ.199, գ.157, թ.257:

<sup>4</sup> Նույն տեղում, ֆ.200, ց.1, գ.168, թ.40 - 41:

<sup>5</sup> Նույն տեղում, թ.41:

նելու նազմի արտահանումը Հայաստան: Այսպես, Ազրբեջանում ՀՀ ներկայացուցչի 1920թ. փետրվարի 15-ի թվականի նամակից պարզվում է, որ այն Ազրբեջանի պատմամեթոդի կողմից չի հաստատվել<sup>1</sup>, թեև Մինիստրների խորհրդի կողմից հաստատվել էր, ինչը խանգարում էր նազմի առաքմանը: Պարզվում է նաև, որ 1919թ. նոյեմբերի 19-ից մինչև 1920թ. հունվարի 5-ը, Հայաստանը ոչ մի ցիտերն նազմ չի ստացել: Եղել են միայն նազմի եւ կերտսինի պատահական մեկական առաքումներ<sup>2</sup>:

Դրուժյուներ առավել վատթարանում է Ազրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո. «... Բազուն դադարեց Հայաստանին նազմ մատակարարել եւ ամբողջ չորս ամիս անկանոն գրուժյան մեջ գնելով մեր հաղորդակցությունը. թանգուժյունն առաջացրեց եւ ծանրացրեց կրկին անտեսական վիճակը»<sup>3</sup>, - գրում է Մ. Արզումանը իր տեղեկագրում 1920թ. սեպտեմբերին:

Ազրբեջանի եւ Հայաստանի միջև առևտրական հարաբերությունները սահմանափակ բնույթ են կրել: Ըստ հուլիսյան բացի նազմից ու նազմամթերքներից մնացած բնագավառների վրա չեն տարածվել: Այսպես, 1918թ. նոյեմբերի 28-ին Վրաստանում Ազրբեջանի գլխավորապես ներկայացուցչին են դիմում երկու ազրբեջանցի (Թուրք) վաճառականներ՝ խնդրելով միջնորդել ՀՀ կառավարությանը որպեսզի թույլատրվի Հայաստանից արտահանելու 57 փուլ 30 ֆունտ այծի կաշի, որը նրանք մտադիր էին ներմուծել Ելիզավետպոլ եւ որի համար թույլատրվելու էին ստացել թուրքական իշխանություններից: Ապրանքը կայանվել էր Քոյազբանի մաքսատանը<sup>4</sup>: ՀՀ ֆինանսների նախարարությունը 1919թ. փետրվարի 18-ի գրուժյանը մերժում է նրանց խնդրանքը, նկատ ունենալով օրենքով նախատեսված Ազրբեջանի հետ արանդիտի վերաբերյալ պայմանագրի, ապրանքի ծագման մասին տեղեկանքի եւ ֆինանսների նախարարության թույլտվության բացակայությունը<sup>5</sup>:

1919թ. ամռանը ազրբեջանցի գործարար ներսուլա Աղա-զազեն դիմում է ՀՀ առևտրի նախարարությանը՝ խնդրելով թույլ տալ ապրանքափոխանակության կարգով Հայաստան ներկրել 8000 փուլ կերտսին եւ 800 փուլ մեքենայի յուղ, փոխարենը համապատասխան արժեքով 93<sup>6</sup> սպիրտ ստանալու եւ արտահանելու պայմանով: Սակայն, Բոյուք Վեդիի դեպքերի պատճառով հարկազրկված է լինում թողնել իր ապրանքի մի մասը եւ վերադառնալ Բաքու<sup>6</sup>:

Ավելի լայն շրջանակներ է ընդգրկել Հայկական կողմի առևտրական գործունեությունը Բաքվում եւ Ազրբեջանում ընդհանրապես: Միանգամայն հասկանալի մի հանդամանք, այն է Հայ տարրի ներկայությունը Բաքվում, որը դեռ պահպանել էր երբեմնի իր տնտեսական հզորություն մնացորդները:

Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդի նախաձեռնությամբ ձևավորվում էր Սրանգիտի Պ. Լեւինից ձեռք է բերվում 9 վագոն ձուկ (սելգ), որը «Ռբբակ» ընկերության միջոցով Հայաստան է առաքվում Վլադիկավկազի երկաթուղով: Տրանգիտի պայմանագրի բացակայության պատճառով վագոնները հասցեագրվում են մինչև նազմի կայարանը: Ազգային խորհուրդը խնդրում է Վրաստանում ՀՀ գլխավորապես ներկայացուցչին, որ վերջինս ձեռնարկի բոլոր հնարավոր միջոցները ձուկը երեւան հասցնելու համար<sup>7</sup>:

Թիֆլիսում գտնվող Հայկական գյուղատնտեսական ընկերությունը Ազրբեջանի Ուլարի կայարանում ն. Կաճկաճյանից ՀՀ համար գնում է 4-6 վագոն սերմացու հացահատիկ: Վրաստանում ՀՀ գլխավորապես ներկայացուցչից 1919թ. մարտի 22-ին դիմում է ազրբեջանական իշխանություններին խնդրելով թույլ տալ սերմացուն արտահանել Ազրբեջանից<sup>8</sup>: Սույն գործարքի ճակատագիրը պարզել հնարավոր է: Իսկ ահա մի այլ գործարքի ավարտը հայտնի է: ՀՀ ննա-

մատարությունից նախարարությունը 1919թ. ապրիլի 26-ի գրուժյամբ դիմել է Վրաստանում Ազրբեջանի գլխավորապես ներկայացուցչին 25.000 փուլ տարեկան արտահանելու խնդրանքով: Ազրբեջանի Առևտրի, արդյունաբերության եւ պարենազրկության նախարարությունը 1919թ. հուլիսի 3-ին պատասխանել է, թե Ազրբեջանում նշված քանակությամբ տարեկան չկա<sup>9</sup>:

Վրաստանից Ազգային խորհրդի Ախալքալաղյանների օգնությամբ հասուկ կոմիտեի նախագահը եւ ՀՀ պարենավորման նախարարության ներկայացուցիչ Ս. Մելիք-Շահնազարյանը 1919թ. մայիսի 24-ին Թիֆլիսում պայամանագիր են կնքում ոմն Ն. Լահրամանյանի հետ առ այն, որ վերջինս պարտավորվում է 30.000 փուլ կորեկ մթերել Ազրբեջանում եւ Ակստաֆա, Եվլախ, Լյաքի կայարաններում հանձնել Հասուկ կոմիտեի ներկայացուցչին ու Ս. Մելիք-Շահնազարյանին<sup>10</sup>: Հացահատիկը տեղափոխելու նպատակով վրացական իշխանություններին 1919թ. մայիսի 28-ին դիմում է ներկայացվում 5000 պարկ արտահանելու եւ Ազրբեջան ուղարկելու խնդրանքով, իսկ հունիսի 26-ի գրուժյանը խնդրվում է վրացական իշխանություններից միջնորդել Ազրբեջանի կառավարությանը չխոչընդոտել կորեկի արտահանմանը: Ըստ որում գրուժյանի հեղինակները խոստանում են Վրաստանին եւս բաժին հանել<sup>11</sup>: Ժամանակն անցնում է, բայց Հացահատիկը տեղ չի հասնում: Հակառակ իշխանություններին հայտնի է գտնում, որ Եվլախում ոմն Իսկանդեր ինքնավար այն վաճառում է, որի կապակցությամբ Վրաստանում ՀՀ գլխավորապես ներկայացուցիչը 1919թ. նոյեմբերին իր բողոքն է հայտնում Ազրբեջանի գլխավորապես ներկայացուցչին<sup>12</sup>: Ազրբեջանում ՀՀ գլխավորապես ներկայացուցչի՝ Բաթումի ՀՀ առևտրա-արդյունաբերական հանձնաժողովի նախագահին ուղղված մանրամասն նամակից պարզվում է, որ 30.000 փուլ կորեկն ու 9.500 պարկերը խոչոր գումարների հետ անհետացել են ոչ առանց հայերի մասնակցության<sup>13</sup>:

Ազրբեջանահայկական առևտրական կապերի տեսնակյունից ուշագրավ են մի այլ գործարքին վերաբերող վավերագրերը: 1920թ. փետրվարի 12-ին գնդապետ Հասկելը՝ հայտնում է Մինիստր-նախագահ Ա. Խատիսյանին, որ ազրբեջանական մի հեղինակավոր ֆիրմա պատրաստ է 50.000 փուլ սերմացու ցորեն ու կորեկ փոխանակել այլուրի հետ: Առաջվում է 100-ի դրամ 100, քրոս դրամ 100 սերմացուի 60-ը ցորեն, 40-ը՝ կորեկ, նաև 2 փուլ բրինձ՝ 1 փուլ այլուրի դրամաց: Հասկելն իր տարակուսանքն ու անհամաձայնությունն է հայտնում նման ոչ-համարժեք փոխանակության կապակցությամբ, խնդրում է շտապ պատասխանել<sup>14</sup>: Նրա գրուժյանի համար՝ այլուրը հավահատիկով փոխանակելու մասին, հիմք է հանդիսացել Բաթումում ՀՀ ֆինանսական ներկայացուցչի տեղեկատվությունը<sup>15</sup>:

Վերը նշեցինք Բաքվի հայության դերի մասին: Այլ կապակցությամբ ուշագրավ է Մայիլյան եղբայրների գործունեությունը, որը կարող է հասուկ ուսարանություն: Մեր խնդրո առարկայի տեսանկյունից անհրաժեշտ է շեշտել նրանց հիմնարկած գիտա-տեխնիկական արշավանքի նպատակաուղղված աշխատանքները, որ կոչված էր նպատելու հայրենիքի վերանորոգմանը: Բացի այդ, որոշ վավերագրեր վկայում են Հայաստանին օգնելու Մայիլյանների որոշ քայլերի մասին: Թիֆլիսի Հայոց գյուղատնտեսական ընկերության համար գյուղատնտեսական մեքենաներ գնելու նպատակով Լ. Մայիլյանը Բրիտանական բանկում պայմանագիր է կնքել, հրամարվելով որեւէ գործատրությունից<sup>16</sup>: 1920թ. հունիսի 20-ի գրուժյունից պարզվում է, որ Լ. Մայիլյանը ՀՀ գլխավոր Հյուստանսին բանավոր համաձայնություն է տվել ու ապառիկ նազմ արմագրել

<sup>1</sup> Նույն տեղում, գ.341, թ.4:

<sup>2</sup> Նույն տեղում, գ.496, թ.13:

<sup>3</sup> Նույն տեղում, գ.427, թ.406:

<sup>4</sup> Նույն տեղում, ֆ.276, գ.1, գ.5, թ.9:

<sup>5</sup> ՀԱԱ, ֆ.276, գ.1, գ.5, թ.5:

<sup>6</sup> Նույն տեղում, ֆ.200, գ.1, գ.433, թ.179:

<sup>7</sup> Նույն տեղում, ֆ.276, գ.1, գ.118, թ.1:

<sup>8</sup> Նույն տեղում, թ.22, 23, 42:

<sup>1</sup> Նույն տեղում, թ.47:

<sup>2</sup> Նույն տեղում, ֆ.205, գ.1, գ.945, թ.3-4:

<sup>3</sup> Նույն տեղում, թ.6:

<sup>4</sup> Նույն տեղում, թ.7:

<sup>5</sup> Նույն տեղում, ֆ.276, գ.1, գ.136, թ.195:

<sup>6</sup> ՀԱԱ, ֆ.205, գ.1, գ.946, թ.3-4:

<sup>7</sup> Վիլյամ Հասկել՝ Անդրկովկասում Դաշնակեցիների գլխավոր կոմիտար:

<sup>8</sup> ՀԱԱ, ֆ.200, գ.1, գ.638, թ.107:

<sup>9</sup> Նույն տեղում, ֆ.368, գ.1, գ.7, թ.9:

<sup>10</sup> Նույն տեղում, թ.39:

եմփատորիա առաքելու եւ ՀՀ կարիքների համար անհրաժեշտ գույքի հետ փոխանակելու նպատակով<sup>1</sup>:

Ազրբեջանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությունը քաղաքական գործունեութեանը գուգահեռ նշանակալից չափով զբաղվել է առևտրա-տնտեսական խնդիրներնրով: Որոշակի ավյալներ են պահպանվել ներկայացուցչութեան իրականացրած գործարքների վերաբերյալ: 1919թ. օգոստոսի 17-ից մինչև 1920թ. փետրվարի 13-ը ընկած ժամանակամիջոցում ներկայացուցչութեանը է Հայաստան է ներկրել 10.250 փութ անդամթեք<sup>2</sup>:

Բերված փաստերն ու վավերագրեր հաստատում են, որ Ազրբեջանի հետ առևտրական հարաբերութեանները կրել են գրեթե միակողմանի բնույթ, մի հանգամանք, որ ժամանակին հիրավի գնահատել ու լուսարանել է Ազրբեջանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանը ԱԳ նախարարին 1920թ. օգոստոսի 27-ին ուղղված իր ղեկուցագրում: «Մեր դիվանագիտական անհաջողութեաններն Ազրբեջանում բացատրվում են նաև այն տնտեսական հարաբերութեամբ, որ կա այդ երկու երկրներների միջև, - ասվում է այդ ղեկուցագրում, - իսկ այդ հարաբերութեանները գոնե մինչև այսօր գուտ միակողմանի են, այսինքն մենք ամբողջապես կախված ենք Ազրբեջանից, իսկ նա մեզից՝ ոչ: Առանց Բաքվի նավթի եւ կերոսինի Հայաստանի երկաթուղիները, արհեստանոցները, փոերը, բաղնիքները եւ այլն եւ այլն կկանգնեն, ժողովուրդը կմնա անույս: Մինչդեռ այս վայրկյանիս Հայաստանը չունի մի այնպիսի ապրանք, որը Ազրբեջանի համար նույնքան կարևոր լինի, ինչպես նավթը եւ կերոսինը Հայաստանի համար»<sup>3</sup>:

Ամփոփելով 1918 - 1920 թթ. Վրաստանի եւ Ազրբեջանի հետ Հայաստանի առևտրա-տնտեսական հարաբերութեանների վերաբերյալ շարագրանքը, կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացութեաններին:

1. Առևտրա-տնտեսական հարաբերութեանները ընթացել են Հայաստանի համար չափազանց դժվարին ու աննպատ պայմաններում:
2. Այդ հարաբերութեանները կարգավորելու հարցում որոշակի դրական դեր են խաղացել Համաձայնութեան երկրների դիվորական բարձր իշխանութեանները, որոնք հաստատվել էին Անդրկովկասում 1918թ. նոյեմբերին:
3. Հարեւան երկրները՝ Վրաստանը եւ Ազրբեջանը օգտագործել ու շահարկել են Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական ծանր վիճակը:

### Վարդան Ցոլակյան

## ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ С АЗЕРБАЙДЖАНОМ И ГРУЗИЕЙ (1918 - 1920гг.)

### РЕЗЮМЕ

Правительство Первой Республики Армении с первых дней своего существования, в условиях заблокированности и изолированности страны, ясно осознавало жизненную необходимость установления нормальных отношений с Грузией и Азербайджаном, что удалось осуществить только после ухода с

<sup>1</sup> Կուլյն տեղում, թ.66:

<sup>2</sup> Վիճակագրական բյուլետեն, N 2, էջ 24:

<sup>3</sup> ՀԱԱ, ֆ.278, ց.1, գ.30, թ.30:

Закавказья турецких войск, благодаря вмешательству представителя Антанты - английской военной миссии в Закавказье.

В течении второго полугодия 1919г. в соседних республиках были учреждены дипломатические представительства, заключены транзитно-торговые договора, предусматривавшие свободные грузоперевозки. Однако торговые отношения с Грузией и Азербайджаном при ограниченном объеме носили частный характер. Торговля на государственном уровне не состоялась. Создавались трудности, препятствующие нормальному процессу грузоперевозок в Армении. Торгово-транзитные отношения с Азербайджаном прекратились с установлением в этой стране советской власти.

Вардан Цолакян

## ՈՐԱԿԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՆԱԿԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԽՍՀ ԳՑՈՒՂԱԿԱՆ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄ (1945 - 1965թթ.)

Խորհրդային Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային կյանքի զարգացման գործում էական նշանակություն ունեցավ գյուղական մտավորականութեան տեսակարար կշռի եւ պատմական դերի աճը:

Գյուղական մտավորականութեանը բաժանվում էր ներխաժային երեք հիմնական խմբերի: Դրանք էին. վարչակառավարչական խումբ (գյուղատնտեսական ձեռնարկութեանների ղեկավարներ, բրիգադավարներ ու ֆերմայի վարիչներ, կուսակցական, խորհրդային, կոմերիտական, արհմիութենական եւ այլ հասարակական կազմակերպութեանների ղեկավար աշխատողներ), արտադրական խումբ (գյուղատնտեսներ, անասնաբույժներ, ինժեներներ, տեխնիկներ) եւ ոչ արտադրական խումբ (մանկավարժներ, կուլտուրղոսավորական, առողջապահութեան բնագավառների աշխատողներ):

Քննարկվող ժամանակաշրջանում փոփոխութեաններ են կատարվել գյուղական մտավորականութեան վարչակառավարչական խմբում: Մտավորականութեան այս խումբը ամբողջովին կազմավորել էր խորհրդային պետութեան վարչահրամայական (բյուրոկրատական) համակարգը բավականին արագ տեմպերով ձեւավորելով սոցիալիստական վերնախավային շերտը: Այն իր արտահայտութեան էր գտել նաև գյուղատնտեսութեան բնագավառում: Այսպես՝ արդեն 1946թ. գյուղատնտեսական ձեռնարկութեանների վարչահրամայական անձնակազմի ոււճացման հետեւանքով նրանց պահպանման համար նախատեսված ծախսերը 8%-ից աճեցին մինչև 11,2%-ի:<sup>1</sup> Ուստի նույն թվականին կատարվեցին

<sup>1</sup> ՀԱԱ, ֆ.1, ց.26, գ. 43, թ.17-18:

կոյտնեսուսթյունների վարչակառավարչական անձնակազմի ավելորդ Հաստիքների կրճատումներ:

Մինչև 1946թ. նոյեմբերի 20-ը ՀԽՍՀ կոյտնեսուսթյուններում կրճատվեցին 4378 ավելորդ եւ կոյտնեսուսթյունների հետ առնչութիւն չունեցող, բայց աշխօրով վարձարկող՝ 350 Հաստիքներ: Արդյունքում, հաջողվեց տնտեսել 923215 աշխօր:

Ավելորդ Հաստիքների կրճատման գործընթացը շարունակվեց նաև հետագա տարիներին: Սակայն, Հարկ է նշել, որ այն ակնկալվող արդյունքը չապահովեց: Այսպես, եթե 1948թ. հունվարի 1-ի դրությամբ կոյտնեսուսթյուններում վարչակառավարչական անձնակազմը կազմում էր 8104, մեկ տարի անց՝ 8386, ապա 1950թ. հունվարի 1-ի դրությամբ՝ 8252 միավոր: Այդ նվազումը հետևանք էր ոչ թե ավելորդ Հաստիքների կրճատման, այլ՝ 33 կոյտնեսուսթյունների խոշորացման:<sup>1</sup>

1950-ական թվականների երկրորդ կեսին կատարվող բարեփոխումները վարչահրամայական համակարգի թուլացման միտումներ ցուցաբերեցին: Սակայն, ներկուսակցական եւ Հասարակական կյանքի ժողովրդավարացումն ուղեկցվում էր կյանքում կրճատվող գերի ամրապնդմամբ: Տնտեսութեան էքստենսիվ զարգացման գույզակցումը ուսնացած վարչահրամայական համակարգի հետ կրկին էր արտացոլումը գտած վարչակառավարչական անձնակազմի արտոնութեանների ընդլայնման մեջ: Արդեն 1965թ. խորհրդահայ գյուղում վարչակառավարչական աշխատողների տեսակարար կշիռը կազմում էր ամբողջ գրագրված բնակչութեան շուրջ 17%ը:<sup>2</sup>

Գյուղական մտավորականութեան վարչակառավարչական խմբի կարեւորագույն ենթախումբ էին գյուղատնտեսական ձեռնարկութեանների ղեկավարները (կոյտնեսուսթյունների նախագահներ, խորհուրդատեսութեանների եւ օժանդակ գյուղատնտեսական ձեռնարկութեանների տնօրէններ), բրիգադավարներն ու ֆերմայի վարիչները: Մասնագիտական այս խմբերի ներկայացուցիչները, անիշխականորեն ներգրավված լինելով գյուղատնտեսական արտադրութեան մեջ, Հանդիսանում էին վերջինիս կազմակերպման եւ ղեկավարման վերին եւ միջին օղակները: Նրանք անմիջական պատասխանատւութեան էին կրում գյուղատնտեսական արտադրութեան հաջող կազմակերպման ու ղեկավարման համար, սակայն, միաժամանակ, հանդիսանում էին նաև հանրապետական եւ շրջանային կուսակցական կազմակերպութեանների նոմենկլատուրայի անդամներ, ուստի պարտավոր էին կյանքի կոչել կուսակցութեան որոշումներն ու հրահանգները:

Վերը նշված խմբերին ճիշտ է դասել վարչակառավարչական խմբի մեջ, քանի որ իրենց գործունեութեան համար առաջին հերթին անմիջականորեն պատասխանատւութեան էին կրում կուսակցութեան անդամներ: Խորհուրդատեսութեանների եւ գյուղատնտեսական օժանդակ այլ ձեռնարկութեանների վերին ու միջին օղակների ղեկավար աշխատողները օրենսդրորեն նշանակվում էին ՀԿԿ Կենտկոմի կազմակերպչական խմբի ղեկավարներն ու ֆերմայի վարիչները՝ կուսակցութեան շրջանային կոմիտեաների նոմենկլատուրայի անդամներ: Ելնելով գրանցել կոյտնեսուսթյունների նախագահներին աշխատանքի ընդունելը, աշխատանքից ազատելը կամ այլ աշխատանքի փոխադրելը կատարվում էր ՀԽՍՀ գյուղատնտեսութեան նախարարութեան նախնական հրամանի եւ ՀԿԿ Կենտկոմի կարգերի բաժնի թուղթովութեանից հետո միայն:<sup>3</sup>

Հետևաբար, կոյտնեսուսթյան նախագահները կատարված աշխատանքի համար պատասխանատու էին ոչ այնքան կոյտնեսուսթյան ընդհանուր ժողովի, որքան գյուղատնտեսութեան նախարարութեան եւ ՀԿԿ Կենտկոմի համապատասխան բաժնիների անընդմեջ:

Կազմերի ընտրութեան եւ տեղաբաշխման՝ վերը նշված ոչ ճիշտ քաղաքականութեան հետեւանքով, նշված ենթախմբերում տեսակարար մեծ կշիռ էին կազմում պրակտիկ (նրանք, ովքեր չունեին համապատասխան բարձրագույն կրթութեան, սակայն, փոխարենը, ունեին գործնական աշխատանքի մեծ փորձ) աշխատողները: Այսպես, եթե 1950թ. ՀԽՍՀ 661 կոյտնեսուսթյունների նախագահներից բարձրագույն կրթութեան ունեին միայն 36-ը, միջնակարգ մասնագիտական կրթութեան՝ 336-ը, ապա ավելի քան 275 կոյտնեսուսթյունների նախագահներ արժանանան կրթութեամբ պրակտիկներ էին:<sup>4</sup>

Այդ վիճակը բնորոշ էր նաև հետագա տարիներին: Այսպես՝ 1955թ. 846 կոյտնեսուսթյունների նախագահների կրթական աստիճանը Համապատասխանաբար կազմում էր 71, 191 եւ 584 մարդ:<sup>5</sup>

Այն բարձրացավ Հատկապես 1960-ական թվականներից սկսած. 1965թ. 536 կոյտնեսուսթյունների նախագահներից 204-ն ուներ բարձրագույն, 117-ը՝ միջնակարգ մասնագիտական կրթութեան: Սակայն, դեռևս 215 կոյտնեսուսթյունների նախագահներ շարունակում էին մնալ պրակտիկներ: Համեմատաբար բարձր էր խորհուրդատեսութեանների տնօրէնների կրթական աստիճանը: Այսպես, 1965թ. դրութեամբ ՀԽՍՀ 204 խորհուրդատեսութեանների տնօրէններից 157-ն ուներ բարձրագույն, 24-ը՝ միջնակարգ մասնագիտական կրթութեան: Նրանցից միայն 21-ն էր պրակտիկ:<sup>6</sup>

Առավել քան վատ էր գյուղատնտեսական ձեռնարկութեանների միջին օղակի ղեկավարների կրթական վիճակը. 1958թ. Հանրապետութեան կոյտնեսուսթյունների 2931 բրիգադավարներից եւ 1782 ֆերմայի վարիչներից միայն 814-ն ունեին բարձրագույն կամ միջնակարգ մասնագիտական կրթութեան, 1960թ.՝ 879-ը՝, իսկ 1965թ. 2970 բրիգադավարներից գյուղատնտեսութեան մասնագետներ էին 457-ը, եւ 1033 ֆերմայի վարիչներից միայն 382-ը:<sup>6</sup>

Այս հանգամանքը պայմանավորված էր նաև Հանրապետութեան բուհական համակարգի անկատարութեամբ եւ կազմերի տեղաբաշխման բնագավառում տեղ գտած այլ թերութեաններով: Գյուղատնտեսական մասնագիտացող մարդկանց զուլումը օգտնական էր շրջանավարտների գերակշիռ մասը քաղաքայիններ էին, հետևաբար, խուսափում էին գյուղատնտեսական արտադրութեան մեջ ներգրավվելուց, իսկ իշխանութեաններն այդ ուղղութեամբ լուրջ քայլեր չէին ձեռնարկում:

Գյուղական մտավորականութեան վարչակառավարչական խմբում առաջնակարգ տեղ էին գրավում նաև սկզբնական կուսակցական կազմակերպութեանների քարտուղարները: Նրանք գյուղում իրավամբ կենտրոնական դեմք էին համարվում: Կուսակցական կազմակերպութեան քարտուղարը վերահսկում էր ոչ միայն Հասարակական կյանքը, այլ նաև՝ արտադրական բոլոր գործընթացները: Եվ պատահական չէ, որ ՀԽՍՀ գյուղատնտեսական բոլոր ձեռնարկութեաններում գործում էին կուսակցական սկզբնական կազմակերպութեաններ:

Պետական կառավարման գործում որոշակի իրավասութեաններ ուներ նաև տեղական խորհուրդների ղեկավար աշխատողների ենթախումբը: Օրենսդրորեն, խորհուրդները համարվում էին իշխանութեան գերագույն մարմիններ, սակայն, քննարկվող ամբողջ ժամանակաշրջանում պարզութեան չմտցվեց տեղական խորհուրդների եւ նրանց տարածքում գործող գյուղական արտադրական վարչութեանների փոխհարաբերութեաններում: Ուստի անորոշ էին մնում գյուղատնտեսութեան ղեկավարման գործում խորհուրդների ղեկավար աշխատողների իրավասութեան սահմանները: Մինչդեռ նրանք, լինելով իշխանութեան տեղական մարմինների ներկայացուցիչներ, պատասխանատու էին լինելին իրենց տարածքում գտնվող բոլոր ձեռնարկութեանների գործունեութեան համար: Սակայն, տնտեսական հարցերի լուծման ասպարեզում խորհուրդները

<sup>1</sup> ՀԱՍ, Ֆ. 1, ց. 31, գ. 54, թ. 84:  
<sup>2</sup> Նույն տեղում, ց. 35, գ. 45, թ. 70-74:  
<sup>3</sup> Խաչատրյան Գ. Մ., Հայաստանի սոցիալիստական ինտելիգենցիայի կազմավորումն ու զարգացումը, Երևան, 1968, էջ 185:  
<sup>4</sup> Գեղամյան Գ.Մ., Հայաստանի կոյտնեսուսթյուն սոցիալիզմի վերջնական հաղթանակի ժամանակաշրջանում (1946-1958թթ.), Երևան, 1968, էջեր 134-137:  
<sup>5</sup> Հայաստանի գյուղատնտեսութեան 40 տարում, Երևան, 1960, էջեր 174-175:  
<sup>6</sup> Խաչատրյան Գ. Մ., նշվ. աշխ., էջ 186:



ղեկավար աշխատողները ստվերում էին մնացել: Միանշանակ էր, որ խորհուրդները չէին կարողանում ամբողջովին օգտագործել խՍՀՄ սահմանադրու-թյամբ իրենց բնձնույնիված իրավունքները:

1962թ. նոյեմբերին, չհամապարզված կերպով եւ շտապողականության մթնոլորտում, խորհրդային մարմինները վերակառուցվեցին արտագրական սկզբունքով: Արդյունքում՝ ՀԽՍՀ շրջանային խորհուրդների փոխարեն (որոնցում ներգրավված էին 1501 աշխատող) կազմակերպվեցին 19 գյուղական շրջանային խորհուրդներ (927 աշխատող): Միաժամանակ, 761 գյուղական խորհուրդների փոխարեն (որոնցում ներգրավված էին 1861 աշխատող) կազմակերպվեցին 432 գյուղական խորհուրդներ (1173 աշխատող):<sup>1</sup>

Սակայն, խՄԿԿ Կենտկոմի 1964թ. նոյեմբերյան պլենումի որոշմամբ տարածքային սկզբունքով գործող խորհրդային մարմինները, կրկին վերակառուց-վեցին, ինչպես նաև՝ ընդլայնվեցին նրանց իրավասութունները: Վերջիններս իրավունք ստացան՝ մասնակցել գյուղատնտեսական աշխատանքային ծրագրերի կազմմանը եւ վերահսկել գյուղատնտեսական մթերքների գնման պետական առաջգրանքների ժամանակին կատարումը:

Օժտված լինելով կառավարչական որոշակի իրավասութուններով՝ վարչաճարմայական Համակարգի մաս էին կազմում նաև կոմերիտական, արհմիութենական, Հասարակական այլ կազմակերպությունների ղեկավար աշխատողների ենթախմբերը: Նրանք գյուղատնտեսական արտադրության մեջ անմիջա-կանոսին չէին ներգրավված: Քննարկվող ամբողջ ժամանակաշրջանում, նրանք քանակական առումով որոշակի կայունություն են պահպանել:

Գյուղական մտավորականության մյուս ինքնուրույն խումբն արտագրա-կան մտավորականությունն էր (գյուղատնտեսներ, անասնաբույժներ, անասնա-բույժներ, ինժեներներ, տեխնիկներ): Այս խումբը, անմիջականորեն ներգրավված լինելով գյուղատնտեսական արտադրության մեջ, Հանդիսանում էր նրա կազմա-կերպման ու ղեկավարման ստորին օղակը: Ուստի պատասխանատվություն էր կրում արտադրական գործընթացների Հաջող կազմակերպման ու ղեկավարման Համար: Արտադրական մտավորականության կազմում կատարված քանակական ու որակական փոփոխությունները պայմանավորված էին ինչպես օբյեկտիվ, այնպես էլ սուբյեկտիվ գործոններով:

Օբյեկտիվ գործոններից ամենակարեւորը գիտատեխնիկական առաջըն-թացն էր, սակայն, ի տարբերություն ժողովրդական տնտեսության այլ ճյուղերի, գյուղատնտեսության մեջ այն Համեմատաբար դանդաղ էր արձատարվում, ուստի այս ենթախմբին ներկայացվող պահանջներն այնքան էլ մեծ չէին: Սուբյեկ-տիվ բնույթի գործոններից կարեւորվում էին մասնագիտական կազմերի պատ-րաստման եւ տեղաբաշխման ասպարեզում տեղ գտած մի շարք սխալներն ու թերությունները:

Դրանց Հետեւանքով քննարկվող ամբողջ ժամանակաշրջանում գյուղ-ատնտեսական արտադրության մեջ զգացվում էր մասնագետների խիստ կարիք: Արդյունքում՝ արտադրական մտավորականության կազմում մեծ էր պրակտիկ աշխատողների տեսակարար կշիռը: Գյուղատնտեսության մասնագետներն անմի-ջական գյուղատնտեսական արտադրության մեջ ներգրավվելու փոխարեն, տարի-ներ ի վեր կենտրոնացված էին շրջործակումներում, ՄՏԿ-ներում (մեքենա-տրակտորային կայան) եւ վերագաս այլ մարմիններում, ինչի Հետեւանքով՝ նրանցից յուրաքանչյուրը որեւէ գյուղատնտեսական ձեռնարկության Համար կոնկրետ պատասխանատվություն չէր կրում: Հարկ է նշել, որ անգամ այդ Հաստիքներն ապահովված չէին մասնագետներով: Այսպես, 1948թ. շրջործ-կումների գյուղըթափներում 270 գյուղատնտեսության մասնագետների Հա-տիքներից զբաղված էին 236-ը կամ 87.4%-ը, որոնցից միայն 131-ը կամ 41.5%-ն ունեին բարձրագույն մասնագիտական կրթություն:<sup>2</sup> Գրեթե նույնն էր պատկերը նաև Հետագա տարիներին:

Բուն գյուղատնտեսության մեջ Համապատասխանաբան մասնագետների Հագեցվածություն Հարցն ստավել վատ փեճակում էր: Այսպես, եթե 1952թ.-ին՝

1940թ.-ի Համեմատությամբ, Հանրապետությունում շուրջ 3 անգամ ավելացել էր գյուղատնտեսության մասնագետների թիվը, ապա, նույն թվականին գյուղա-ցիական արտադրության մեջ աշխատում էին 629 գյուղատնտես, 194 անաս-նաբույժ, 270 անասնաբույժ, 643 ագրոտեխնիկ:<sup>3</sup> 1952թ. Հանրապետության բարձրագույն կրթությունը 480 գյուղատնտեսից միայն 124-ը, 125 գոտտեխնիկից՝ 38-ը, 145 անասնաբույժից՝ 37-ն էին աշխատում կոլտնտեսութուններում:<sup>4</sup>

1955թ. կոլտնտեսությունների սպասարկող 905՝ գյուղատնտեսներ ու գոտտեխնիկներ ՄՏԿ-ներից փոխադրվեցին կոլտնտեսություններ: Միջոցառման արդյունքում այդ մասնագետների թիվը 315-ից Հասավ 1270 մարդու:<sup>5</sup> Սակայն, նրանց գերաշխարհ մասը, բնակիչները այն մի շարք գոյություն ունեցող Հետեւան-քով կարճ ժամանակ անց թողեց աշխատանքը: Արդեն 1956թ. Հունվարին ՀԽՍՀ կոլտնտեսություններում աշխատում էին ընդամենը 559 գյուղատնտես եւ գոտտեխնիկ:<sup>6</sup>

Չնայած 1946-1958թթ. երեւանի գյուղատնտեսական եւ անասնաբուծա-նասնաբուծական ինստիտուտները գյուղատնտեսության նախարարության արձանագրել էին շուրջ 3.3 Հազար շրջանավարտ, սակայն 1958թ. ՀԽՍՀ կոլտնտե-սութուններում ու խորհրդատեսություններում աշխատող 3088 մասնագետներից բարձրագույն կրթություն ունեին ընդամենը 1205-ը:<sup>7</sup>

Այս փեճակը պահպանվեց նաև Հետագա տարիներին: 1961թ. Հանրապե-տությունում գյուղատնտեսական բարձրագույն կրթությամբ 4886 մասնագե-տներից անմիջականորեն գյուղատնտեսական արտադրության մեջ աշխատում էին 1183-ը՝ այն գեպքում, երբ 760 կոլտնտեսություններից 214-ը՝ գյուղատնտես, 346-ը՝ անասնաբույժ, 409-ը՝ անասնաբույժ չունեին: Ինժեներ-մեխանիկ ունեցող միայն 5 կոլտնտեսություն, 58 կոլտնտեսություն սահասարակ մասնագետներ չունեին՝ իսկ 1963թ., բարձրագույն եւ միջնակարգ գյուղատնտեսական կրթությամբ 5807 մասնագետների առկայության պայմաններում, 141 կոլտնտեսություն՝ գյուղատնտես, 152-ը՝ անասնաբույժ, 425-ը՝ ինժեներ-մեխանիկ չունեին:<sup>8</sup>

Բավական է նշել, որ 1965թ. ՀԽՍՀ յուրաքանչյուր կոլտնտեսությամբ միջին Հաշվով ընկնում էր 2,5 մասնագետ, այդ թվում՝ ինժեներների եւ տեխնիկների յուրաքանչյուր մասնագետը ընկնում էր միջինը 3 կոլտնտեսության:<sup>9</sup>

Եվ սա՝ այն գեպքում, երբ Հանրապետությունում Հաշվվում էր 4555 գյուղատնտեսության գծով մասնագետ: Նման պայմաններում արտադրական մտավորականության տեսակարար կշիռը գյուղական բրազիլում բնակչության մեջ կազմում էր մոտ 2%:

Փոփոխություններ կատարվեցին նաև գյուղական մտավորականության մյուս խոշոր խմբի՝ ոչ արտադրական մտավորականության կազմում: Համեմատա-բար բարձր էր նրա դերը գյուղի սոցիալական վերափոխման գործընթացում: Ի տարբերություն արտադրական մտավորականության՝ ոչ արտադրական մտա-վորականության կառուցվածքը աչքի էր ընկնում որոշակի կայունությամբ: Ուստի մեղ Հետաքրքրող ժամանակաշրջանում կանոնադառնաբ նրա քանակական փոփոխություններին:

Ոչ արտադրական մտավորականության միջուկը Հանդիսանում էին ուսուցիչները: Հետպատերազմյան շրջանում ժողովրդական կրթության զարգաց-ման Հիմքի վրա աճեց գյուղական մանկավարժների թիվը, ինչպես նաև բարելավվեց նրանց մասնագիտական կազմը: Այսպես, եթե 1939թ. ժողովրդական կրթության գյուղական Հատվածում ներգրավված էր 6110 ուսուցիչ, 1959թ.՝

<sup>1</sup> Խաչատրյան Ի.Ղ., ՍՄԿԿ պայթյուրը գյուղատնտեսության զարգացման Համար, (1945-1965թթ.), Երևան, 1980, էջ 44:

<sup>2</sup> Գեղամյան Գ. Մ., նշվ. աշխ., էջ 55:

<sup>3</sup> Ջառիկյան Թ.Ա., Սոցիալիստական էկոնոմիկայի եւ ֆինանսական սխեմի ստեղծումն ու զարգացումը Սովետական Հայաստանում, Երևան, 1984, էջ 190:

<sup>4</sup> ՀԱԱ, ֆ.1, ց.36, գ.81, թ.123:

<sup>5</sup> Խաչատրյան Ի. Ղ., նշվ. աշխ., էջ 115, Գեղամյան Գ. Մ., նշվ. աշխ., էջ 134-135:

<sup>6</sup> Խաչատրյան Գ. Մ., նշվ. աշխ., էջ 185:

<sup>7</sup> Ուժմազյան Հ. Մ., Հայաստանի կոմկուսը կոմունիզմի նյութատեխնիկական բազայի ստեղծման Համար մղվող պայքարում, Երևան, 1974, էջ 384:

<sup>8</sup> Խաչատրյան Գ. Մ., նշվ. աշխ., էջ 185:

<sup>1</sup> ՀԱԱ, ֆ.1, ց.42, գ.58, թ.80:

<sup>2</sup> ՀԱԱ, ֆ.1, ց.28, գ.215, թ.104:

11459<sup>1</sup>, ապա 1965թ նրանց թիվը հասավ 13470-ի: Եթե 1939թ. նրանց՝ միայն 21.6 %-ն ուներ թերի կամ բարձրագույն կրթություն, ապա 1965թ. այն կազմեց 66.8 %:

Այնհասակ է, որ ուսումնասիրվող ամբողջ ժամանակաշրջանում մտավորականության այս խումբն ունեցել է քանակական ու որակական մեծ աճ: Նույնը չէր կարելի սակ նախապարտական հիմնարկների դաստիարակչական աշխատողների թվի աճի վերաբերյալ: Եթե 1946թ. ՀնՍՀ գյուղերում գործող նախապարտական հիմնարկներում աշխատում էին 221 դաստիարակներ, ապա 1960թ. նրանց թիվը հասավ 369-ի:<sup>2</sup> Եվ պատահական չէ, որ այդ ցանցի բնագրկման նեղ շրջանակների հետևանքով գյուղաբնակ երեխաների 96%-ը ներգրավված չէր մասերման կապարտեցներում:

Քանակական աճի բարձր տեմպեր ապահովվեց նաև բուժաշխատողների ենթախմբում: Այն հատկապես վերաբերում էր 1960-ական թվականներին: Այսպես, եթե 1955թ. խորհրդահայ գյուղում աշխատում էր 379 բժիշկ, 1963թ.՝ 510, ապա կարելի էր տեղաբաշխման ճիշտ քաղաքականության արդյունքում, 1965թ. գյուղերում աշխատող բժիշկների թիվը կազմեց 632:<sup>3</sup>

Ի տարբերություն բժիշկների՝ համեմատաբար դանդաղ աճեց միջին բուժաշխատողների թիվը. 1953թ. 2719-ի դիմաց 1965թ. նրանց թիվը կազմում էր 3018 մարդ:<sup>4</sup>

Աճի նշանակալից ցուցանիշներ արձանագրվեցին նաև կուլտուր-լուսավորչական հիմնարկների աշխատողների թվակազմում: Այսպես, եթե 1941թ. այդ ոլորտի գյուղական հատվածում ընդգրկված էր 3.2 հազ. մարդ, ապա 1965թ. նույնների գրուկթյամբ, նրանց թիվը կազմեց 23.8 հազ. կամ աճեց ավելի քան 7.4

անգամ:<sup>5</sup>

Այսպիսով, քննարկվող ժամանակաշրջանում գյուղական ամբողջ բնակչության կազմում կայուն կերպով բարձրացավ ոչ արտադրական մտավորականության տեսակարար կշիռը: Այն քանակական զգալի գերակշռություն ուներ վարչակառավարչական ու արտադրական մտավորականության նկատմամբ: Դա հիմնականում պայմանավորված էր արտադրական ոլորտների զարգացման համեմատ ոչ արտադրական ոլորտների զարգացման բարձր տեմպերով:

## Արամայիս Կոխլիկյան

# КАЧЕСТВЕННЫЕ И КОЛИЧЕСТВЕННЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В СОСТАВЕ СЕЛЬСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ АРМЯНСКОЙ ССР (1945-1965ГГ.)

## Резюме

В Армянской ССР в изучаемый период одним из изменений классового состава сельского населения являлся рост удельного веса интеллигенции, а

<sup>1</sup> ԵաՀինյան Ա. Խ., Վերածնված ժողովրդի կուլտուրան, Երևան, 1959, էջ 95:

<sup>2</sup> Փարսադանյան Թ. Ա., Հայաստանի առողջապահության պատմություն (1828-1965թթ.), Երևան, 1973, էջ 406:

<sup>3</sup> Նույն տեղում, էջ 443:

<sup>4</sup> Состояние здоровья и медицинского обслуживания населения Арм. ССР, Статистический сборник, Ереван, 1965, с.31-32.

<sup>5</sup> Օհանջանյան Բ., Հայաստանի բանվոր դասակարգի եւ գյուղացիության դաշինքի պատմությունից (1953-1965թթ.), Երևան, 1970, էջ 212-213:

также ее историческая роль в деле обеспечения социально-хозяйственного и культурного развития. Вследствие преодоления различий между физическим и умственным трудом выдвинулась тенденция сближения интеллигенции и других классов.

Осуществляемые социальные сдвиги в обществе предлагали характеристику требования, уточнения критерий интеллигенции, как самостоятельного социального слоя. В целом освещая критерии различия интеллигенции и ее занимаемую роль в социально-классовом строе, представили характеристику внутриклассового строя сельской интеллигенции и ее количественные и качественные изменения.

Особенно в отношении сравнения развития производственных сфер во всем составе сельского населения, обусловленное высокими темпами развития непроизводственных сфер, превосходство непроизводственной интеллигенции над административно-управленческой интеллигенцией.

## Արաման Կոխլիկյան

# ԳՐԱԴԱՐԱՆԱԹԻՆ ՀԱՎԱՔԱՇՈՒՆԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՏԵՂԵԿԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

Գիտություն եւ տեխնիկայի զարգացման արդի պայմաններում գրադարանային ցանցն այն ոլորտն է, որն այդ զարգացմանը պետք է առաջինը արձագանքեր թե՛ իր ֆունդային բովանդակությամբ, թե՛ նոր սարքավորումների կիրառմամբ: Այսօր արդեն ոչ մեկի համար նորություն չէ, որ ժամանակակից գրադարանային հավաքածուն՝ իր գրացուցակային եւ քարտարանային ամբողջ համակարգով, պետք է արտացոլի համակարգչային տեղեկատվության մեջ, այլապես գրադարանային գործն առանց համակարգչի դանդաղընթաց զարգացում կունենա:

Ժամանակակից հասարակությունը պահանջում է ժամանակակից տեղեկատվություն: Չի կարող լինել գիտություն, արդյունաբերություն, տնտեսություն, մշակույթի եւ արվեստի զարգացում առանց գիտական տեղեկատվության:

Տեղեկատվության արդիական մասշտաբները ահեկի են, եւ դրա համակարգումը, տեսակավորումը եւ ճշգրտումը լայնածավալ մի գործընթաց է, որն ի սկզբանե գրադարանային ոլորտին վերաբերող աշխատանք է: Բազմազան են ոչ միայն տեղեկատվության աղբյուրները, այլեւ ձևերը:

«Ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ էլեկտրոնային համակարգով տեղեկատվության «բովանդակային» փոխանցումը, բացի օպերատիվությունից, արձատարական փոփոխություն առաջ չի բերում, քան տեխնոլոգիական ձեւերի ներմուծում եւ կատարելագործում: Իրականում մենք գործ ունենք տարարնույթ բայց մեկը մյուսի «օրգանական» մասը կազմող տեղեկատվական օբյեկտների հետ...»:

Նախկինում գրադարանային հավաքածուն ընդգրկում էր գրքեր, պարբերական մամուլ, նոտա-երաժշտական, քարտեզագրական նյութեր, ինչպես

<sup>1</sup> Սուբխաթյան Գ.: Մատենագիտության զարգացման կոնցեպցիայի համատեքստում: Գիտ. աշխ. ժող. II հատոր: Մանկավարժ: Երևան, 2002., էջ 215:

նաև որոշ քանակությամբ այլ բնույթի նյութեր: Այսօր, սակայն, այդպես կոչված «այլ բնույթի նյութեր» Հսկայական ծավալ են կազմում:

Ժամանակակից Հասարակության առջև ծառայել է մի լուրջ եւ արժատական գերխնդիր: Դա բազմաբնույթ, բազմառժ, բազմաձև եւ բազում աղբյուրներից տեղացող տեղեկատվական Հոսքն է:

Արդյունքում Հասարակության յուրաքանչյուր անդամ կանգնում է տրամաբանական որոշման առջև. նա պետք է ընտրություն կատարի: Արդյոք Հնարավոր է որոշել եւ գտնել իրոք ճշգրիտ տեղեկատվություն, որը եթե չի նույնանում՝ փրկոստիպական տեսանկյունով բացարձակ ճշմարտության Հասկացու-թյան Հետ, ապա Հարում է նրան, մոտենում է այդ ճշմարտությանը:

Եթե ժամանակակից մարդուն չի Հետաքրքրում տեղեկատվության տեսակը (գիրք, մամուլ, Հեռուստատեսություն, ուղիտ, թվային-էլեկտրոնային կրիչներ...), ապա, կարծում ենք, սկզբունքային նշանակությամբ նրան շատ կՀետաքրքրի տեղեկատվության աղբյուրը, որակը, ճշմարտացիությունը եւ, իհարկե, թույլատրելիությունը:

«Իսկական գեմոկրատական Հասարակության յուրաքանչյուր անդամ պետք է ապահովված լինի գործնական Հնարավորությամբ օգտվել տեղական Հանրային գրադարանից, ձեռք բերել իրեն անհրաժեշտ նյութը կամ ստանալ տեղեկատվություն ՄԳԱ-ով»:<sup>2</sup>

Հասկանալի է, որ տեղեկատվական Հասարակության գեպըում անհրաժեշտ են նաև Համապատասխան օրենքներ, որոնց Համար նախապայման են Հանդիսանում տեղեկատվության տեսակափոխումը, դասակարգումը:

Տեղեկատվությունը կարելի է դասակարգել տարբեր Հայեցակարգերով: Գիտական տեղեկատվության նկատմամբ Հետաքրքրությունը բոլոր ժամանակներում եղել է ամենաորոշիչ տեղում եւ առաջային նշանակություն է ունեցել մարդկային գործունեության բոլոր բնագավառներում:

Միաժամանակ Հսկայական ծավալ է ստացել կեղծ տեղեկատվությունը՝ այսպես կոչված «գեղին մամուլը», ինչպես նաև այդ տեղեկատվության տարածումը Հեռուստատեսության, էլեկտրոնային բազմաբնույթ միջոցներով եւ այլն:

Ինչպես Հայտնի է, այսօր Հրատարակչական գործը լուրջ վերահսկողություն չունի, ինչի արդյունքում Հրատարակվում է ամեն ինչ եւ ամենուր, իսկ Հրատարակված նյութերը վաճառվում են առանց թույլտվության եւ տարիքային սահմանափակման:

Տեղեկատվության որակական Հատկանիշը որոշիչ է բոլոր տիպի եւ տեսակի գրադարանների Համար: Սակայն դա լրջմիտ վերաբերմունք է պահանջում, եթե խոսքը գնում է Հատկապես մանկական գրադարանների առաջարկած տեղեկատվության մասին: Իսկ մանկական ինքնատիպ գրադարանային ֆոնդերը մշտապես ողջախոհ ուսումնասիրություններ են պահանջում, որոնց արդյունքում մասնուկ ընթերցողի, գեռահասի գրասեղանին պետք է գրվեն բարձրորակ նյութեր: Այս ընթերցողական կազմը պետք է սպասարկվի լավագույն տեղեկատվությամբ:

Երեխային չի կարելի սպասարկել գիրք, որը թե բովանդակությամբ, թե Հրատարակչական ավյուններով ցածրորակ է, թույլ գունավորմամբ, փոքր տառատեսակով: Սա խիստ կարևոր է այն առումով, որ մեծահասակը կարող է ընտրել լավի եւ վատ միջև. իսկ մանուկ ընթերցողը գուցե սխալ ընտրություն կատարի:

«...Իմ մտածմունքի առարկան եղել է այն, որ երեխայի ձեռքը չընկնի ոչ մի վատ գիրք, որ երեխաներն ապրեն Հետաքրքիր ստեղծագործությունների աշխարհում, որոնք մտել են ազգային եւ Համամարդկային կուլտուրայի ոսկե ֆոնդի մեջ»,- գրում է վաստակաշատ մանկավարժ Վ.Ա.Առեստմյունսկին:<sup>3</sup>

Գիտական գրադարանների Հավաքածուների տեղեկատվությունը պետք է լինի նորատուր, արտահայտի գիտության առաջընթացի վերջին քայլերը, այլապես գրադարանավարը ստիպված կլինի վերաբուժելն առաջարկել գիրք, որում

խորհուրդ է տրվում վերահաստատել կատարելահի մեթոդներով, այնինչ նորագույն գիտությունը Հայտնաբերել է առավել արդյունավետ ձևեր:

Այս երեւույթն իհարկե ավելի Հեշտ կուծվի, եթե գրադարաններն ապահովվեն նորագույն նյութերով, տեղեկատվության բազմազան կրիչներով:

Մեր Հասարակական գիտակցության մեջ, իհարկե, գրադարանային Հավաքածուն մեծապատար գեռ կազմված է գրքերից եւ մամուլից, սակայն գիտության առաջընթաց ժամանակակից սարքավորումներով փոխում է մարդու գիտակցության, կենցաղի, Հոգեբանության գործոնները:

Այս արժատական փոփոխությունները տեղի են ունենում նաև գրադարանային ոլորտի, ոչ ը Համակարգի, գրադարանային ֆոնդերի, սպասարկման եւ մատենագիտական տեղեկատվության բնագավառներում:

«Ժամանակակից տեխնիկական միջոցները, նորագույն սարքավորումները, տեղեկատվության կրիչները ոչ միայն Հոքր եւ արդյունավետ միջոցներ են գրադարանների տեղեկատվության «գիտուժում», այլև իրական սարքավորումներ, որոնք թույլ են տալիս խնայել ինչպես ընթերցողների, այնպես էլ գրադարանավարների ժամանակը»:<sup>4</sup>

Ամենեւին պետք չէ տարվել էլեկտրոնային տեղեկատվության Հրատույններով, պետք չէ կարծել, թե գրադարանը կարող է թվայնացվել ամբողջովին, եւ կարելի է վերացնել մեր ավանդական գրադարանները: Սա թյուր կարծիք է. Հսկայակ դեպքում ինչ պետք է լինի մարդկության ստեղծած այդ Հսկայական Հարստությունը՝ թղթային տեղեկատվությունը, որը թե Հոգեւոր, թե նյութական, թե Ֆինանսական մեծ արժեք է ներկայացնում: Միեւնույն է, այն պետք է պահպանվի, ուրեմն, ավանդական գրադարանները բոլոր ժամանակներում գոյություն են ունենալու: Թրեւս փոխվեն գրադարանային աշխատանքային մեթոդները, սկզբունքները, բայց նպատակը միշտ լինելու է նույնը:

Հարց է առաջանում. ինչ անհրաժեշտություն կա գրադարանային ֆոնդերը ամբողջովին թվայնացնել: Իսկ ինչ կլինի, եթե աստված մի արանց, գրադարանը Հոսանքարկվի որեւէ վթարի, աղետի, արտակարգ իրավիճակի պատճառով: Դա կհշանակի գրադարանների կործանում:

Գրադարանային բոլոր աշխատանքային պրոցեսները կանգ կառնեն առանց էլեկտրոնային շտեմարանների՝ տեղեկատու-մատենագիտական ապարատի: Սակայն բոլորիս էլ քաջ Հայտնի է, որ 1990-ական թվականների սկզբներին առաջացած սոցիալ-տնտեսական, Հասարակ-քաղաքական ծանր ճգնաժամի տարիներին գրադարանները գործել են առանց Հոսանքի եւ առանց ջեռուցման:

Այսպիսով, անմտություն է գրադարանի լիարժեք թվայնացումը: Պարզապես անհրաժեշտ է ճիշտ եւ ուսցիտնայ որոշում ընդունել. ժամանակակից էլեկտրոնային սարքավորումները պետք է լինեն ոչ թե գրադարանի գոյության Հիմք՝ գրադարանային Հավաքածուն, այլ պետք է գառնան այն օժանդակ, լրացուցիչ միջոցը, որը Հնարավորություն կընձեռի ընթերցողին եւ գրադարանավարին ժամանակ խնայելու, լրացուցիչ, առավել որակյալ տեղեկատվություն ձեռք բերելու Համար:

Այդ ուղղությամբ իր կարծիքն է Հայտնում Գ. Սուքիասյանը. «Գրադարանների գոյության կամ չգոյության բանավեճը, որ գալիս է անցյալ դարի ճՕ-ական թվականներից կղադարի այն ժամանակ, երբ ստեղծվի այնպիսի Համակարգիչ, որը կկարողանա փոխարինել ավանդական գրադարանների ամբողջ գործունեությունը եւ կպատասխանի պահանջողների տեղեկատվական բոլոր Հետաքրքրություններին»:

Հետեւաբար, գրադարանային Հավաքածուն միշտ առաջային նշանակություն ունի, իսկ էլեկտրոնային սարքավորումները չեն կարող գերիշխող դառնալ գրադարանային աշխատանքում, քանի որ առկա գրադարանային ֆոնդերը չեն վերածվի էլեկտրոնային տեղեկատվության:

<sup>2</sup> Айрапетян Н. Общество, библиотека, информация. Libraries — access to information. Conference Proceedings.-Tbilisi, Georgia, 3-5 june.-1998. — с.26.

<sup>3</sup> Առեստմյունսկի Վ.Ա.: Սիրտս նվիրում եմ երկխաներին: -Երեւան, 1977, էջ 224:

<sup>4</sup> Айрапетян Н. Общество, библиотека, информация. Libraries — access to information. Conference Proceedings.-Tbilisi, Georgia, 3-5 june.-1998. — с.26.

Այս խնդիրն արժարժվել է նաև 1996թ. Սանկտ-Պետերբուրգում տեղի ունեցած միաջողգային գիտաժողովում, որի ժամանակ նշվել է. «...չնայած ստեղծված նոր տեխնոլոգիաներին գրադարանի Հիմնական առաքելությունը կայանում է փաստաթղթերի բնագրի տեսքով պահպանելու մեջ»:

Մենք եկանք այն եզրակացությունը, որ յուրաքանչյուր գրադարան՝ անկախ տեսակից եւ աշխատանքային նպատակադրվածությունից, պետք է օգտագործի գիտական առաքելացի ցանկացած նորություն, որն արագասարել է գրադարանային Հավաքածուի զարգացման, սպասարկման, պահպանման, մատենագիտական տեղեկատվությունն է Համայրման առումով:

Պետք է ինչպես Հարկն է գնահատել էլեկտրոնային տեղեկատվության արժանիքները: Այն Հնարավորությունները, որ ընձեռում է գրադարանի թվայինացված ֆոնդը բազմազան է եւ բարունակ, քանի որ կան տեղեկատվության տեսակներ, նյութեր, փաստաթղթեր, որոնց պահպանումը, սպասարկումը առավել նպատակահարմար է թվայինացման սկզբունքով:

Օրինակ՝ շատ նյութեր Հեշտ է փնտրել էլեկտրոնային շեմարաններով, որանց բազմացումը կատարվում է շատ արագ, բացի այդ, Հրատարակվող թղթային կրիչ-նյութերը շատ ավելի մեծ տեղ են պահանջում. գրանից էլ պատճառահետեւանքային կապով բխում է գրադարանների ֆինանսական Հնարավորությունների նվազումը: Թղթային կրիչները երբեմն ավելի թանկ են լինում, որանց վերականգնողական-կոնսերվացիոն աշխատանքները շատ թանկ են:

Բացի այդ շատ է կարեւորվում գրադարանային բազմաբնագավառ տեղեկատու Համակարգում կողմորոշվելը, այն՝ որպես մեկ միասնական, ընդհանրացված կառույց օգտագործելը:

Մեծ նշանակություն է ստանում տվյալների բազայի ստեղծումը ընթերցողական սպասարկումը բարձրորակ կազմակերպելու նպատակով:

Համակարգչայինացումը Հնարավորություն է տալիս նաև միջրագարանային տեղեկատվական Հարաբերություններ ստեղծելիս:

Թվայինացման Համար պահանջվում են բարձրակարգ մասնագետներ, որոնք պետք է ունենան թե ինֆորմատիկայի, թե բուն մասնագիտության որակավորում: Աս կնպաստի նաև մասնագիտական որակի կտրուկ բարձրացմանը:

Ի վերջո, էլեկտրոնային տեղեկատվությունը Հիանալի ասպարեզ է բացում Հետադարձ Համայրման արդյունավետության Համար: Ոչ միայն մեր նպատակադրումներում, այլև ողջ աշխարհում լիարժեք գրադարանային Հավաքածու ստեղծելու Հնարավորությունը վերացել է ընդմիջում եւ իսպառ կապված տեղեկատվության լայնամասշտաբ ծավալների Հետ:

Անգամ այնպիսի գրագացած երկրում, ինչպիսին Մեծ Բրիտանիայի Միացյալ Թագավորությունն է, Հնարավոր չէ ձեռք բերել Համաշխարհային գրականության Համեմատաբար լիարժեք ֆոնդ: Գրականության այն մասը, որ մենք կարող ենք գնել, նվազում է տարեցտարի: Ապագայում, Հավանաբար, այս միտումը կպահպանվի: Ծնշումը մեր բյուջեի գնողունակության վրա լինում է ինչպես ազգային շրջանակներում, այնպես էլ արտերկրում:

Պետք է նաև խուսափել տարբեր տեղերում նմանատիպ ֆոնդեր ստեղծելուց: Դրա Համար պետք է օգտագործել էլեկտրոնային սարքավորումներն առավելությունները՝ կրճատելով ֆոնդերի կրկնությունը եւ բարելավելով ընթերցողներին անհրաժեշտ նյութերի նկատմամբ Հասանելիությունը միջազգային չափանիշներով:

Այս Հարցում Հաջողություններ ունենալու Համար պետք է ընդարձակ Համագործակցություններ գործադրել: Հնարավոր չէ պահպանել ամեն ինչ յուրաքանչյուր գրադարանում: Անհրաժեշտ է կազմակերպել գիտական մակարդակով գրադարանային Հավաքածուների կոորդինացում, որը կհեղաշրջի տեղեկատվության պահպանման, առաքման, տեղում սպասարկման, Համայրման մասին մեր ավանդական պատկերացումները:

Գրադարանագիտության մեջ գոյություն ունեն Համայրման Հետեւյալ սկզբունքները՝ գաղափարայնություն, պրոֆիլավորում եւ կոորդինացում, Համակարգվածություն, պլանավորում:

Առավելագույն արդյունավետություն է բերում գրադարանային ֆոնդերի Համայրման գործում պրոֆիլավորման Համակցումը կոորդինացման Հետ: Որքան

գրադարանային Հավաքածուն խորացնում է իր պրոֆիլավորումը, այնքան այն Հեռանում է բազմաբնագավառ տեղեկատվությունից: Դրանից երևում է անհրաժեշտություն է ծագում կոորդինացնել Համայրումը Համակարգի մյուս գրադարանների Հետ Համապատասխանեցնելով: Կոորդինացում ենթադրում է Հաշվի առնել նաև Համակարգի մյուս գրադարանների ուղղվածությունը: Համայրման կոորդինացումն այն աշխատանքն է, որն իրականացվում է գրադարանների առանձին Համայրման եւ Համայրված ֆոնդերը միասնական եղանակով օգտագործելու նպատակով: Կոորդինացված Համայրման ժամանակ յուրաքանչյուր գրադարանային Հավաքածու գիտվում է որպես առանձին, ինքնուրույն Համայրման օբյեկտ եւ որպես այդ ամբողջի մի մաս:

Պետք է նշել նաև, որ յուրաքանչյուր կոորդինացում Հարաբերական է, քանի որ գրադարանային Համայրման ուղղությունը չկա Հստակ սահմանափակում: Քանի որ Հայագիտական գրականություն կարող է ձեռք բերել թե Ազգային գրադարանը, թե Նիկո-Ապոլոն անվան ազգային մանկական գրադարանը, թե ԳԱ Հիմնարար գրադարանը եւ թե Երեւանի պետական Համայրարանի գրադարանը: Նույնը կարելի է ասել գիտատեխնիկական, մանկավարժական, բժշկական գրականության եւ Համապատասխան գրադարանների վերաբերյալ:

Կոորդինացումն իրականացվում է տարածքային եւ գերատեսչական Հատկանիշի Համաձայն, թեև գործնականորեն գրադարանի ներսում ֆոնդերը կոորդինացվում են ըստ Հրատարակության տեսակների:

Կոորդինացումը տարածքային Հատկանիշի Համաձայն կարելի է կազմակերպել Հանրապետության, մարզի, քաղաքի, տարածաշրջանի մասշտաբով: Կոորդինացման Հարուստ փորձ է կուտակված արտասահմանում, քանի որ կոորդինացումը ծագել է այնտեղ: Սկանդինավյան երկրներում (Շվեդիա, Նորվեգիա, Ֆինլանդիա) գործում է Սկանդինավյանը. դա կոորդինացման մի եղանակ է, ըստ որի մասնակից երկրներից յուրաքանչյուրը կոորդինացնում է որոշակի բնագավառների գրականություն, որն օգտագործվում է բոլոր երկրների կողմից: ԱՄՆ-ում գործում է MEDLINC-ը բժշկական գրականություն: Այս Համակարգը ընդգրկում է ավելի քան 70 երկիր: ՀՀ Գիտաբժշկական գրադարանն ունի իր էլեկտրոնային միջոցները, որը MEDLINC Համակարգչային ցանցում: Կոորդինացման նպատակ ֆինանսական միջոցների խնայումն է, միաժամանակ ցանկացած գրականություն ֆոնդի օգտագործման Հնարավորություն:

Կոորդինացումն իրականացվում է նաև գերատեսչական, միջգերատեսչական Հատկանիշի Համաձայն: Այն Հիմնարկությունը, որն ունի գրադարան, շահագրգռվում է կոորդինացնել Համայրվող գրականությունը: Հիմնարկությունները Համաձայնության են գալիս՝ կոորդինացված գրականությունը Համատեղ օգտագործելու եւ ձեռք բերելու մասին: Կոորդինացվում են ոչ միայն նյութական միջոցները, այլև ղեկավարությունը, որը նյութական միջոցները ծախսում է Համապատասխանաբար յուրաքանչյուր գրադարանի Համար: Գուրաքանչյուր գրադարանի ինքնատիպությունը պահպանելու Համար պետք է նախօրոք ունենալ Համահավաք թեմատիկ-տիպարանական պլան (ԹՏՊ): ԹՏՊ-ի կազմման Հարուստ փորձ է կուտակել խորհրդային գրադարանագիտությունը: Նմանատիպ պլանավորումը մեծ Հաջողություն ունեցավ Հատկապես 1980-ական թվականներից, երբ Հանրապետությունում վերջնականապես ավարտվեց գրադարանային ցանցի կենտրոնացումը: «ԹՏՊ կազմելը ժամանակ պահանջող, աշխատատար գործընթաց է: Պլան կազմելուն մասնակցում են Համակարգի բոլոր աշխատողները: Սակայն ծանրությունն ընկնում է կենտրոնական Համայրման բաժնի վրա»:

ԹՏՊ-ը նախատեսված էր առաջիկա Հինգ կամ Հինգից ավելի տարիների Համար: ԹՏՊ-ի կազմմանը մասնակցում էին բոլոր մասնաճյուղ-գրադարանները, որպեսզի ստեղծվեր Համահավաք, միասնական ֆոնդ: Համակարգի աշխատողները քաջատեսչակ պետք է լինեն սպասարկվող տեղանքին, նրա առանձին անկախյալներին, սոցիալ-տնտեսական Հեռանկարներին ու տեղեկեցներին, որպեսզի միասնական ֆոնդն ապահովվի Համապատասխան մասնագիտական գրականությունը:

Փոնդի ձեռքբերումից Հետո սպասարկումն իրականացվում է ՄԳԱ-ով: Այսպիսով, կարծում եմ, որ Հին, ավանդական մեթոդների վերագործարկումը շատ

տեղին կիրնի մեր ժամանակների գրադարանների լիարժեք կոորդինացված համարման համար: Գրադարանային ֆոնդերի կոորդինացիան մեր օրերում միակ հնարավոր միջոցն է, որի շնորհիվ կիրառործվի բոլոր ժամանակների համար գերիանդր հանդիսակցող հասանելի և մատչելի տեղեկատվություն սպասարկումը: Հոգովածում խոսվում է նաև մեկ այլ կարևոր խնդրի մասին՝ հաշվի առնելով մեր ազգային ինքնատիպությունը: Հայտնի է, որ պատմական տարբեր ժամանակահատվածներում հարյուրներից հեռացած հայուկները ամենուր ստեղծել է իր մշակութային, ազգային կոյրբուր ներկայացնող օջախներ՝ դպրոցներ, ուսումնական կենտրոններ, գրադարաններ, մատենադարաններ, ինչպես նաև բազմաթիվ կազմակերպություններ, որոնք ևս համազգային նշանակություն ունեցող տեղեկատվության յուրջ աղբյուրներ են:

«Միջազգային նշանակությամբ կենտրոնի անհրաժեշտությունը պատճառարանվում է նաև աշխարհասփյուռ հայության հետ մատենագիտական փոխադարձ կապերի զարգացման առումով. հայկական գաղթօջախները այսօր գրկված են ազգային մտավոր մշակույթից օգտվելու հնարավորությունից»<sup>5</sup>

Ժամանակակից հասարակության տեղեկատվական պահանջները լիովին բավարարելու նպատակով ճիշտ ուղի է կանխագծում ազգային տեղեկատվական կենտրոնի ստեղծումը: Այդ հնարավորությունը ստեղծված է ժամանակակից սարքավորումների տրամադրած տեղեկատվությամբ: Տեղեկատվության աղբյուրների համակենտրոնացումն ու ինտեգրումը ոչ միայն գիտական, այլև ազգային-պետական խնդիր է, որի լուծումը հրատապ է 21-րդ դարում տեղեկատվական հաղորդակցական համակարգերի զարգացման չափանիշներով:

Արդյունքում ստացվում է, որ այժմեականությունն ապահովող ոչ մի գրադարան էլ կարող գրյուկություն ունենալ տեղեկատվական զարգացման նման աճի գեպրում, և հետաքրքրականն այն է, որ տեղեկատվության աճի միտում է նկատվում՝ դրանով իսկ բացառելով տեղեկատվության վերահսկողությունը, դասակարգումը:

Ժամանակակից գրադարանը պետք է կարողանա համակենտրոնացնել ոչ միայն տեղեկատվությունը, այլև համակենտրոնացնել տեղեկատվության աղբյուրները: Տեղեկատվության հսկելություն և հասարակության վերընթաց 21-րդ դարում ապահովելու նպատակով՝ չափազանց կարևոր են տեղեկատվական գործընթացների և տեխնոլոգիաների, գրադարանային և արխիվային գործի, մատենագիտության և փաստաթղթագիտության, հաղորդակցության զանգվածային միջոցների և այլ ճյուղերի ուսումնասիրումը և նորի ներդրումը:

Հավաքածուն գրադարանային գործունեության հիմքն է, առանց որի գրադարան՝ որպես գործող համակարգ, գոյություն ունենալ չի կարող: Գրադարանային ֆոնդը տեղեկատվական պահանջների բավարարման գլխավոր աղբյուր է ինչպես ողջ հասարակության, այնպես էլ նրա առանձին անհատի համար: Գրադարանային հավաքածուն» բարդ հասկացություն է: Գրադարանային հավաքածուն հասկացությունն անցել է էվոլյուցիոն զարգացման ճանապարհ: «Գրադարան» ուսերեն բառն ունի հունական ծագում և բառացի նշանակում է գրապահոց: Դեռևս 1904թ. Լյուսիվիանյան գտնում էր, որ գրադարանը շատ կամ քիչ գրքերի ամբողջություն է: Հայաքցների այս նույն համակարգի կողմնակիցներ էին հանդիսանում այնպիսի նշանավոր գիտնականներ, ինչպիսիք էին Ի.Շուստայնը, Վ.Տափաչչևը, Ն.Ռուբակինը, Ա.Պոկրովսկին և ուրիշներ:

Սակայն պետք է նշել, որ մեր օրերում գրադարանը շատ է հեռացել այդ պարզունակ բնորոշումից, և գրադարանը պատկերացնել զուտ որպես գրքերի հավաքածու, նշանակում է գրադարանի, նրա անսպառ հնարավորությունների, ընձեռած սպարեզների մասին պատկերացում չունենալ: Այժմեական գրադարանը ոչ միայն տարբերվում է իր բովանդակությամբ, ֆոնդային ընդգրկմամբ, այլև գործունեության ծավալով, աշխատանքի որակով և հնարավորություններով:

Ժամանակակից գրադարանը, հատկապես թվային գրադարանը, հսկայական հորիզոններ է բացում զարգացած մարդու առջև, միայն թե այդ մարդը

երբեք էլ չպետք է մոռանա գրադարան տանող ճանապարհը: ԱՄՆ-ը, լինելով «թվային գրադարան» գաղափարի ստեղծողը, հսկայական փորձ է կուտակել այդ սպասարկում: Այնտեղ արդեն գործում են բազմաթիվ թվային գրադարաններ. նյութերը պահվում են համակարգիչներում և օգտվողին մատչելի են միայն համակարգիչի առկայությամբ, այն էլ դրա՝ համաշխարհային սարդոստայնի հանգույցներից մեկին միացած լինելու պարտադիր պայմանով: Այսինքն, թվային գրադարանը այսօր օրինաչափ իրողություն է, և վերհիշյալ կոնցեպցիան արդեն վարույց սպառել է իրեն: Խոսելով նշանավոր գիտնականների՝ նշված կոնցեպցիայի մասին՝ կարելի է պնդել, որ ֆոնդը գրադարանի գոյություն հիմքն է, սակայն չի կարելի հավասարման նշան դնել գրադարանի և գրադարանային հավաքածուի միջև: Սա գերազանցատու է գրադարանային հավաքածուի նշանակությունը, միաժամանակ նսեմացնում գրադարանի՝ որպես ինքնուրույն հիմնարկության դերը: Փաստորեն ստացվում է, որ գրադարանային հավաքածուն այն հիմնական գիտնական է, որով իրականացվում է գրադարանային աշխատանքը՝ իր բոլոր բնագավառներով:

Գրադարանային հավաքածուն «գրադարան» հասկացության գոյն է, որի հետ փոխկապակցված են գրադարանի՝ որպես հավաքական հիմնարկության, բոլոր ենթաճյուղերն ու ենթակառուցյունները: Միայն քանակական թվայինների «ֆոնդ» բառն օգտագործվեց խորհրդային գրադարանագիտության մեջ՝ որպես առանձին ենթաին: Երեսուներկան թվականների օգտագործվեց «ֆոնդեր» բառը, քառասունական թվականների գիտնականները եկան այն երկրացույթյանը, որ ֆոնդ և ֆոնդեր բառերն ունեն ինքնուրույն և տարբեր իմաստներ, և որ ֆոնդը գրադարանի բաղադրիչ մասն է: Ներկայումս ընդունված է ֆոնդերը փոխարինել հավաքածու բառով:

Յուրաքանչյուր գործող գրադարան ունի իր գրադարանային հավաքածուն: Այդ պատճառով.

1. Առանձին գործող յուրաքանչյուր գրադարանի համար՝ որպես ամբողջական, լիազույժ հավաքածու, պետք է կիրառել «գրադարանային հավաքածուն» գիտարարը՝ անպայման հոգնակի թվով: Օրինակ՝ Խնկ-Ապրո անվան ազգային մանկական գրադարանի հավաքածուները 2002 թվականին Հունվարի 1-ի դրությամբ կազմել են 451399 միավոր:

Երբ խոսքը գնում է առանձին գրադարանի մասին (մասնաճյուղ-գրադարան), նույնպես պետք է օգտագործել «գրադարանային հավաքածուներ» գիտարարը: Օրինակ՝ Գյումրու քաղաքապետարանի ԳԿՀ-ի տարածքային կենտրոնական գրադարանի հավաքածուները 2002թ.Հունվարի 1-ի դրությամբ կազմել են 4445 միավոր:

2. Որեւէ գրադարանի ներսում գործող մի ենթաբաժնի ֆոնդի մասին խոսելիս պետք է օգտագործել «գրադարանային ֆոնդ» գիտարարը՝ անպայման եզակի թվով: Օրինակ՝ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Արխիվային կամ դիվանական վավերագրերի բաժնի ֆոնդը կազմում է շուրջ 300000 միավոր:

Միաժամանակ պետք է նշել, որ գրադարանային գործնական և տեսական աշխատանքում հանդիպում են ենթաբաժնի-ֆոնդեր, որոնք բովանդակությամբ և տարատեսակներով միտադար չեն, և յուրաքանչյուրն իր ներսում ունի իր ենթաֆոնդերը: Այդպիսի օրինակները բազմաթիվ են (Մատենադարանի Արխիվային բաժնի ֆոնդը, Խնկ-Ապրո անվան ԱՄԳ-ի օտար լեզուների գրականության ֆոնդը և այլն):

Երբ խոսքը գնում է գրադարանային ֆոնդ լայն, ընդարձակ հասկացության մասին՝ գիտական բնութագրմամբ, կարելի է օգտագործել «գրադարանային հավաքածու» գիտարարը: Օրինակ՝ գրադարանային հավաքածուն անցել է աստիճանական զարգացման ճանապարհ:

Այդպիսով, գրադարանային ֆոնդ և ֆոնդեր հասկացությունները սահմանադրված են միմյանցից բովանդակային, քանակական, ընդգրկման հատկանիշներով: Այս գիտարարների կիրառությունը պետք է ճշգրիտ լինի, քանի որ գրանք ամբողջովին տարբերվում են քերականապես և իմաստով:

Գրադարանի մյուս բաղադրիչ մասերն են գրադարանի անձնակազմը, նյութատեխնիկական բազան, արձեմենտի կազմը, որոնցից յուրաքանչյուրը փոխադարձ կապով պայմանավորված է մյուսի հետ: Յոթնասունական թվա-

<sup>5</sup> Սուքիասյան Գ.: Անհրաժեշտ է տեղեկատվական մատենագիտական միջազգային կենտրոն://ՀՀ,1999.-13 Հունվարի-թիվ 5.-էջ 5:

կաններին այս կոնցեպցիան ձևակերպեց Յ. Վ. Գրիգորեւը, որը զարգացվեց Հետագա ուսումնասիրողների կողմից:

Գրադարանային ֆոնդերի կապը մյուս ենթահամակարգերի հետ:

ԳՖՊ-ը գրադարանային ֆոնդ, ԱԿ-արտնեմենտի կազմ, ՆՏՔ-նյութատեխնիկական բազա, ԳԱ-գրադարանի անձնակազմը, ՏՄԱ-տեղեկատու մատենագիտական ապարատ: Ըստ այդ կոնցեպցիայի՝ գրադարանի յուրաքանչյուր ենթահամակարգ իրականացնում է սեփական աշխատանքը եւ, միեւնույն ժամանակ, մասնակցում է ողջ Համակարգի ֆունկցիաների իրականացմանը: Հենց դրանով էլ պայմանավորված է գրադարանի աշխատանքի ամբողջականությունը: Այս ենթակառուցչաներից յուրաքանչյուրի աշխատանքի խափանման դեպքում կանցվում է գրադարանային ողջ աշխատանքը: Աս նման է մի շղթայական րեակցիայի, որի յուրաքանչյուր օղակ իր ինքնատիպ եւ անփոխարինելի գործունեությունն ունի: Առանց գրադարանային աշխատակազմի կղադարի գրադարանային աշխատանքը, առանց ՏՄԱ-ի Հնարավոր չէ հայտնաբերել նյութը ֆոնդերում: Առանց ՆՏՔ-ի, Հատկապես մեր օրերում, կրանդաղի, գրեթե կանգ կառնի աշխատանքը: ԵՎ, ի վերջո, ինչ իմաստ կունենա գրադարանը, եթե չլինեն գրադարանային ֆոնդերը եւ գրադարանի ընթերցողական կազմը:

Արտնեմենտի կազմը դիմում է գրադարանի անձնակազմին, որը, օգտագործելով նյութատեխնիկական բազայի եւ տեղեկատու-մատենագիտական ապարատի Հնարավորությունները, գրադարանային ֆոնդում Հայտնաբերում է անհրաժեշտ տեղեկատվությունը եւ սպասարկում ընթերցողին:

Ժամանակակից տեղեկատու-մատենագիտական ապարատը Համակցում է եւ թղթային գրադուցակների ու քարտարանների Համակարգը, եւ էլեկտրոնային շտեմարանները: Այս երկուսի առկայությունը գրադարանում պարտադիր է տարբեր պատճառներով: Էլեկտրոնային գրադուցակները արագ եւ Հայտնաբերում անհրաժեշտ նյութը, իսկ թղթային գրադուցակները ապահով տեղեկատու-մատենագիտական միջոց եւ էլեկտրոնային շտեմարանների վնասվածքի, վիրուսների տարածման, գրադարանի Հոսանքազրկման պարագայում:

Արտնեմենտի կազմը գրադարանի անձնակազմին կարող է դիմել եւ Հեռակա (միջնորդված), եւ անմիջական սկզբունքով: Այսինքն, եթե գրադարանը միացված է էլեկտրոնային որեւէ ցանցի, ապա դիմումը, տեղեկատվություն պահանջը կարելի է ձևակերպել էլեկտրոնային սարքավորումների միջոցով (Հեռակա, միջնորդված դիմում): Եթե գրադարանը միացված չէ էլեկտրոնային որեւէ ցանցի, դիմումը պետք է լինի անմիջական ընթերցողի գրադարան այցելելու պարտադիր պայմանով (անմիջական դիմում):

Գրադարանի անձնակազմը անհրաժեշտ տեղեկատվությունը գտնելու Համար պետք է փնտրում կատարի՝ տեղեկատու-մատենագիտական ապարատով, ապա այն սպասարկի ընթերցողին. անհրաժեշտության դեպքում ընթերցողին պետք է տրամադրել լրացուցիչ տեղեկատվություն, որը Հարում է իր Հարցմանը, քանի որ ընթերցողը կարող է չիմանալ ալյալ նյութի գոյություն մասին:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ գրադարանային գործունեությունը Հիմքը կարելուց հետո իմաստը, գրադարանային Հավաքածուն է՝ տեղեկատվության բոլոր Հնարավոր միջոցներով:

1.առանց Հավաքածուի չկա գրադարան

2.Հավաքածուի շնորհիվ գրադարանին Հաղողվում է իրականացնել իր՝ որպես սոցիալական ինստիտուտի գործառույթները:

3.գրադարանային Հավաքածուները չափազանց կարեւոր դեր են խաղում ժամանակակից տեղեկատվական դաշտում:

Տեխնիկայի զարգացմանը զուգընթաց՝ աճում է գրադարանային Հավաքածուներում անհրաժեշտ նյութերի վերատագրման ձևով Համայնման արդյունավետությունը: Աս կիրառվում է այն դեպքերում, երբ խոսքը գնում է Հատուկ արժեք ունեցող նյութերի մասին (ձեռագիր, խանձարուբային շրջանի Հրատարակություններ, արխիվային փաստաթղթեր), որոնց ձեռքբերումը Հնարավոր չէ կամ շատ դժվար է Հեռավորության, Հասանելիության, լեզվական մատչելիության պատճառով, կամ էլ այդ նյութերը պետք է փրկել մաշվածությունից, ավերող տեղափոխություններից, քանի որ դրանց լիարժեք վերականգնումը գործնականորեն Հնարավոր չէ: Օրինակ՝ Մետրոպ Մաշտոցի անվան Մատենագրարանի Արխի-

վային կամ դիվանական վավերագրերի բաժնի Հավաքածուն նախատեսել է ստեղծել յուրաքանչյուր փաստաթղթի Համար առանձին անձնագիր, որը կլինի ուսումնասիրության առարկա, եւ միայն խիստ անհրաժեշտության դեպքում կօգտագործվի բնագիրը: Այդ նպատակով գործում են վերատագրման բազմաթիվ միջոցներ: Դրանցով են գրադրվում խոշոր գիտական գրադարանները, տեղեկատվական ինստիտուտները (օրինակ՝ Խուսաստանի ազգային գրադարանը՝ նախկինում՝ Սալտիկով-Շչեդրինի անվան պետական Հանրային գրադարանը): Այն գրադարանները, որոնք ունեն Հնարավորություն, իրենք են վերարտադրում, պատճենահանում անհրաժեշտ նյութերը, որոնք ստացվել են ՄԳԱ-ով:

Շատ տարածված է միկրոթապավենների, այսօր արդեն տեսաժապավենների, ձայններիցների, տարբեր բնույթի սկավառակների կիրառությունը: Այդպիսի ֆոնդ ունեն Ազգային գրադարանը, Խնկո-Ապրը անվան ազգային մանկական գրադարանը, Ավ. Իսահակյանի անվան ԳԿՀ-ի ԿԳ-ը, Գիտաթշկական գրադարանը եւ շատ այլ գրադարաններ:

Գիտական գրադարաններն ունենում են նաեւ Հազվագյուտ Հրատարակությունների լուսանկարներ, լուսատիպեր, տեսաժապավեններ, պատճեններ:

Ներատարածում է միջոցով գրականության Համայնումը Հնարավորություն է ապին ոչ միայն ապահովել գրադարանի անհրաժեշտ գրականությունը, այլեւ ստեղծել ապահովագրական ֆոնդ, կատարել վնասված նյութերի լրացում՝ նոր էջերով:

Այսպիսով, ժամանակակից գիտատեխնիկական միջոցները նպաստում են գրադարանային-մատենագիտական Համակարգը զարգացնելու, ընթերցողական պահանջները սպասարկելու, գրադարանային Հավաքածուները կենտրոնացնելու, օգտագործելու, գրքափոխանակությունը կազմակերպելու ուղղությամբ:

Այս բոլոր դրույթները Հաշվի առնելով՝ կարելի է եզրափակել.

1. մեր օրերում տեղեկատվության զարգացումը Հասել է Հսկայական չափերի եւ նրա սերնթաց աճի միտում է նկատվում:
2. ազգային մշակույթի տեսանկյունից Հրատապ է դարձել տեղեկատվության կոորդինացման Հարցի լուծումը:
3. ազգային տեղեկատվության Հասանելիությունը եւ մատչելիությունը ապահովելու Համար պետք է ստեղծել ազգային տեղեկատվական կենտրոն միջազգային նշանակությամբ:
4. գրադարանային Հավաքածուների Հետագա զարգացման Համար պետք է կազմակերպել գրադարանային Հավաքածուների կոորդինացում:
5. գրադարանային Հավաքածուների Համայնման գերխնդիրը պետք է լուծել տարբեր բնագավառների տեղեկատվության կոորդինացված Համայնմամբ:
- 6.գրադարանային Հավաքածուների միասնական փոխօգտագործումը պետք է կազմակերպել ՄԳԱ-ով, որը լայն տարածում է ունեցել ԽՍՀՄ-ում, եւ որն այժմ շարունակվում է զարգացած բազմաթիվ երկրներում:
7. պետք է ստեղծել գրադարանային Հավաքածուների Համապետական դեկլարման ցանցեր, որոնց գործունեությունը կիրակնացվի Համակարգի սկզբունքով:

Նեկի Թաղեւոյան

## БИБЛИОТЕЧНЫЕ ФОНДЫ В СОВРЕМЕННОЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ СИСТЕМЕ

### РЕЗЮМЕ

Развитие современной науки и техники предполагает внедрение новых современных технологий в системе библиотек. Сегодня происходят коренные преобразования в области библиотек, всей его системы, библиотечных фондов, обслуживания, библиографического информирования. Отношение

библиотек новейшими технологиями, оборудованием и аппаратурой будет способствовать рациональному распределению читательского времени и эффективности поиска информации.

Нелли Тадевосян

◀

## АРМЯНСКАЯ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРЕССА ГРУЗИИ

Тифлис-цитадель армянской культуры, стал местом, где зародилась армянская педагогическая пресса, призванная направить деятельность армянской школы, определить ход ее развития.

Вопросы представляющее интерес для школы и педагогической мысли, безусловно, в той или иной степени освещались на страницах всех наших периодических изданий. К вопросам воспитания и обучения, деятельности школы обращались “Мегу Айастани” Ст.Мананияна, “Крунк айоц азшари” М.Азабекяна, “Мишак” Г.Арируни и другие издания представлявшие различные общественно-политические течения. На страницах этих и других армянских периодических изданий встречаем имена Х.Степане, М.Минасарян, С. Паповяна, М.Мамуряна, А.Багатряна и других. Эти периодических педагогов в переводе на армянских язык и статьи армянских авторов, отражающих школьную жизнь России и европы, оживили межнациональные педагогические связи, которые являются неотъемлемым условием развития каждой из национальных школ.

Но этого уже было недостаточно. Развивающаяся армянская школа настоятельно требовала создания специальной педагогической прессы, без которой немисливо было представить дальнейший ее подъем и прогресс. Это настоятельное требование времени не могло и не осталось без ответа. В 1864 году Хорен Степане в Тифлисе начинает издание педагогического журнала “Айкакан ашхар” и тем самым закладывает основу армянской педагогической прессы не только Грузии, но и армянства в целом.

Программа армянского журнала “Армянский мир”

... 4. статьи педагогического содержания  
... 6. Корреспонденция о состоянии армянского духовенства и духовных школ...<sup>1</sup>

Своими теоретико-методическими статьями журнал оказывал существенную и действенную помощь армянским учителям, поднимал вопросы женского образования и необходимости иметь образованное духовенство и т.д.

Необычно сложилась судьба журнала. Как и подобает настоящему пионеру, он стойко переносил и перерывы, и скипания, явившиеся результатом жизни его издателя-редактора, полной гонений и преследований с другой. Где только не издавался журнал: в Тифлисе, Шуше, Гандзаке, Баку, Ереване.

В своих программных статьях Х.Степане пишет, что журнал должен преследовать цель воспитания армянского народа, распространения просвещения.

Будучи духовным лицом Х.Степане считал церковь и школу важнейшей основой существования нации. Он писал, что журнал должен стоять выше всяких партий, способствовать развитию идеи национальной принадлежности и, если он должен иметь какую-либо исходную позицию, то ею должны быть церковь и григорианская религия.

Журнал боролся за самобытность воспитания. Он отверг полезность заимствования каких-либо педагогических систем. В опубликованной в N 1-2 от 1876 года замечательной статье “Немецкая школа вовсе не может служить примером идей для других наций” журнал находит, что педагогика каждого народа должна соответствовать его духовному укладу, обычаям и традициям.

Важно отметить, что в журнале сотрудничали передовые учителя того времени, в том числе известный писатель и педагог Перч Прошян.

В 1877 году “Айкакан ашхар”, благодаря стараниям реакции, фактически стал бесплодным, лишившись малейших возможностей издания. Слово в ответ на злободневное требование времени, в Тифлисе начал издаваться журнал “Манкаваржакан тетр” под редакцией Акопа Тер-Ованесяна (1878-1880гг).

Сравнение программы данного журнала<sup>2</sup> с программой “Айкакан ашхар” показывает, что “Манкаваржакан тетр” имел более выраженную педагогическую направленность.

Важнейшая из задач “Манкаваржакан тетр”, как заявлялось в программной статье первого номера, состояла в налаживании связей между европейски образованными педагогами с одной стороны и армянскими педагогами “азиатами” с другой.

Пусть “европейски образованный армянский педагог посредством нашего журнала протянет руку своему брату — “азиату”, пусть он расскажет последнему, что есть в просвещенной Европе, что творится в области педагогики, пусть объяснит основы обучения и воспитания и т.д. и т.п., а последний, в свою очередь, пусть расскажет о своем опыте, об особенностях национальной школы, о том, как ту или иную педагогическую идею можно реализовать в национальной школе, исходя из условий ее существования<sup>3</sup>”.

Одновременно он призвал перенимать западную педагогику не механически, а приспособливать ее к местным условиям.

<sup>1</sup> ЦГИА Грузии, ф.480, оп.1, ед. X. 171, л. 2.

<sup>2</sup> ЦГИА Грузии, ф. 480, оп. 1, ед. X. 296, л. 3.

<sup>3</sup> “Манкаваржакан тетр” (на арм. яз.) Тифлис, 1878, N 1, с. 1.

Несмотря на то, что журнал «Манкаваржакан тетр» просуществовал всего год, он сумел в основном решить поставленные перед ним задачи. И это благодаря сотрудничеству с журналом таких известных педагогов, как С.Мандинян, А.Багатрян, Софья Бабаян, О.Лукасян.

В 1882-84гг. в Тифлисе под редакцией Н.Хосрояна издавался журнал «Варжаран»<sup>4</sup>.

Журнал в своих статьях освещал вопросы школьной жизни восточных армян, поднимал вопросы умственного, нравственного и физического воспитания. С особой заботой раскрываются вопросы начального обучения.

Несмотря на то, что по причине материальных условий он просуществовал недолго, но благодаря своим сотрудникам (в нем сотрудничали почти все передовые и видные педагоги), имея широкий круг интересов, журнал сумел проделать большую работу в ознакомлении армянских учителей с прогрессивными направлениями в армянской, русской и европейской педагогике прошлого и настоящего. Одно только перечисление статей: «Какая программа нужна нашим приходским школам» С.Мандиняна; «Педагогические идеи Сленсера» Ф.Варданяна; «Программа и способы преподавания географии и естественной науки в народных начальных школах» С.Бекназаряна; «Детские игры и их назначение» в переводе Хабудагяна показывает широту охвата журнала. На страницах именно этого журнала возникла бурная дискуссия между Г.Агаяном и «органическим» методом обучения грамоте. Среди других интересных статей, опубликованных в журнале «Варжаран», своей основательностью выделяется статья видного армянского педагога С.Мандиняна «Наследственность в сравнении с воспитанием»<sup>5</sup>, где кри-тикуя и переоценку, и недооценку роли воспитания, приходит к позитивному решению этой задачи.

Следуя и хронологическому принципу изложения материала, мы должны отметить, что в 1883 году в Тифлисе Тигран Назарян начал издавать иллюстрированный журнал «Ахлюр», который просуществовал до 1918 года. Хотя это был фактически детский журнал, но в специальном разделе рассматривались и педагогические вопросы: о детском чтении (март 1884), сравнительный анализ дела образования у восточными западных армян (декабрь 1886), о физическом воспитании (сентябрь 1898), типы темперамента детей (июнь-декабрь 1988г.) и т.д.

Активно сотрудничал с журналом «Ахлюр» выдающийся армян-ский педагог и детский писатель Г.Агаян.

В 1884 году Кавказский Цензурный Комитет разрешил Хорену Степане переименовать журнал «Айкаккан ашхар» в «Манкаваржаноц»<sup>6</sup>.

Х.Степане, уже получивший европейское образование, на сей раз поднимал более значимые, существенные вопросы школьной жизни и педагогики. Но и в этом журнале, к сожалению, превалировал абстрактноменторский подход, большинство статей писалось или переводилось самим редактором, который не терпел чужих педагогических мнений и воззрений в своем журнале. Ввиду этого Х.Степане не сумел сплотить вокруг себя видных педагогов своего времени и это второй журнал не достиг такого уровня, чтобы вызвать интерес у педагогической общественности, и поэтому прекратил свое существование.

В 1908 году в Тифлисе начал издаваться новый педагогический журнал «Нор дпроц», который просуществовал до 1914 года. Издателем и

ответственным редактором этого издания, в полном его объеме утверждён кандидат педагогики Иенского университета И.Л.Арутюнян<sup>7</sup>.

Журнал проповедовал и пропагандировал в прогрессивные педагогические идеи, содействовал созданию и становлению новой народной школы.

Журнал считал обязанностью учителей исходить из принципов научной педагогики, перестраивать воспитательное дело в соответствии с современными требованиями. Сотрудниками журнала «Нор дпроц» были известны педагоги Г.Агаян, Ст.Лисициан, Т.Раимаджян др.

Вызванная к жизни развитием армянской национальной школы армянская педагогическая пресса сама во многом способствовала развитию армянской школы и педагогической мысли, немало сделала и для ознакомления и приобщения армян к прогрессивным педагогическим идеям других народов.

**Паркев Геворгян**

кандидат педагогических наук

## **ԱՌԱՋԻՆ «ԽՈՐՀՐԴԱՀԱՅ» ԹԱՏՐՈՆԻ ԼԵԳԵՆԴԸ (1918թ.)**

1918թ. Հունիսի 5-ին Օվի Սեւուճյանի նախաձեռնությամբ եւ Վերդինե Մամուլյանի ու Գրիգոր Մեղնիկյանի մասնակցությամբ, աշխատավորների պատգամավորների Պլատիդորսկի (քաղաք Ռուսաստանի Հյուսիսային Կովկաս տարածաշրջանում) քաղաքային խորհրդին կից գործող ազգութիւնների կոմիտեն կազմակերպում է Հայկական պետական գրաման (թատրոն): Թատերախմբում ընդգրկվել են Սեւուճյան ամուսինները, Մեղնիկյան ամուսինները, Շահաճյան ամուսինները, Աղասի ու Ռիմա Օղաբաշյանները, Աննա ու Մարիամ Ջոհարյան քույրերը, Արման Կոթիկյանը եւ այլք: Այսպես կոչված «խաղաչրջանը» բացվել է Հունիսի 30-ին՝ «Պատվի Համար» ներկայացմամբ, որին ներկա են եղել Վ.Տերյանը, Պ.Մակինյանը, Ա.Սաչատրյանը, Գ.Աթաբեկյանը, Հ.Հակոբյանը, Հովհ. Հովհաննիսյանը եւ Ռ.Մելիքյանը: Այնուհետեւ, խաղացվել են եւս հինգ ներկայացում՝ «Չար ոգի», «Թագավոր», «Հին աստվածներ», «Արցունքի Հովիտ», «Մարվող ճրագներ», որից հետո այս «թատերախմբը» աղբյուրներում այլեւս չի հիշատակվել:

Գոյություն ունի, սակայն, նույն իրադարձության մասին Ա.Կոթիկյանի Հուշագրութիւնը, որտեղ պատմվում է, թե ինչպես ինքը, որպես փախստական գտնվելով Էսենտուկիում, «մի խաղաղ երեկո» Հանդիպելով Սեւուճյանին ու նրա տիկնոջը, հետաքրքրվել է, թե արդյո՞ք նա խումբ կազմելու մտադրութիւն չունի եւ յսել պատասխան, ըստ որի՝ վերջինս անտեղյակ է եղել «Թե ինչ դերասանական ուժեր են Հավաքված ամառանոցում»: Մի քանի օր անց, սակայն, նա Սեւուճյանի բնակարանում Հանդիպել է վերոհիշյալ անձանց: Կազմվել է թատերախմբը եւ արվել են ներկայացումներ Կիսովոզսկ, Փելեգնոփոզսկ եւ Պլատիդորսկ քաղաքներում: Հետո, երբ «կարմիր բանակայինները» ջախջախելով դեմիկիւնյան Հրոսակներին, մտան Հյուսիսային Կովկաս, Պլատիդորսկում արգեն Հաստատվել էր կառավարական կազմը եւ Հեղկոմը», ու «մի օր էլ Սեւուճյանը Հավաքեց մեզ եւ Հայտարարեց, որ Հեղկոմի կարգադրութիւնը ինքը նշանակված է արվեստի կոմիտար...այդ օրվանից խումբը կոչվեց «Հյուսիսային Կովկասի Երվիկ թատերախումբ»:

Ի՞նչ Հանգամանքներում, ինչպե՞ս եւ ինչո՞ւ Սեւուճյանը՝ Հայ առաջին պրոֆեսիոնալ ռեժիսորը, հեռու Պլատիդորսկում, որտեղ երբեք էլ չի եղել Հայ թատերական միջավայր, պետք է կազմակերպեր սիրողական թատերախումբ: Ամուսնական եւ ազգակից զույգերի առատութիւնը, մյուսների պատահական

<sup>4</sup> ЦГИА Грузии, ф. 480, оп. 1, ед. X. 496, л. 6.

<sup>5</sup> «Варжаран» (на арм. яз.) Тифлис, 1884, N 4-5, с. 154-173.

<sup>6</sup> ЦГИА Грузии, ф.480, оп.1, д.458, л. 11.

<sup>7</sup> Там же, оп.2, д.253, л.2.

<sup>1</sup> «Առկեաական արվեստ», 1956, թիվ 11, էջ 45-47:



մասնակցությունը, խաղաշրջանի ոչ պատեհ պահը եւ տեղի ընտրությունը, հիմք են տալիս ենթադրելու, որ «թատերախումբը» կազմվել է հապճեպ, ակնհայտորեն ինչ-որ ուժի թելադրմամբ, որը իրավունք է տալիս կասկածել Սեւուսյանի «նախաձեռնություն» հնարավորությունը, ուստի եւ՝ Հայտնի փաստերի համադրմամբ, փորձելու վերահանել իրողությունը:

\*\*\*

«...Թուրքական բանակի Կովկաս ներխուժելու օրերին...անցա Հյուսիսային Կովկաս եւ այսպես բնկա էսենտուկի»,- գրել է Ա.Կոթիկյանը:

Թուրքական բանակի ներխուժումը Անդրկովկաս սկսվել էր փետրվարի 12-ին: Ապրիլի 22-ին հռչակված Անդրկովկասյան ֆեդերատիվ Հանրապետությունը մայիսի 15-ին, Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո, քայքայվում է: Մայիսի 26-28-ը հռչակվում են նոր Հանրապետություններ՝ Վրաստանը, Ադրբեջանն ու Հայաստանը, իսկ հունիսի 4-ին Բաթումիի պայմանագրով, Հաստատվում է «խաղաղություն», եւ թուրքական զորքերը Բաթում-Թիֆլիս-Գանձակ երկաթուղով նպատակաուղղվում են դեպի Բաթու: Բավական երկար ժամանակ, թուրքական ուժերը սպառնալիք չեն ներկայացրել Վրաստանի համար: Մինչդեռ Սեւուսյանի վերջին ներկայացումը 1917-1918թթ. խաղաշրջանում կայացել է հունիսի 16-ին, այսինքն՝ նա Հյուսիսային Կովկաս է մեկնել Բաթումի պայմանագրի ստորագրումից հետո, երբ Թիֆլիսը հուսալիորեն պաշտպանվում էր գերմանական 5 հազարանոց զորքի կողմից: Ուրեմն մնում է միայն պարզել, թե ո՞ւր է մեկնել «Հանգստանալու» Սեւուսյանը:

1918թ. մարտից հետո Պատիգորսկում կայացած Թերեքի շրջանի ժողովուրդների 2-րդ համագումարն այդ տարածքը, որտեղ գտնվում էին Հայտնի հանգստավայրերը, հռչակում է Թերեքի Խորհրդային Հանրապետություն: Հուլիսի սկզբին, Պատիգորսկ է ժամանել 1918թ. ապրիլից Հարավային շրջանի ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար եւ Հյուսիսային Կովկասի պաշտպանության խորհրդի նախագահ Ս.Օրջնիկիձեն, որի հրահանգով՝ կատարվել է իշխանությունների վերակազմավորում: Հուլիսի 10-ին, քաղաքային թատրոնի շենքում կայացած Շրջանային խորհրդի նիստում, Օրջնիկիձեն հանդես է եկել զեկուցմամբ:

Փատերախումբի առաջին ներկայացման ժամանակ, դահլիճում ներկա էին՝ Վ.Տերյանը (Ազգույթյունների գործերի ժողովուրդարիտի հայկական գործերի կոմիտարը), Պ.Մակինյանը (կոմիսարի տեղակալը), Ա.Նաչատրյանը (ՌՍՖՍՀ Լուսավորության կոմիտարիտի ազգային փոքրամասնությունների հանձնաժողովի նախագահը) ու Գ.Աթաբեկյանը (Համառուսաստանյան արտակարգ հանձնաժողովի հատուկ բաժնի պետի պաշտոնի թեկնածուն): Այս անձինք Օրջնիկիձենի հետ Մոսկվայից ժամանել էին պաշտոնական առաջադրանքով :

Այսպիսով, հուլիսի 5-ից հետո կազմակերպված թատերախումբը, որն անվանվել է ոչ այն է Հայկական պետական դրամա, ոչ այն է՝ «Հյուսիսային Կովկասի չրջիկ թատերախումբ» (առաջինը նշանակում է Հայաստանի Հանրապետության պետական դրամայի տեղումը Հյուսիսային Կովկասում, իսկ երկրորդ անվանումը չի բացատրում, թե ինչու Հյուսիսային Կովկասի թատերախումբը պետք է լինի հայկական, եւ երկու դեպքում էլ բացակայում է խորհրդային բառը) քաղաքական որոշման արդյունք էր, որտեղ գործող անձանցից մեկը՝ կամա թե ակամա, դարձել էր Օ.Սեւուսյանը: Մասնով է բացատրվում միմյանց հետ առնչվելուն չունեցող, պատահական, սիրողական, շատ դեպքերում մեկ-երկու անգամ՝ բեմ տեսած «դերասաններից» մեկ թատերախումբ կազմելու հանգամանքը:

Ի՞նչն էր դրդել, Սեւուսյանին, հունիսի կեսից լքել առավել ապահով Թիֆլիսը, եւ մեկնել Հյուսիսային Կովկաս՝ քաղաքագիտական պատերազմի թատերաբեմ: Ինչպե՞ս բացատրել Օրջնիկիձենի հետ Հայ բուլշեֆիկների ժամանումը եւ ինչու՞ էր ուշադրություն առարկա էր դարձել Հատկապես հայկական ազգաբնակչությունը:

Հայ գործիչների այս շարքում կար եւս մեկը, որի անունը թեեւ չի արվել, բայց որն իր տեղն ունի այս պատմության մեջ: Լյուսի Սեւուսյանը հուշերում գրել է, թե ինչպես,

Սեւուսյանի վաղեմի ծանոթ Ասրանազ Մուսլյանը, «գործերով եկել էր Պատիգորսկ...օգնում էր ինչով կարող էր»:

Ի՞նչ գործերով կարող էր զբաղված լինել Ա.Մուսլյանը Պատիգորսկում: Բանն այն է, որ «երբ 1918թ. Բաթուն կռվում էր թուրքերի դեմ եւ Հյուսիսային Կովկասում Բաքվի համար կամավորներ հավաքագրելու նպատակով ստեղծվում էին դաշնակցական կոմիտեներ, ինքը՝ Ա.Մուսլյանը Սու.Շահումյանից հրահանգ է ստացել աշակցել դաշնակցական կազմակերպություններին՝ նրանք Բաքվի պաշտպանության գործում օգտագործելու համար»:

Խոսքը վերաբերում է Հայ ազգային կազմակերպություններին, մասնավորապես՝ դաշնակցականներին եւ Ռուսաստանում իշխող բուլշեֆիկների միջև Թուրքիայի դեմ միասնական ճակատ կազմելու համար սկսված զաղտնի բանակցություններին եւ համագործակցման խնդրին, որի առանցքում Բաքվի պաշտպանության հարցն էր: Այս հանգամանքն էլ պայմանավորել է վերահիշյալ բանակցություններին ինչպես տեւոդությունը, այնպես էլ բնույթը եւ առնչվում էր, շրջիկ թատերախումբի ճակատագրին:

Այսպես, գեներալ 1917թ. «Թուրքահայաստանի մասին» Հայտնի դեկրետի նախապատրաստման աշխատանքներին մասնակցել են Հայտնի դաշնակցականներ Ռոստոմը (Ս.Ջորջյան), բժիշկ Զավրիյանը (Զավրիե), բուլշեֆիկների կողմից՝ Սու.Շահումյանն ու Վ.Տերյանը: 1918թ. միմյանց հետ բանակցել են ՀԹԲ բյուրոյի անդամներ՝ Զավրիյանը, Շահաթունին եւ Թուրքենն ու Հայ բուլշեֆիկներ Շահումյանը, Շահվերդյանը եւ Կասյանը, Երեւանում՝ Արամ Մանուկյանը եւ Պ.Մակինյանը, որն ավարտվել է համագործակցման մասին որոշումով:

Դաշնակցություն իրավունք է ստանում ու նենայ իր հատուկ ներկայացուցիչները Ռուսաստանի Հայաստանի վայրերում, իսկ Հյուսիսային Կովկասը ուսածավարական բացատրի կարևոր դիրք էր զբաղում, եւ պատահական չէր Զավրիյանի ներկայությունը Թերեքի Հանրապետությունում ու հանդիպումը նախագահի եւ զինված ուժերի ղեկավար Հրամանատարի հետ: Խորհրդային իշխանություն կողմից Հայկական գործոնին մեծ նշանակություն է արվել: Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի հռչակումից հետո, դաշնակցական մարմինների գործունեությունը Ռուսաստանում արդենուղ հրամանագրի հրապարակումից հետո, մեկ այլ, ներքին կարգադրություն արվել էր հրամանը փաստորեն, նույնիսկ չի կիրառվել: Ընդհուպ մինչև Բաքվի անկումը: Այդ պահից հետո բուլշեֆիկները համար Հայկական գործոնն այլևս ստացավ հակադարձ նշանակություն, եւ Հայկական կոմիտարիտը, որ «պիտի միջնորդի դեր խաղար կենտրոնական իշխանություն եւ հայոց ազգային կազմակերպությունների միջև... Բաքվի ստպայունից հետո... անողոր պայքար մղեց ազգային հակահեղափոխական կազմակերպությունների դեմ»:

Ահա թե ինչու սեպտեմբերից, այլևս անպետք դարձած «շրջիկ» թատերախումբը, փաստորեն, դադարեցնում է իր գոյությունը եւ Վ.Տերյանն այլևս անելիք չունենալով, սեպտեմբերի երկրորդ կեսինեկնում է Մոսկվա: Մոսկվայում էր նաև Ա.Նաչատրյանը, որի մի նամակն, այս դեպքում, հետաքրքրություն է ներկայացնում:

«Այստեղ ես մի գործ դասավորեցի. Վահան Տերյանը՝ մեր պոետն ու կենտրոնական կառավարության հայկական գործերի կոմիտարը, ամենայն հավանականությամբ ինձ կնշանակի Մոսկվայում հայկական ստուգիայի կազմակերպիչ...նկատի ունեցեք մի բան. այդ մասին չգիտի Սեւուսյանը: Նա ամբողջ ժամանակ գտնվում էր էսենտուկիում եւ լսեց իմ խոսակցությունը Տերյանի հետ: Տերյանը նրան Հայհույում է: Հետո ես ու Սեւուսյանը խոսեցինք այդ գործի մասին, եւ նա նույնպես ուզում է միանալ մեզ...Դա ձեզ բոլորիդ կարմայնի, բայց մի հուշվեք: Նա մեզ համար սարսափելի չի լինի, եթե մենք համախմբվեք» :

<sup>1</sup> Լ.Խուրշուդյան «Սովետական Ռուսաստանը եւ Հայկական Հարցը», Երևան,1977, էջ 128:  
<sup>2</sup> Լ.Խուրշուդյան «Սովետական Ռուսաստանը եւ Հայկական Հարցը», Երևան,1977, էջ 57-58:  
<sup>3</sup> Կուլյեր, էջ 109,117:  
<sup>4</sup> Կուլյեր, էջ 184:  
<sup>5</sup> Բ. Արտյոնյան ,, Սյրեն Կաչատյրյան,, , Մ., 1969, ցր. 142.

<sup>1</sup> А. Князев ,, Город на „скалестом архипелаге,, , , Ставрополь, 1962, ցр. 52.  
<sup>2</sup> Կուլյեր, էջ 109, 117:

Այնուհետև, տրվում է մեզ արդեն Հայտնի գնահատականը Սեւուժյանի Համոզմունքներին, եւ Հասցեատիրոջը Հանձնարարվում է Թիֆլիսում հետևել նրան :

Ուշագրավ է երկու հանգամանք. նախ, պարզվում է Վ.Տերյանի բացասական վերաբերմունքը Սեւուժյանի Հանգեպ, երկրորդ, Ս.Խաչատրյանի նույնանման վերաբերմունքը, ինչպես նաև, որ ինչպես մեկ, այնպես էլ մյուս դեպքում՝ նման վերաբերմունքը գաղափարական տարածայնութունների արդյունք էր: Վ.Տերյանի քաղաքական եւ գաղափարական Համոզմունքները միանշանակ էին. նա բոլշևիկ էր: Իր հորվածներում նա Հայ մտավորականների աշխարհայացքում գերիշխող իդեալը՝ «ազգային գոյության եւ ազգային անկախության գաղափարը» Համարել է «ոմանտիզմ», եւ «անտարակույս սխալ է այդ ումանտիկ մտածողությունը»<sup>1</sup>: «... Մեր Հայրենիքը Ռուսիան է...» - գրել է նա դեռևս 1914թ.<sup>2</sup>

Վ.Տերյանի Համախոհն էր նաև Ս.Խաչատրյանը, որը Համոզված էր, թե ժամանակն է՝ Հանուն «Համաշխարհային Հերոսա-ուժանտիկական խաղացանկի», հրաժարվել ազգային գրամատուրգիայից: Նա, 1921թ. օգոստոսի 4-ին, ՀՍԽՀ լուսավորության ժողովում Ա.Հովհաննիսյանին ուղղված դիմումում առաջարկում է՝ իբր երեւանում անհնար լինելու պատճառով, Հայ պետական թատրոնը կազմակերպել Մոսկվայում, : Վերջին առաջարկն հիշեցնում է Հայկական պետական դրաման Հյուսիսային Կովկասում հիմնելու գաղափարը:

Այսպիսով, Հայկական պետական դրամայի՝ առաջին «խորհրդահայ» թատերախմբի ստեղծման գործում Սեւուժյանի նախաձեռնության մասին պատմությունը լեզենդ է, որի ստեղծման հեղինակներին անհրաժեշտ էր Սեւուժյան արտասի անունը՝ քողարկելու Համար պատահական անձանցից Հապճեպ թատերախումբը կազմելու քաղաքական միջոցառումը: Ըստ երեւութի, ժամանակին սա գաղտնիք չի եղել, քանի որ Հեռավոր Պոլսում, «Շանթ» գրական-գեղարվեստական Հանդեսի 1919թ. հունվարի 25-ի 12-րդ Համարում «Հայ հորիզոններ» լուրերի շարքում տպվել է հետևյալ հեղինախոսն հաղորդագրությունը. «Տեր եւ Տիկին Սեւուժյան կգտնվին Հյուսիսային Կովկասի Հանքային Ջերմուկները: Պաշելիկներուն ձեռքն են (ընդգծումը մերն է- Ա.է.), բայց պոշելիկները այնքան կգնահատեն դերասանները, որ անոնց ձերմակ հաց կուտան: Ասիկա ամենամեծ պատվին է զոր կրնեն իրենց Համակրությունը շահողներուն հանդեպ...»:

### Սամվել Էվոյան

## ՊՇԵՐԻԿԿՑԻ ԳՐԴԱԽՈՍ ՀԱՅՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԳԱՂԹԸ ԴԷՊԻ ՍԻՐԻԱ

Պշերիկն ու պշերիկցիները Հայ ազգագրության ու բանագիտության կողմից, գծախտարար, անհրաժեշտ չափով ուսումնասիրության առարկա չեն դարձել, ո՛չ նախաեղեւնյան շրջանին, ո՛չ էլ հետո՝ Սիրիայում եւ Հայաստանում: Նրանց նիստն ու կացը, կենցաղը, բնտանիքը եւ այլն, մեծ չափով անծանոթ մնացած, մոռացված եւ ուսումնասիրության առարկա չեն դարձել: Նույնպես անծանոթ է մնացել նրանց Հեռավոր անցյալը:

Սույն աշխատությունն առաջին փորձն է ներկայացնելու պշերիկցիներին պատմա-ազգագրական որոշ շրջագիծից ներս: Պետք է ասել, որ բավական քիչ են Սիրիա նրանց զանգվածային գաղթից առաջ եղած գրավոր՝ տպագիր ու անտիպ նյութերը: Այս ուսումնասիրությունում մեջբերումներ ենք կատարել մեր դաշտային աշխատանքների վերաբերյալ՝ ըստ տվյալ պահին կատարված գիտումների:

Աշխարհագրական ծանոթություն

Պշերիկը իր քրդախառն գյուղերի ցանցով մաս է կազմել Աղերզի գավառին, որը ունի 7 գավառակներ՝ Բարվար, Էրոււն, Խարզան, Հազօ, Շիրվան, Ռետվան, եւ Աղերզ: Կենտրոն գյուղաքաղաք ունենալով Գուպինեն: Շրջանի գյուղերը ամբողջությամբ տարածվում էին Սասնո, Համեմատարար, գաշտային շրջանին մեջ: Տարածքաշրջանի ամենամոտ կենտրոն քաղաքներն են եղել՝ արեւելքից Աղերզ եւ Հյուսիսից Հազօ<sup>2</sup>, որոնց հետ Պշերիկի շրջանի գյուղերը ունեցել են ամենօրյա կապեր: Կարո Սասունիի պատմագրած «Պատմություն Տարօնի Աշխարհի» գրքում շրջանի մասին արձանագրված է հետեւեալը. «Աղերզ Պիթիսի նահանգի ամենահարավային գավառն էր, որը ուներ 7 գավառակներ, ընդ Հանրապետ այնտեղ քրդությամբ բնակված: Տիգրիսի բազմաթիվ գետակներով ոռոգված երկիր էր՝ Հացահատիկներով առատ, իսկ խաղողի եւ այլ միրգերի տեսակներից առաջնակարգ տեղ էր գրավում: Ըստ Վիտաքիսի, Հայերի թիվը Աղերզի գավառում Հաշվվում էր 30,000: Հայածանքներ հետեւանքների բերումով 1890-ից հետո որոշ չափով պակասել է թիվը»<sup>3</sup>:

<sup>1</sup> Վ. Տերյան «Երկիր», Երեւան, 1989, էջ 295:

<sup>2</sup> Նույնը, էջ 334:

<sup>1</sup> Հայաստանի եւ Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Հ. 4, Երևան, 1998, Աղերզ գավառ, էջ 631:

<sup>2</sup> Նշված աշխատություն, էջ 303:

<sup>3</sup> Կ.Սասունի, Պատմություն Տարօնի աշխարհի, Բեյրութ, 1956, էջ 361:

Սակայն, անկախ վարչական իրավիճակից, 1890-ական թվականներին Հայ մամուլի եւ գրականութեան մեջ Պշերիկը սկսում է յիշատակվել իբրև գալուստ կամ գալուստալ: Գալուստալը յիշատակվում է՝ Բշերիկ, Բեշերի, Բըշերիկ, Բիշեր, Բիշերի, Բուշերիկ, Պըշերի, Պշերի ու Պշերիկ :

#### Պշերիկի գյուղերը

Պշերիկցիները աճավոր ջարդերի ենթարկվեցին 1896-ի կոտորածներին եւ մանավանդ մեծ եղեռնին, վերապրողները շրջանից Հեռացան միայն 1930-ին: Ահա այդ վերապրողներից եւ նրանց սերունդներից բաղված Պշերիկի շրջանի գյուղերի անունները, որը չեն յիշատակվել Արվանձտյանցի ցանկին մեծ սեղ գտած գյուղերից շատերը, այլ նրանց փոխարեն տալիս են շուրջ 30 այլ անուններ, ինչպէս՝ Գուլպին, Հարժաս, Գիմերէ, Գանի-գուլէ, Նաուլայ, Պոլնտէ, Ալաւէ, Գորգէ, Տուսաստաբէ , Պաճրժրէ, ՀըսՀըս, Պիրբէ, ՀըտՀըտբէ, Պատրնճէ, Զվրնկէ, Պատրբէ, Չայտաբա, Աբրգա, Աինանէ, ԲայՀաբէ, Թախարիէ, գուրթըբէ, Պալպանէ, Կրասիրա, Մողկպանէ, Պըլէտար, Պասթօբէ, Գանիբէ, Կուր սուլէ, Կետուբէ եւ ուրիշներ:

Դժվար չէ նկատել, որ պշերիկցիները մի շարք գյուղեր արտասանում են այլ կերպ եւ ոչ թէ Արվանձտյանցի արձանագրութեան պես: Սա Հավանաբար տեղական բարբառային եւ թրքական իշխանութեան կողմից ընդունված անվանումների տարբերությունն է, այսպես՝ պշերիկցիների Հիւաց Կորբգէ գյուղը, Արվանձտյանցը արձանագրած է Բոռիկ: Պալպանէ՝ Բայաբայա եւ այլն: Արվանձտյանցի ցանկի գյուղերը Հավանաբար մեծ մասով քրդախոս գյուղեր էին, առավել կամ նվազ չափով: Մեծագույն գյուղը՝ 105 տուն, Գոնդէ շանոնն է՝:

#### Նախապատերազմյան գոյավիճակը

Ըստ տարեցների պատումներին՝ Պշերիկի շրջանը ամբողջութեամբ ենթակա է եղել Ռեզոլիմանցի քրդական աշիրէթին, որը իր կարգին ունեցել է գերզատանային 7 ճիւղեր (պավլբ) : Երջանի գյուղերը եղել են քրդախոս եւ տիրող լեզու՝ քրդերէն: Պշերիկի գյուղերի Հայ բնակչութիւնը մեծամասնութեամբ եղել են Հոգատերեր, իրենց գյուղերի մեջ գերզատանային Համախմբումով: Երջանի Հայ բնակչութիւնը ամբողջութեամբ եղել է առաքելական: Մի շարք գյուղեր ունեցել են Համեստ եկեղեցիներ եւ որոշ շրջանի տեւողութեամբ ծխական դպրոցներ: Նրանց գառատունները (վարժապետ ) գալիս էին Աղբրդից եւ Հազոյից:

Մինչեւ 1915 թվականը, Պշերիկի գյուղերի Հայ եւ քուրդ բնակչութիւնը ապրել է, Համեմատաբար, Համախոհական գոյակցութեամբ: Գերիշխողները եղել են քուրդ աղաները: Հայ բնակչութիւնը քուրդերի կողմից կոչվում էր «Ճըլա»:

Պշերիկի շրջանի Հայութիւնը չէ ունեցել ազգամշակութային գարթոնք եւ քրդական ճնշումները դիմագրավող Հավաքական ընդվզումներ: Երջանի քրդախոս լինելու իրավիճակը, այնտեղ այցելած ազգային գործիչներին պարտադրել է ծայրահեղ գգուշավորութիւն եւ այդ պատճառով նրանք չեն կարողացել ստեղծել ինքնապաշտպանութեան անհրաժեշտ կուսակներ: Հայկական կեդրոններից մեկուսացած շրջան է եղել Պշերիկի տարածքաշրջանը:

Մեծ եղեռնի նախորդակին, թուրքերի կողմից գյուղերի Հայ բնակչութիւնից Հատուկ բռնաձեռնարկով Հավաքուած են որոշ քանակութեամբ Հնատիպ զենքեր, ապա երիտասարդութեանը զինվորագրելով թրքական բանակ, նրանց Հեռացրել են շրջանից: Առաջին ձեռքազրկողները եղել են Հայկական գյուղերի տանտերներ եւ նույն գյուղերի աջքի բնկող Հայ ավագանին:

1915 թվականին թրքական իշխանութիւնները, նախաձրագրված աշխատանքով, բուրբ բնակչութեան մոտ գրգռութիւն եւ թշնամանք սերմանեցին, Հայերի նկատմամբ եւ նրանց մղեցին ջարդարարութեան, որոնք առանց Հավելյալ ճիգերի, կոտորեցին շրջանի նրանց Համագյուղացի Հայերին:

Պշերիկի շրջանի 1915-ի ջարդերը եղել են զանգվածային: Հայկական քարավանները չեն քշվել Հեռավոր վայրեր, այլ անխնա ջարդվել են քուրդերի եւ

թուրքերի կողմից, նրանց շրջանի բնակավայրերից ներս եւ նրանց Հավաքական դիակները թափվել են շրջանի խոր ձորերի ու Տիգրիսի Հարկատու գետերում: Պշերիկ եղել է մի խուլ անկյուն՝ Հեռու օտար քննիչների աչքերից:

Պշերիկի շրջանի Հեռեղեռնի բունագողթը եղել է Համատարած: Արտագողթի են ենթարկվել Հայկական շրջանի Հայաբնակ բոլոր գյուղերի բնակչութիւնը: Չարտագողթած մնացորդացը եղել են, ընդհանրապես, կոսովոսի Հայեր, որոնք իրենց Հերթին, ափելի ուշ Հեռացել են շրջաններից:

Կոտորածի Հաջորդող տարիներին, Պշերիկի Հայութեան մնացորդացը գոյակցածով իր կյանքը քարշ է տվել է՝ իր բուրբ Համադուրացիներ Հովանիի տակ, որոնք դարձել էին տերերն իրենց սեփական կալվածքներին եւ շարժոււն ու անշարժ ունեցվածքին, իսկ Հայրեր մնացին մշակ ու լէնճպեր քուրդերի մոտ:

#### Պշերիկցիների գաղթը եւ տեղավորումը Սիրիայի

##### Հյուսիս-արեւելյան շրջաններում

Թուրքիայում Բեմայ Փաշայի գլխավորած Բեմայական շարժման Հաջող Հեղափոխութիւնից Հետո, Թուրքիայի նոր վարչակարգը շարունակեց՝ ինչպես Հայաբնակ այլ շրջանների, այնպես էլ Պշերիկի շրջանի Հայաթափուութեան քաղաքականութիւնը: Բաղաբաղանուցիւն մը, որը միտում էր, արեւմտահայութեանը, ամբողջապես մաքրել Հայութեան մնացորդացին:

1925-ին պալթեց քրդական ապստամբութիւնը: Հատկապես Տիգրանակերտի եւ Բաղէշի նահանգներում Հայոց մնացորդացը ապստամբ քուրդ մեծավորների Հովանավորութեան ներքո՝ գրկուած նրանց ժառանգութեանից իրավունքներից: Այս պատճառով չէր կարող բողոքել թուրք իշխանութիւններին, ոչ էլ կարող էր գլուխ ցցել քրդական տեղական իշխանութիւնների դեմ: Եւ ահա 1927-ից սկսյալ Պշերիկի շրջանի Հայութիւնը բունագողթի ենթարկվելով, գաղթողների Հոսքը ուղղվեց դեպի Գամիշլի: Նրանք Հետիոտն են չեթնեցից կողոպտված, անցնելով Տավրոսեան լեռներից, գալիս ու կայք են Հասաստում Գամիշլիի եւ շրջակայքում ճահճահոտ բնակավայրերում՝ ձաղճաղ գետի ափերի պատմական Մժրին քաղաքի ավերակների շուրջին ներքո:

Գաղթողները մեծագույն տոկոսով քրդախոս պշերիկցիներ էին: Պշերիկցի գաղթականների թիվը շուրջ 5,000 էր Հասնում:

Իբրեւ վկայութիւն այստեղ ավելորդ չէ մէջբերել Պէրմցի (բըրմբզ) մի ընտանիքի փախուստն ու տառապանքը: Վկայողն է Համարձուած Մակարյան՝ ըստ իր Հոր պատմածի: Պատմում է. «1915-ին արգեն սկսել էին կոտորածները բոլոր Հայաբնակ գյուղերում, ինչպես նաեւ Հորս գյուղում: Գուրգերը մտել էին բոլորի տները ու բռնութեամբ առել ամեն բան, նույնիսկ աղջիկներին ու կիներին: Հայրս (7 տարեկան), իր Հոր եւ մեծ եղբոր բացակայութեամբ, որոնք ամիսներ առաջ Հեռացրել էին գյուղից, առանձին էր մնացել իր մորը եւ 10 տարեկան քրջ Հետ, որը շատ գեղեցիկ էր: Գուրգ գյուղապետը մորը առաջարկում է իրենց կյանքը ապահովել եւ վնաս չհասցնել, պայմանով որ 10-ամյա աղջիկը երբ չափահաս դառնա իր տղային Հարս տանի: Այլ էլք չկար, այստեղից մայրը ազատվելու Համար դիմում է խորամանկութեան: Նա Հոյս է տալիս գյուղապետին, որը առաջարկը կընդունի, իսկ նա օրերով մտածում է թէ ինչպէս փախչի: Վերջապես մի օր, երբ տակավին գյուղացիները չէին զարթնել, մայրը վերցնում է իր երկու զավակները ու փախչում: Բայց զժբաստարար շունները սկսում են Հասել եւ գյուղացիները գգում են: Գյուղապետը Հինգ ձիավորների Հետ միասին Հետապնդում են նրանց եւ իբրս են Հանդիպում մի բարձրութեան վրա՝ Հազիվ կես ժամ գլուղից Հեռու: Գյուղապետը ուզում է մորը Համոզել, որ վերադառնալ գյուղ, բայց մայրը մի պահ լռելուց Հետո թքում է նրանց երեսին, սակելով « Դէ՛հ, ինչ որ նզովմ եք, այնպես արեք, ես Համաձայն չեմ ձեր ասածներին»: Եւ ահա կտաստ-զած ձիավորները գյուղապետի Հրամանով բոլոր կողմերից սկսում են զաշուլնեղով Հարվածել մորը եւ քոթը, սպաններով եւ ձորը նետելով նրանց, իսկ երբ Հերթը Հասնում է Հորս, ներկաներից մեկը խնդրում է չապաննել, սակելով, որ փքթը է եւ ոչինչ չի Հասականում: Խնդրողը զավակ չունի եւ Հորս նրան են տալիս, որպես Հոգեզավակ:

Այս տեսարանը շատ խոր տպավորութիւն էր թողել Հորս վրա, եւ խեղճի լեզուէ 7 օր մնում է կապված: Այսպես անցնում են օրեր եւ տարիներ: Հայրս

<sup>1</sup> Հայաստանի եւ Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Հատոր Ա., Երեւան, 1986, էջ 713-714:

<sup>2</sup> Գ.Արվանձտյանց, Հ. Բ., Երեւան 1982, էջ 446-447:

բուրգի տան մեջ մեծանալով՝ ոչխարների հովիվն էր, սակայն միշտ հիշում էր մորը եւ ամեն գիշեր արթնում նրա սովորեցրած «Հայր Մեր» աղոթքը:

Երբ Հայրս 17 տարիքը թեւակոխած կը լսէ, որ Զբոսադէսը գյուղին մէջ Հայ բնտանիք մը կայ, որոնց գյուղապետը չէ սպաննած գանոնք, որովհետեւ արհեստավոր են եւ իրեն սիրասնի: Հայրս կ'որոշէ փախչիլ: Իրապէս կարճ ժամանակ մը ետք, անոնց մօտ կը փախչի ու աշխատելու կը սկսի եւ կամուսնանա: 1927-ին պշերիկցիների հետ գաղթում է Գամիշլի եւ բնակվում Հանդի Պատրը գյուղում, ապա՝ տեղափոխվում է Գամիշլի, այնտեղ ապրելով մինչեւ մահը»:

Երկրորդ վկայութիւնը՝ Սղերդի Էնքասիր գյուղից քառասուն փախստականների ոգիտակախ մի հատված է: Վկայուցն է խմբի առաջնորդ Կիրակոս Գրիգորյանը: Խուճարը Սիրիա է գալիս 3 ապրիլ 1930-ին: Գրում է. «Այս մարդը մեկն է բուրգ Ահմետ Իսքա աղայի գործավորներից, որոնք նրա մոտ են աշխատել երկար տարիներ: Ազան նրանց տրամադրել էր սերմնացու, եղներ եւ կովեր: Նրանք աշխատել են եւ բերքի երեք քառորդը հարկադրաբար տրամադրել են աղային, իսկ մեկ երրորդը մնացել է իրենց: Նրանք կարողացել են կովերի եւ ոչխարների կաթը ստանլ, բայց երբեք չեն կարողացել նրանց սեփականացնել: Վերջերս բուրգ աղան շատ վատ ձեւով է վարվում նրանց հետ: Նրանք ստիպված են իրենց տունները՝ նույնիսկ մահվան սպառնալիքի տակ: 3 մարտ 1930-ին նրանք մեկնում են քնդամենը քառասուն հոգիով:

Ութ ժամ տեղոգ ճանապարհորդութիւնից հետո, խուճարը հասնում է մի ասորի վանքի: Այնտեղից ասորիների բնկերակցութեամբ նրանք գալիս հասնում են Տիրբիսի փար: Այստեղ նրանց դեմն է ելնում բուրգ Արզուլյան՝ իր գինված մարդկանց հետ: Այս մարդը որդին էր մի բուրգ կնոջ՝ Փերի խանէ, այրին բուրգ Ահմեդ աղային՝ սարսափելի մի բռնակալի: Այս կինը ունենում է երեք զավակներ, որոնց օգտագործում է Հայրիկն սպանելու եւ կողոպտելու համար:

Բուրգ Արզուլյան հայերին տաս ժամ բանտարկում է քարայրի մեջ, ձեռնում եւ դրամ է պահանջում: Վերջապես նրանցից վերցնում է 25 թրքական ոսկեդրամ ու ազատ արձակում: Նրանք ճամբորդում են վեց ժամ ետ, երբ մի ուրիշ բուրգ աղա ձեռնիլ Մուհամեդ անունով, իր գինյալներով շրջապատում է մի քարայրի մեջ, ուր մնում են եւս ութ ժամ: Նրանք սրանից էլ են ազատվում բռնակալին 25 թրքական ոսկեդրամ տալով»:

Գամիշլիի Հայ գաղութին կազմակերպումը

Պշերիկցիները եղել են Գամիշլիի ճահճահուտ վայրերի առաջին բնակիչները: 1927-1930թթ. Պշերիկի շրջանի Հայութունը բունագաղթի ենթարկվելով գաղթականների հոսքը ուղղվում է դեպի Գամիշլի: Քրանասցիների գրավումից անմիջապես վերջ:

Նրանք, ինչպես պատուելի Պ. Օրջանեանն<sup>1</sup> է վկայում, գալիս էին Թուրքիայի ձեղերէթ Պոթանից կամ Պշերի լեռներից: Նրանց անունը վերցրել են իրենց տեղանունից՝ կոչվելով «պշերիկցիներ», երբեմն էլ «բրախոս Հայեր»: Նշենք, որ բրախոս Հայերը պետք է գանազանել բրախոս Հայերից, որովհետեւ Պոթանի մեջ ապրող բուրգերը անցյալին եղել են Հայեր: Սակայն ժամանակի ընթացքում նրանց լեզուն ու կրօնը գաղարկվել են Հայութիւնից: Իսկ Գամիշլի գաղթող պշերիկցիները տարբերվելով առաջիններից պահել են իրենց ազգային հպարտութիւնն ու կրօնը, միայն լեզուն՝ բրախոսի: նրանց երեխաների կրթութեամբ համար 1932-ին Գամիշլիի ունեցել է իր առաջին Ազգային վարժարանը՝ աղյուսաշեն վարձու մի տան մեջ, ապա՝ավելի հիմնավոր ազգապատկան կալվածի վրա:

1949-ին Ս. Հակոբ եկեղեցին փուլ է գալիս եւ նրա տեղը կառուցվում նոր դասարաններ: 1932-ին Հ.Մ.Ը.Մ.-ի մարզական միութիւնը ունեցել է իր տեղական մասնաճյուղը, նախ վարձու տան մեջ, ապա ունեցել իր սեփական աղուճը: 1940-ական թվականներին հիմնվել է Ս. Օ. Խաչի տեղական մասնաճյուղը: Նույն

շրջանին Գամիշլիի Հայ գաղութը ունեցել է իր առաջնորդական փոխանորդարանը, կապված Բերիո (Հայեպի) թեմի ազգ. առաջնորդարանին:

1944-ին ամենակազմակերպված համայնքը եղել է Գամիշլիի Հայ առաքելական համայնքը: Սա հաստատելու համար վկայութեան ենք բերում ձեզիքին նույն շրջանի առաջնորդական փոխանորդ Տ. Խորէն ծ. Ժրգ. Բարոյանի մի տեղեկագրերից առնված հետեւյալ հատվածը. «Անկախ Սիրիայի առաջին նախագահ Ն. Վ. Տուրքի Պէկ Բուսթիլի 1945 նոյեմբերի սկիզբը այցելեց ձեզիքին: Հայութիւնը 120 հոգիանոց փառավոր թեյաեղանով պատվեց նրան: Հինգ հարյուրից ավելի գինված ձիավոր պշերիկցիներ պատվի կանգնեցին»: Այստեղ պետք է հիշել, որ Տ. Խորենը առաջին էր, որ իր ձեռքերով Սիրիական դրուշ բարձրացրեց Գամիշլիի գորանոցի վրա:

Պշերիկցիների նոր Գյուղերը՝ Պշերիկցիները Հողի մարդ էին, Հողի կարողական համայնքը: Բազաբի կյանքը նեղ ու ճնշիչ էր թվում նրանց: Գամիշլիի շրջակայքը տարածված էին ընդարձակ դաշտագետիներ, որոնք սեփականութիւնն էին շրջանի արար շէյխերին: 1937-ական թվականից սկսյալ պշերիկցիները նախաձեռնում են Հայկական գյուղերի կառուցողական աշխատանք: Կարճ ժամանակաշրջանում Գամիշլիի շրջակայքը կառուցվեցին շուրջ 25 գուտ Հայկական գիւղեր՝ աղյուսաշեն բնակարաններով: Յուրաքանչյուր գյուղ ունեցավ իր գյուղապետը (մուխթար): Նրանք մշակեցին ցորեն, բանջարեղեններ, խնամեցին ոչխարների հոտերը եւ արձաններ, իսկ կիները զբաղվում էին Հավարածութեամբ, ինչպես նաեւ ձմառն վառելիքի ապահովման եւ ուսեստեղենի ամբարձու աշխատանքով: Պշերիկցի կիները իրենց տնային աշխատանքին գուլգնթաց օգնում էին իրենց ամուսինների դաշտային աշխատանքներին:

Պշերիկցիների նոր բնակավայրի գյուղերն էին՝ Ուրթուրթիէ, Հըլլըթ, Տալաուիէ, Տրպանա, Աուէճա, Ապու ճալալ, Թյուսմ, Ճուխա, Մյուքսարա, Մամաիէ, Հըմէրա, Շէյխաճիլ, Ճընէտիէ (մեծ), Ճընէտիէ (փոքր), Զըրթ, Մըլամայէթ, Մասհասա, Հըլլէիէ, Տալա, Հիօմ, Ճըմաթէ, Չանտա եւ ուրիշներ: Հիշյալ գիւղերից յուրաքանչյուրը ուներ մէկից ավելի թոնիրներ եւ ըմպելի ջրի ջրհորներ: Նորաշեն այս գյուղերի կառուցվելուց անմիջապես հետո նախաձեռնութեամբ Գամիշլիի Ազգային փոխանորդարանի պատկան մարմինները եւ համագործակցութեամբ գյուղապետների, այդ գյուղերում կառուցվեցին աղյուսաշեն տանյակ գաղտցիներ, որոնք միջոցով պշերիկցի բրախոսոս նոր սերունդը մեծ մասամբ դարձավ հայախոս եւ իրագեկ՝ իր ազգային ինքնութեան: Գյուղերի ուսուցիչները գյուղացիների համար եւս կազմակերպեցին գիշերօթիկ դասընթացներ, հայախոսութիւնը գյուղերից ներս տարածելու նպատակով:

Գամիշլիի շրջանում բրախոս պշերիկցիների ձեռակերտ հանդիսացող գյուղերը, որոնք ունեցել են իրենց սեփական վարժարանները՝ Ճուխա, Հըլլըթ, Ապուճալալ, Գըլլըճա , Մյուքսարա, Ուրթուրթիէ, Տրպանա, Ճընէտիէ քվիր (Մեծ) եւ Հիօմ: Մի շարք գյուղեր, որոնք գաղտց չուներին, իրենց երեխաները հաճախում էին իրենց մերձակա գյուղի գաղտցը: Օրինակ՝ փոքր Ճնէտիէ եւ Շէյխաճէն գյուղերի երեխաները հաճախում էին մերձակա Ճուխա գյուղի գաղտցը: Հիշենք, որ այս Գը ծխական գաղտցներուն 259 ուսանողները միայն մասնէր էին: Աղջիկներին թոյլատրված էր գաղտց հաճախել:

\* \* \*

1947թ. ամռան Խորհրդային Հայաստանի ներգաղթի կոմիտեն առաքվելով նախ Հայեպ, ապա Գամիշլի ժամանում են: Բրախոս պշերիկցիների համար ներգաղթի լուրը թվում էր անհասանելի քաղցր երազի իրականացում: Հայրենի հողերից՝ բունագաղթումից 17- տարիներ անց, տակավին նրանց դէմքերում դրոշմվել էր՝ արյան տեսիլքները, կրած տառապանքի թիարծութիւնը: Հայրենա- կան հողերի կարող ներբաշում էր նրանք դէպի Հայրենիք:

Ներգաղթի կոմիտէն, որպէս ժամկետ վեցօրյա ժամանակամիջոց էր ճշդեճ ճամբորդութեան պատրաստվելու: Բրախոս Հայ գյուղերի բնակիչները այդ կարճ

<sup>1</sup> Պ. Օրջանեան, Գամիշլիի Հայ Աւետ. համայնքը, «Գեղարք» Սուրիահայ տարեգիրք, հ. Բ., Հայեպ, 1976-1978, էջ 370:

<sup>1</sup> Գամիշլիի, փոխառաջնորդութեան ամենագրութեան տոմար, որը տեսել ենք Գամիշլիի Հայեպ եկեղեցիում: Այժմ տեղափոխուել է Հայեպ: Դիվան Բերիոյ թեմի Առաջնորդարանի:  
<sup>2</sup> Գամիշլիի փոխառաջնորդութեան ամենագրութեան տոմար. (տես Ն. սույն գրքին էջ 13):

ժամանակաշրջանում ծախում են իրանց տավարն ու բերքը՝ շարժուն եւ անշարժ ամբողջ ունեցվածքը: Միայն վերցնում են այն պիտուքները, ինչ որ անհրաժեշտ էր ու թույլատրելի:

Գամիշլիի մերձակա Հայ գյուղերից շատերը, զազարկվեցին իրենց Հայ բնակիչներից, իսկ մնացած գյուղերում նստրացավ նրանց թիվը: Այս առաջին ներգաղթին Հայաստան մեկնեցին շուրջ 350 բնասնիր:

Պչերիկցիները բազմաձին են, Հետեւաբար այսօր Գամիշլիում ներկայացնում են գերակշիռ թիվ: Ներկայումս, քրդախոս Հայերի մօտ, քրդախոսությունը արդեն արձանագրել է ամբողջական նահանջ եւ բոլորը դարձել են Հայախոս: Վերջին 15 տարիներին, ավելի քան 200 ուսանողներ, ստացել են Համալսարանական ուսում: Նրանց մի մասը, զաղութի ազգային եւ միութենական կյանքում մեծ նպաստ ունեն:

Նրջանի Հայ ուսանողության՝ Համալսարանական ուսման Համար, մեծ նպաստ բերել են՝ Հայաստան-սփյուռք մշակութային կապի կոմիտեն եւ Գ. Կյուլպենկյան Հիմնարկությունը, իրենց անվերապահ օժանդակությամբ:

### Կարինե Մակարյան Սիրիա

## ИЗ ИСТОРИИ АРМЯНСКОГО ДИССИДЕНТСКОГО ДВИЖЕНИЯ

Армяне — народ древней культуры, с трехтысячелетней историей и созданной 16 веков назад письменностью. Однако уже пять веков как Армения утратила государственную независимость. Христианская Армения, расположенная между Россией и Турцией, всегда тяготела к России, в которой армяне видели единственный заслон от иноверцев. После 1915 г., когда турки изгнали армян из Западной Армении, вырезав 1,5 млн. ее жителей, армяне укрепились в сознании невозможности иного пути для Армении, как с Россией. В царской России Армения была на положении «Ереванского округа», но приходилось выбирать между этим злом и угрозой физического уничтожения народа.

Во время революции в России Армения отделилась: 28 мая 1918 г. она была провозглашена независимой республикой. У власти находилась национальная партия дашнаков, социальная программа которых была близка к программе русских эсеров. Советская Российская республика признала независимое армянское государство, но оно сразу же столкнулось с турецкой опасностью: по Брестскому миру между советской Россией и Германией союзная с ней Турция получила армянские города Карс и Ардаган. Первым шагом дашнакского правительства было заключение Батумского договора с Турцией, что дало возможность Армении просуществовать как независимому государству в течение двух лет. В ноябре 1920 г. в Армению вошли регулярные части Красной Армии. 29 ноября она была провозглашена советской республикой. Дашнакское правительство вынуждено было уйти в отставку. Таким образом, с 1920 г. Армения вошла в состав Советского государства. За 60 лет у армян накопился длинный счет обид и претензий к московским правителям. После окончания первой мировой войны центральное советское правительство яростно противилось предложениям тогдашнего президента США Вудро Вильсона: на землях, принадлежавших Турции, создать, кроме Ливии, Сирии и других новых государств, самостоятельное Армянское государство на исторической территории Армении между озером Ван и Араратом, куда могли бы вернуться рассеянные по миру потомки армян, спасшиеся от резни 1915 г. Армения осталась частью Советского Союза. С тех пор СССР, по мнению армянских патриотов, нередко заигрывал с Турцией и поступался интересами и чувствами армян. Их очень печалит, что Советский Союз не делает никаких шагов к решению проблемы Карса

и Ардагана, а также Западной Армении, находящихся во власти турок. Кроме того, пограничные с Арменией Нагорный Карабах и Нахичевань, заселенные на 80% армянами, отданные было Армении при ее вступлении в состав Советского государства (30 ноября 1920 г.), впоследствии отошли к Азербайджану. Армянское население этих областей страдает от притеснений национально чуждого руководства. Между армянами и азербайджанцами отношения постоянно напряженны. Иногда это напряжение выливается в междоусобицы. Так, в Степанакерте (Карабах) директор школы — азербайджанец — убил школьницу-армянку. Судья-азербайджанец вынес убиийце мягкий приговор. Толпа армян, ждавших у суда, возмущенная попустительством убийцы, устроила самосуд — была сожжена машина, в которой находились преступник, судья и еще несколько человек. Патриотически настроенные армяне добиваются передачи Карабаха и Нахичевани Армении. В учебных заведениях этих областей распространяются время от времени листовки с призывом к воссоединению армян, по селам ходят энтузиасты, обращающиеся к крестьянам с такими же призывами.

Проживание более 40% советских армян вне пределов Армении - очень болезненный вопрос для всей нации. Армяне, живущие в СССР за пределами Армении, не могут переселиться на родину, так как в маленькой Армении, где уже сейчас живет более 3 млн. человек, для них нет «жизненного пространства». Около 2 млн. армян живут вне СССР, главным образом на Ближнем Востоке.

Патриотически настроенные армяне болезненно переживают рассеяние нации, расчлененность Армении и ее зависимое положение, которое часто дает о себе знать в униженной форме. Эти чувства свойственны всем слоям общества, включая партийно-советскую верхушку нынешней Армении. Однако национально-патриотическое движение, выдвигающее требование «справедливого решения армянского вопроса», загнано в подполье и находится в отрыве от своих соотечественников.

Самым ранним свидетельством об организованных формах этого движения является сообщение о подпольной группе «Союз армянской молодежи», возникшей в 1963 г. и просуществовавшей до 1966 г.

В 1965 г. участники этой группы деятельно готовились к 50-летней годовщине гибели 1,5 млн. армян, отмечаемой 24 апреля. В Ереване в этот день прошли очень скромные по масштабам и сдержанные по тону официальные «мероприятия» и — состоялось незапланированное властями 100-тысячное траурное шествие. Большинство участников составляла молодежь.

В этот день студенты, собравшись с утра в институтах, не приступили к занятиям, а вышли на улицы. Они устремились в центр Еревана, к площади Ленина, по дороге заходя в учреждения, библиотеки и т.п. и призывая находящихся там людей присоединиться к ним. Демонстранты несли плакаты: «Справедливо решить армянский вопрос!» и т.п.

С полудня на площади Ленина начались митинги. К вечеру толпа окружила здание оперы, где проходило официальное собрание «представителей общественности» по случаю годовщины. В окна полетели камни. Стоявшие наготове пожарники направили на людей брандспойты. Демонстрация была разогнана. В городе дружинники избивали прохожих с траурными значками на груди.

Как хотели бы армяне разрешить свои национальные проблемы и каковы их доводы, явствует из письма Е.Г. Ованнисяна в ЦК КПСС (начало 1965 г.). Он обратился в ЦК с предложением поставить памятник армянам — жертвам турецкого геноцида 1915 г. — и при этом сформулировал претензии армян к советскому правительству:

«Армянский народ разбросан по всему свету, в то время как армянские земли с разрушенными городами и селами безлюдствуют на территории Турции» (речь идет о Западной Армении). Рано или поздно народ, изгнанный со своей родной земли,

должен вернуться на свою родину. Это не должно случиться путем кровопролития. Все империалисты, хоть и не без сожаления, вынуждены вернуть свободу захваченным ими чужим территориям. Турки не могут составить исключения. Вопрос был бы давно решен, если бы партия и правительство занялись бы им, но неизвестно почему, муки и горе армян не интересуют их... Из 767 тыс. кв. км (территории Турции) Армении полагается 200 тыс. кв. км, которые нужно присоединить к Армянской ССР, т.е. Муш, Ван, Тренизунд. В СССР живет более 3,5 млн. армян. Наше правительство должно выступить в защиту этого народа».

Кроме того, Ованнисян требует «...ликвидировать последствия Батумского договора, заключенного с Турцией дашнакским правительством Армении», по которому к Турции отошли Карс и Ардаган.

Надо сказать, что аналогичные требования Турции выдвинул в 1948 г. тогдашний секретарь ЦК КП Армении Арутюнов в выступлении на сессии ООН, обосновывая их так же, как и Ованнисян, невозможностью иным путем покончить с рассеянием армян из Западной Армении: нынешняя Армения слишком мала, чтобы принять всех репатриантов.

Между тем значительную часть репатриантов, прибывших тогда в СССР, прямо из Батумского порта отправляли на Алтай и в Сибирь. Туда же отправляли массами армян, высылаемых из Советской Армении, а на их место привозили жителей опустошенных войной русских районов. Лишь после 1956 г. оставшиеся к этому времени в живых высланные армяне получили возможность переехать в Армению.

Относительно пограничных с Арменией районов, заселенных армянами, но отданных в 1924 г. Азербайджану, Ованнисян пишет:

«Крым был передан Украинской ССР; Голодная степь, которая в полтора раза обширнее Армении, была отдана Узбекистану, и т.д. Почему армянам нельзя воссоединиться со своим родным народом в пределах Республики? ...Армянские районы — Шамхорский, Дацкесанский, Ханларский, Шаумянский и Нагорный Карабах следует присоединить к Армянской ССР».

Примерно на платформе, изложенной Ованнисяном, в 1966 г. в Ереване была создана (подпольно) Национально-Объединенная партия (НОП) Армении. Ее основателями были художник Айкануз Хачатрян (1919 г.р.) и студенты Степан Затикиан и Шаген Арутюнян.

А. Хачатрян написал программу НОП и текст клятвы, которую полагалось дать при вступлении в партию. Он вместе с Ш. Арутюняном и С. Затикианом выпустил первый номер газеты НОП «Парос» («Маяк»). Присоединившиеся к ним члены НОП писали статьи, призывавшие к созданию независимой Армении, распространяли листовку «Больше молчать нельзя», подготовили издание журнала «Во имя родины» (343 экземпляра).

В 1968 г. основателей НОП и несколько их последователей арестовали, и фактическим руководителем НОП стал 19-летний Паруйр Айриякян, студент ереванского политехнического института, сочинитель армянских патриотических песен. Однако в 1969 г. и он был арестован и предстал перед судом вместе с 5-ю своими сверстниками («процесс двадцатилетних»).

Их, как и прежде и потом всех деятелей НОП, судили за «антисоветскую агитацию и пропаганду» и за участие в «антисоветской организации». Айриякяну было предъявлено обвинение в руководстве подпольной группой и в том, что он читал сам и давал читать другим газету «Парос», программу и устав НОП. Вместе с другими обвиняемыми он организовал 24 апреля 1969 г. радиопередачу у памятника жертвам резни 1915 г. Молодые люди, собираясь тайно, читали статьи о судьбе армянского народа, о советской национальной политике («Не только хлебом насущным», «Вновь на алтарь жертв русско-турецкой дипломатии», «Пути разрешения армянского вопроса» и др.). Юноши распространяли изготовленные ими

листовки с протестом против «российского шовинизма», с требованием вернуть Армении Нагорный Карабах и Нахичевань и с призывами к независимости Армении.

Айриякян был приговорен тогда к 4 годам лагеря строгого режима. В апреле 1973 г. он возвращался на родину и был поставлен под административный надзор, но в феврале 1974 г. был снова арестован «за нарушение правил надзора». Уже находясь под арестом, он был вторично обвинен в «антисоветской агитации» и приговорен к 7 годам лагеря строгого режима. В конце этого лагерного срока, в 1980 г., против него было возбуждено новое дело и он получил еще 3 года лагеря. Похоже, Айриякяну уготована судьба «вечного лагерника».

В 1974 г., уже находясь в заключении, П. Айриякян вместе с другим членом НОП А. Аршиакяном отредактировал программу и устав партии, и с тех пор они не менялись.

Эта программа НОП отвергает антикоммунизм и антимарксизм, свойственный прежней ее программе, исключает экстремистские методы и применение насилия. В новой программе речь идет тоже об Армении в ее «исторических границах» (без их указания), но — лишь как об отдаленной, а не как о конкретной цели. Основной же упор делается на достижение независимости нынешней Армянской ССР путем выхода ее из состава Советского Союза на основе записанного в советской конституции права. Поскольку в конституции СССР не оговаривается, каким путем должно быть выражено желание населения союзной республики на выход из СССР, НОП в своей программе предлагает добиваться всеармянского референдума на этот счет (в нем предполагается участие всех армян, а не только живущих на территории Армянской ССР) под международным контролем — НОП имеет в виду ООН. Предварительным условием такого референдума должно быть обеспечение свободы выражения мнений каждого и, как одно из проявлений этой свободы, — легализации НОП. В программе особо подчеркивается, что НОП не является антисоветской организацией, поскольку будущая свободная Армения мыслится как дружественное СССР государство, а вопрос о ее социальном устройстве вообще не ставится НОП, она оставляет его на обсуждение народа свободной Армении.

Программа определяет НОП как «национально-демократическую партию», всеармянскую организацию, членом которой может стать каждый армянин независимо от его политических и религиозных убеждений и даже партийной принадлежности, если только он готов поставить «общие интересы нации выше личных выгод и интересов». НОП мыслится скорее как национальный фронт, чем как партия, так как она стремится не к приходу к власти, а к независимости Армении и имеет в виду свое распадение на разные партии в соответствии с политическими взглядами отдельных своих членов после достижения Арменией независимости.

Во главе НОП стоит партийный Совет, состоящий из руководителей группировок НОП. Руководителя партии выбирают члены Совета. Все решения принимаются голосованием, причем руководитель партии имеет два голоса. Решение Совета обязательно для исполнения членами НОП.

НОП разрешает выступать от ее имени группам и индивидуумам, не нашедшим еще контактов с НОП, если они действуют под ее основным лозунгом: «Да здравствует независимая Армения! Требуем референдума!». Члены НОП распространяют этот лозунг с помощью листовок, надписей на стенах зданий, разъясняют его в самиздатских статьях, для чего организуют издание соответствующей самиздатской периодики, ведут исследовательскую и организационную работу, цель которой — развитие национального самосознания армян.

Обращаясь к зарубежным армянам, НОП призывает их поддерживать ее основной лозунг демонстрациями перед советскими посольствами, петициями, и заявлениями, публикацией и распространением документов НОП.

Паруйр Айрикян, на суде в 1974 г. признавший свою принадлежность к НОП, но отрицавший свою ведущую роль в партии, в лагере открыто объявил, что он — секретарь НОП. Некоторые члены НОП — политзаключенные — последовали его примеру и тоже стали открыто выступать от имени партии с ее требованиями. Так, 5 августа 1974 г. П. Айрикян и пятеро его товарищей по партии провели трехдневную голодовку в поддержку своего обращения в ООН к К. Вальдхайму с просьбой создать международную комиссию для расследования преступлений советской власти против народа Армении.

В 1976 г. в День конституции (5 декабря) провел голодовку член НОП политзаключенный Размик Маркосян, пославший председателям Верховных Советов СССР и Армянской ССР заявления, в которых настаивал на законности НОП, «...ставящей своей задачей добиться независимости Армении в ее исторических границах мирными средствами, в том числе путем проведения референдума в советской части Армении».

В тот же день политзаключенные П. Айрикян, Р. Маркосян и А. Аршакян выпустили общее заявление, требуя легализации НОП и проведения референдума в Армении. Их требование было поддержано заявлениями в Президиум Верховного Совета Армянской ССР 15-ти политзаключенных разных национальностей (русских, евреев, украинцев и литовцев).

В 1974-1975 гг. голодовки политзаключенных в поддержку требований НОП сопровождалась петиционной кампанией: в советские инстанции и в ООН писали армяне, требовавшие легализации НОП и освобождения ее арестованных членов (к этому времени прошли через суды около 80 членов НОП).

1 апреля 1977 г. была объявлена открытая правозащитная ассоциация — Армянская Хельсинкская группа (АХГ). В нее вошли: экономист Эдуард Арутюнян (1926 г.р.), он стал руководителем Группы; студент политехнического института Самвел Осян и Роберт Назарян (1948 г.р.) — физик и дьякон армянской православной церкви. Позднее в АХГ вошли рабочие — Шаген Арутюнян (один из основателей НОП) и Амбарцум Хлгатаян. АХГ обнародовала декларацию, в которой к целям, определяемым Заключительным Актом Хельсинкских соглашений, добавила: стремиться к принятию Армянской ССР в члены ООН «...с целью решения общенациональных проблем рассеянных по всему миру армян», добиваться «...воссоединения с Армянской республикой включенных ныне в территорию Азербайджанской ССР Нагорного Карабаха и Нахичеванской автономной области»; «...требовать использования армянского языка во всех сферах жизни в Армении» (дело в том, что сейчас в Армении примерно половина школ является русскими, и среди молодых армян нередки люди, не знающие толком родного языка).

Армянская Хельсинкская группа сделала несколько сообщений о нарушениях гражданских и человеческих прав на территории Армянской ССР. Сообщение в адрес Белградской конференции является суммарным, в нем отмечаются факты подавления национальной культуры; дискриминации армянского языка; приводятся фамилии людей, лишившихся работы по идеологическим мотивам; указывается на нарушение человеческих прав политзаключенных-армян; перечисляются лица, которым отказано в праве эмигрировать; перечисляются книги, изъятые из библиотек и уничтоженные только потому, что их авторы эмигрировали из СССР.

Роберт Назарян, который поклялся не говорить на армянском языке до тех пор, пока Карабах не вернется в состав Армении, выступил с обращением к советским и зарубежным армянам оказать материальную помощь армянским политзаключенным и их семьям. 22 декабря 1977 г. Назарян был арестован, обвинен в «антисоветской агитации» и осужден на 5 лет лагеря и 2 года ссылки. В один день с ним был арестован другой член АХГ — Шаген Арутюнян, получивший 3 года лагеря

по сфабрикованному делу о «злостном хулиганстве» — избитии работников милиции.

После их ареста руководитель АХГ Э. Арутюнян выступил с обращением к армянскому народу за рубежом — он сообщил, что АХГ разгромлена. И действительно, вскоре из нее вышел С. Осян, убедившийся, по его словам, в бессмысленности правозащитной работы в советских условиях. Группа не пополнилась новыми членами. Деятельность ее прекратилась. Однако другая форма правозащитной деятельности — более привычная, чем открытая общественная ассоциация, приобрела в это же время довольно широкие масштабы и дала заметный эффект. Я имею в виду обсуждение проекта новой конституции Армянской ССР, происходившее весной 1978 г.

В Армении, как и в Грузии, основное внимание во время обсуждения сосредоточилось на требовании сохранить родной язык как язык государственный. Здесь не было многотысячной демонстрации по этому поводу, как это имело место в Тбилиси, но были соответствующие письма в газеты и выступления на собраниях, проходивших в учреждениях, на предприятиях и в институтах.

После событий в Грузии рисковать в Армении не решились, формулировка о языке в ст. 72 конституции Армянской ССР осталась неизменной.

Одновременно с обсуждением новой конституции в Армении или многочисленные допросы по делу Степана Затикяна (1947 г.р.), арестованного 3 ноября 1977 г., и двух молодых рабочих, живущих с ним по соседству, — Акона Степаняна (1949 г.р.) и Завена Багдасаряна (1954? г.р.). С весны 1978 г. от побывавших на допросах стало известно, что этих троих обвиняют во взрыве в московском метро, случившемся 8 января 1977 г. и повлекшем человеческие жертвы (44 раненых и 7 убитых, по сведениям в «Известиях», 8 февраля 1979 г.).

Степан Затикян был одним из основателей НОП. Отбыв за эту свою деятельность заключение в 1968-1972 гг., после освобождения он не имел возможности продолжать образование (он был арестован на 3-м курсе Ереванского политехнического института) и стал работать сборщиком трансформаторов на Ереванском электромеханическом заводе. Женился (на сестре П. Айрикяна), имел двух маленьких детей. К деятельности НОП не вернулся, полагая ее безнадежной. В 1975 г. отказался от гражданства и подал заявление на выезд из СССР. О Степаняне и Багдасаряне известно только, что они — родственники, свидетельств о какой-либо их причастности к армянскому национальному движению нет.

Из допросов можно было заключить, что следствие стремится связать воедино НОП, Армянскую Хельсинкскую группу и дело о взрывах.

Суд был проведен в Москве, и происходил настолько тайно, что неизвестен день, когда он начался. Никто из родственников о суде извещен не был, никто из них на нем не присутствовал.

Приговор был вынесен 24 января 1979 г.: всем троим — расстрел.

Известно, что подсудимые виновными себя не признали (хотя в «Известиях» утверждалось обратное).

Родственники узнали о приговоре лишь на свидании после суда. «Нас осудили за 10 минут в пустом зале», — сказал А. Степанян. «За все 15 месяцев я не сказал им ни слова», — сказал Затикян. На вопрос брата — «Скажи мне, ты действительно участвовал в этом преступлении?» — он ответил: «Единственная моя вина в том, что я оставил в этом мире двоих детей. Другой вины на мне нет».

Приговор был приведен в исполнение до 31 января 1979 г., до истечения срока обжалования.

А.Д. Сахаров и Московская Хельсинкская группа выступили с протестами против чудовищных нарушений принципов гласности судопроизводства.

«Невозможно понять, — писали в своем обращении члены Московской Хельсинкской группы, — почему процесс по такому обвинению понадобилось проводить в полной тайне... Ведь взрыв в метро вызвал всеобщее возмущение, и

убедительное доказательство вины обвиняемых, если только обвинение располагает такими доказательствами, содействовало бы всеобщему осуждению преступников. Отсутствие гласности и вся обстановка секретности дают основания сомневаться в обоснованности обвинения, в объективности и беспристрастности суда».

А.Д. Сахаров сразу после взрыва в метро высказал предположение, что взрыв этот, возможно, затеянная в политических целях провокация КГБ. На такую мысль наводила, в частности, необычайная быстрота, с которой сообщили о нем западным корреспондентам официальные лица, хотя обычно такие происшествия от западной прессы скрываются, а если о них и сообщается, то после долгих «согласований». Здесь же оперативность сообщения наводит на мысль, что оно было «согласовано» заранее. Если же это не провокация КГБ, то истинные виновники взрыва или не были найдены или, будучи обнаруженными, оказались «невыгодными» в политическом отношении. По Москве ходили слухи, что следствие привело в подмосковный город Александров на радиозавод и что виновники взрыва — русские рабочие, действовавшие на почве недовольства нехваткой продуктов. Если это действительно оказалось так, «наверху» могли принять решение скрыть истинных виновников, чтобы не обнаруживать недовольства русских рабочих экономической ситуацией в стране, и использовать взрыв для дискредитации «врагов внутренних» по выбору КГБ. Изобразить террористами московских правозащитников, как попытались сразу, оказалось невозможным: они сами и их мирная деятельность были достаточно известны на Западе. С точки зрения КГБ, вполне разумно было остановить выбор на армянском национальном движении.

Армения — единственная в СССР республика, где существует партия, ставящая своей целью отделение от СССР, и идея эта вызывает сочувствие народа. В течение 15 лет КГБ имел возможность убедиться в неунитожимости НОП — после каждой серии арестов появлялись новые и новые приверженцы. В то же время НОП и вообще настроения в Армении мало известны за ее пределами. Московские правозащитники тоже смутно представляют себе цели и методы НОП (в «Хронике текущих событий» отдельная рубрика «События в Армении» появилась лишь в 56 и 57 выпусках — апрель и август 1980 г., а до тех пор информация из Армении были эпизодической и очень краткой).

Армянская диаспора не оказывает действенной помощи НОП, не осведомлена о настроениях в Армении, но в то же время известны зарубежные террористические организации. Это облегчало дискредитацию армянского национального движения внутри СССР и за его пределами путем представления его как пользующегося методами террора.

Многочисленные допросы по делу Заткяна, проведенные в Армении, вызвали разногласия среди сочувствующих НОП о том, причастен ли Заткян на самом деле к взрыву. Большинство знавших его категорически отрицают такую возможность. Некоторые следователи убедили в виновности обвиняемых. Но надо сказать, что в этих дебатах речь шла лишь о причастности к взрыву самого Заткяна (отошедшего от НОП) и его подельников, никому из членов НОП не известных. Даже те, кто верил в их вину, не сомневался в полной непричастности к терроризму НОП и никто не предлагал ее жертвенный, но мирный путь сменить на путь террора.

Армянское национальное движение продолжается в мирной форме, как призывает НОП.

В декабре 1978 г. и феврале 1979 г. в Ереване были в массовом порядке распространены листовки с критикой Брежнева и советской власти. Листовки были разбросаны в общественных местах и положены в почтовые ящики частных квартир. 27 декабря в жилом доме писателей сотрудники КГБ изымали эти листовки в присутствии владельцев почтовых ящиков. Было распространено

несколько тысяч таких листовок (по слухам, видимо, исходящим от самих распространителей — около 30 тысяч), но это вызывает сомнение.

13 июля 1979 г. был арестован руководитель Армянской Хельсинкской группы Эдуард Арутюнян. Его судили в марте 1980 г. «за клевету». Против обвиняемого, на суд этот пустили нескольких друзей обвиняемого и даже (случай, неслыханный в советской практике политических судов) разрешили выступить в качестве общественного защитника отцу подсудимого. Арутюнян и сам смело защищался. Его адвокат (Ю. Мкртчян) потребовал оправдания подсудимого. В последнем слове Арутюнян сказал, что отказывается просить что-либо у суда, так как считает это ниже своего достоинства, проклял Брежнева и правительство, потребовал освободить всех узников совести, и сказал, что счастлив тем, что он — правозащитник и арестован только за то, что вел борьбу против «грязных дел советских руководителей...» Приговор — 2,5 года лагеря общего режима. Однако вскоре после окончания срока Эдуарду Арутюняну было предъявлено новое обвинение, и он получил новый срок, разделив судьбу всех участников хельсинкских групп, у которых срок заключения заканчивался после 1980 г.

Разгром Армянской Хельсинкской группы, установившей связь с московскими правозащитниками, сократил, но не оборвал эту связь. Сведения из Армении продолжали поступать в Хронику и после прекращения существования АХГ. Настроения, отраженные в ее документах, не умерли, а поднятые ею проблемы ждут решения.

Национальные чувства находят открытое проявление в интересе к национальной истории и культуре — к родному языку, народной музыке, а также к церкви (пожалуй, именно не к религии, а к церкви как институту национальной культуры).

Продолжается и подпольная деятельность по пути, проложенному НОП.

14 мая 1980 г. был арестован по обвинению в участии в подпольной организации Александр Маначурян. В отличие от большинства деятелей НОП, он — не юноша (1929 г.р.). Отец Маначуряна был министром связи Армении; его арестовали в 1937 г. и он погиб в лагере. Александр Маначурян был старшим научным сотрудником Армянской Академии наук, специалистом по средневековой армянской эпитафике, он публиковался в СССР и за рубежом, бывал в зарубежных командировках, что является верным признаком успешной карьеры и доверия властей.

Суд (март 1981 г.) инкриминировал Маначуряну, кроме участия в «антисоветской» организации вместе с учителями сельских школ Смбагом Мелконяном и Ашотом Апияном, еще и авторство «антисоветских» статей: «Все о национальном вопросе» и «Империализм». Неизвестно, были ли подсудимые членами НОП или создали отдельную организацию.

Почти одновременно с этим судом в Ереване состоялся еще один такой же суд — над 5-ю участниками подпольного «Союза молодых армян»: Мрзпетом Арутюняном (1940 г.р.), Вартаном Арутюняном (1960 г.р.), Исиханом Мкртчяном (1957 г.р.), Самвелом Егиазаряном (1959 г.р.) и Оганесом Агабабяном (1958 г.р.). Члены Союза писали и распространяли стихи, в которых «воспевалась идея независимой и свободной Армении».

Идеологом и вдохновителем Союза обвинение представило Марзпета Арутюняна (брата основателя НОП, а позднее — участника АХГ Шагена Арутюняна), практическим руководителем — Исихана Мкртчяна.

Марзпет Арутюнян заявил на суде, что целью Союза молодых армян является пропагандирование выхода Армении из состава СССР. Но в отличие от политически нейтральной НОП, Союз ориентировался на партию Дашнакцутюн. Арутюнян сказал, что в будущей независимой Армении компартия была бы поставлена вне закона. В последний день суда подсудимые требовали отправить приветственную телеграмму президенту США Р.Рейгану. «Он останется верным своим обещаниям».



Возможно, группа Маначуряна была как-то связана с Союзом молодых армян (во всяком случае, следствие стремилось представить доказательства такой связи).

Аресты и суды по политическим мотивам продолжались в Армении и в 1982-1983 гг. В 1982 г. были осуждены члены НОП Ашот Навасардян и Азат Аришакян. В 1983 г. были осуждены трое: геолог, сотрудник Академии наук Георгий Хомизури (1940г.р.) — за авторство самиздатской работы «История Политбюро КПСС» и за распространение самиздата — преподаватели Ереванского университета филолог Рафаэль Папаян (1946 г.р.) и лингвист Эдмунд Аветян (1950 г.р.). Этим троим не обвиняли в принадлежности к НОП, но их самиздатская деятельность способствовала распространению тех же идей, которые воодушевляют членов НОП. Заметно, что в 80-е годы социальный статус и возраст активистов армянского национального движения повысились. Основным требованием армянских патриотов остается независимость Армении. Поскольку возможность достижения этой цели в обозримом будущем маловероятна, а перспективы за поддержку этой цели жестокости, то движение обречено на малочисленность, однако подовать его все-таки не удастся — арестованных энтузиастов сменяют новые, что указывает на укорененность этой идеи в армянском народе.

Людмила Алексеева  
Россия

### ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ

Հայ ժողովուրդը ռազմական կրթության եւ ուսուցման կազմակերպման խնդրում հաջողությունների է հասել այն ժամանակ երբ ունեցել է պետություն եւ բանակ:

Կարելի է ասել, որ ռազմական կրթության որոշակիորեն ձեւավորված եւ գործող համակարգ ստեղծվել է դեռեւս միջնադարյան Հայաստանում: Դրա առավել վառ օրինակին հանդիպում ենք Կիլիկյան Հայաստանում, ուր մարտունակ եւ պատերազմներում թրծված բանակի առկայության պայմաններում ստեղծվել էր նաեւ ռազմական ուսուցման կայուն համակարգ, որով բանակը ապահովվում էր անհրաժեշտ կազրերով: Այստեղ չափանիշները ընդհուպ մոտենում էին եվրոպականին: Այսպես, խաչակիրների ասպետական օրգեններին օրինակով Հայկական բանակում սահմանվեց ռազմական ուսուցում եւ աստիճանավորման համակարգ: Հայոց հեծելազորում ծառայողները կոչվում էին ձիավորներ: Ձիավորի կոչում ստանում էին ոչ միայն մանր ազնվականների զավակները, այլև թագավորների եւ բերդատեր իշխանների որդիները: Այդ կոչմանն արժանանալու համար գինյորականը հրապարակայնորեն պետք է քննություն հանձնել ձիավարությունից, նիզակի գործածությունից, նետաձգությունից եւ ասպետներին բնորոշ այլ գինյորական վարժություններից: Միայն հաջող քննություն հանձնողներն էին արժանանում այդ կոչմանը: Կոչման շնորհումը տեղի էր ունենում հանդիսավոր արարողություններով ու մաղթանքներով: Կիլիկյան Հայաստանն ուներ մշտական բանակ, որը հիմնականում կազմված էր արբունական զորքից: Նրա առավել մարտունակ մասն էր կազմում 12 հազարանոց հեծելազորը, ուր ձիավորները խաչակիր ասպետների էին նմանվում: Նրանք կրում էին սաղավարտ, հագին ունեին զրահ՝ վրայից բրդյա պատմուճանով, կրծքներին կրում էին խաչ: Նման հասական ուժի առկայությունը հնարավորություն էր ընձեռում ապահովելու պետության անվտանգությունը թշնամական հարձակումներից:

Ռազմական կրթության կազմակերպման տեսանկյունից բարտորոշ նշանակություն ունեցան Հայկական պետականության կայացման գործընթացները Հայաստանի առաջին, երկրորդ, երրորդ հանրապետությունների տարիներին:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ անկախ դավաճած գաղափարներից եւ պետական կարգից, երեք հանրապետությունների իշխանության մարմինների ռազմաքաղաքական գործունեությունը նպատակա-

ուղղված է եղել բանակի համար անհրաժեշտ սպայական կազրերի պատրաստմանը՝ իր բոլոր ձեռքբերումներով եւ թերություններով հանդերձ:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության բանակը հիմնականում համարված էր ուսուցան գինյորական գիմնազիաներ, ուսումնարաններ եւ ակադեմիաներ ավարտած, հարուստ փորձ ունեցող սպայական կազրերով: Բանի որ ստեղծված իրավիճակում գինյորական կազրերի հետագա պատրաստումը Ռուսաստանում բացառվում էր, ուստի տեղում հիշյալ կազրերի պատրաստման խնդիրը դառնում է հրամայական պահանջ:

1920թ. սեպտեմբերի 16-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը որոշում է ընդունում՝ գինյորական գիմնազիա եւ ուսումնարան բացելու մասին: Գինյորական գիմնազիան պետք է բացվեր Կարսում, իսկ ուսումնարանը՝ Ալեքսանդրապոլում՝: Գինյորական գիմնազիայում պետք է սովորեին 10-20 տարեկան, ֆիզիկապես առողջ պատանիներ, որոնք 7 տարի սովորելուց հետո ստանալու էին ենթասպայի գինյորական կոչում՝ համարելու Հայկական բանակի զորամասերը: Գինյորական ուսումնարանում պատրաստվելու էին սպայական կազրեր հետեւակային, հրետանային եւ հեծելազորային զորատեսակների համար: Ուսուցման ժամկետը մեկ տարի էր: Այստեղ ընդունվում էին միայն գինյորական գիմնազիայի շրջանավարտները: Գիմնազիայում պետք է սովորեին 390, իսկ ուսումնարանում՝ 145 կուրսանտ:

Հայաստանի Հանրապետության Նախարարների խորհուրդը 1920թ. սեպտեմբերի 16-ին հաստատեց երկու ուսումնական հաստատությունների կանոնադրությունները, հաստիքները եւ նախահաշիվները: Գիմնազիային արձագրվեց (մեկ տարվա հաձարկով) ավելի քան 91 մլն ուրլի, իսկ ուսումնարանին՝ մոտ 40 մլն ուրլի:

Երկու ռազմական հաստատություններում էլ առաջին ուսումնական տարին պետք է սկսվեր 1921թվականի սեպտեմբերի 1-ից: Բացի այդ, գինյոս ուսումնարանում գրագիտությունը բարձրացնելու նպատակով Երևանի հոսպիտալին կից ղրավոր ռազմասանիտարական վարչությունը բացում է դասընթացներ: Ալեքսանդրապոլում բացվում է նաեւ անասնաբուժակների պատրաստման դպրոց: Նման դպրոց է բացվում նաեւ Լարաբլիխայում, որի կազրերը պետք է ծառայություն անցնեին սահմանապահ բրիգադում: Դրանից բացի, Երևանում գինյորական վարչություններին կից գործում էին գրագիրների դասընթացներ, որոնց համար 1920թ. նոյեմբերի 23-ին Նախարարների խորհուրդը բաց է փակում 700000 ուրլու պարի:

1920թ. Հունիսի 26-ին ՀՀ գինյորական նախարար Ռ.Տեր-Մինասյանի՝ Հայաստանի խորհրդարանի 1919թ. դեկտեմբերի 26-ին եւ Նախարարների խորհրդի 1920թ. մայիսի 30-ին ընդունված օրենքներից բխող թիվ 1073 հրամանով սկսվում են Հայկական բանակի ազգայնացման աշխատանքները: Համաձայն հիշյալ հրամանի՝ 1920թ. օգոստոսի 1-ից Հայաստանի Հանրապետության գինյոս ուժերում ընթացիկ գործավարությունն ու գրագրությունը պետք է տարվեին Հայոց լեզվով: Հայազգի այն սպաները, ովքեր չէին տիրապետում Հայոց լեզվին, պետք է սովորեին հասուկ դասընթացներում:

Սակայն հարկ է նաեւ հատուկ ընդգծել, որ բանակը «Հայացնելու», ասել է թե՛՝ ազգայնացնելու գործընթացը իր հետ բերեց ոչ քիչ դժվարություններ ու բարդություններ: Ավելին, այն պայմաններ էր ստեղծում առկա կարգային ուժի փոշիացմանը, որի զգալի մասն ուներ ուսուցական կրթություն, շատերը Հայերենին ընդհանրապես չէին տիրապետում, ուստի հայացման այդ գործընթացների մեջ էական շտկումներ մտցվեցին, հակառակ դեպքում բանակը պարզապես կզրկվեր սպայական հրամանատարական կազմի գերակշիռ մասից, ինչը խիստ աղետալի հետեւանքներ կունենար:

Սակայն իրագործությունների հետագա ընթացքը հնարավորություն չտվեց զարգացնելու արդեն իսկ ձեւավորված ռազմական կրթության համակարգը: Հայաստանի Հանրապետությունը ճգնվեց քեմալաթուրքիկյան համագործակցություն արդյունքում եւ 1920թ.-ի դեկտեմբերի 2-ից դադարեց գոյություն ունենալ:

<sup>1</sup> ՀԱԱ, ֆ.199, ց.1, գ.190, թ.25-26:  
<sup>2</sup> ՀԱԱ, ֆ.199, ց.1, գ.190, թ.229:  
<sup>3</sup> Նույն տեղում, ֆ.200, ց.1, գ.9, թ.28:

Հայաստանի երկրորդ Հանրապետության (Որոհորդային Հայաստան) բանակը Հիմնականում կազմավորվեց եւ Համարվեց առաջին Հանրապետության բանակի նախկին սպաներով: Այսպես, կարմիր բանակի շարքերն անցան շուրջ 1600-ից ավելի նախկին սպաներ, որոնց թվում՝ 6 գեներալ, 19 գեներալ, 21 փոխգնդապետ: 1921թ-ի հունվարի 24-ին Հայ սպաների Հանդեպ իրականացված բռնություններից հետո անգամ 100 սպա կրկին շարունակեց ծառայությունը Հայկական կարմիր զորամասերում<sup>1</sup>:

Բնականաբար Հասկանալի էր դառնում, որ այդ փորթաբլիվ ուժերը չէին կարող ապահովել բանակի առջև դրված խնդիրների կատարումը, ուստի Հրամանատարական կազմի պատրաստելու նպատակով 1921թ. հուլիսի 19-ին ՀՍՍՀ-ում կազմաձևեցվեցին խորհրդի Հրամանով Երեւանում Հիմնադրվում է կարմիր բանակի Հրամանատարական գասընթացը, որը 1923թ. հուլիսի 8-ից վերակազմավորվում է որպես Հայկական միացյալ ռազմական դպրոց: Հրամանը ստորագրել էր ՀՍՍՀ ժողկոմխորհի նախագահ, ՀՍՍՀ ռազմգործողությունը եւ ռազմաճեղափոխական խորհրդի նախագահ Ա.Մյասնիկյանը: Միացյալ ռազմական դպրոցն անմիջապես ենթարկվում է ՀՍՍՀ ռազմգործողություն: Դպրոցն ուներ հետեւևապալին, գեներալային, հեծելազորային, հրետանային եւ սակրավորական բաժիններ: Դպրոցում սանցումը կազմակերպվում էր սկզբում Ա. Ֆ. Մյասնիկյանի, հետո՝ Գալի (Հայկ Բժշկյան) ղեկավարությամբ: Դպրոցի պետը Գաբրիել Տեր-Օհանյանն էր, գինիորական կոմիտարը՝ Արշալույս Շահապուրյանը, ապա՝ Արշակ Գրիգորյանը: Այեքսանդր Մյասնիկյանի մահից հետո, ՀՍՍՀ Կենտրոնական 1925թ. մարտի 23-ի որոշմամբ, Հայկական միացյալ ռազմական դպրոցը անվանակոչվում է նրա անունով<sup>2</sup>:

Ա.Մյասնիկյանի անվան Հայկական միացյալ ռազմական դպրոցը գոյատևեց մինչև 1927թ., որից հետո Կոմկասյան կարմրազորը բանակի հեղափոխական ռազմական խորհրդի որոշմամբ այն միավորվեց վրացական եւ ադրբեջանական ռազմական դպրոցների հետ, եւ թիֆլիսում ստեղծվեց Անդրկովկասյան միացյալ ռազմաբաղադրական դպրոց<sup>3</sup>:

Գոյություն տարիներին Ա.Մյասնիկյանի անվան Հայկական միացյալ ռազմական դպրոցը սովեյտ մոտ Հազար շրջանավարտ: Նրանց թվում էին ապագա նշանավոր զորահրամանատարներ՝ զրահատանկային զորքերի գլխավոր մարշալ Հ.Բաբաջանյանը, գեներալ-լեյտենանտներ Բազրատ Առուշանյանը, Գեներալ Տեր-Գուսպարյանը, գեներալ-մայորներ Անդրանիկ Ղազարյանը, Նվեր Սաֆարյանը եւ շատ ուրիշներ:

Ա.Մյասնիկյանի անվան Հայկական միացյալ ռազմական դպրոցը Հիմնականում պատրաստում էր միջին հրամանատարական կազմ: Կրտսեր հրամանատարական կազմը (Չոկի հրամանատարից մինչև ավագ) իր պատրաստությունը ստանում էր զորամասերին կից գեներալին դպրոցներում:

Ավագ եւ բարձր հրամանատարական կազմերը պատրաստվում էին բանվորազուգացիական կարմիր բանակի գինիորական գասընթացներում, ուսումնադասններում եւ ակադեմիաներում: Այսպես՝ 1924-25թթ. Լենինգրադի հեծելազորային հրամայումի կատարելագործման բարձրագույն գասընթացներ էր գործուղվել Հայկական հրամայումի գինիգիտային հեծյալ գնդի հրամանատար Հ.Բաբաբանյանը: Նրա հետ այդ գասընթացներում էին սովորում նաեւ ապագա մարշալներ Գ.Ժուկովը, Կ.Ռոկոսովսկին եւ Ա.Երյոմենկոն:

Որոհորդային Հայաստանի ռազմական Համակարգի ստեղծման ճանապարհին կարեւոր դեր խաղաց նՍՀՄ ռազմաճեղափոխական խորհրդի 1928թ. սեպտեմբերի 19-ի որոշմամբ տեխնիկումներում եւ բուհերի վերջին երկու կուրսերում գինիորական Հասուկ գասընթացների կազմակերպումը, որոնց շրջանավարտները ստանում են պահեստի կրտսեր հրամանատարի կոչում<sup>4</sup>: Բուհերում,

տեխնիկումներում եւ դպրոցներում ռազմաուսումնական գործը ղեկավարելու նպատակով, մացվում են գինիգեներալ պաշտոններ, որոնք Հիմնականում ստանձնում են նախկին գինիորական մասնագետները: Համակարգը բարեփոխման եւ կատարելագործման ենթարկվեց հետխորհրդային տարիներին՝ 1960-70-ական թվ., երբ Հանրապետության առաջատար բուհերում կազմակերպվեցին ռազմական ամբիոններ, որտեղ պատրաստվում էին տարբեր մասնագիտությունների գծով պահեստի պալան:

Այսպես՝ Երեւանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ռազմական ամբիոնը, որը կազմավորվել էր 1963թ., պահեստի սպաներ էր պատրաստում ինժեներատեխնիկական բազմաթիվ մասնագիտությունների գծով:

Ռազմական ամբիոնները կարեւոր դեր խաղացին երիտասարդ սերնդի ռազմահայրենասիրական դաստիարակության եւ պահեստի սպաների պատրաստման գործում: Հետագայում նրանցից շատերն աչքի ընկան Արցախյան ազատամարտի տարիներին:

Հայաստանի նորանկախ (1991թ.) Հանրապետության իշխանությունները ռազմական ամբիոններին զուգահեռ նոր ռազմական կառույցներ ստեղծելու փոխարեն, չգիտես ինչու, լուծարեց այդ ամբիոնները: Բայց, նորանկախ Հանրապետությունում Համար եւս կենսական անհրաժեշտություն էր կազմավորվող բանակի Համար սպայական հրամանատարական կազմերի պատրաստումը:

1993թ. ապրիլի 1-ին ՀՀ Պաշտպանության նախարարի Հրամանով ստեղծվեց Հանրապետության ռազմական Հաստատությունների առաջնկար՝ ավիացիոն ուսումնական կենտրոնը, որը առաջին ընդունելությունը կազմակերպեց 1993թ. սեպտեմբերին<sup>5</sup>:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 1994թ. սեպտեմբերի 20-ի որոշմամբ ավիացիոն ուսումնական կենտրոնի բազայի վրա ստեղծվեց ՀՀ ՊՆ ռազմավիային թռիչքատեխնիկական ուսումնարանը, որը 1995թ. սովեյտ իր առաջին շրջանավարտները՝ 4 մասնագիտությունների համար գծով:

Վերը նշվածից բացի, ուսումնարանը պատրաստել է նաեւ ինքնաթիռի, ուղղաթիռի օդաչուներ, ղեկավարներ եւ ավիապատճառիչներին տեխնիկներ: 2001թ. ուսումնարանի Հիմքի վրա ստեղծվեց ՀՀ ՊՆ ռազմավիային ինստիտուտը, որտեղ պատրաստվում էին միջին ավիացիոն մասնագիտական կրթությունը սպաներ<sup>6</sup>:

1994թ. Հիմնադրվեց ՀՀ լուսավորության նախարարության ռազմամարզական գիշերօթիկ վարժարան-ուսումնարանը, որը 1997թ. անցավ ՊՆ ենթակազմությանը: Մոնթե Մեյքոնյանի անունը կրող այս վարժարանը, ինչպես նաեւ 1995թ. մայիսից գործող Արմավիրի «Տիգրան Մեծ» եւ 2001թ. բացված գեներալ-լեյտենանտ Վ.Իվանյանի անվան ռազմավարական վարժարանները նպատակ են հետապնդում սաներին նախապատրաստել կրթությունը շարունակել բարձրագույն ռազմական ուսումնական Հաստատություններում:

Վարժարանի սաներից շատերը, անցնելով երկամյա ուսումնական գործընթացը, ցանկություն ունենալով շարունակելու են Հանրապետության, Ռուսաստանի Դաշնության եւ արտերկրի ռազմական բուհերում:

ՀՀ գինիված ուժերում սպաների եւ ծառայությունների պետերի որակավորման բարձրացման նպատակով ՀՀ պաշտպանության նախարարի 1996թ. հունիսի 26-ի հրամանով ստեղծվում են ՀՀ ՊՆ բարձրագույն սպայական գասընթացները: 2004թ. այն միացվում է ՀՀ ՊՆ Վ.Արագսյանի անվան ռազմական ինստիտուտին:

Հնգամյա տեղուկությամբ գասընթացները կազմակերպվում են տեսական եւ գործնական պարապմունքների նախապես Հաստատված ծրագրերով: Դասընթացները բարեհաջող ավարտողները ստանում են Համապատասխան վկայականներ: 1996-2002թթ. -ին վերոհիշյալ գասընթացներում վերապատրաստում է անցել ՀՀ գինիված ուժերի շուրջ 2000 սպա<sup>7</sup>:

<sup>1</sup> Կ.Հարությունյան, Հայկական ազգային զորամիավորումները 1918-1945թթ, Երևան, 2002, էջ 130:

<sup>2</sup> Կ.Հարությունյան, Հայկական ազգային զորամիավորումները 1918-1945թթ, Երևան, 2002, էջ 133:

<sup>3</sup> Նույն տեղում:

<sup>4</sup> ՀԱԱ, ֆ.216, ց.4, գ.368, թ.32:

<sup>1</sup> Նույն տեղում, ֆ.768, ց.6, գ.838, թ.14:

<sup>2</sup> Հայ գինիվոր, 5-12 ապրիլ 2003թ.:

<sup>3</sup> ՀՀ ՊՆ լրատվության եւ քարտզուկության վարչություն, Օրացույց 2003թ, սեպտեմբեր:

<sup>4</sup> Նույն տեղում, հոկտեմբեր:

Արցախյան ազատամարտը խիստ հրամայական դարձրեց Հանրապետության բանակը որակյալ ուժգնության բժիշկներով ապահովելու խնդիրը: ՀՀ կառավարության 1994թ. մայիսի 19-ի որոշմամբ Մ.Հերացու անվան պետական բժշկական Համալսարանում բացվեց ուժգնության ֆակուլտետը, որը պատրաստում է բուժօժանույթյան սպաներ (բուժական գործը ցամաքային գործերում եւ ատամնարուժույթյան գինյված ուժերում): 1997թ. ուժգնության ֆակուլտետը ավելի իր առաջին շրջանավարտները: Այսօր ՀՀ գինյված ուժերում ծառայում են Մ.Հերացու անվան ուժգնության ֆակուլտետի 140 շրջանավարտ<sup>1</sup>:

Նորանկախ Հանրապետության ուժգնության ուսումնական Համակարգում առաջնություն գեր է խաղում Վ.Սարգսյանի անվան ուժգնության ինստիտուտը: ՀՀ կառավարության 1994թ. հունիսի 24-ի թիվ 279 որոշմամբ ստեղծվեց ՀՀ ՊՆ բարձրագույն գինյվորական բազմաբնույթ հրամանատարական ուսումնարան: ՀՀ կառավարության 1998թ. հունվարի 16-ի թիվ 24 որոշմամբ ՀՀ ՊՆ ԲԶՀՈՒ-ն վերակազմավորվեց ուժգնության ինստիտուտի, որը 2000թ.վ. ստացավ Վ.Սարգսյանի անունը<sup>2</sup>: Վ.Սարգսյանի անվան ուժգնության ինստիտուտը 1995թ. մեկամյա կրթութային ավելի իր առաջին շրջանավարտները՝ մոտորածիզ մասնագիտություն, իսկ 1998թ.-ին՝ քառամյա կրթութային:

2000թ. Վ.Սարգսյանի անվան ուժգնության ինստիտուտը թեւակոխեց որակական առաջընթացի նոր փուլ, երբ, Ռուսաստանի Դաշնության եւ Բելառուսի Հանրապետության ուժգնության Համանման Հաստատությունների փորձի ուսումնասիրման հիման վրա, արմատապես վերանայվեցին ուսումնական ծրագրերն ու պլանները:

1995-2004թթ. Վ.Սարգսյանի անվան ուժգնության ինստիտուտը Հանրապետության բանակին ավելի է շուրջ 1800 սպա, այդ թվում՝ մոտոհրաձիգներ, հրետանավորներ, կապավորներ, տանկիստներ, ինժեներ-սակրավորներ, ուղիորհետախույզներ, ուժգնության իրավաբաններ, ԴԱ գծով հրամանատարներ եւ հակաօդային պաշտպանության սպաներ: Այսօր ինստիտուտը մասնագիտացել է մոտոհրաձիգներ եւ հրետանավորներ մասնագիտությունների գծով սպաների պատրաստման<sup>3</sup>:

ՀՀ ՊՆ Վ.Սարգսյանի անվան ուժգնության ինստիտուտի հիմնադրման, կայացման ու կատարելագործման գործում իրենց ավանդն են ներդրել ինստիտուտի պետեր՝ գեներալ-մայոր Սերգեյ Սահակի Մարտիրոսյանը (առաջին պետ), գեներալ-լեյտենանտ Ստեփան Վահանի Միրզոյանը (ներկայիս պետ) եւ ուրիշներ:

**Գազիկ Հովակիմյան**  
պատմական գիտությունների  
թեկնածու

<sup>1</sup> Նույն տեղում, սեպտեմբեր:  
<sup>2</sup> ՀՀ ՊՆ Վ.Սարգսյանի անվան ուժգնության ինստիտուտի ընթացիկ արևիվ:  
<sup>3</sup> ՀՀ ՊՆ Վ.Սարգսյանի անվան ուժգնության ինստիտուտի ընթացիկ արևիվ:

**ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Փրանսիայի պետական արխիվային ծառայությունը, որի կազմի մեջ մտնում են կենտրոնական՝ Ազգային արխիվը եւ տարածքային արխիվները, այն է՝ 95 դեպարտամենտի, 22 ռեզիդենտի (պրեֆեկտուրաներ եւ սուպրեֆեկտուրաներ), 300 Համայնքի արխիվային ծառայությունները եւ պետական Հաստատությունների արխիվները, գտնվում է մշակույթի եւ հաղորդակցության նախարարության վարչությունում:

Ազգային արխիվն իր պատմական փաստաթղթերի փարիզյան Համալիրով եւ պահպանության 4 ապակենտրոնացված կենտրոններով՝ նորագույն արխիվային փաստաթղթերով Փոնտեբլուում, Ֆրանսիական գաղութային վարչակազմի նյութերով՝ Էքս-ան-Պրովանսում, միկրոֆիլմերով՝ Էսպեյրանում եւ աշխատանքային ոլորտի արխիվներով՝ Ռուբեյում, աշխարհի՝ ավելի քան երկարյա ավանդույթներով խոշորագույն արխիվները մեկն է: Այնտեղ պահվող փաստաթղթերի ծավալը կազմում է դարակաշարերի ավելի քան 600 Հազար գծամետր: Մոտ 100 տարի պետական արխիվային ծառայությունը կրել է կենտրոնացված բնույթ եւ միայն 1982 թվին՝ Միտերանի գլխավորությամբ սոցիալիստական կուսակցության իշխանության գալուց հետո, որը բարեփոխումներ իրականացրեց պետական կառավարման Համակարգում, արխիվները ազգայնացվեցին եւ ապակենտրոնացվեցին: Դեպարտամենտների եւ տեղական ինքնավարության մարմինների արխիվները ստացան ինքնուրույնություն եւ արխիվների ֆինանսավորման աղբյուրները փոխանցվեցին իշխանությունների Համապատասխան տեղական մարմիններին:

«Համայնքների, դեպարտամենտների, ռեզիդենտների եւ պետության միջև իրավասության բաշխման» մասին 1983թ. հուլիսի 22-ի թիվ 83-663 օրենքն անվանում են ապակենտրոնացման մասին օրենք: Հիշյալ օրենքի 65-րդ հոդվածը դեպարտամենտներն ու Համայնքները Հայտարարում է իրենց արխիվների սեփականատերեր:

Դրան Համապատասխան, նրանք, գործող արխիվային օրենսդրության շրջանակներում, պետության գիտական եւ տեխնիկական Հսկողության ներքո ապահովում են դրանց պահպանությունը եւ օգտագործումը:

Դեպարտամենտի արխիվային ծառայության Հաստիքների ծախսերի 30 տոկոսը իր վրա է վերցնում պետությունը, մնացած գումարը՝ տեղական իշխանությունները:

67-րդ հոդվածը ռեզիդենտներին իրավունք է ընձեռում լինելու իրենց արխիվների սեփականատեր եւ իրականացնել դրանց պահպանությունը կամ էլ դրանք պահպանության Հանձնել դեպարտամենտի արխիվային ծառայությանը:

Տարածքային կարգավիճակ ձեռք բերած դեպարտամենտների արխիվային ծառայություններն ընդունում եւ պահպանում են պրեֆեկտուրաների եւ

սուպրեֆեկտուրաների, պետական ապակենտրոնացված ծառայությունների և նոտարիատների, ինչպես նաև այդ դեպարտամենտների տարածքում գտնվող Համայնքների արխիվները:

«Ապակենտրոնացման մասին օրենք»-ին Համապատասխան, Ֆրանսիայի արխիվների տնօրինությունը, որը նախկինում բոլոր պետական արխիվները ղեկավարող միակ իրավասու ինստիտուտն էր, այժմ ղեկավարում է միայն Ազգային արխիվը և գիտա-տեխնիկական Հսկողություն իրականացնում տարածքային արխիվներ նկատմամբ:

Ֆրանսիայի արխիվների տնօրինության իրավունքներն ու պարտականություններն ամրագրված են 1979թ. Հոկտեմբերի 23-ի գեկրետով (1988թ. նրանում կատարվել են որոշակի ուղղումներ):

14 Հոգանոց տնօրինությունը ղեկավարվում է տնօրենի և նրա՝ գիտական գծով տեղակալի կողմից:

Այն բաղկացած է Հետեւյալ ստորաբաժանումներից՝

- գլխավոր տեսչություն (3 տեսուչ)

- ընդհանուր, կադրային, ֆինանսական, իրավաբանական և մասնագիտական Հարցերով զբաղվող վարչական ծառայությունների ենթատնօրինություն

- տեխնիկական բաժին

- արտաքին կապերի բաժին:

Տնօրինության կազմի մեջ մտնում են նաև 2 պաշտոնատար անձինք, ովքեր պատասխանատու են մշակութային գործունեության Համար:

Տեխնիկական բաժինը լուծում է գեպարտամենտների, ռեգիոնների ու Համայնքների արխիվների գիտական և տեխնիկական Հարցերը, մասնավորապես՝ քննարկում է արխիվապահոցների շինարարության նախագծերը ու գրանք սարքավորումներով Հագեցնելու խնդիրները, փաստաթղթերի Համալրման, փորձագիտական արժեքավորման, դասակարգման և քարտացուցակազմման չափորոշիչների մշակման խնդիրները: Դեպարտամենտների, Համայնքների և գերատեսչությունների գործունեության գիտա-տեխնիկական Հսկողությունը, Հիմնականում ստուգումների, գրավոր Հաշվետվությունների կազմման, ինչպես նաև սեմինարների և որակավորման բարձրացման դասընթացների միջոցով ապահովում են Ֆրանսիայի Ազգային արխիվի տնօրենը, գլխավոր տեսուչները և դեպարտամենտների արխիվների տնօրենները: Վարչա-տարածքային միավորումները և գերատեսչություններն ամեն տարի կազմում են իրենց արխիվային ծառայությունների վիճակի ու գործունեության վերաբերյալ Հաշվետվություններ, որով Ազգային արխիվին Հաղորդում են եղած ռեսուրսների (ֆինանսներ, Հաստիքներ, սարքավորումներ), արխիվների Համալրման, փաստաթղթերի ոչնչացման, գործերի կազմման, արխիվային տեղեկատուների Հրատարակման, կազմապատման, վերանորոգման, վերականգնման աշխատանքների, միկրոֆիլմավորման, փաստաթղթերի օգտագործման, արխիվներում կատարվող Հիմնական ուսումնասիրությունների, մշակութային և ուսումնադուսավորական գործունեության, տվյալների ավտոմատացված մշակման պրակտիկայի և միջոցների մասին: Այդ տվյալները թույլ են տալիս Ֆրանսիայի բոլոր պետական արխիվների գործունեության մասին կազմել տարեկան Հաշվետվություն:

Ընթացիկ գործավարության արխիվների և ապակենտրոնացած պետական ծառայություններում ժամանակավոր պահպանության փաստաթղթերի, դեպարտամենտի մակարդակով գիտա-տեխնիկական Հսկողությունը ստուգողական այցելությունների, սեմինարների և որակավորման բարձրացման դասընթացների կազմակերպման, արխիվային ֆոնդի շրջանակներում փաստաթղթերի սիստեմավորման և դասակարգման ծրագրերի, փորձագիտական արժեքավորման աղյուսակի կազմման, փաստաթղթերի ոչնչացման թույլատվության ձեռք բերման և երբեմն էլ փաստաթղթերը դեպարտամենտների արխիվային ծառայություններին պահպանության Հանձնելու, ժամանակավոր արխիվների ղեկավարումը կազմակերպելու միջոցով իրականացվում է դեպարտամենտի արխիվային ծառայության տնօրենը:

Ֆրանսիայի արխիվների տնօրինության առընթեր խորհրդատվական մարմինը Բարձրագույն արխիվային խորհուրդն է (նախկինում՝ Հանձնաժողով),

որը Հաստատվել է 1988թ. Հունվարի 21-ի Հրամանով, ուր 1990թ. Հունվարի 17-ին կատարվել են փոփոխություններ:

Նորհուրդը լուծում է ուսումնասիրում է Ֆրանսիայի արխիվների տնօրինության ամենամյա Հաշվետվությունը և, Համաձայն 1979 թվի Հունվարի 3-ի արխիվների վերաբերյալ օրենքի, քննարկում պատմական փաստաթղթերի դասակարգման վերաբերյալ առաջարկությունները: Նորհուրդը քննարկում է գիտա-տեխնիկական Հրապարակումների Հրատարակական ծրագիրը: Աշակույթի նախարարի կամ վերադաս առյանների պահանջով, Նորհուրդը արխիվային ծառայությունների գիտական և մշակութային գործունեության վերաբերող ցանկացած Հարցի վերաբերյալ տալիս է եզրակացություն:

Արխիվային Բարձրագույն խորհրդի կազմի մեջ, 3 տարի ժամկետով, մտնում են Ֆրանսիայի արխիվների տնօրինության, երկրի քաղաքական, գիտական ակադեմիական շրջանակների ներկայացուցիչները՝ թվով 36 մարդ:

## Վարդիթեր Մանգասարյան

### Ի ՇԱՀ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԶԻՆՎԱՏ ՈՒԺԵՐԻ ՀԶՈՐԱՑՄԱՆ

Հայրենիքի պաշտպանության ապահովման գինյված ուժերում մարտունակ և գործիմաց կազմի ունենալու խնդիրներն իրականացնելու նպատակով 20-ական թվականների սկզբներից Մինչ Կենտրոնի մին կից գործել են մի շարք կամավոր ընկերություններ:

Դրանից առաջինը Օդային նավատորմի բարեկամների ընկերություն էր, որ ձևավորվել էր 1923թ. և լուրջ աշխատանքներ էր տանում Հայաստանում օդայինացության Համար գեռեւս տարրական պայմաններ ստեղծելու ուղղությամբ: 1923թ. օգոստոսի 11-ին ընկերության նախագահության նիստում ընդունվեց որոշում, որով վավերացվեց ԽՍՀՄ-ի նույնանուն կազմակերպության մեջ նրա ընդգրկելու փաստը (Ֆ. 155, ց. 1, գ. 3):

Ընկերությունը արգեն 1924թ. ջանքեր էր գործադրել Երեւանում, Լենինականում (այժմ՝ Գյումրի), Ղարաբիխայում (այժմ՝ Վանաձոր) թուխչուղիներ կառուցելու, Թբիլիսիի և Երեւան քաղաքների միջև օդային կապ Հաստատելու ուղղությամբ:

ԽՍՀՄ օդային նավատորմի բարեկամների ընկերության որոշմամբ Հուլիսի 14-ը Հայտարարվեց օդային նավատորմի բարեկամների ընկերության օր, որը նշվեց նաև Հայաստանում: Տոնակատարությունը ուղեկցվեց նաև կամավոր Հանգանակությունը՝ «Յուռուկերս» մակնիշի մեկ ինքնաթիռ ձեռք բերելու օգտին (Ֆ. 155, ց. 1, գ. 1, 3):

Ընկերությունը գործում էր Կենտրոնի նախագահ Ս.Համբարձումյանի անմիջական ղեկավարությամբ և արգեն 1924թ. ուներ և՛ իր կանոնադրությունը, և՛ գանազան Հրահանգներ գործունեության տարբեր ոլորտներում: Մի քանի տարվա ընթացքում օդային նավատորմի բարեկամների ընկերության բջիջներ և բաժանմունքներ բացվեցին Հայաստանի գավառներում, ստեղծվում էին ավիամոդելիստների խմբակներ, կազմակերպվում էին ստեղծված մոդելների մրցույթներ և այլն (Ֆ. 155, ց. 1, գ. 8, 10):

1925թ. Հունվարի դրությամբ Հայաստանի օդային նավատորմի բարեկամների ընկերությունը 10 գավառակներում ուներ մասնաճյուղեր, լավ վիճակում էին Երեւանի օդակայանը և Լենինականի թուխչուղին: Հանրապետությունը Մոսկվայից ստանում էր «Ինքնաթիռ», «Օդաչնացույթուն», «Բանքեր օդային տորմի» պարերականները, որոնք թարգմանվում էին և մասնաշաղկանացվում բնակչության շրջանում (Ֆ. 155, ց. 1, գ. 16, 17):

Ընկերության բաժանմունքների և սկզբնական կազմակերպությունների անդամների ցուցակներն ու ֆինանսական գործունեության մասին տեղեկագրերը

վկայում են, որ տարեցատրի անել են թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը (Ֆ. 155, ց. 1, գ. 20, 23):

1924թ. դեկտեմբերի 17-ին կազմակերպվեց ընկերության երեսնյան բաժանմունքների Համաժողով. իսկ 1925թ. Անդրֆեդերացիայից ժամանած Հատուկ Հանձնաժողովը, ուսումնասիրելով ընկերության երկամյա գործունեությունը, արձանագրեց, որ. «Երեսնի օգնամականը լավ վիճակում է և Հանդիսանում է Անդրֆեդերացիայի լավագույն օգնամականը թե՛ իր Հնարավորություններով, թե՛ իր տարածքով» (Ֆ. 155, ց. 1, գ. 1):

Օդային նավատորմի բարեկամների ընկերությանը զուգահեռ գործել են նաև Կիմիական պաշտպանության ընկերությունը (1924թ.), Ավիաքիմիական ընկերությունը (1925թ.) Պաշտպանությունը (1927թ.), որոնց մասին եւս Հետաքրքիր տեղեկություններ են պահպանվել: Այսպես՝ Հայաստանի ավիաքիմի աշխատակիցների ցուցակները, նրանց տրված մանդատներն ու վկայականները Հավաստում են, որ կազմակերպությունը կապեր էր Հաստատել Մոսկվայի եւ Լենինգրադի ռազմաօդային ուժերի պորտիների հետ, իսկ 1925թ. Հայաստանից ընտրված 10 երիտասարդներն ուժեղ են իրենց նաև Ռուսաստան՝ կրթությունը շարունակելու նպատակով (Ֆ. 155, ց. 1, գ. 33, 35):

Նիստ ուշադրով է Ավիաքիմի 1925թ. Հոկտեմբերի 14-ի նիստի արձանագրությունը: Նիստը քննարկել է «Խորհրդային Հայաստան» ինքնաթիռի Հանդիսավոր ընդունման արարողակարգը, որը նախատեսում էր այն կատարելու տնտիսմբուսության վերաձեղ: (Ֆ. 155, ց. 1, գ. 6):

1927թ. Կենտգործկոմի կառուցվածքում սկսեց գործել Պաշտպանության խորհուրդը (Պաշտպանության եւ ավիաքիմիական շինարարության ղեկավար ընկերություն), որի գործունեությունը դարձյալ ուղղված էր երկրի պաշտպանության ուժեղացմանը, ապագա զինվորներին զինվորական ծառայության նախապատրաստելը: Այս առումով Հանրապետության գլուխըրում եւ քաղաքներում Հանձնախաղի կազմակերպվում էին դասախոսությունների միասնականներ, որոնց ընթացքում ընթերցված գեկուցումները նպաստում էին երիտասարդների ռազմա-Հայրենասիրական դաստիարակությանը:

Կենտգործկոմի նախագահությունը 20-30-ական թվականներին ընդունել է բազմաթիվ որոշումներ, որով կանոնակարգել է խորհրդի գործունեությունը: Այսպես՝ պարբերաբար ընդունվել են որոշումներ քաղաքային վայրերում կինաների, թատրոնների, օպերայի, կրկեսի տոմսերի, Հասարակական սննդի կետերի եւ զվարճատեղիների, գրտավայրերի, խմիչքների գների մեկամյա տոկոսային հավելումներ կատարելու մասին, որպեսզի Հավաքված լրացուցիչ գումարը տրամադրվի Պաշտպանության կրկրի պաշտպանության ֆոնդը ուժեղացնելու նպատակով: Այս գումարներով Դարաքիմիսայում ամուսն ամիսներին կազմակերպվել են ճամբարներ, որտեղ ռազմական պատրաստություն են ստացել Հանրապետության տարբեր շրջաններից Հավաքված պատանիներ, պարտադիր մինչ-գորակոչային ուսուցչում է կազմակերպվել շրջանների գորակոչիկների Համար (Ֆ. 112, ց. 4, գ. 808, 809):

Գնահատելի է Հատկապես այն աշխատանքը, որ կատարել է Պաշտպանության Հայաստանի քաղաքացիական ավիացիայի եւ ավիազնացության Համար բարենպաստ նախարարյանը ստեղծելու ուղղությամբ: Կազմվել են Հեռանկարային ծրարներ ու պլաններ, դրանք կորդինացվել են Համամիութենական Համապատասխան կազմակերպությունների գործունեության հետ: Հետաքրքիր տեղեկություններ կան միութային առաջին դիրիժաբլի կառուցման ֆոնդին Հայաստանից արված Հատկացումների մասին (Ֆ. 112, ց. 4, գ. 810):

Աշխատավորությունների ռազմական դաստիարակության նպատակով Պաշտպանության առաջնությունը եւ օգնությունը խոշոր գործարաններում, կազմակերպություններում աշխատում էին ռազմական Հրահանգիչներ, որոնք զգալի աշխատանք էին կատարում մասսաներին Հակաօդային պաշտպանության գիտելիքներ Հազորդելու ուղղությամբ:

1932թ. Պաշտպանության առաջնությունը Հայաստանում խորհրդային կարգերի Հաստատման 12-րդ տարեկարծի առիթով ՀՄԽՀ Կենտգործկոմը իր գեկտեմբերի 13-ի որոշմամբ թույլատրում է Հայաստանի սահմաններում վաճառել 100.000 ռուբլու

Հատուկ գործմանիչեր՝ Հանրապետության Համար նոր ինքնաթիռ ձեռք բերելու Համար (Ֆ. 112, ց. 4, գ. 811):

Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին եւ Հետպատերազմյան մի քանի տարիների ընթացքում վերահիշյալ Հասարակական կազմակերպությունների աշխատանքը շարունակեցին նմանատիպ մի քանի ընկերություններ, որոնցից Հատկապես Հիշատակության արժանի է ԴՕՍԱՄՂ-ը (բանակին աջակցողների կամավոր ընկերություն):

Վերջինիս 1949-1950թթ. Հաշվետվության մեջ ասվում է, որ Հայաստանում գործում է ԴՕՍԱՄՂ-ի 2783 սկզբնական կազմակերպություններ, որոնցում ընդգրկված էին 130.046 անդամ:

Թե՛ պատերազմի, թե՛ Հետպատերազմյան տարիներին այլ ընկերության գործունեությունը Հիմնականում դնացել է բանակի Համար ռազմական նախնական գիտելիքներ ունեցող կազմակերպատրաստման, երկրի պաշտպանության ապահովման ուղղությամբ:

Հետաքրքիր է մի փաստ. 1949թ. Հանրապետության ԴՕՍԱՄՂ-ի խմբակներում տարբեր տիպի Հրազենից կրակել սովորած 27.885 սաներից 2204-ը եղել են կանայք, որոնց մի մասը նաև վարպետության կարգ է լրացրել (Ֆ. 317, ց. 2, գ. 7, 11):

Պարբերաբար թարմացվել եւ կատարելագործվել է նաև Հրահանգիչների, դասախոսների կազմը: Բազմաթիվ ուսերեն ձեռնարկներ թարգմանվել են Հայերեն եւ մասսայականացվել նրանց մեջ, կազմակերպվել են մեթոդական պարապմունքներ եւ այլն:

1951թ. այս ընկերությունները միացան եւ ստեղծվեց Բանակին, ավիացիային, նավատորմին աջակցող կամավոր ընկերությունը՝ ԴՕՍԱԱՖ-ը, որին սրվեց կոմիտեի կարգավիճակ:

ԴՕՍԱԱՖ-ի շուրջ 40 տարվա պատմությունը արտացոլված է ազգային արխիվում պահվող նոր Հարուստ արխիվային ֆոնդում, որի փաստաթղթերը վեր են Հանում այն Հայրենամովր ու բեզմնավոր գործունեությունը, որ իրականացրել է ընկերությունը Հայրենիքի պաշտպանունակության Հզորացման, ռազմական կազմակերպատրաստման, մարզատեխնիկական եւ ավիափորտի տարբեր ձեւերի զարգացման ուղղությամբ: ԴՕՍԱԱՖ-ի ամենամյա Հրամաններն ու նախագահություն նիստերի արձանագրությունները (ց. 2, գ. 2, 3, 8, 10, 20, 44, 45, ց. 1 գ. 4-49, ց. 9, 13, 26-31, ց. 3, գ. 10-13, 27-31..., ց. 5, գ. 5, ց. 6, գ. 14-20, 24-33, ց. 8, գ. 41-49, ց. 9, գ. 8-17, 26-33 եւ այլն), ինչպես նաև գործունեության վերաբերյալ կոմիտեի եւ նրա շրջանային մասնաճյուղերի տարեկան Հաշվետվություններն ու տեղեկանքները (ց. 2, գ. 5, 6, 17, 60, 77, 126, 127, ց. 5, գ. 1, 2, 7, 10, 14, 16, ց. 8, գ. 308-311, ց. 9, գ. 1-6, 63, 66, 149, 151 եւ այլն) դրա խոսուն վկաններն են:

Կոմիտեն միշտ եղել է կառավարության Հոգածության տեսազաշտում, այդ իսկ պատճառով էլ Հայաստանի նախարարների խորհրդի, ՀԿԿ-ի, Գերագույն խորհրդի որոշումներն ու կարգադրությունները, Հրամանագրերը ուղղորդել են ԴՕՍԱԱՖ-ի գործունեությունը (ց. 1, գ. 25, 32, 41, 58, 64, 65, 85, 86, ց. 3, գ. 18, 37, 50, ց. 4, գ. 2, 33, 64, ց. 5, գ. 4, ց. 7, գ. 1, 3, 4, 49, ց. 8, գ. 54, 55, 65, 90):

ԴՕՍԱԱՖ-ի միութենական եւ Հանրապետական Համագումարների եւ կոնֆերանսների նյութերը ամփոփված են Հետեւյալ գործերում (ց. 1, գ. 1, 6, ց. 3, գ. 1, ց. 6, ց. 22, ց. 7, գ. 20, 22, 30, 48, 52, ց. 9, գ. 3, 69):

Հետաքրքիր տեղեկություններ են պարունակում այն գործերը, որոնք պատմում են ԽՍՀՄ-ի ԴՕՍԱԱՖ-ի կազմակերպած սպորտի ռազմատեխնիկական մարզաձեւերի մրցույթներին Հայաստանի ներկայացուցիչների մասնակցության (ց. 1, գ. 75, ց. 6, գ. 23, ց. 9, գ. 114, 122, 128), Հայաստանում կազմակերպված սպորտակիրազանների ԴՕՍԱԱՖ-ի մարզապարտիների եւ առանձին անդամների մասնակցության (ց. 1, գ. 230-233, ց. 3, գ. 3, ց. 6, գ. 9, ց. 9, գ. 119, 133), ազդեցությունը նախաձեռնողների կազմակերպած ցուցահանդեսի (ց. 8, գ. 184), ԴՕՍԱԱՖ-ի միջազգային կապերի եւ միջազգային եւ միութենական մրցաշարեր կազմակերպելու, դրանց մասնակցելու (ց. 1, գ. 254, ց. 7, գ. 132, 137, 144, ց. 8, գ. 163, 172, 195, ց. 9, գ. 60) մասին:

\* ԴՕՍԱԱՖ-ի ֆոնդը կրում է 317 Համարանիշը, ունի 9 ցուցակ: Այսուհետ Հղումների ժամանակ ֆոնդի Համարանիշը չի նշվի, կնշվեն միայն ցուցակների եւ գործերի Համարները:

1975թ. տարեկան Հաշվետվության մեջ (ց.4, գ.7) ասվում է, որ Հաղթանակի 30-ամյակի առիթով կազմակերպված միամսյակին մասնակցել է 1 միլիոն 200.000 մարդ, որոնց համար կազմակերպվել են դասախոսություններ, գրույցներ, արշավներ, հանդիպումներ Հայրենական պատերազմի մասնակիցների հետ եւ այլն:

Լուրջ առաջընթաց էր ապրել նաև գինված ուժերի համար կազմակերպության պատրաստման գործը: 5-ամսյա դասընթացներ էին կազմակերպվել պարաշյուտիստների, ռազմական տեխնիկայի մեխանիկների, ռադիոհեռազրույցների, վարորդների համար, որոնցից շատերը Հայաստանի ԳՕԱԱՖ-ի հավաքականի կազմում մասնակցել էին ԽՍՀՄ ժողովուրդների Երկ սպարտակիադալին եւ նվաճել բազմաթիվ մրցանակային տեղեր:

Հայաստանի ԳՕԱԱՖ-ի բեղմնավոր գործունեության մասին են պատմում բնակչության հակաօդային պաշտպանության, օդազնացության գար-դացման, շրջաններում ստեղծված օդակայանների եւ թռիչքուղիների բացման (ց.2, գգ.27,144,168, ց.4, գգ.9,79, ց.8, գ.104), պատանիների ռազմահայրենասիրական դաստիարակության, ավագ եւ միջին հրամանատարական կազմի, հրահանգիչների, մարզիչների եւ ռազմատեխնիկական կազմերի, պարաշյուտիստների պատրաստման (ց.9, գ.50, ց.2, գգ.18,103,115, ց.3, գգ.112-115, ց.4, գգ.8,10,11,15-20,24,41, ց.5, գ.8, ց.7, գգ.23,25,178, ց.8, գգ.213-215, 219,224, ց.9, գ.95) ուղղությամբ տարված աշխատանքների հաշվետվությունները, գեկուցագրերն ու տեղեկագրերը: Հեռաքրքիր տեղեկություններ կան նաև Սևանի ռազմածովային ակումբի գործունեության վերաբերյալ (ց.2, գգ.16,19, ց.7, գ.185, ց.9, գգ.129,134,135):

Տարիների ընթացքում ԳՕԱԱՖ-ի կենտրոնական կոմիտեն ծավալել է նաև շինարարական աշխատանք, կյանքի եւ կոչվել բազմաթիվ բարեկարգ եւ նորակառույց մարզադպրոցներ, սպորտային տարբեր կառույցներ, վարչական շենքեր եւ մարզահրապարակներ (ց.1, գգ.225-229, ց.3, գ.139-156, ց.7, գգ.73,264-267, ց.8, գգ.67,179,241-271):

Պահպանվում են ռազմաուսումնական դպրոցների, ակումբների անձնագրեր, կանոնադրություններ, հրահանգներ, ցուցակներ (ց.1, գգ.236, 238,240,268, ց.2, գգ.14-16,31,40,50, ց.3, գգ.122-129, ց.9, գգ.104-111,116), հաստիքա-ցուցակներ եւ տեղեկագրեր ԳՕԱԱՖ-ի կենտրոնական վարչության, քաղաքային կոմիտեների անձնակազմի վերաբերյալ (ց.2, գգ.29,30, ց.1, գգ.116-119,121-134,142-175,184-188, ց.3, գգ.75-75,84-85,100-111,ց.6, գգ.6,7,10-13, ց.7, գգ.223,231,241, ց.8, գգ.312, 318,326, ց.9, գ.152,160,169,175), ինչպես նաև փաստաթղթեր նրա կազմակերպությունների եւ առանձին անդամների պարգևատրումների, պատվավոր կոչումներ ստանալու մասին (ց.3, գ.15,ց.5, գ.6, ց.7, գգ.41,54, ց.8, գգ.82,88,194, ց.9, գ.38):

1991թ. նոյեմբերի 20-ին ԳՕԱԱՖ-ի արտահերթ համագումարը որոշում ընդունեց ընկերություն անվանափոխության վերաբերյալ, այն վերանվանվեց ՀՀ պաշտպանական մարզատեխնիկական ընկերություն: ՀՀ ՊՄՏԸ-ն ԳՕԱԱՖ-ի իրավահաջորդն է, որի գլխավոր խնդիրը ՀՀ պաշտպանության գործին աջակցելն է: Այն զբաղվում է քաղաքացիների ռազմահայրենասիրական, երիտասարդության մարզատեխնիկական, ֆիզիկական եւ բարոյական դաստիարակությամբ, իրականացնում է պատանիների նախնական գինվորական ուսուցման գործը, որակյալ կազմեր է պատրաստում ազգային բանակի համար:

ՀՀ ՊՄՏԸ-ն համագործակցում է ԱՊՀ երկրների նույնանուն կազմակերպությունների հետ, ՀՀ պաշտպանության նախարարության հետ կնքած պայմանագրի համաձայն Հայաստանի գինված ուժերի համար պատրաստում է որակյալ մասնագետներ, որոնցից շատերը իրենց անձնակազմի փառքով պսակեցին Արցախյան հերոսամարտում (ց.9, գգ.50,60,61,68,97): 2001 թվականի գեկուցումներից ընկերության նախագահն է Արցախյան ազատամարտի փորձառու հրամանատար, գեներալ-մայոր Արկաղի Թադևոսյանը:

**Էմմա Հովսեփյան**  
ՀԱԱ տնօրենի տեղակալ

## Գրախոսություն

### Ա.ԼԵՔՍԱՆԴՐԱՆ ԲԱԽՏՈՒՐԻՆԱ, «ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ԾԱՅՐԱՄԱՍԵՐԸ, ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԸ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1914-1917թթ.)»

Մենագրության հեղինակը՝ պատմական գիտությունների թեկնածու Ալեքսանդրա Բախտուրինան քննարկում է առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ 1914-1917թթ. ցարական կառավարության ազգային քաղաքականությունը կայսրություն ազգային ծայրամասերում եւ ուսանական գործերի կողմից գրավված տարածքներում: Առավել հետաքրքրական է աշխատություն այն մասը, ուր ուսուստանցի հեղինակը ներկայացնում է ուսանական ժամանակավոր գինվորական գեներալ-նահանգապետության գործունեությունը Օսմանյան Թուրքիայից նվաճված Արևմտյան Հայաստանում (էջ 208-222):

Ա.Բախտուրինան մինչև բուն նյութին՝ «Ժամանակավոր գինվորական գեներալ-նահանգապետությունը Թուրքահայաստանում եւ Ռուսաստանի Հայկական քաղաքականությունը», քննարկում է մինչև պատերազմը ցարական իշխանությունների՝ Կովկասում հայերի նկատմամբ վարած ազգային քաղաքականությունը: Հեղինակի կարծիքով, երկրամասում ուսուստանցի հայերի նկատմամբ վերաբերմունքը փոխվեց 1905թ. մարտից, երբ Կովկասի փոխարքա է նշանակվում կոմս Ի.Ի.Վորոնցով-Դաշկովը: Ի տարբերություն իր նախորդների, որոնք աշխատում էին թուլացնել երկրամասի Հայ բնակչության հասարակական-քաղաքական ակտիվությունը, նորանշանակ փոխարքան գտնում էր, որ Կովկասի ուսանական գաղութացմանը կարելի է հասնել վարչական համակարգում ներգրավելով տեղաբնակներին: Ա.Բախտուրինայի կարծիքով, Ի.Ի.Վորոնցով-Դաշկովը նախապատվությունը տալիս էր հայերին: Ի. հաստատումն իր կարծիքի, հեղինակը վկայակոչում է 1912թ. հոկտեմբերի 12-ի փոխարքայի նամակը կայսր Նիկոլայ 2-րդին: Նա գրում է. «Նովանովորյով Հայերին, մենք ձեռք ենք բերում հավատարմ մշտնակիցների, որոնք մշտապես մեզ ծառայություններ են մատուցել»: Ի.Ի.Վորոնցով-Դաշկովի համոզմամբ, Ռուսաստանի դաշնակիցը Փոքր Ասիայում կարող են լինել միայն հայերը:

<sup>1</sup> Бахтурина А.Ю., Окрини российской империи: Государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914-1917гг.), Москва, 2004, с.209.

Այս Հարցում փոխարքայի Հետ Համաձայն էին ուսս դիվանագետները: Նման դիրքորոշումը, սակայն, չէին կիսում մի շարք բարձրաստիճան պաշտոնյաներ եւ նախարարներ: Ի Հաստատումը վերը նշվածի, Ա.Բախտուրինան վկայակոչում է 1911թ. վերջին ցարական իշխանությունների կողմից Հորինված «Դաշնակցության գործը»:

Այդ Հեղինակը ներկայացնում է 1912-1913թթ. Հայկական բարենորոգումների խնդիրը, որտեղ առավել գործուն մասնակցություն է ունենում Ռուսաստանը:

Առաջին Համաշխարհային պատերազմը Հարկադրում է ցարական իշխանությունների վարել ազգային փոքրամասնություններին, այդ թվում Հայերին, սիրաշահելու քաղաքականություն: Ռուսական կառավարության թուլությունը կազմվում են Հայկական կամավորական ջոկատներ: Օսմանյան թուրքալիսի պատերազմի մեջ մտնելուց Հետո, կրկին օրակարգի Հարց դարձավ Արեւմտյան Հայաստանի ազգային Հիմնախնդիրը: Ճիշտ է, Նիկոլայ 2-րդի եւ պաշտոնատար բարձրաստիճան անձանց կողմից տրվեցին մշտապատ եւ անորոշ, ոչինչ չարժեքող խոստումներ՝ Արեւմտյան Հայաստանի ինքնավարություն մասին, սակայն գործը դրանից այն կողմ չանցավ:

Ա.Բախտուրինան իր ուսումնասիրություններում բացահայտում է Ռուսաստանի նախարարների խորհրդում եւ Պետական գումարում որդեգրած Հակահայ դիրքորոշումը: Ռուսական գործադիր եւ օրենսդիր մարմինների բուռն քննարկման են արժանանում Կովկասյան բանակի Հաջող մարտական գործողությունները ուսումնասիրական ուղղմամբ: Այսպես, 1915թ. հուլիսի 30-ի նախարարների խորհրդի նիստում, մասնակիցների մեծ մասն իր անհագտություններն ու տազնայն է Հայտնում, որ ռուսական Կովկասյան բանակի Հարձակումը նշանակալից ուղղումներն ընտրվում են ելնելով ոչ թե ռազմական, այլ քաղաքական նպատակահարմարությունից: Կառավարության անգամների Համոցմամբ, զու պայմանավորված էր փոխարքայի՝ Հայերի նկատմամբ ունեցած Համակրանքով: Հատկապես նշանակալից է Պետական խորհրդի անդամ Պ.Ա.Նարխոտնովի դիտողությունն այդ առիթով. «Քարտեզին (մարտական գործողությունների **Գ.Ս.**) նույնիսկ Հպանցիկ Հայացք նետելով, երեւում է, որ գործերի (ռուսական **Գ.Ս.**) չարժուժում ուղղված է գլխավորապես Հայկական Հողերի վրա: Առանց այդ էլ դրություն ամենուր ծանր է, իսկ մենք դեռ այստեղ (Արեւմտյան Հայաստանում **Գ.Ս.**) պետք է վստահվենք Հանուն Հայաստանի վերաստեղծման»:

Պետական գումարում, ռուս-թուրքական ռազմաճակատում ընթացող մարտական գործողությունները քննարկելիս, առավել արմատական դիրքորոշմամբ հանդես է գալիս պատգամավոր Ն.Ա.Չիսեիճեն: Նա ուղղակիորեն մեղադրում է փոխարքային՝ Հայերին Համակողմանի օժանդակություն ցույց տալու Համար:

Ա.Բախտուրինան վկայակոչում է Ռուսաստանի նախարարների խորհրդի նախագահ Ի.Լ. Գորեմիկինի այն կարծիքը, թե «Հայաստանի ստեղծումը կարող է Հետպատերազմյան շրջանում տարբեր բարդությունների աղբյուր Հանդիսանալ»:<sup>2</sup> Միայն արտաքին գործերի նախարար Ա.Գ.Սազոնովը փորձեց փոքր ինչ մեղմել բարդությունը կրթելը: Նա առաջարկեց բարձրագույն մտքեր չփոխանակել Հայկական ինքնավարության վերաբերյալ կառավարության պլանների մասին, քանի որ «արտասահմանում, մեր գաշնակիցների շրջանում, Հատկապես Անդկիայում վաղուց մեծ Համակրանքով են վերաբերվում Հայերի նկատմամբ»:<sup>3</sup> Ա.Գ.Սազոնովի նախագուշակացումը, սակայն, որեւէ արդյունք չունեցավ: Նրա ստի մասնակիցները որոշեցին այդ ամենի մասին զեկուցել Նիկոլայ 2-րդին:

1915թ. օգոստոսի 4-ին նախարարների խորհուրդը կրկին քննարկում է ռուս-թուրքական ռազմաճակատում ընթացող մարտական գործողությունները: Պ.Ա.Նարխոտնովի վկայությամբ, Գումարում կրթերը բորբոքվում են: Նա հետեւյալն է Հարողում. «Չիսեիճեն Համարյա ընկնում է Հիտերայի մեջ եւ սպանում անուղղելի գմբախտություններով: Իմ ներկայությամբ, ընդմիջման ժամանակ, նա Գումարում գոռում էր, որ կովկասյան բանակը զեկավարում է ոչ թե Գերագույն գլխավոր Հրամանատարը կամ էլ փոխարքան, այլ Հայկական ցանցե-

րում խճճված կոմսուհի Վորոնցով-Դաշկովան»:<sup>4</sup> «Իրականում, թող թույլ տրվի ասել, ո՞ր ենք մենք գնում,- Հարցնում էր Նարխոտնովը»:<sup>5</sup> «Հայանի է, թե ուր մեծ Հայաստանի ստեղծմանը,- պատասխանեց Պոլիվանովը (զինվորական նախարար-Ռ.Ս.)»:<sup>6</sup>

Ինչպես նշում է Ա.Բախտուրինան, Արեւմտյան Հայաստանի ազգային վերաբերյալ քննարկումներ են տեղի ունենում գաշնակիցների Հետ: Եւ ռուսական, եւ Ֆրանսիական կողմը միասնական էին այն Հարցում, որ Հայերի գանգվածային ոչնչացումից Հետո չի կարելի Արեւմտյան Հայաստանը թողնել թուրքալիսի գերիշխանության ներքո: Բանակցությունները Հանգեցնում են նրան, որ 1916թ. գարնանը, գաշնակիցները միմյանց միջև բաժանում են օսմանյան կալսրություն ասիական տիրությունները:

1916թ. Հունիսի 8-ին Նիկոլայ 2-րդը Հաստատում է Արեւմտյան Հայաստանի կառավարման ժամանակավոր կանոնադրությունը: Գեներալ-նահանգապետ է նշանակվում գեներալ-լեյտենանտ Պեչկովը:

Արեւմտահայ գաղթականների վերագործը Հայրենի օջախները Հանդիպում է զինվորական իշխանությունների կողմից Հարուցված գանապան արգելքների: Ավելին, 1915թ. ապրիլի 5-ին, Կովկասյան բանակի Հրամանատար, գեներալ Ն.Ն.Յուլդեբիչը փոխարքային ուղղված զեկուցարում առաջարկել է գրավված տարածքներում Հայերի փոխարեն բնակեցնել Դոնի եւ Կուբանի կազակներին<sup>6</sup>:

Ա.Բախտուրինան, քննարկելով ցարական կառավարության Արեւմտյան Հայաստանում իրականացրած ազգային քաղաքականությունը, եղբակցանում է, որ գաշնակիցների Հետ Ասիական թուրքալիսի բաժանման մասին Համաձայնագրի կերումը «Հարկադրեց կառավարությանը (ռուսական - Ռ.Ս.) վերջնականապես հնարավոր է անբնակ Հողերի բնակեցնումը ռուս վերաբնակիչներով է գրավված վերջում Հայերի Հիստափությունը ռուսական քաղաքականության նկատմամբ լիակատար էր»:<sup>7</sup>

Ցանկանում ենք նշել Ա.Բախտուրինայի աշխատության մեջ տեղ գտած մի շարք կարեւոր բացթողումներ եւ թերություններ:

Հեղինակը իր ուսումնասիրությունում կրկին է տարածված այն տեսակետը, թե Կովկասի փոխարքա Ի.Բ.Վորոնցով-Դաշկովը մշտապես Հանդես է եկել Հայամեծ դիրքորոշմամբ:

Տարբեր աշխատություններից եւ աղբյուրներից արված վկայություններով եւ մեջբերումներով, Ա.Բախտուրինան փորձում է վերահաստատել տարածված թյուր տեսակետը: Ի.Բ.Վորոնցով-Դաշկովը ցարական փորձառու պաշտոնյա էր եւ Կովկասում իրականացնում էր ռուսական կառավարության գաղութային քաղաքականությունը: Ի տարբերություն մի շարք բարձրաստիճան պաշտոնյաների, փոխարքան Կովկասի ռուսականացումը կատարում էր շատ ավելի զգուշ, աշխատելով չբորբոքել տեղական ժողովուրդների ազգային գագամունքները: Իսկ ինչ վերաբերում է այն փաստին, որ Ի.Բ.Վորոնցով-Դաշկովը «բարեհաճ» էր Հայերի նկատմամբ, այս այդ Հանգամանքը բացատրվում է նրա ցանկությունը Օսմանյան թուրքալիսի Հետ Հնարավոր պատերազմի զեկում եւ նեղուցների տիրելու Համար ստանալ Հայերի աջակցությունը: Չմոտանալ, որ Ի.Բ.Վորոնցով-Դաշկովի օրոք էր, որ բռնկվեց 1905-1906թթ. Հայ-թաթարական (աղբերջանական) ընդհարումները:

Ա.Բախտուրինան իր Հետազոտությունում չի անդրադառնում ռուսական գործերի կողմից Արեւմտյան Հայաստանում գրավված մի շարք շրջաններում քաղաքացիական իշխանություն ստեղծելու երկու օրինակի:

Այսպես, 1915թ. ապրիլի սկիզբներին Կովկասյան IV կորպուսի Հրամանատար, գեներալ Օգանովսկու մոտ են գործուցվում Պետական գումարի նախկին անգամ Ա.Տիգրանովը եւ գեդապետ Մահմեդ կամ Մահմեդ Օսմար:

<sup>2</sup> А.Ю. Бахтурина, նշվ. աշխ., էջ 217:

<sup>3</sup> Նույն տեղում:

<sup>4</sup> Նույն տեղում:

<sup>5</sup> Նույն տեղում, էջ 217-218:

<sup>6</sup> А.Ю. Бахтурина, նշվ. աշխ., էջ 223:

<sup>7</sup> Նույն տեղում, էջ 224:

**АЛЕКСАНДРА ЮРЬЕВА БАХТУРИНА. ОКРАИНЫ  
РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ: ГОСУДАРСТВЕННОЕ  
УПРАВЛЕНИЕ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА В ГОДЫ  
ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (1914-1917ГГ.)**

**ГЛАВА III**

**4. ВРЕМЕННОЕ ВОЕННОЕ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВО  
В ТУРЕЦКОЙ АРМЕНИИ И АРМЯНСКАЯ ПОЛИТИКА РОССИИ**

*Армянская политика Российской империи в начале XX в. претерпела существенные изменения, что нашло отражение в новых подходах к управлению Кавказским краем после назначения на пост заместителя е.и.в. И.И.Воронцова-Дашкова. Его предшественники придерживались курса на ослабления общественно-политической активности армянского населения Кавказа. Воронцов-Дашков, приступив к исполнению обязанностей заместителя в марте 1905г., считал, что сближения Кавказа с Империей можно достичь как за счет русской колонизации края, так и за счет поддержки отдельных народов, населяющих Кавказ. Он писал, что “культурное значение колонизации для края является важным и насущным”, в чем “нельзя не усматривать прочный залог дальнейших успехов русского дела на Кавказской окраине”.<sup>250</sup> Одновременно И.И.Воронцов-Дашков большое значение придавал поддержке отдельных национальностей, среди которых предпочтение отдавал армянам. В письме Николаю II 10 октября 1912г. он писал: “Покровительствуя армянам, мы приобретаем верных союзников, всегда оказывавших нам большие услуги”.<sup>251</sup> Воронцов-Дашков считал, что, если раньше власть поддерживала кавказских мусульман, то современная внешнеполитическая ситуация требует переориентации национальной политики на Кавказе. Армяне должны были стать, по мнению анместника, союзниками России в борьбе за влияние в Малой Азии.*

*Кавказский наместник был не одинок, занимая позицию поддержки армян. К этому курсу постепенно склонялась российская дипломатия с конца XIXв. Усиление российского экономического, политического и военного влияния в Персии в целом и персидских областях, прилегающих к Турецкой Армении, в частности, заставили обратить внимание на армян как нацию, играющую довольно заметную роль во внутренней жизни Персии и Турции. Усиление позиций Германии в этом регионе, особенно после греко-турецкой войны и получения концессии на строительство Багдадской железной дороги, беспокоило Россию. Особую проблему для Российской империи представляло развитие железнодорожного строительства в Османской империи поблизости от русских границ. В 1893г. Россия заставила Германию отказаться от первоначального проекта вести Багдадскую дорогу в северном направлении к Эрзеруму вдоль армянских областей. Стремясь к безопасности кавказской границы государства, в 1900г. Россия добилась заключения соглашения с Турцией, запрещавшего строительство железных дорог в граничащих с Россией северных и северо-западных вилайетах.<sup>252</sup>*

*Армянофильская политика российской дипломатии была обусловлена текущими задачами обеспечения безопасности кавказской границы Империи, а также перспективой укрепления влияния Российской империи на Ближнем Востоке в целом. Взгляды российской дипломатии и кавказского наместника*

*Ա.Տիգրանովը գեներալի Հրամանով նշանակվում է կորպուսի քաղաքացիական մասի լիազոր ներկայացուցիչ: Նրա պարտականությունն էր փախտականների օգնություն աշխատանքների կազմակերպումը Բայազետի եւ Դիաղինի շրջաններում: Քայքայված տնտեսության վերականգնումը եւ այլն: Գնդապետ Մահմեդ Օմարը գործելու էր տեղի բուրգ բնակչության շրջանում<sup>8</sup>:*

*Հաջորդ օրինակը՝ Կովկասյան բանակի Հրամանատարության կողմից Արամ Մանուկյանի պիսակովորությունը Վանի ժամանակավոր նահանգապետության ստեղծումն էր: Ա.Բախտուրինան չի անդրադառնում ուսուսական բանակի կազմում Հայ կամավորական ջոկատներին լուծարմանը, որը մեկ անգամ եւս վկայում է ցարական իշխանությունների հակահայ գրսեւվորման մասին: Իրականությունը չի համապատասխանում Ա.Բախտուրինայի կողմից բերված այն փաստը, որ 1915թ. փետրվարին թիֆլիսում տեղի ունեցած խորհրդակցության ժամանակ Անդրանիկը սպառնացել է ուսուսական իշխանություններին, որ եթե չկատարեն իրենց խոստումը Արեւմտյան Հայաստանին ինքնավարություն շնորհելու մասին, ապա «ի՞նչը պատրաստ է... պայքարել նոր թշնամու դեմ (ուսուսների - Ռ.Ս.)» եթե նա խոչընդոտ չանդրիանա Հայկական ազատության Համար»<sup>9</sup>:*

*Նշենք, որ Հայ ազգային-ազատագրական շարժման ակնավոր գործիչ Անդրանիկ Օղանյանի կյանքին ու գործունեությանը նվիրված արժեքավոր ուսումնասիրության հեղինակ՝ ակադեմիկոս Հր.Սիմոնյանի աշխատությունում չկա նման որեւէ հիշատակություն<sup>10</sup>:*

*Ա.Բախտուրինան սխալվում է, երբ Անդրանիկին անվանում է կամավորական ջոկատների ղեկավար<sup>11</sup>:*

*Հեղինակը սխալվում է, գրելով, որ ուսուսները 1915թ. սկզբին գրավել են էրզրումը, ապա Վանը<sup>12</sup>: Վանը, շնորհիվ քաղաքի Հայ բնակչության հերոսական ինքնապաշտպանության, ուսուսական բանակի առաջնադասման նախօրեին, թուրքերից ազատագրվել է 1915թ. մայիսի 4-ին, իսկ էրզրումը՝ ուսուսները գրավել են 1916թ. փետրվարի 3-ին:*

*Ա.Բախտուրինան թերի է ներկայացրել գեներալ-նահանգապետ, գեներալ Պեչկովի, նրան փոխարինած գեներալներ Դյաղինի, Ռոմանովսկի-Ռոմանկոյի գործունեությունը:*

*Նշենք, որ Հեղինակը չի օգտագործել Ռուսաստանում Հրատարակված եւ հիմնախնդիր լուսաբանող մի շարք աշխատություններ, որոնցից կարելի է առանձնացնել Փ.Ելիսեևի հոդվերը<sup>13</sup> եւ Վ.Շամբարովի աշխատությունը<sup>14</sup>:*

*Գան նաև այլ թերություններ:*

*Գրքից մեջ բերված հատվածի (էջ 208-224) ծանոթագրությունները (N 250-296) հեղինակին են: Ա.Բախտուրինան կազմել է նաև անվանական ցանկ (էջ 369-387), որտեղ ծանոթագրել է աշխատությունում նշված գործիչներին (ծանոթագրությունները թարգմանել ենք Հայերեն Ռ.Ս.): Որոշ գործիչների ծանոթագրություններ լրացվել են մեր կողմից: Մեր կողմից կատարված ծանոթագրությունները նշել ենք գրախոսականի տողատակերում:*

*Կարծում ենք, որ Ա.Բախտուրինայի աշխատությունը հետաքրքրություն կառաջացնի ոչ միայն պատմաբանների, այլևս բնթերցողների լայն շրջանակներում:*

**Ռուբեն Սահակյան**

<sup>8</sup> Арутюнян А.О., Кавказский фронт 1914-1917гг., Е., 1971, с. 353-354. Նշենք, որ Ա.Բախտուրինան օգտվել է պատմական գիտությունների գոկտոր Ա.Հարությունյանի նշված աշխատությունից, սակայն անուշադրության է մատնել վստակաշատ պատմաբանի բերած փաստերը -Ա.Ռ.:

<sup>9</sup> А. Ю. Бахтурина, նշվ. աշխ., էջ 214-215:

<sup>10</sup> Սիմոնյան Հր.Լ., Անդրանիկի ժամանակը, երկու գրքով, գիրք Ա., Ե., 1996, էջ 424:

<sup>11</sup> А.Ю.Бахтурина, նշվ. աշխ., էջ 214:

<sup>12</sup> Նույն տեղում, էջ 215:

<sup>13</sup> Елисеев Ф.И., Казаки на Кавказском фронте 1914-1917, М., 2001. Տե՛ս

<sup>14</sup> Ա.Միկելոնյան, Ուշադրով աշխատություն. Ֆյոդոր Ելիսեև «Կազակները Կովկասյան նահանգում 1914-1917»., «Բանբեր Հայաստանի արխիվներ», N 1, 2004, էջ 174-191:

<sup>14</sup> Шамбаров Е.А., За веру, царя и Отечество! М., 2003.



далеко не всегда совпадали с позицией различных министерств, что проявлялось, в первую очередь, в политике в отношении армян на Кавказе.

В конце 1911 г. в Петербурге состоялся суд над лидерами партии «Дашнакцутюн». <sup>253</sup> К суду Особого присутствия Сената были привлечены около 160 человек по обвинению в принадлежности к нелегальному революционному обществу и в совершении террористических актов. Воронцов-Дашков считал, что этого делать не следует, чтобы не раздражать население. <sup>254</sup> Но в целом в Петербурге придерживались курса на максимальную русификацию управления Кавказом. В 1910г. в Тифлис прибыл министр юстиции И.Г.Шегловитов, который проверил состав судебных учреждений и потребовал удаления всех чиновников нерусской национальности. Одновременно был удален председатель тифлисской судебной палаты Кочубей за то, что при нем в судебных учреждениях на средние и низшие должности занимали представители местного населения. <sup>255</sup> Особое внимание Шегловитов обратил не только на национальный, но и вероисповедный состав служащих по судебному ведомству на Кавказе. По его мнению, нельзя было допускать мусульман в состав присяжных поверенных поскольку «нравственные начала нехристианских исповеданий противоположны в своих главных основаниях христианской морали».

Наместник и его окружение не считали, что в кавказской администрации должны быть только русские. Более того, они признавали, что «туземцы в составе администрации, особенно на низших должностях не только полезны, но безусловно необходимы: знание условий края, бытовой стороны и местного языка делают их назначение неизбежным». <sup>256</sup> Суть вопроса, по мнению месных властей, заключалась в том, чтобы вести отбор и контроль за лицами, допущенными к административной деятельности, найти оптимальное соотношение в кавказской администрации русских и представителей местного населения. Это соотношение должно быть таково, чтобы не было преобладания коренного населения, чтобы его представители не допускались к высшим должностям. Но, как было сказано выше, такая зрения не встречала одобрения в Петербурге. Требовалась полная русификация аппарата. На этой почве накануне войны возникла масса трений между кавказской администрацией и высшими государственными учреждениями.

В 1909г. в Государственную Думу поступил запрос от правых националистов по поводу управления Кавказом. В.М.Пуришкевич, Марков 2-й обвиняли кавказского наместника и его администрацию в бездеятельности, попустительстве армянам. Авторы запроса добивались призрения деятельности наместника неудовлетворительной и предлагали подчинить управление Кавказом Совету министров. Запрос не был принят, и система управления Кавказом осталась прежней.

С конца XIXв. В Российской империи начинают обращать пристальное внимание на положение армян Западной Армении. Вопрос о положении Турецкой Армении был рассмотрен Россией, Англией, Францией, Германией зимой 1912-1913г. по инициативе России. Российская сторона настаивала на образовании единой армянской провинции из 6 вилайетов во главе с генерал-губернатором, который назначался султаном с согласия великих держав. Предусматривалось равное представительство от мусульман и немусульман в выборных органах, полиции и жандармерии и ряд других изменений. Российский проект подвергся критике германской стороны. Германский вариант ограничивал права армянского населения и возможности контроля европейских государств. В итоге был разработан компромиссный вариант проекта, который предусматривал деление Западной Армении на 2 сектора, каждый из которых управлялся генеральным инспектором. Инспектора назначались Турцией по рекомендации великих держав, Акт о

реформах в Западной Армении был подписан 8 февраля 1914г. С началом войны вопрос о реформах в турецкой Армении был снят. Дальнейшая ее судьба оказалась в прямой зависимости от исхода войны и послевоенного положения османской империи в случае победы Антанты.

С началом военных действий в Европе и до вступления в войну Турции в октябре 1914г. армянская общественность стремилась инициировать обсуждение армянского вопроса в Российской империи на правительственном уровне.

18 июля 1914г. католикос всех армян Кеворк V обратился к наместнику е.и.в. на Кавказе, в котором указывал, что проведение реформы на основании соглашения 8 февраля 1914г. не может удовлетворить армян, которые хотели бы, чтобы после войны административные реформы в Турции проводились по первоначальной российской программе под исключительным контролем России. <sup>257</sup> Общее настроение армянского населения летом 1914г. было таково, что Воронцов-Дашков сообщал Горемыкину, что «армянское население прямо жаждет войны с Турцией». <sup>258</sup> Наместник е.и.в. на Кавказе считал, что России необходимо, с одной стороны, уверить армян при помощи правительственного заявления в том, что по окончании войны Россия проведет свою программу в Западной Армении. С другой, воинственные настроения армян, по мнению наместника, возможно было использовать в случае вступления в войну Турции, поддержав их оружием. 10 августа 1914г. Воронцов-Дашков обратился к военному министру Сухомлинову с просьбой выделить в распоряжение кавказского военного округа 25 тыс. винтовок и 12 млн. патронов для вооружения антитурецкого элемента в Турции. <sup>259</sup>

Предложения наместника не были одобрены Советом министров. Публикация правительственного заявления была одобрена Советом министров. Публикация правительственного заявления была признана преждевременной. Раздались мнения также по вопросу о вооружении армян. Сама перспектива снабдить армян оружием вызвала, по некоторым министрам были обеспокоены фактом активного участия в создании армянских отрядов на границе с Турцией партии Дашнакцутюн. Особую осторожность проявлял С.Д.Сазанов, который считал, что «в случае войны курды, армяне и айсоры могут нам, конечно, быть очень полезными», но «им, однако, ничего не предпринимать без нашего указания. Если бы они подняли восстание и затем не были бы нами поддержаны, то нашему престижу был бы нанесен непоправимый удар». <sup>260</sup> В итоге Совет министров не принял никакого определенного решения по предложениям Воронцова-Дашкова, <sup>261</sup> и осенью 1914г. наместник писал католикоу всех армян: «Требования армянской нации я передал председателю Совета министров Горемыкину, который сообщил, что русское правительство не сделает никаких уступок по армянскому вопросу в том смысле, что реформы в армянских губерниях в Турции должны быть введены по первоначальной программе и исключительно под контролем России. Считаю необходимым сообщить, что действия армян в нашей стране и по ту сторону границы в данной момент быть строго согласованы с нашими указаниями». <sup>262</sup>

С первых дней войны в печати началось обсуждение проектов восстановления армянской государственности. В первое время преобладало мнение о создании из 6 вилайетов Турецкой Армении и Киликии независимого армянского государства под суверенитетом Турции и протекторатом России. Эту позицию активно отстаивали дашнакские газеты «Оризон», «Арев», известный общественный деятель и публицист А.Джиганянов. В этом проявлялось недоверие к России армянских общественно-политических кругов. Высказываясь за суверенитет Турции, они подразумевали установление в

Армении фактического контроля европейских держав, т.к. Турция в случае поражения окажется в подчиненном положении по отношению к государствам Антанты. Более умеренная часть армян выступала за автономное административное управление Арменией во главе с генерал-губернатором- христианином, рекомендованным Россией, утвержденным Турцией, за которым бы сохранялись суверенные права. Так, Джишилегов писал, что наиболее оптимальным является протекторат России над Арменией, особенно, если в состав последней войдет богатая Киликия.<sup>263</sup> При этом на территории Турции будут образованы три новые автономные области Аравия с Месопотамией, Сирия и Армения.

В вопросе о будущей армянской государственности в начале войны сложилось и более крайнее течение. К нему примыкала армянская колония в Москве, которая с самого начала войны в телеграмме на имя наместника на Кавказе выступила за “свободное самоопределение под сенью русского орла”, образование полунезависимого государства под протекторатом России во главе с князем из дома Романовых.

В октябре 1914г. Турция вступила в войну и был открыт Кавказский фронт. Ведение военных действий в этом районе не заставило обратить более пристальное внимание на проблемы послевоенного устройства Армении. Николай II в беседе с палеологом в ноябре 1914г. сказал: “В Малой Азии я должен буду, естественно, заняться армянами. Нельзя будет, конечно, оставить их под турецким игом. Должен ли я буду присоединить Армению? Я присоединю ее только по особой просьбе армян. Если нет — я устрою для них самостоятельное правительство”.<sup>264</sup>

Во время высочайшей аудиенции (без посторонних лиц), данной в Тифлисе императором католикусу в ноябре 1914г. католикос изложил надежды армян на то, что его величество согласится даровать автономно турецкой Армении. Император ответил, что полагает, что “армян ожидает светлая будущность и верит, что Армения в будущем не последует примеру Болгарии”.<sup>265</sup>

В российском МИД зимой 1914-1915гг. довольно пристальное внимание обращали на перспективы послевоенного устройства Армении. Ряд чинов министерства склонялся к тому, что при любом решении вопроса о статусе послевоенной Армении, последняя должна находиться в сфере непосредственного влияния Российской империи. При этом особой важности задачу представляло обеспечение будущей Армении, а следовательно, и России, выхода к Средиземному морю. “Для нас негипотетично разделение большой и Малой Армении и соединенная с таким разделением возможность утверждения в Киликии какой-либо европейской державы”, сообщал советник II политического отдела МИД Гулькевич чиновнику для пограничных сношений при наместнике на Кавказе Столице в декабре 1914г.<sup>266</sup> Но, несмотря на то, что в начале войны в МИД рассматривалась возможность получения Россией выхода в Средиземное море через Киликию, отношение российской дипломатии к пожеланиям армянских общественно-политической дипломатии к пожеланиям армянских общественно-политических и церковных деятелей относительно открытого вмешательства Российской империи в дела Западной Армении было весьма осторожным.

Зимой 1914г. католикос всех армян обратился в МИД с предложением обнародовать от имени российского императора воззвание к турецким армянам. Это предложение снова не получило одобрения российским властями. Нежелание выступать с подобными заявлениями было во многом обусловлено тем, что, как отмечали чиновники МИДа, “армянские военные организации.., так и армяне, находящиеся в рядах войск наших, армянское население занятых... турецких областей проявляют если не враждебное к русским

отношение, то далеко не то благожелательное, на которое... могли бы рассчитывать ввиду полной общности... интересов”.<sup>267</sup>

Фактически в 1914 — начале 1915г. Россия занимала довольно осторожную позицию в армянском вопросе, не отрицая своей возможной роли в определении послевоенного статуса турецкой Армении. За этот период, за исключением частных обещаний Николая II решить судьбу Армении в интересах армян, не было сделано никаких официальных заявлений по армянскому вопросу. При этом не исключалась возможность использования в российских военных интересах активных настроений армян.

После вступления Турции в войну Сазонов предложил Воронцову-Дашкову “наметить надежных лиц, которым могла бы быть поручена... организация отрядов” из армян, курдов и айсоров.<sup>268</sup> Одновременно по согласованию с МИД Воронцов-Дашков объявил тифлисскому городскому голове А.И.Хатисову и видному армянскому лидеру епископу Месропу о возможности сформировать на добровольные пожертвования армян армянские добровольческие дружины для содействия русским войскам в войне с турками, при условии принятия казной расходов по содержанию дружинников на театре военных действий. Партия дашнакцутюн, вместе с умеренной частью армянского общества, приступила к созданию добровольческой дружины. Партия объявила мобилизацию, дашнаки свехались на Кавказ и вместе с членами социал-демократической партии “Тичак” вошли в дружины, во главе которых стали известные партийные боевики и террористы.<sup>269</sup>

Для помощи армянским беженцам из Турции в Тифлисе с разрешения Воронцова-Дашкова было создано “армянское национальное бюро” — “Центр помощи пострадавшим от войны” во главе с ректором Тифлисской армянской духовной семинарии Хухунцем. На него была возложена и организация армянских дружин.

Следует отметить, что местные комитеты организации армянских дружин стали еще и политическими центрами. Наряду с практическими (помощь беженцам, организация дружин) они рассматривали и политические (об автономии Армении) вопросы. В феврале 1915г. в Тифлисе состоялось совещание месных комитетов, на котором выступил глава добровольных отрядов Андроник, который призывал объединить их в одно целое, что важно в том случае, если Россия не выполнит своих обещаний. Он заявил, что уже 25 лет борется с турецким игом и готов еще столько же бороться с новым врагом, если бы тот стал препятствием для армянской свободы.

Участники совещания выразили недоверие русскому правительству и недовольство позицией русского общества, но решили пока действовать вместе с русским правительством. Недоверие армян к России в связи с довольно пассивной позицией правительства в армянском вопросе росло. В первых числах марта 1915г. в Эчмиадзине состоялся съезд армянских национальных деятелей (так называемый съезд Комитетов братской помощи) под председательством епископа Вартазоряна, который постановил: хлопотать о принятии в русское подданство беженцев из турецкой Армении; просить императора о помиловании политических преступников, принадлежащих к Дашнакцутюн; ходатайствовать перед Тройственным согласием об освобождении армян из под турецкого ига и об объединении всех армян.<sup>270</sup> Решения съезда свидетельствовали как о росте недоверия к России, так и о стремлении иметь дело с державами Тройственного согласия и, наконец, о стремлении к объединению всех армян, т.е. созданию армянского государства из турецкой и русской частей Армении.

В связи с продвижением русской армии в глубь Турецкой Армении в начале 1915г., взятием Эрзерума, затем Вана “Национальное бюро” и

“Эммиадзинский Комитет братской помощи” занимались переселением в Турецкую Армению беженцев. Переселялись не только недавние, но и давно бежавшие из Турции армяне. Этим переселением дашнаки пытались создать на этой территории значительное армянское население и воспользовавшись военной ситуацией решить аграрный спор с курдским населением в турецкой Армении.

С конца XIXв. Курдское население стало постепенно переходить к оседлому образу жизни. После армянской резни 1894-1896гг. часть армян эмигрировала. Курды захватили не только земли эмигрантов, но и многих из тех, которые остались на родине. После провозглашения в Турции конституции, возвращаясь отнятой земли стали требовать не только те, кто оставался в Османской империи, но и эмигранты, которые стали возвращаться на родину. Начался сложный земельный спор. Сознвая справедливость армянских требований, младотурецкое правительство предлагало армянам добиваться своей прав судебным порядком. Однако при турецкой судебной волоките этот способ не отвечал интересам армян. Армянское духовенство и партия Дашнакцутюн требовали от турецкого правительства разрешить этот вопрос административным путем. Но на проведение такого мероприятия младотурецкое правительство не пошло. Поэтому к началу войны земельный спор осложнил и обострил и без того недружелюбные отношения между курдами и армянами.

Партия Дашнакцутюн озвала совершение представителей других армянских национальных организаций и предложила, чтобы армяне оставались на этой территории и старались удержать ее за собой, если по окончании войны русские войска станут уходить из Турции. Фактически Дашнакцутюн готовилась к тому, чтобы с оружием в руках отставить турецкую Армению. По сведениям Тифлиского жандармского управления, при “Национальном бюро” был создан финансовый комитет для сбора средств на покупку оружия и организацию дружинников. Комитет решил ввести принудительное обложение всех армян. В этой связи Воронцов-Дашиков приказал объявить “Национальному бюро” через его председателя епископа Месропа, что никаких принудительных сборов быть не должно, а создание комитетов, занимающихся вопросом о будущей судьбе турецкой территории “является преждевременным и нежелательным”.<sup>271</sup>

Ярко выраженная тенденция к политическому сепаратизму в среде армянских общественно-политических деятелей заставляла российские правительственные круги со все большим скептицизмом относиться к перспективе объединения Армении под протекторатом России, видя в этом лишь появление новой внутривнутриполитической проблемы.

Позиция российской дипломатии в отношении будущей Армении окончательно оформилась под влиянием союзников. В феврале 1915г. Франция начала активно проявлять заинтересованность в турецких землях сразу же после взятия русскими войсками Эрзерума. 14 февраля М.Палеолог сообщил Н.А.Базилу, что при заключении мира Франция рассчитывает на присоединение Сирии и Киликии. Взамен она готова поддерживать планы Российской империи в отношении Константинополя и проливов.<sup>272</sup> Этот вопрос Палеолог обсудил с Николаем II 16 февраля 1915г. и вскоре получил сообщение от Сазонова, что российская сторона поддерживает планы Франции в отношении Сирии и Киликии.<sup>273</sup> Таким образом, отношение правительственных верхов к послевоенной судьбе Армении в значительной степени определилось в первой половине 1915г. Признание французских интересов в этом регионе предусматривало необходимость весьма соторожного продвижения русских войск на Кавказском фронте, учитывая

стремления армянских общественно-политических кругов организовать массовое переселение армян в Западную Армению до окончания войны.

Позиция императора и правительства в отношении Армении расходилась с позицией Кавказской военной и гражданской администрации, где по-прежнему придерживались курса на воссоединение разрозненных частей Армении. Активное продвижение русской армии на Кавказе летом 1915г. было крайне негативно оценено членами Совета министров. На заседании 30 июля 1915г. был затронут вопрос о военных действиях на Кавказе. Члены Совета министров отметили, что российские войска клином проникают на неприязную территорию. Это, по мнению большинства, свидетельствовало о том, что военные действия развиваются в зависимости от политических соображения, основанных на симпатии наместника Воронцова-Дашикова к армянам. “Даже при поверхностном взгляде на карту видно, что свержение войск направляется главным образом на армянские земли. Без того положение повсюду тяжелое, а мы тут еще будем рисковать ради воссоздания Армении”, - заметил Харитонов. Он также обратил внимание Совета министров на том, что продвижение на Кавказе в интересах армянского населения вызывает негативную реакцию в Думе. Так, Чхеидзе “не переставая, кричит об опасности и обвиняет местную власть в чрезмерном пристрастии к армянским домогательствам столь влиятельным в наместническом дворце”.<sup>274</sup> Аналогичное мнение высказали и остальные члены Совета министров, считая, что если даже оставить в стороне чисто военную сторону, с точки зрения внутренней и внешней политики нежелательно преждевременно раздвигать армянский вопрос. По мнению Горемыкина, создание Армении могло стать в послевоенном будущем источником различных осложнений на Востоке. Сазонов попытался смягчить тон обсуждения, отметив, что нельзя резко и вслух высказывать отрицательное отношение правительства к планам армянской автономии, поскольку “за границей, среди наших союзников, особенно в Англии издавна относятся с большою симпатией к армянам”. Но Сазонова не поддержали. Кривошеин в этой связи заметил, что нельзя молчать “из боязни англичан”, когда “кавказские власти готовы жертвовать русскими интересами во имя армянских”. В итоге военному министру Поливанову было поручено доложить императору о развитии ситуации на Кавказе.<sup>275</sup>

Через несколько дней 4 августа Совет министров вновь вернулся этому вопросу. Наступление на Кавказе продолжалось. Харитонов отметил, что в связи с этим в Думе разгораются страсти. “Чхеидзе впадает чуть ли не в истерику и грозит непоправимыми несчастиями. При мне он кричал в Думе во время перерыва, что кавказскою армией командует не Вреховный главнокомандующий и не наместник, а графиня Воронцова-Дашикова, опутанная армянскими сетями”. “В самом деле, куда мы там, с позволения сказать, прем?” - спрашивал Харитонов. “Известно куда – к созданию великой Армении”, - ответил ему Поливанов.

Император Николай II, по свидетельству Поливанова, также разделял всеобщую уверенность в том, что ситуация на Кавказском фронте, мозящая привести к объединению частей Армении силами русской армии, развивается под влиянием проармянских населений в Кавказском наместничестве.<sup>276</sup>

В 1915г. при заключении соглашения о проливах, английское и французское правительства приступили к обсуждению вопроса о будущей судьбе турецких владений в Азии. Переговоры начались по инициативе Франции, но велись в Лондоне. С английской стороны в них участвовал дипломат Марк Сайка, с французской – бывший французский генеральный

консул в Бейруте Ф.Жорж-Пико. Поэтому достигнутое соглашение впоследствии было названо соглашением Сайкса-Пико.<sup>277</sup>

Поначалу Сазонов заявил, что он заранее согласен с результатами англо-французских переговоров, поскольку они будут касаться лишь Аравии и Сирии, и конкретно – образования независимого арабского государства, в чем Россия менее заинтересована, чем Франция и Англия. Переговоры, однако, вышли далеко за рамки первоначальных предположений. Поэтому между Лондоном и Парижем было условлено, что окончательное решение будет принято только тогда, когда оно получит одобрение России. Сообщая об этих переговорах Бьюкенену, Грей просил его передать Сазонову, что “британское и французское правительство договорились и ясно понимают, что между кабинетами не будет заключено никакого соглашения до получения согласия российского правительства”.<sup>278</sup>

Для такой договоренности были серьезные основания. Проект, разработанный английской и французской сторонами, касался не только Сирии и Киликии, но и всей Малой Азии. Рассмотрев документ Сазонов отметил, что земли, на которые претендуют французы “далеко внедряются клином к русско-персидской границе близ Урмийского озера.”<sup>279</sup> Сазонов считал это неприемлемым. В этой связи он писал Николаю II 13 марта 1916г., что “появление на большом протяжении нашей азиатской границы Франции, хотя бы в настоящее время и союзной нам, должно быть признано нежелательным”.<sup>280</sup>

Основной отправной точкой при обсуждении судьбы Западной Армении союзниками стало положение о том, что после массового истребления армян турками весной 1915г. полностью исключен какой-либо созеретнет Турции. При этом французская сторона считала невозможным создание единой Армении в любой форме (протекторат европейских держав, полная передача Армении России и т.д.). Сайкс писал Бьюкенену, что любое объединение Армении, “неполной революции обществами”, ухудшит политическую обстановку на Кавказе, из чего впоследствии Германия извлечет свою пользу.<sup>281</sup> Оптимальным решением проблемы Сайксу представлялась передача России Эрзерума, Битлиса и Вана со смешанным составом населения, где нет подавляющего армянского большинства. Франция получает остальную часть Армении. Предложения Сайкса о разделе Армении на русскую и французскую зоны было по инициативе императора передано на рассмотрение Особого совещания об Армении в конце марта 1916г. хотя участники совещания отметили, что раздел Армении не улучшит ситуацию на Кавказе и лишь усилит антиправительственную агитацию, но в итоге согласились с планом раздела Армении. Согласие Российской империи на предложения Франции было обусловлено, в первую очередь тем, что союзники готовы были на передачу России проливив. В этом случае получение выхода в Средиземное море за счет присоединения Киликии теряло свою актуальность. Передача Франции земель с большинством армянского населения также снимал с повестки дня вопрос об армянской автономии, т.к. на территориях, которые предназначались России, армянское население не составляло большинства. Соглашение о разделе Азиатской Турции было оформлено обменом нот между Францией и Россией 13 апреля, между Англией и Францией – 3 мая 1916г. Сазонов сумел выговорить передачу России областей Эрзерума, Трапезунда Вана, Битлиса и части Курдистана. На эти территории Россия начала претендовать еще в 1915г., когда в результате успешных военных действий русские войска заняли часть турецкой Армении.

Одновременно российские и армянские общественно-политические деятели с думской трибуны продолжали обсуждать вопрос о юридическом

статусе послевоенной Армении. При обсуждении сметы МИД 11 матра 1916г. П.Н.Миллюков заявил, что Россия, обещавшая армянам в Турции автономию еще при турецком режиме, должна осуществить это обещание теперь, когда армянские вилайеты в значительной степени в ее руках. При этом он отметил вилайеты в значительной степени в ее руках. При этом он отметил, что если до 1915г. можно было говорить о сохранении турецкого суверенитета над автономной Арменией, то теперь, после массового истребления армян турками о сохранении какой бы то ни было связи с Турцией не приходится и думать.<sup>282</sup> Это заявление Миллюкова было с энтузиазмом встречено армянской общественностью.

Высказывание о разрыве Армении с Турцией радикальные армянские круги комментировали как необходимость политической автономии. Так, в газете “Оризон” говорилось, что “самый умный политический деятель в России” торжественно заявляет, что “армянский народ, освобожденный от турецкого ига... должен получить... политическую автономию”.<sup>283</sup>

Достигнутая весной 1916г. договоренность между союзниками о послевоенном разделе Азиатской Турции существенным образом повлияла на последующую политику России в Турецкой Армении.

После вторичного вступления русских войск на территорию Армении летом 1916г. в правящих кругах Российской империи стали обсуждаться формы и методы организации управления занятых районов. В письме С.Д.Сазонова Кавказскому наместнику великому князю Николаю Николаевичу от 14 июня 1916г., написанном после занятия Эрзерума, Эрзинджана, Трапезунда и ряда других пунктов, отмечал, что “крайними вехами, между которыми ставится... разрешение армянского вопроса, являются два течения: одно – стремление армянских националистов к полной автономии под эгидой России в духе... реформ 1913 года, другое... ниводиющее политическое значение армян к нулю и пытающееся поставить на их место мусульман”.<sup>284</sup> В этой связи Сазонов считал, что государственным интересам России может соответствовать только соблюдение принципа “беспристрастного отношения ко всем разнородным элементам в крае”, особенно поэтому, что на завоеванной Россией армянской территории армяне никогда не составляли большинства, а после массового уничтожения армян турками их численность не достигает j всего населения.<sup>285</sup> Поэтому Сазонов считал, что армянам можно предоставить самостоятельность в образовании, религиозной жизни, право пользования языком, самоуправление. Великий князь Николай Николаевич был согласен с позицией Сазонова, но подчеркивал, что при предоставлении всех вышеперечисленных прав необходимо обеспечить “первенство русского наречия во всех официальных случаях”.<sup>286</sup> В непосредственной связи с вопросом о равноправии многонационального населения занятой русскими войсками части Турецкой Армении находился вопрос об урегулировании землепользования на этой территории. С.Д.Сазонов и великий князь Николай Николаевич сходились на том, что необходимо обеспечить законное и беспристрастное распределение земли. Еще 19 марта 1916г. великий князь Николай Николаевич как главнокомандующий Кавказским фронтом издал приказ, в котором население занятых областей предупреждалось, что самовольно захватившие свободные поля и пастбища будут с них выдворены русской гражданской администрацией.<sup>287</sup> Фактически основы управления оккупированной частью Турции были определены МИД и командованием Кавказского фронта.

В июне 1916г. было принято Положение об управлении Арменией. На этой территории было образовано военное генерал-губернаторство. В статье 8 говорилось, что главная обязанность чинов военного генерал-губернаторства: восстановление и поддержка спокойствия и порядка,

наблюдение за правильным течением административной и гражданской жизни.

Военный генерал-губернатор областей Турции, занятых по праву войны назначался по представлению главнокомандующего Кавказской армией высочайшим приказом и указом Сенату. Военный генерал-губернатор подчиняется непосредственно главнокомандующему кавказской армией. Военному генерал-губернатору подчинялись все войска постоянно и временно расположенные в пределах генерал-губернаторства.

Для отправления правосудия среди местного населения в занятых по праву войны турецких областях учреждались судебные установления по образу народных словесных судов, действующих на территории военно-народного управления Кавказского края.<sup>288</sup>

Приказом начальника штаба Верховного главнокомандующего генерала Алексеева от 29 августа 1916г. генерал-губернатор областей Турции, занятых по праву войны был подчинен непосредственно помощнику по военной части наместника его императорского величества на Кавказе и главному начальнику снабжений Кавказской армии, согласно Положению о полевом управлении войск.

Как и в Галиции, перед руководством временного военного генерал-губернаторства, встала кадровая проблема. МИД в августе 1916 циркуляром уведомило начальников губерний о том, что во вновь занятых местах Австрии и Кавказского фронта открываются вакансии уездных и окружных начальников с подчинением главнокомандующим соответствующими армиями. В качестве кандидатов министерство рекомендует представлять только лиц с образовательным цензом и безупречной репутацией.<sup>289</sup> Боязнь повторения “галицийской эпопеи”, которая во многом была связана с кадровым вопросом, привела к тому, что при формировании высшего звена управления на руководящие должности было решено назначать только военных.

Осенью 1916г. в военном генерал-губернаторстве началось формирование судебных и административных органов государственного управления. Началась организация российской администрации в районе Трапезунда. Его предполагалось разделить на участки, округа и области с соответствующими начальниками участков, округов и губернаторами и их управлениями. Параллельно создавались три судебных инстанции: участковой, окружной и областной суды по аналогии с российской судебной системой. Во всех инстанциях в число присяжных заседателей предполагалось допустить представителей местного населения.<sup>290</sup>

Уже первые шаги в деятельности генерал-губернаторства сопровождалась слухами и критикой в Государственной Думе. П.Н.Милоков и Пападжанов отмечали, что оставленное бежавшими армянами имущество конфискуется русскими властями. Это заявление опроверг Н.Н.Янушкевич, занимавший в тот момент пост помощника по военной части кавказского наместника, заявивший, что специально проведенное расследование категорически опровергло этот слух.<sup>291</sup>

Армянские общественные и политические организации сразу же стали разрабатывать планы возвращения на родину армянских беженцев, организовывать им материальную поддержку. Была образована Комиссия по восстановлению Армении для содействия васпураканским и вообще турецко-армянским интеллигентам в деле восстановления и воссоздания отечества под председательством Д.Хан-Аван-Юзбашева. Она разослала армянским общественным организациям следующее обращение: “Возвращение... Интеллигенция возлагает свои надежды на вновь назначенного высшей властью губернатора Ванского вилайета полковника русской армии Альфреда

Термена, который обратился к представителям Васпураканской интеллигенции, предлагая образовать из турецких армян гражданскую милицию для защиты населения вилайета и для охраны порядка. Означенная милиция будет состоять из 200 лиц, под начальством Арменака Екаряна, который был одним из вождей в Ванской обороне. ...Губернатор обещает отодать возвращающимся армянам свободные земли, т.к. теперь в Ванском районе очень много свободных земель и вообще оказывать воздействие возвращающимся на родину...”.<sup>292</sup> Активная кампания по возвращению в Армению беженцев натолкнулась на сопротивление военных. Генерал-губернатор генерал Пешков в интервью корреспонденту газеты “Новое время” сказал, что, вопрос о возвращении беженцев в Армению, по мнению генерал-губернатора, зависит не только от окончания административной организации названных областей, но и от ситуации на фронте.

“В управлении заготавливаются списки всех армянских и неармянских сел и деревень Армении. Когда условия создадут возможность возвращения беженцев, я попрошу все армянские благотворительные учреждения о наличных беженцах из каждой местности и каждому из них будет дана возможность вернуться в свою деревню. Что же касается армян, бежавших из незанятых нами областей, то их распределю между этими же армянскими деревнями на места погибших, но не иначе, как по сельским приговорам коренных жителей и при условии равномерного распределения наделов”.<sup>293</sup>

Министерство земледелия сразу же стало разрабатывать планы переселения в Армению русских крестьян. Еще в феврале 1915г. Главноуправляющий землеустройством и земледелием А.В.Кривошеин писал: “Успешное развитие наших военных операций на турецком фронте дает основание предполагать, что в ближайшем будущем окажется возможность исправления Кавказской границы и округления наших владений в Малой Азии и Армении. Эрзерумский и Ванский вилайеты вполне пригодны для широкого переселения... русских”.<sup>294</sup> Аналогичной планы выдвигал командующий Кавказской армией генерал Юденич. В письме к Воронцову-Дашкову от 5 апреля 1915г. он предлагал на освободившиеся после наступления русской армии земли турок и курдов селить не армян, а казаков с Кубани и Дона<sup>295</sup>.

В 1916г. ведомственная позиция Главного управления землеустройства и земледелия не изменилась. Кривошеин вновь обратился к Сазонову в марте 1916г. с просьбой рассмотреть вопрос об использовании вновь завоеванных земель. Конкретных решений по запросам Кривошеина на правительственном уровне принято не было. Но налицо была приостановка русскими властями активного переселения в Армению, вызванная в большей степени стратегическими соображениями.

После этого в особой отдел канцелярии Кавказского наместника стали поступать агентурные сведения о том, что дашнаки, не дождавшись официального подтверждения со стороны русского правительства о даровании автономии, решили готовиться к борьбе с Россией. Был ужесточен полицейский режим в Кавказском наместничестве и временном армянском военном генерал-губернаторстве. После взятия Эрзерума был издан приказ о запрещении армянам селиться в Эрзеруме. На поздравительную телеграмму епископа Месропа наместник ответил, что “Россия должна крепко присоединить к себе Эрзерум”.<sup>296</sup>

Вплоть до признания французских интересов в Азиатской Турции в 1915-1916гг. правительство Российской империи крайне осторожно относилось к перспективе присоединения Армении. Заключение с союзниками соглашения о разделе Азиатской Турции заставило правительство окончательно отказаться от содействия объединению Армении или

предоставления ей автономии в составе Российской империи. Стало готовиться присоединение части Армении к России и, возможно, заселение опустевших земель русскими переселенцами. Разочарование армян в российской политике к концу войны было полным.

## ПРИМЕЧАНИЯ

- <sup>250</sup> *Всеподданнейший отчет за пятилетие управления Кавказом генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова.* СПб., 1910. С. 118-119.
- <sup>251</sup> *Красный архив.* М.; Л., 1928. Т. 1 (26). С. 118-119.
- <sup>252</sup> *История внешней политики России. Конец XIX — начало XX в. М., 1997. С. 275; История дипломатии.* М., 1963. Т. 2. С. 632.
- <sup>253</sup> “Дашнакцутюн” — политическая партия, образованная в 1890 г. К 1904 г. она стала общепартийной партией. В 1905 — 1907гг. членами партии была создана российская программа “Кавказский проект”, кото-рый предусматривал создание Закавказской демократической республики в составе России путем вооруженной борьбы с самодержавием. Кавказ, по программе дашнаков, должен был образовать союзную демократическую республику на основе всеобщего избирательного права, равенства всех народов и религий, уничтожения классовых и сословных привилегий и составить часть свободной России, связанную с ней федеративными узами. (*Отечественная история: Энциклопедия.* М., 1994. Т. 1. С. 676.)
- <sup>254</sup> *Падание царского режима. По материалам Чрезвычайной Комиссии Временного правительства.* Л., 1926. Т. 2. С. 421.
- <sup>255</sup> *Там же.* С. 397 — 398.
- <sup>256</sup> *Гершельман Ф. Причины неурядиц на Кавказе.* СПб., 1908. С. 67.
- <sup>257</sup> *Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств. 1878 — 1917 годы. Серия III: 1914 — 1917годы.* Т. 6. Ч. 1. С. 183.
- <sup>258</sup> *Там же.*
- <sup>259</sup> *Арутюнян А.О. Кавказский фронт (1914 — 1917гг.).* Ереван, 1971. С. 53.
- <sup>260</sup> *Там же.*
- <sup>261</sup> *Совет министров Российской империи в годы Первой мировой войны.* СПб., 1999. С. 74.
- <sup>262</sup> *Басиляя Ш. И. Закавказье в годы Первой мировой войны.* Сухуми, 1968. С. 103.
- <sup>263</sup> *Дживилегов А. Будущее Турецкой Армении.* М., 1915. С. 35
- <sup>264</sup> *Палеолог М. Царская Россия во время Первой мировой войны.* 1923. С. 169.
- <sup>265</sup> *Международные отношения... Т. 7. Ч. 2. С. 456.*
- <sup>266</sup> *Там же.* Т. 6. Ч. 2. С. 215.
- <sup>267</sup> *Басиляя Ш. И. Указ.* Соч. С. 215.
- <sup>268</sup> *Цит. по: Арутюнян А.О. Указ. соч.* С. 56.
- <sup>269</sup> *Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (материалы к исследованию).* СПб., 1997. С. 537.

## ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՑՈՒՑԻՉ

Ի.Ի.Վորոնցով-Դաշկով (1837-1916), կոմս, գեներալ-համհարզ, Հեծելազորի գեներալ, Պետական խորհրդի նշանակված անդամ, Կովկասի փոխարքա եւ Կովկասյան ռազմական օրերգի գլխավոր հրամանատար (1905թ. փետրվարի 27-ից մինչեւ 1915թ. օգոստոսի 23-ը):

Ի.Գ.Շչեդրովսկով (1861-1918), գաղտնի խորհրդական, Պետական խորհրդի նշանակված անդամ, Արդարադատության նախարար (1906թ. ապրիլի 24-ից մինչեւ 1915թ. Հուլիսի 15-ը): 1917թ. Հունվարի 1-ից Պետական խորհրդի նախագահ: Կոնուբեյ, Թիֆլիսի գաղտնի պալատի նախագահ: Վլ.Մ. Պուրիշկեւիչ (1870 - 1920), Պետական IV դուժայի պատգամավոր: Ն.Ե.Մարկով, Մարկով 2-րդ (1886 - 1945), Պետական IV դուժայի պատգամավոր: Գեւորդ V կամ Գեւորդ Ե Տփղիսեցի (Սուրենյանց, 1847 - 1930), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1911 թվականից: Ի.Լ. Գորեմիկին (1839-1917), իսկական գաղտնի խորհրդական, ստատս-բարոուզար (1910 թվականից), Պետական խորհրդի անդամ: 1914թ. Հունվարի 30-ից մինչեւ 1916թ. Հունվարի 20-ը՝ Ռուսաստանի նախարարների խորհրդի նախագահ: Վ.Ա.Սուխոմոլինով (1848 - 1926), գեներալ-համհարզ, Հեծելազորի գեներալ, Պետական խորհրդի նշանակված անդամ: 1909թ. մարտի 11-ից մինչեւ 1915թ. Հունիսի 13-ը՝ Ռուսաստանի զինվորական նախարար: Ս.Գ.Սազոնով (1860 - 1927), Պետական խորհրդի նշանակված անդամ: 1910թ. նոյեմբերի 8-ից մինչեւ 1916թ. Հուլիսի 7-ը՝ Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար: Ա.Կ.Ջիվիլեզով (1875 - 1952), պատմաբան, Հասարակական գործիչ: Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին ղեկավարել է Քաղաքների Համառուսաստանյան միութայն տեղեկատվական բաժինը: 1916-1918թթ. Հանդիսացել է «Արմյանսկիյ ւեստնիկ» ամսագրի խմբագիրը: Նիկոլայ II Ռոմանով (1868 - 1918), Ռուսաստանի վերջին կայսր (1894 - 1917): 1915 թ. օգոստոսի 23-ից ուսական բանակի եւ նավատորմի Գերագույն գլխավոր հրամանատար: Ժ.Մ. Պալեոլոգ (1859 - 1944), 1914 - 1917թթ. Ֆրանսիայի արտակարգ եւ լիազոր գեսպան Ռուսաստանում: 1920 - 1921թթ. Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարութայն գլխավոր բարոուզար: Գուլկեւիչ, Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարութայն II քաղաքական բաժնի խորհրդական: Ա.Հ.Խատիսով (Խատիսյան, 1874 - 1945), Թիֆլիսի քաղաքապետ (1910 - 1917), ՀՀԴ անդամ, Հասարակական-քաղաքական գործիչ: 1914թ. «Կովկասի քաղաքների միութայն» (44 քաղաքներ) Կովկասյան կոմիտեի նախագահ: 1918թ. Անդրկովկասի Դեմոկրատական Ֆեդերատիվ Հանրապետութայն ֆինանսների եւ պարենի, ապա խնամատարութայն նախարար: ՀՀ արտաքին գործերի նախարար, 1919թ. օգոստոսից մինչեւ 1920թ. մայիսը ՀՀ վարչապետ: Ն.Ա.Բաղդիլի (1883-1963), առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին ուսական Գերագույն գլխավոր հրամանատարի զորակայանի զինանախնամական գրասենյակի փոխտնօրեն, ապա տնօրեն: 1917թ. ամռանից՝ Փարիզյան ուսական գեսպանատան խորհրդական: Ն.Ա.Ջիվեիճե (1864 - 1926), Պետական IV դուժայի պատգամավոր: Ա.Ա. Պուրիվանով (1855 - 1920), Հեծելազորի գեներալ: 1915թ. սեպտեմբերի 10-ից մինչեւ 1916թ. մարտի 15-ը զինվորական նախարար: Պ.Ա.Խարիտոնով (1852 - 1916), իսկական գաղտնի խորհրդական, 1911թ. կայսրի ստատս-բարոուզար, Պետական դուժայի նշանակված անդամ: 1907թ. սեպտեմբերի 12-ից մինչեւ 1916թ. Հունվարի 25-ը՝ Պետական վերահսկիչ: Մարկ Սալքս (1879 - 1919), բրիտանացի զինանախնամ: Ֆ.Ժորժ-Պիկո, Ֆրանսիացի զինանախնամ: Մ.Ի. Պապաջանով (Պապաջանյան, 1865-1925), Հայ Հասարակական-քաղաքական գործիչ, կադետական կուսակցութայն անդամ, Պետական IV դուժայի պատգամավոր, 1917 թվականից՝ Անդրկովկասյան Հատուկ կոմիտեի (ՕԶԱԿՄՄ), ապա Անդրկովկասյան կոմիտարիատի անդամ: Ն.Ն.Ցանուշկեւիչ (1868 - 1918), Հեծելազորի գեներալ: 1914թ. մարտի 5-ից՝ զինվորական նախարարութայն գերագույն շտաբի գլխավոր վարչութայն պետ: 1914թ. Հուլիսի 19-ից մինչեւ 1915թ. օգոստոսի 21-ը՝ Գերագույն գլխավոր հրամանատարի զորակայանի շտաբի պետ, Կովկասի փոխարքայի զինվորական օգնական:

Ա.Եկարյան (1870 - 1925), Հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ: 1915թ. ապրիլի 7-ից մինչև մայիսի 4-ը՝ Վան քաղաքի Այգեստան թաղամասի Հայ բնակչության ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներից եւ ռազմական ղեկավար: Փոխգնդապետ Ա. Կերմենի նահանգապետության շրջանում Վանի միլիցիայի պետ:

Պեշկով, գեներալ, թուրքիայից գրավված շրջանների ժամանակավոր գեներալ-նահանգապետ:

Ա.Վ.Կրիվոշեին (1857 - 1921), արքունի պալատի Հոֆմեյստեր, Պետական խորհրդի անդամ: 1908թ. մայիսի 21-ից մինչև 1915թ. Հոկտեմբերի 26-ը Հոգաշինարարության եւ երկրագործության գլխավոր կառավարիչ:

Ն.Ն.Յուզենիչ (1862-1933), Հեծելազորի գեներալ: Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին Կովկասյան բանակի շտաբի պետ, 1915-1916թթ.՝ Հրամանատար, 1917թ. մարտից ապրիլ՝ Գերագույն գլխավոր Հրամանատար:

---

---

## Արխիվային գործ

Հաստատված է  
Հայաստանի ազգային արխիվի  
տնօրենի 2004թ. Հոկտեմբերի 14-ի  
N 33լ հրամանով

### ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ԳԻՏԱՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՄԱՆ ՄԵԹՈԴԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱՐԱՐԱԿԱՆՆԵՐ

1. Անձնական ծագման արխիվային ֆոնդեր. սահմանումը, տեսակները  
Անձնական ծագման փաստաթղթերը պատմական սկզբնաղբյուրների կարեւորագույնն ու մեծարժեք խմբերից են: Դրանց աղբյուրագիտական նշանակությունը հատկապես մեծ է գիտության, մշակույթի եւ այլ բնագավառների, այսինքն՝ մարդկային գործունեության ու պատմական գործընթացի այն կողմերի ուսումնասիրության համար, որտեղ առաջին պլան են մղվում անհատական ստեղծագործությունները եւ մարդկային գործոնը:

Անձնական ծագման է կոչվում այն արխիվային ֆոնդը, որը կազմված է անձի, ընտանիքի, տոհմի անդամների փաստաթղթերից: Այս առումով էլ անձնական ծագման արխիվային ֆոնդերը լինում են անձնական, ընտանեկան եւ տոհմի:

Անձնական ծագման արխիվային ֆոնդը կազմվում է մեկ առանձին անձի (անհատի) կյանքն ու գործունեությունն արտացոլող փաստաթղթերից:

Ընտանեկան ֆոնդը կազմվում է մեկ ընտանիքի (մինչև երեք սերունդ ներառյալ) կյանքի ու գործունեության արդյունքում առաջացած փաստաթղթերից:

Տոհմի ֆոնդի կազմում միավորվում են ուղիղ գծով միմյանց փոխարինած մեկ տոհմի սերունդների եւ Հիմնական տոհմի (ակունքի) Հետ ընդհանուր պայթյալին եւ այլ Հարաբերություններով փոխկապված ներկայացուցիչների կյանքի ու գործունեության ընթացքում առաջացած փաստաթղթային համալիրները:

Անձնական ծագման արխիվային ֆոնդերի շարքին են դասվում նաև որոշակի հատկանիշներով (թեմատիկ, անվանական, ժամանակագրական եւ այլն) միմյանց Հետ կապված եւ մեկ հավաքական ամբողջություն կազմող անձնական ծագման փաստաթղթերից ձևավորված արխիվային ֆոնդ-հավաքածուները:

Արխիվում կարող են կազմվել նաև այլ արխիվային հավաքածուներ՝ զանազան աղբյուրներից տարբեր ժամանակներում հավաքագրված անձնական ծագման փաստաթղթերից: Նման դեպքերում հավաքածուի ձևավորման համար հաճախ հիմք է ծառայում գործունեության ոլորտը: Օրինակ՝ «ՀՀ արվեստի գործիչների անձնական ծագման փաստաթղթերի արխիվային հավաքածու» եւ այլն:

Անձնական ծագման փաստաթղթերը, որպես պատմական սկզբնաղբյուր կարեւորվում են ինչպես գիտության եւ մշակույթի, այնպես էլ հասարակական կյանքի այլ ոլորտների (պետության արտաքին ու ներքին քաղաքականություն, սոցիալական զարգացումներ եւ այլն) ուսումնասիրման համար: Այդ փաստաթղթերը լայնորեն օգտագործվում են նաև վերահիշյալ ոլորտների որոշակի գործընթացները, այլեւայլ կողմերը հետազոտելու, առանձին հարցերին ու հիմնախնդիրներին լուծումներ գտնելու նպատակով:

Իրենց մեջ ամփոփված փաստերի ու տեղեկատվության բազմազանության առումով պաշտոնական ոչ մի փաստաթուղթ չի կարող համեմատվել անձնական նամակի, օրագրի կամ գրառումների ծոցատետրերի հետ: Դժվար է ենթադրել, թե անձնական ծագման այս կամ այն փաստաթղթում գրառված բազմաթույլ փաստերից որ մեկը կարող է հետաքրքրել կամ չհետաքրքրել ուսումնասիրողին:

Փաստաթղթերի համար բնութագրական են այնպիսի յուրահատուկություններ, ինչպիսիք են դրանց բովանդակության բազմազանությունն ու բազմատեսակչությունը:

Եվ այն իրողությունը, որ անձնական ծագման փաստաթղթերը կարելու դեր են կատարում հատկապես մարդու Հոգեւոր կյանքի հարստացման ու նրա Հայրենասիրական եւ բարոյական զաստիարակության գործում, մեկ անգամ եւս փաստում է գիտության ու մշակույթի եւ մարդկային գործունեության այլ բնագավառների նշանավոր գործիչների Հոգեւոր ժառանգության (փաստաթղթային) մասունքների դերն ու նշանակությունը: Ահա թե ինչու պետական արխիվի առջև խնդիր է դրվում ի մի հավաքել, գիտականորեն նկարագրել, պահպանել ու շրջանառության մեջ դնել անձնական ծագման փաստաթղթային արժեքները: Այդ տեսակետից անձնական ծագման փաստաթղթերի ու նյութերի փորձաքննությունը արժեքավորումը, գիտատեխնիկական մշակումը եւ ֆոնդավորումը բավականին բարդ ու պատասխանատու գործ է: Սույն պահանջների հետ կապված՝ օրրատորն էլ ավելի է կարեւորվում ու արդիական հնչեղություն ստանում նաև ՀՀ արխիվային հավաքածուի կազմը անձնական ծագման փաստաթղթերով համալրման եւ, հատկապես, դրանց գիտատեխնիկական մշակման աշխատանքների ճիշտ ու նպատակայաց իրականաման համար անհրաժեշտ գիտամեթոդական բազայի սպահովման օրապահանջ խնդիրը: Անձնական ծագման արխիվային ֆոնդի լրիվ անվան կազմի մեջ մտնում են հետեւյալ տարրերը՝

Փոնդատաշրջանողի ազգանունը, անունը, Հայրանունը, իսկ փակագծերում՝ կեղծանունը (եթե այդպիսին ունի), ծննդյան, մահվան տարեթիվերը, տիտղոսը, գործունեության (զբաղմունքի) տեսակը, մասնագիտությունը, կոչումը կամ ծառայական դիրքը:

Օրինակ՝

1. Միմոնյան Մետաքսյա Միհրանի (1926-1987) ԽՍՀՄ ժող. դերասանուհի, պետական մրցանակի դափնեկիր:
2. Համբարձումյան Համազասպ Ասատուրի (1883-1965) փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր:

3. Պետրոսյանց Տիգրան Մնացականի (1951- ) պատմարան, մատենագետ, լրագրող:

Եթե ֆոնդառաջացող անձը Հասարակությանը Հայտնի, Հանրաճանաչ է կեղծանվամբ, ապա ֆոնդի անվան մեջ սկզբում նշվում է նրա կեղծանունը, իսկ ազգանունը, անունը եւ Հայրանունը՝ դրանից անմիջապես Հետո՝ փակագծերի մեջ: Օրինակ՝ Գուսան Հավասի (Մարկոսյան Արմենակ Պարսամի) - (1896-1978), Գուսան, ԽՍՀՄ գրողների եւ կոմպոզիտորների միութենականի անդամ:

Ընտանեկան (տոհմի) ֆոնդի անունը կազմվում է ընտանիքի (տոհմի) Համար ընդհանրական ազգանունից, տիտղոսից (եթե կա) եւ ֆոնդում ընդգրկված ընտանիքի (տոհմի) ներկայացուցիչների վերաբերյալ տեղեկություններից:

- Օրինակ
  - 1. Լխիցյանների ընտանեկան ֆոնդ
    - Լխիցյան Ստեփան Դանիելի (1865-1947), ազգագրագետ
    - Լխիցյան Եկատերինա Գրիտափոքի (1863-1957) մանկավարժ
    - Լխիցյան Սրբուհի Ստեփանի (1896-1973), պարուսույց
  - 2. Տեր-Գրիգորյանների ընտանեկան ֆոնդ
    - Տեր-Գրիգորյան Հովակիմ Մկրտչի (1827-1886), եկեղեց. գործիչ
    - Տեր-Գրիգորյան Արամ Հովակիմի (1855-1938), գրամատուրգ, Հրատարակախոս:

Արխիվային Հավաքածուի անվան մեջ նշվում է այն Հավաքագրողի (կամ սեփականատիրոջ) ազգանունը, անունը եւ Հայրանունը: Իսկ եթե Հավաքածուն Հավաքագրել է կաղմակերպություն կամ ընկերություն, ցույց է տրվում վերջինիս լրիվ անվանումը: Բացի այդ, արխիվային Հավաքածուի անվան մեջ նշվում են այն ձեւավորելու Հատկանիշը (գործունեության ոլորտ եւ այլն), փաստաթղթերի ծայրային տարեթվերը:

- Օրինակ՝
  1. Հայ գրողների անտիպ ստեղծագործությունների ֆոնդ-Հավաքածու (1865-1956)՝ Հավաքված Իշխան Ամբաստի Հովակիմյանի (բանասեր) կողմից:
  2. Արվեստի բնագավառի Հայ գործիչների անձնական ծագման արխիվային փաստաթղթերի ֆոնդ- Հավաքածու (1934-1998)՝ Հավաքված ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի գիտաշխատողների կողմից:

Անձնական ծագման արխիվային ֆոնդերի անունները լրիվ կերպով ցույց են տրվում միայն արխիվի Հաշվառման փաստաթղթերում, ինչպես նաեւ ֆոնդերի ուղեցույցում: Մնացած բոլոր դեպքերում նշվում են միայն ազգանունը, անվան ու Հայրանվան սկզբնատառերը: Ընտանեկան կամ տոհմի ֆոնդի անունը կազմվում է ընտանիքի կամ տոհմի գլխավոր անդամների ազգանուն(ներ)ից, անվան եւ Հայրանվան սկզբնատառերից, տիտղոսից եւ այլն: Ընտանիքի կամ տոհմի մյուս բոլոր անդամների (ներկայացուցիչների) ազգանունները, անունները եւ Հայրանունները, տիտղոսները, գործունեության ոլորտը, մասնագիտությունները, ազգակցական կապերը եւ անհրաժեշտ մյուս տեղեկությունները տրվում են ֆոնդի թերթում:

2. Անձնական ծագման փաստաթղթերի ֆոնդավորումը

Փաստաթղթերի ֆոնդավորում է կոչվում արխիվային ֆոնդերի ստեղծումը: Այդ աշխատանքը բավական բարդ եւ բազմատարր է: Ֆոնդավորումը բաղկացած է միմյանց Հետ փոխկապված Հետեւյալ գործողություններից՝

- փաստաթղթերի ֆոնդային պատկանելություն որոշում
- արխիվային ֆոնդ(եր)ի ժամանակագրական շրջանակների սահմանում (փաստաթղթերի ծայրային տարեթվեր)
- ֆոնդ(եր)ի կազմից վերջիններիս չվերաբերող փաստաթղթերի ու նյութերի առանձնացում
- ֆոնդ(եր)ի նոր փաստաթղթերի (նյութերի) միացում
- արխիվային ֆոնդ(եր)ի կազմացրում:

Արխիվային ֆոնդերը, որպես կանոն, ստեղծվում են ֆոնդառաջացող իրավաբանական եւ (կամ) ֆիզիկական անձանց գործունեությունը առաջացած փաստաթղթերի ամբողջական Համալիրներից (փաստաթղթային ֆոնդ):

Անձնական ծագման փաստաթղթերի Համալիրների բնորոշ առանձնահատկությունը դրանց վրա գործավարություն կազմակերպչական ազդեցություն բացակայությունն է, ինչը որոշակիորեն բարդացնում եւ դժվարացնում է այդ փաստաթղթերի ֆոնդային պատկանելությունը որոշելը: Ուստի անձնական ծագման փաստաթղթերը ֆոնդավորելիս պետք է ցուցաբերել առավել զգուշավոր եւ տարբերակված մոտեցում խնդրի լուծմանը:

Անձնական ծագման արխիվային ֆոնդ(եր)ի ժամանակագրական սահմանները որոշելու Համար, որպես կանոն, Հիմք են Հանդիսանում ֆոնդատա-ջացող անձի (ընտանիքի անդամներ, տոհմի ներկայացուցիչներ), ծննդյան ու մահվան ծայրային տարեթվերը: Անձնական ծագման արխիվային ֆոնդի ժամանակագրական սահմանները ֆոնդառաջացողի կյանքի շրջանակից կարող է դուրս գալ՝ ա) եթե ֆոնդի կազմում մտնում են ֆոնդառաջացողի մերձավոր ազգականների (վերընթաց կամ վարընթաց դժով) փաստաթղթեր

Օրինակ՝ Միմոնյան Մետաքսյա Միհրանի (1926-1987), ԽՍՀՄ ժողովրդական գերասանուհի, պետ. մրցանակի դափնեկիր Փաստաթղթերի ծայրային տարեթվերը՝ 1926-198 (Միհրան Միմոնյանի 1900-ական թվականների սկզբի փաստաթղթերից) եւ

բ) եթե ֆոնդի կազմում ներառվում են ֆոնդառաջացողի վերաբերյալ նրա մահվանից Հետո առաջացած փաստաթղթեր (Հորեյրանական տարեթվերի, Հուշահուշարձանների անցկացում, անտիպ ստեղծագործությունների Հրատարակում եւ այլն)

Օրինակ՝ Վարդանյան Արշակ Արտեմի (1888-1958), գրող (արձակագիր) Փաստաթղթերի ծայրային տարեթվերը՝ 1888-1963 (Գրողների միության վարչության կողմից կազմակերպված Հուշ-երեկոյի մասին փաստաթղթեր):

Պետական, Հասարակական-քաղաքական, զինվորական, ինչպես նաեւ գիտություն ու մշակույթի ոլորտների գործիչների անձնական արխիվային ֆոնդերի կազմում մտնում են փաստաթղթերի Հետեւյալ Հիմնական ենթահամալիրները (իմբրեր)՝

- ստեղծագործական փաստաթղթեր
- ծառայական ու Հասարակական գործունեություն արտացոլող փաստաթղթեր
- անձնական կամ պաշտոնական գրադրություն
- կենսագրական փաստաթղթեր
- ֆոնդառաջացողի կողմից իր աշխատանքների Համար (կամ իրեն Հետաքրքրած Հարցերի վերաբերյալ) Հավաքված փաստաթղթեր եւ նյութեր
- փաստաթղթեր ֆոնդառաջացողի մասին
- գույքային-տնտեսական նյութեր
- կերպարվեստի նյութեր
- Հավաքածուներ:

Ընտանեկան ու տոհմի արխիվային ֆոնդերը կարող են կազմված լինել ընտանիքի, տոհմի Համար ընդհանուր գույքային եւ ծագումնաբանական բնույթի փաստաթղթերից ու նյութերից, ինչպես նաեւ ընտանիքի անդամների, տոհմի ներկայացուցիչների անձնական ծագման ֆոնդերից: Այդ ֆոնդերի կազմի մեջ մտնում են նաեւ ընտանիքին (տոհմին) պատկանող կալվածք(ներ)ի, տան, գրասենյակի փաստաթղթերը:

Տոհմի կամ ընտանիքի առանձին նշանավոր ներկայացուցիչ (անդամի) գործունեությանը առաջացած փաստաթղթերի Համալիրները (իմբրեր), որոնք կազմով զանազանվում են ընտանեկան կամ տոհմի ֆոնդերում ամփոփված փաստաթղթերի լրակազմերից եւ մյուս կողմից՝ սերտ կերպով դրանց Հետ կապված չեն, կարող են առանձնացվել եւ ինքնուրույն անձնական ծագման արխիվային ֆոնդեր կազմել:

Օրինակ՝ Լեւոն Ստեփանի Լխիցյանի անվան Հետ կապված փաստաթղթերը կարող են առանձնացվել Լխիցյանների ընտանեկան ֆոնդի կազմից եւ ձեւավորել ինքնուրույն ֆոնդ



3. Անձնական ծագման փաստաթղթերի

գիտատեխնիկական մշակման ընթացակարգը

Փաստաթղթերի գիտատեխնիկական մշակման նախապատրաստումը:

Անձնական ծագման փաստաթղթերն ու նյութերը, ծագման տարբեր ակունքներ ունենալով, բնականաբար, բովանդակությամբ եւս բավական բազմաբնույթ են եւ, Հետեւապես, գիտատեխնիկական մշակման ուրույն (տարբերակված) մոտեցում են պահանջում:

Այդ փաստաթղթերի գիտատեխնիկական մշակման ընթացքում կամա թե ակամա կատարվում է նաեւ գիտահետազոտական աշխատանք՝ որոշելու (ճշտելու) Համար այս կամ այն փաստաթղթի Հեղինակը, թվագրումը, տեղը, դրանց բնագիր կամ պատճեն ու Հրատարակված-չՀրատարակված լինելը եւ այլն:

Կառուցվածքով առավել բարդ արխիվային ֆոնդերի մշակման Հետ կապված խրթին խնդիրները քննարկվում են արխիվի փորձագիտական- մեթոդական Հանձնաժողովում:

Անձնական ծագման փաստաթղթերի գիտատեխնիկական մշակումն իրականացվում է Հետեւյալ ընթացակարգով.

ա) ֆոնդառաջացնողի կյանքին ու գործունեությունը եւ նրա ֆոնդի փաստաթղթերի կազմին ու բովանդակությունը ծանոթացում, Համապատասխան (լրացուցչ) գրականութեյան ուսումնասիրում

բ) ֆոնդի փաստաթղթերի կազմի լրիվություն աստիճանի ու դրանց ֆիզիկական վիճակի ուսումնասիրություն արդյունքների Հիման վրա ֆոնդի Համակարգման ուրվագծի (բարդ կառուցվածքով ու ծավալուն ֆոնդերի Համար նաեւ աշխատանքային Հրահանգի) կազմում եւ ՓՄՀ-ի կողմից վավերացման կազմակերպում

գ) ըստ Հիմնական խմբերի (ենթախմբերի) փաստաթղթերի ու նյութերի Համակարգում

դ) Հիմնական խմբերի ներսում փաստաթղթերի Համակարգում

ե) գործերի ձեւավորում եւ դրանցում ամփոփված փաստաթղթերի Համակարգում (ժամանակագրական, ալբերնական եւ նպատակահարմար որեւէ այլ կարգով)

զ) գործերի նկարագրում եւ ֆոնդի ուրվագծին Համապատասխան՝ դրանց Համակարգում

է) գործերի նշագրում  
ը) գործերի ցուցակի եւ դրա տեղեկատու-որոնողական անՀրաժեշտ Համադարգի ստեղծում:

Փոնդի Հետ աշխատանքի առաջին փուլում փաստաթղթերի գիտատեխնիկական մշակումն իրականացնող աշխատողը Հանգամանալից ծանոթանում է ֆոնդի գործին ու Հաշվառման փաստաթղթերին (եթե այդպիսիք առկա են), ինչպես նաեւ՝ ֆոնդառաջացնող ֆիզիկական անձի կյանքի ու գործունեություն մասին ձեռագիր նյութերին եւ տպագիր գրականությունը: Այնուհետեւ աշխատանքը կատարողի կողմից ուսումնասիրվում են ֆոնդի բոլոր փաստաթղթերն ու նյութերը, պարզվում է ֆոնդի լրիվության (ամբողջականություն) աստիճանը, որոշվում փաստաթղթերի դասավորությունը նպատակահարմար Համակարգի բնորոշության Հարցը: Այդ ընթացքում միաժամանակ ստուգվում է ֆոնդի կազմում առկա փաստաթղթերի փաստացի Համապատասխանությունը Հանձնողական ցուցակին :

Փոնդի փաստաթղթերին նախնական ծանոթացման ժամանակ չի թուլյատրվում դրանք անՀիմն տեղափոխել կամ իրարից մեխանիկորեն տարանջատել, որպեսզի փաստաթղթերի միջև եղած օրգանական կապի խախտման դեպքերի տեղիք չտրվի: Աշխատանքի այդ փուլում պետք է որոշվի նաեւ ֆոնդի Հետ աշխատանքների իրականացման մեթոդիկան, որի Հիմքում դրվում է փաստաթղթերի գիտատեխնիկական մշակմանը տարբերակված մոտեցում ցուցաբերելու Հիմնադրույթային պահանջն ու սկզբունքը: Տարբերակված մոտեցում ցուցաբերել նշանակում է ֆոնդերի փաստաթղթային Համալիրները Համակարգելիս, ինչպես նաեւ ձեւավորված գործերի նկարագրելիս կիրառել տարբեր մակարդակների մանրամասնում: Որպես կանոն, մանրամասնելու աստիճանը կախված է ֆոնդում ներառված փաստաթղթերի գիտապատմական ու գիտագործ-նական արժեքավորության մակարդակից՝ անկախ ֆոնդառաջացնողի դերից ու նշանակությունից եւ նրա Հասարակական դիրքից:

Այլեւի մանրամասն կերպով են նկարագրվում Հանրաճանաչ, Հասարակական լայն Հնչեղություն ունեցող անվանի գործիչների, ինչպես նաեւ իրենց կազմում Հույժ կարեւոր պատմադիտական արժեք ունեցող անձնական ծագման փաստաթղթերը:

Օրինակ՝ Հայ դասական գրողների ստեղծագործությունների ձեռագրերը նկարագրվում են ոչ միայն ըստ դրանց խմբագրական տարատեսակների (տարբերակների), այլևս առանձին Հատվածների, գրառումների, անՀրաժեշտութան դեպքում նաեւ մեղրեղեղով ձեռագրի սկիզբը եւ (կամ) վերջը: Իրա Հետ մեկտեղ սովորաբար կատարվում է Հրատարակված տարբերակի ու ձեռագիր տեքստերի Համեմատում եւ ըստ այդմ որոշվում դրանց միջև եղած Հարաբերակցությունը (փոխադրվածությունը, նույնականությունը եւ այլն):

Փոնդի Հետ աշխատանքի մեթոդիկան ամրագրվում է Հատուկ աշխատանքային Հրահանգում կամ մեթոդական-Հանձնարարական ցուցումներում, որով եւ ղեկավարվում են աշխատանքներն իրականացնելիս:

Աշխատանքային Հրահանգը կազմվում է առավելապես մեծածավալ ու բարդ կազմով լինող ունեցող ֆոնդերի Համար:

Անձնական ծագման փաստաթղթերի գիտատեխնիկական մշակման Հերթական փուլում կատարվում է ըստ Հիմնական խմբերի փաստաթղթերի Համակարգում եւ դրանց նախնական (սկզբնական) վերլուծություն: Տիպային կամ օրինակելի ուրվագծի բաժիններին Համապատասխան կատարվում է փաստաթղթերի խմբավորում, ապա դրանց շրջանակում՝ փաստաթղթերի Համակարգում: Այսպես, խորհուրդ է արվում ստեղծագործական փաստաթղթերն ու նյութերը (վեպերի, վիպակների, ակնարկների, չափածո երկերի եւ այլ ձեռագրերը) Համակարգել ըստ Հիմնական ստեղծագործությունների, իսկ եթե դրանք շատ են՝ ըստ ժանրերի, գիտական ուղղությունների եւ այլ Հատկանիշների:

Հուշագրությունները Համակարգվում են ըստ դրանց Հիմնական (ավանդական) տեսակների (օրագրեր, Հուշեր, գրառումների ժողովատեքստեր եւ այլն): Մտաբանական ու Հասարակական գործունեությունը վերաբերող փաստաթղթերը եւ նյութերը Համակարգվում են ըստ այն կազմակերպությունների, որտեղ գործունեություն է ծավալել ֆոնդառաջացնողը:

Գրագրությունը Համակարգվում է ըստ նամակների ու Հասցեատերերի՝ երկու առանձին ենթախմբերով՝ ֆոնդառաջացնողի նամակները եւ նրան Հասցեագրված նամակները:

Գույքային-տնտեսական բնույթի փաստաթղթերը Համակարգվում են ըստ փաստաթղթերի տեսակների, դրանց տիրակալության ու այլ Հատկանիշների:

Անձնական ծագման փաստաթղթերի գիտատեխնիկական մշակման աշխատանքի Հաջորդ փուլում կատարվում է փաստաթղթերի խմբավորում եւ դրանցից գործերի ձեւավորում: Իրա Համար անՀրաժեշտ է պարզել յուրաքանչյուր փաստաթղթի Հեղինակին (կազմողի, իսկ նամակների առնչությամբ՝ նաեւ դրանց Հասցեատիրոջ ինքնությունը), տարատեսակը, վերնագիրը (Համառոտ բովանդակությունը), իսկությունը (բնագիր կամ պատճեն), վերաբառագրման եղանակը (ձեռագիր, մեքենագիր, տպագիր, էլեկտրոնային եւ այլն), լրիվ կամ ամբողջական լինելը, Հավելվածների առկայությունը եւ Համանման այլ Հարցեր:

Ձեւավորված գործերը նկարագրվում, նշագրվում եւ Համակարգվում են Հաստատված ուրվագծին Համապատասխան: Այնուհետեւ աշխատանք է տարվում ֆոնդի Հաշվառման-տեղեկատվական Հիմնական ու օժանդակ փաստաթղթերի կազմման Համար:

Անձնական ծագման արխիվային ֆոնդի Հաշվառման-տեղեկատվական Հիմնական փաստաթուղթը ֆոնդի գործերի ցուցակն է: Իսցի այդ, որպես այդպիսի կարող են կազմվել Համակարգչային քարտեր (այլալիների ընդՀանուր շտեմատրանում գետեղման Համար), ֆոնդի բնութագիր, տեսություն, պատմական տեղեկանք, ցուցակի նախաբան եւ այլն:

Փաստաթղթերի գիտատեխնիկական մշակման աշխատանքների ավարտից Հետո կազմվում է գիտատեխնիկական մշակման ակտ, որը վավերացվում է արխիվի տնօրենի կողմից:

Մշակմամբ ավարտված արխիվային ֆոնդը (գործեր եւ կից տեղեկատու-որոնողական ու Հաշվառման փաստաթղթեր) սահմանված կարգով Հանձնվում է արխիվապահոց՝ մշտական պահպանության: Ֆոնդի (գործերի) արխիվապահոց ընդունում-Հանձնումը ձեռնարկվում է սահմանված ձեւի ակտով, որը ստորագրվում է Հանձնող-ընդունողների կողմից եւ Հաստատվում արխիվի տնօրենի կողմից:

4. Անձնական ծագման փաստաթղթերի Համակարգումը

Ֆոնդի շրջանակներում՝ ըստ Հիմնական խմբերի

Անձնական ծագման փաստաթղթերի Համակարգման ուղղված է՝

- ֆոնդի տեսակով (անձնական, ընտանեկան, սոցիալային)
- ֆոնդառաջացողի գործունեության (գրադմուներ) տեսակով
- ֆոնդի փաստաթղթերի տեսակով, դրանց գիտագործնական արժեքորու-

թյամբ ու լրիվում լիամբ:

Անձնական ծագման փաստաթղթերի Համակարգման տիպային ուղղվածք կարող է կազմվել Հետեւյալ բաժիններից՝

1. ֆոնդառաջացողի կենսագրական փաստաթղթեր (նյութեր)
2. ծառայական եւ Հասարակական գործունեության նյութեր
3. ստեղծագործական նյութեր
4. ֆոնդառաջացողի կողմից իր աշխատանքների Համար Հավաքված նյութեր

5. գրադրություն (թղթակցություն)

6. գույքային-տնտեսական նյութեր

7. փաստաթղթեր ֆոնդառաջացողի մասին

8. կերպարվեստի նյութեր

9. ֆոնդառաջացողի ընտանիքի անդամների (կին, երեխաներ, ծնողներ, քույրեր, եղբայրներ) մասին նյութեր

10. ֆոնդում այլ անձանց վերաբերյալ առկա նյութեր (ձեռագրեր, նամակներ, այլ փաստաթղթեր)

11. Հավաքածուներ:

Ուղղվածի բաժինների անվանումները եւ Հաջորդականությունը սահմանվում է, ելնելով ֆոնդառաջացողի Հիմնական գործունեության (գրադմուներ) բնույթից եւ ֆոնդի փաստաթղթերի կազմից (Հավելված ):

4.1.«Կենսագրական փաստաթղթեր» բաժնի մեջ մտնում են փաստաթղթերի Հետեւյալ տեսակները՝ փաստաթղթեր (վկայականներ) ծննդյան, ամուսնության, մահվան, կրթության, գիտական աստիճաններ ու կոչումներ ստանալու մասին, ծառայական վկայական, պատգամավորական, անդամության, ընթերցողի տոմսեր, շքանշանների գրքույկներ, անկետա (անձնական թերթիկ), ինքնակենսագրություն, գործնական բնույթի գրառումների գրքույկներ եւ այլ փաստաթղթեր: Փաստաթղթերի այս խմբում կարող են ընդգրկվել նաեւ ֆոնդառաջացողի աշակերտական տետրերը, ուսանողական մշակումները (կոնսպեկտներ) եւ այս կարգի այլ գրառումներ:

Տարբեր տեսակի ծառայական վկայականները, մանդատները, ընկերությունների, կազմակերպությունների ֆոնդառաջացողի անդամակցելը փաստող վկայականները եւ այլն ներառվում են ծառայական եւ Հասարակական գործունեության մասին փաստաթղթերի խմբում այն դեպքում, երբ այդ գործունեության վերաբերյալ ֆոնդում առկա են այլ փաստաթղթեր եւս:

Օրագրություններ, Հուշերը, գրառումների գրքույկները, կախված դրանց բովանդակությունից, կարող են գետեղվել ինչպես կենսագրական, այնպես էլ ստեղծագործական նյութերի լրակազմերում: Իսկ եթե նշված բնույթի նյութերը բավական ծավալ են կազմում, ապա դրանք կարելի է միավորել առանձին ենթախմբում կամ պարզապես Համակարգել կենսագրական կամ ստեղծագործական բնույթի փաստաթղթերից Հետո:

4.2.«Մասնական եւ Հասարակական գործունեության փաստաթղթեր» բաժնի եւ վերաբերում գանազան կազմակերպություններում (ձեռնարկություններում, Հիմնարկներում), ընտրովի պաշտոններում աշխատելու, Հասարակական կազմակերպություններին ֆոնդառաջացողի մասնակցության Հետ կապված

փաստաթղթերը (գեկուցագրերի, Հաշվետվությունների սեւագրեր, Հրամանների, արձանագրությունների պատճեններ, կանոնակարգեր, ծրագրեր, տարբեր անձանց խնդրագրեր, դիմումներ՝ Հասցեագրված ֆոնդառաջացողին եւ այլ կարգի այլ փաստաթղթեր ու նյութեր):

4.3.«Ստեղծագործական նյութեր» բաժնին են պատկանում նրա աշխատությունների (Հասարակական-քաղաքական, գիտական, գրական, երաժշտական եւ այլն) ձեռագրերը՝ աշխատանքի տարբեր փուլերում (ծրագրեր, ուղղվածքներ, սեւագրեր, մատյաններ, Հոդվածների արտատպումներ, շարվածապույկներ եւ այլն):

Գիտության եւ տեխնիկայի գործիչների, ժողովրդական տնտեսության, մշակութային ոլորտների նշանավոր անձանց ֆոնդերում ստեղծագործական նյութերի շարքին են դասվում նաեւ քարտեզները, դժգոհները, ճարտարպետական նախագծերը, էսքիզները, էսքիզները, ուղղագծերը եւ այլն:

Ստեղծագործական նյութերի խմբին կարող են դասվել նաեւ ֆոնդառաջացողի կողմից իր աշխատանքների Համար Հավաքված նյութերը՝ բնօրինակ ու պատճեն փաստաթղթերը, այլ Հեղինակների աշխատանքներից արտատպումները, քաղվածքները, մատենագիտական ցանկերը, թերթերից, ամսագրերից կտրածոները, գեղանկարչական նյութեր եւ այլն:

Համեմատաբար մեծ ծավալի դեպքում այդ փաստաթղթերն ու նյութերը կարող են կազմել առանձին խումբ:

Եթե ֆոնդառաջացողի կողմից Հավաքված նյութերի լրակազմում առկա են արտատպումներ, քաղվածքներ, կտրածոներ, գեղանկարչական բնույթի այլեւայլ նյութեր, որոնք անմիջականորեն եւ (կամ) թեմատիկայով կապված չեն նրա աշխատանքների Հետ, ապա դրանք առանձնացվում ու մեկտեղվում են Հավաքված նյութերի խմբում:

4.4.«Գրադրություն»(թղթակցություն) շարքին են դասվում ֆոնդառաջացողին Հասցեագրված տարբեր անձանց նամակները, ինչպես նաեւ ֆոնդառաջացողի նամակները սեւագրությունները, Հասցեատերերի կողմից ֆոնդառաջացողին վերադարձված նամակները եւ այլն:

Այն դեպքում, երբ ֆոնդառաջացողի ծառայական Հարցերով գրադրությունը Հստակորեն տարբերանշվում է մնացած անձնական գրադրությունից, նպատակահարմար է դրանք սեղադրել ֆոնդառաջացողի ծառայական եւ Հասարակական գործունեությանը վերաբերող նյութերի ու փաստաթղթերի խմբում:

Ֆոնդատիրոջը Հասցեագրված ընծայագրերը (գրքերի չափիկի, տիպոգրաֆիկ վրա) սեղադրվում են գրադրությունից անմիջապես Հետո, կազմելով Հատուկ խումբ կամ ենթախումբ:

4.5.«Գույքային-տնտեսական նյութեր» խմբի կազմում ի մի են Հավաքվում ֆոնդառաջացողի տնտեսական վիճակն ու նրա կյանքի նյութական պայմաններն արտացոլող փաստաթղթերը (գույքի առքուվաճառքի ակտեր, նվիրատվություն, վարձակալություն, ժառանգորդման ու դրանց տնօրինման վերաբերյալ փաստաթղթեր):

4.6. «Ֆոնդառաջացողի մասին փաստաթղթեր» շարքին են դասվում նրա աշխատությունների վերաբերյալ գրախոսությունները եւ կարծիքները, դրանց քննարկումների արձանագրությունները եւ սղագրությունները, նրա մասին Հուշագրություններն ու Հոդված-Հաղորդումները, ֆոնդառաջացողի վերաբերյալ այլ Հեղինակների գեղարվեստական ստեղծագործությունները եւ նրան նվիրված Հորեկյանական ու այլ Հավաք-Հանդիսությունների (Հուշ-երեկոներ, ցերեկույթներ, շնորհանդեսներ եւ այլն) կազմակերպման եւ անցկացման Հետ կապված փաստաթղթերը, ֆոնդառաջացողի Հիշատակի Հավերժացումը փաստող նյութերը, նրա ստեղծագործությունների Հետմահու Հրատարակության իրականացման առնչությամբ գրադրությունը, ֆոնդառաջացողի մասին ու նրա ստեղծագործությունների մասենագիտությունը եւ Համանման այլ նյութեր:

4.7. «Կերպարվեստի նյութեր» բաժնին են պատկանում լուսանկարները, նկարները, փորագրանկարները, բացիկները, այլոմները եւ այլ նյութեր, որոնք Հանդիսանում են ֆոնդի մյուս խմբերի կազմի մեջ մտնող փաստաթղթերի առդիր-Հավելվածներ (օրինակ՝ գեկուցագրի կամ ձեռագրի Հոդվածի Հավելվածներ, նամակների ներդրներ եւ այլն):

4.8.«Ֆոնդառաջանողի ընտանիքի անդամների վերաբերյալ փաստաթղթերը» տեղագրվում են Հիմնական ֆոնդառաջանողի փաստաթղթերի ու նյութերի ամբողջական լրակազմից հետո: Դրանք կարող են Համակարգվել այն նույն խմբերով, ինչն ընդունվում է ֆոնդառաջանողի փաստաթղթերի համակարգման համար:

4.9.«Ֆոնդում այլ անձանց վերաբերյալ առկա նյութեր» խմբի մեջ մտնում են տարբեր մարդկանց ձեռագրեր, նամակներ եւ այլ փաստաթղթեր, որոնք իրենց կազմով չեն կարող դասվել ֆոնդառաջանողի կողմից իր աշխատանքների համար հավաքված նյութերի շարքին: Կախված խմբի փաստաթղթերի կազմից, դրանք կարող են համակարգվել Հեղինակային, թեմատիկ, ժամանակագրական եւ այլ հատկանիշներով:

4.10. «Հավաքածուներ» ընդունված է կոչել անձնական ծագման ֆոնդերի փաստաթղթային լրակազմի բաղկացուցիչ մաս կազմող ֆոնդառաջանողի կողմից իրեն հետաքրքրող թեմաների ու Հարցերի վերաբերյալ հավաքված փաստաթղթերի ու նյութերի ամբողջությունը: Անձնական ծագման ֆոնդերի լրակազմում առկա կարող են լինել տարատեսակ պատմական սկզբնաղբյուրներից, կերպարվեստի նյութերից ու այլևայլ անձանց փաստաթղթերից գոյացած հավաքածու նյութեր, որոնց մեծ ծավալի դեպքում նպատակահարմար է կազմել առանձին ցուցակ:

Պետական եւ Հասարակական գործիչների, նաև տնտեսության ոլորտի գործիչների ֆոնդերում արժեքավոր են հատկապես նրանց ծառայական եւ Հասարակական գործունեությունն արտացոլող փաստաթղթերը: Ուստի այդպիսի անձնական արխիվային ֆոնդերում փաստաթղթերի նշված ենթահամախմբերը գրվում է սկզբում:

Գիտություն ու մշակույթի գործիչների ֆոնդերի առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ դրանց ֆոնդառաջանողները իրենց գործունեությունն առումով առավելապես ստեղծագործական աշխատողներ են: Վերջիններիս ֆոնդերում փաստաթղթային կազմում ստեղծագործական նյութերը հատուկ կարևորություն ու արժեք են ներկայացնում եւ ուսումնասիրողների կողմից ինքնուրույն հետազոտությունն առարկա (սնդիր) են Հանդիսանում:

Ստեղծագործական նյութերը, սովորաբար գրվում են մյուս բոլոր փաստաթղթային խմբերից առաջ:

Գիտություն եւ մշակույթի գործիչների ֆոնդի համակարգման ուղիվազի՝ կարող է կազմվել հետևյալ բաժիններից՝

- ստեղծագործական նյութեր, Հուշագրություններ, օրագրություններ, գրառումների գրքույկներ
- գիտական, գրական-գեղարվեստական գործունեության փաստաթղթեր ծառայական եւ Հասարակական գործունեության փաստաթղթեր
- կենսագրական փաստաթղթեր
- գրագրություն (նամականի)
- գույքային-տնտեսական փաստաթղթեր
- փաստաթղթեր ու նյութեր ֆոնդառաջանողի մասին
- ազգականների փաստաթղթեր
- կերպարվեստի փաստաթղթեր ու նյութեր
- Հավաքածուներ:

Փաստաթղթերի համակարգման ուղիվազի բաժինների անուններն ու Հաջորդականությունը սահմանվում է երևելով կոնկրետ ֆոնդի փաստաթղթային կազմից (տես Հավելված ):

Ճարտարագետների, կոնստրուկտորների, ճարտարապետների եւ նման կարգի այլ անձնական ֆոնդերի կազմում առկա կերպարվեստի փաստաթղթերի խմբին դասվում են միայն ֆոնդառաջանողների ստեղծագործության հետ առնչությունը չունեցող փաստաթղթերն ու նյութերը (անձնական ու ընտանեկան լուսանկարներ, այլ անձանց բացիկներ, նկարներ, գծագրեր եւ այլն):

5. Ընտանեկան եւ տոհմի ֆոնդերի փաստաթղթերի համակարգումը

Ընտանեկան եւ տոհմի ֆոնդերի կազմում ներառված փաստաթղթերը, որոնցով բնութագրվում է ընտանիքի (տոհմի) յուրաքանչյուր ներկայացուցիչ գործունեությունը, համակարգվում են ըստ անձերի (տես Հավելված 10):

Ընտանեկան ֆոնդերում սկզբում գրվում են Հիմնական (գլխավոր) ֆոնդառաջանողի փաստաթղթերը, ապա ըստ ազգակցական կապի հաջորդականություն տեղաբաշխվում են ընտանիքի անդամների փաստաթղթերը:

Ընտանիքի կամ տոհմի անդամների փաստաթղթերը համակարգվում են տարբերակված ուղիվազներով, երևելով նրանցից յուրաքանչյուրի փաստաթղթերի կազմից ու բովանդակությունից:

Տոհմի ֆոնդում փաստաթղթերը համակարգվում են ընտանիքների ծագումնաբանական Հաջորդականությունով: Ամբողջ տոհմին վերաբերող փաստաթղթերը (ծագումնաբանական աղյուսակներ, տոհմածառ եւ այլն) տեղադրվում են ֆոնդի սկզբում:

Անձնական գրագրությունը համակարգվում է ըստ Հասցեատերերի եւ կցվում յուրաքանչյուր անդամի մնացած փաստաթղթերին: Այն դեպքում, երբ ընտանեկան գրագրությունը Հնարավոր է տարանջատել ըստ Հասցեատերերի, կամ էլ այն Հասցեագրված է ընտանիքի մի քանի անդամներին միաժամանակ, գրագրությունը ներառվում է ազգակցական կապի առումով ավագ ձևի անհանուր շարքում, իսկ եթե այդպիսիք մեծ քանակ են կազմում՝ արվում են առանձին խմբով:

Գույքային-տնտեսական բնույթի փաստաթղթերը ընտանեկան ու տոհմի ֆոնդերում կազմում են մեկ առանձին միասնական խումբ, եթե Հնարավոր է գրանց տարանջատել ըստ անձերի:

Ընտանեկան կամ տոհմի ֆոնդի փաստաթղթերի համակարգման տիպային (օրինակելի) ուղիվազի կարող է կազմվել հետևյալ բաժիններից՝

- տոհմի (ընտանիքի) պատմության վերաբերյալ փաստաթղթեր
- ընտանիքի (տոհմի) անդամների անձնական ֆոնդեր (անձանց ժամանակագրական Հաջորդականություն)
- ամբողջ ֆոնդի համար ընդհանրական փաստաթղթեր՝ ընտանեկան գրագրություն, կերպարվեստի նյութեր, Հավաքածուներ եւ այլն:

6. Գործերի ձեւավորումը եւ տեխնիկական

ձեւակերպումը ըստ փաստաթղթերի Հիմնական խմբերի (բաժինների) ինչպես ընդհանուր, այնպես էլ անձնական ծագման ֆոնդերում նկարագրման ու Հաշվառման հիմնական միավոր է Հանդիսանում Ֆիզիկապես զատված գործը, որը կարող է ձեւավորվել՝

- մեկ առանձին փաստաթղթից
- Հեղինակային, թղթակցային, աշխարհագրական կամ այլ հատկանիշով միավորված փաստաթղթերի (նյութերի) խմբից: Վերոնշյալ հատկանիշներից յուրաքանչյուրը գործերի ձեւավորման հիմքում կարող է դրվել ինքնուրույնաբար, կամ համապատասխան այլ հատկանիշների հետ զուգակցված:

Այս կամ այն խմբի (բաժնի) շրջանակներում ֆոնդի փաստաթղթերից գործերի ձեւավորումը նպատակ ունի ապահովելու դրանց պահպանությունը եւ օգտագործման հարմարավետությունը:

Որոշակի հիմունքով համակարգված փաստաթղթերից ու նյութերից գործեր ձեւավորելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել ֆոնդառաջանողի հանրածանոթ լինելը եւ, որ շատ ավելի կարևոր է, փաստաթղթերի արժեքավորությունը հանգամանքը: Այսպես, պետական, հասարակական, գիտություն, մշակույթի եւ որոշ այլ ոլորտների գործիչների անձնական ծագման արխիվային ֆոնդերում գործերը ձեւավորվում են նաև քիչ քանակությամբ փաստաթղթերից: Գործերի ծավալը չպետք է գերազանցի 100 թերթից, իսկ առանձնապես արժեքավոր ձեռագրերից ձեւավորված մեկ միավորինը՝ 40-50 թերթից, բնօրինակ գծագրերից, նկարներից եւ նման այլ փաստաթղթերից կազմվող գործերինը՝ 10-15 թերթից: Եթե գործերի փաստաթղթերի թերթերի քանակը գերազանցում է վերոհիշյալ թերթերը, դրանք բաժանվում են երկու կամ ավելի գործերի՝ թեմատիկ կամ ժամանակագրական Հաջորդականության կարգով:

6.1. Գիտություն եւ մշակույթի բնագավառի գործիչների ստեղծագործական նյութերից գործերը ձեւավորվում են տարբերակված մոտեցմամբ՝ նկատի ունենալով ֆոնդառաջանողի գործունեության բնույթը (ոլորտը) եւ արդյունքում

առաջացած փաստաթղթերի ժանրային ու տեսակային պատկանելությունը: Օրինակ՝ փոքր ժանրի յուրաքանչյուր ստեղծագործություն կարող է առանձին (ինքնուրույն) գործ դասնալ կամ թեմատիկ, ժամանակագրական սկզբունքով միավորվել մեկ գործի կազմում:

- Օրինակ՝
1. Ա.Խանգաղյանի «Գիրքը եւ մարդը» Հոգվածը կամ «Եմ գրքի Հերոսը» Հոգվածը
  2. Ա.Խանգաղյանի «Հոգվածները» նվիրված Գուսան Աշոտին
  3. Զ.Կիրակոսյանի «Միքայել Նայրանդյան» Հեռուստատեսային գիտահանրամատչելի ֆիլմի սցենարը:

Մեծածավալ ստեղծագործությունները ինքնուրույն գործ են դառնում: Թերթերի քանակը, սահմանվածից ավելին (150-200 թերթ) լինելու դեպքում դրանք բաժանվում են մասերի (Հատորների), յուրաքանչյուրը կազմելով առանձին գործ:

- Օրինակ՝
1. Ա.Քալանթարյան՝ «Մարաթոն», վեպ
  2. Ա.Սահյանի՝ «Խաչողիներ», վեպ, առաջին մաս
  3. Նույնը՝ երկրորդ մաս:

Նույն անվամբ տարբեր ժանրի ստեղծագործություններից ձևավորվում են առանձին գործեր:

- Օրինակ՝
1. Ա.Խանգաղյան «Մխիթար Ապարպետ», վեպ
  2. «Մխիթար Ապարպետ» կինոսցենար

Տարբեր գրողների (Հեղինակների) ստեղծագործություններից կառարված թարգմանություններից գործերը ձևավորվում են ըստ Հեղինակների: Այս ստու-մով բացառություն են կազմում մեկ ժողովածուի համար կառարված թարգմանությունները:

- Օրինակ՝
1. Մ. Գրիգորյան. Ալ. Պուշկինի «Ճանապարհորդություն դեպի Էրզրում» ստեղծագործության թարգմանությունը (ուսուերենից)
  2. Գ. Բորյան. թարգմանություններ Վ. Զվյագինցևայի «Ձեռնային աստղեր» բանաստեղծությունների ժողովածուից
  3. Կ. Միմոնովի «Բարեկամներ եւ թշնամիներ» ժողովածուից (ուսուերեն) Գ. Բորյանի կողմից թարգմանված բանաստեղծությունների հավաքածու:

Փոնդառաջացողի ստեղծագործություններից թերթերի կտրածոները ամփոփվում են մեկ գործում՝ ըստ ժանրերի կամ ժամանակագրական կարգով:

- Օրինակ՝
1. Զ. Բայլյան. «Երկնագույն ճանապարհ» ուղեգրու-թյունից հատվածներ, թերթային կտրածոներ
  2. Գ. Մեղնիկյան. Հոգվածներ նյարդային Հիվանդություն-ների բուժման մասին: Կտրածոներ «Կավկասկայա գրավիչից» թերթի 1971-1978թթ. համարներից:

Հեղինակի որեւէ ստեղծագործության ձեռագիրը (աշխատանքի տարբեր փուլերում ստեղծված տարբերակներով, խմբագրու-թյուններով հանդերձ) կազմում է մեկ գործ:

Յուրաքանչյուր տարվա գրառումների 3 գրքույկից (ժողատետր) կազմվում է մեկ գործ:

Օրինակ՝ Ա. Սարոյան, գրառումների գրքույկներ, 1976թ.: Քաղվածքներից, սեւագիր գրառումներից գործերը ձևավորվում են ըստ թեմատիկայի կամ ստեղծագործությունների եւ փաստաթղթերի տեսակների:

- Օրինակ՝
1. Պատմության եւ մշակույթի Հուշարձանների յուսանկարներ
  2. Հավաքած նյութեր (քաղվածքներ թերթերից, ամսագրերից, գրառումներ եւ այլն) «Հայրենապատում» գրքի համար:

Փոնդառաջացողի հետաքրքրած եւ իր աշխատանքների համար օգտա-գործված սպագիր նյութերը (գրքեր, ամսագրեր, թերթեր եւ այլն) կարելի է

գետեղել ֆոնդի փաստաթղթերի համապատասխան «Փոնդառաջացողի կողմից իր աշխատանքների համար հավաքված նյութեր» բաժնում:

6.2. Փոնդառաջացողի կենսագրությունն առնչվող փաստաթղթերից ու նյութերից գործերը ձևավորվում են առավելագույն թեմատիկ կամ ժամանակագ-րական սկզբունքով: Գործնականում կիրառելի է նաեւ անվանական հատկանիշի հիման վրա գործերի ձևավորումը: Եթե ֆոնդառաջացողի կենսագրու-թյանն առնչվող փաստաթղթերը մեծ ծավալ չեն կազմում, ապա կարելի է դրանք միավո-րել մեկ գործի մեջ:

6.3. Մտապահան եւ Հասարակական գործունեությունն արտացոլող փաստա-թղթերից գործերը ձևավորվում են առավելագույն թեմատիկ սկզբունքով: Սակայն գործնականում չի բացառվում նաեւ այդ շարքի փաստաթղթերից գործերի ձևա-վորման համար Հեղինակային, անվանական, աշխարհագրական, ժամանակագրա-կան եւ այլ հատկանիշների առանձին-առանձին կամ դրանց զուգակցման սկզբունքի կիրառումը:

- Օրինակ՝
1. ՀՀ կառավարության առնթրի գլխավոր արխիվային վարչություն պետ Ա. Հարությունյանի գեկուցումը Հորեյանական գիտաժողովին՝ Հանրապետությունում արխիվային գործի արդի վիճակի եւ նրա զարգացման Հիմնական ուղղությունների մասին
  2. Հայաստանի ազգային արխիվի տնօրեն Ա. Վիրաբյանի գեկուցումը ՀՀ արխիվային գործի 2003թ. ծրագրերի կատարման արդյունքների եւ 2004թ. առաջնային խնդիրների մասին:

Մեկ կազմակերպությունում (Հիմնարկում) ֆոնդառաջացողի գործու-նեությունն արտացոլող փաստաթղթերի ոչ մեծ ծավալի դեպքում դրանք կարող են խմբավորվել մեկ գործի մեջ:

Օրինակ՝ փաստաթղթեր (գեկուցագրեր, հարցազու-մների, էլույթների տեքս-տեր, ծրագրեր եւ այլն) ՀեՄՀ պատմական պետական կենտրոնական արխիվում Ա. Սարգսյանի (բաժնի վարիչ) գործունեությունից:

6.4. Փոնդառաջացողի թղթակցության (գրադրու-թյան) գործերը ձևավորվում են ըստ թղթակցների: Փոնդառաջացողի նամակները (տարբեր թղթակցների կողմից, որոնք կարող են լինել հասցեատերերին չուղարկված, եւ վերադարձված, սեւագիր նամակներ) եւ ֆոնդառաջացողի թղթակցների հաս-ցեագրած նամակներից ձևավորվում են առանձին գործեր: Նամակների մեծ թվի դեպքում դրանք խմբավորվում են ժամանակագրական կարգով կազմելով մասեր:

- Օրինակ՝
1. Ա. Բալանթարյանի նամակները (սեւագրեր, պատճեններ, ձեռագիր, հայերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն) 1963-1970թթ.
  2. Նույնը՝ 1971-1978թթ. (ձեւագիր, հայերեն, Հուշարձան):

Մեկ գործի մեջ կարելի է գետեղել ֆոնդառաջացողի եւ իր թղթակց-ներից ստացած նամակները:

Օրինակ՝ Նամակագրություն (գրադրու-թյուն) Ն. Տեր-Միքայելյանի եւ իր հարազատների միջև 1972թ.:

Տարբեր թղթակցների՝ նույն Հարցի մասին նամակներից գործերը ձևավորվում են թեմատիկ սկզբունքով:

- Օրինակ՝
- Ընթերցողների նամակներ Զ. Կիրակոսյանին՝ նրա «Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ» աշխատության մասին

Նամակներին առգիր փաստաթղթերը (յուսանկարներ, բացիկներ, ծրագրեր եւ այլն) Հիմնական փաստաթղթերից չեն առանձնացվում եւ վերջիններին հետ կազմում են մեկ գործ: Հավելվածների առկայությունը եւ դրանց կազմն ու բովանդակությունը համառոտակի ծանոթագրվում են գործի վերնագրում:

- Օրինակ՝
1. Ստ. Զորյանի նամակը Նար-Դոսին (1928թ.) Առկա է Նար-Դոսի մեկ թղթակցու-թյան լրագրային կտրածոն:
  2. Կ. Սմբատյանի նամակը Կ. Սիմոնյանին (1987թ.)

Կա նաեւ ընծայագրով մեկ ճեպանկար:

Անձը չճշտված թղթակիցներին ֆոնդատաջացնողի նամակները միավորվում են մեկ գործի մեջ, կատարելով «Անձը ճշտված չէ» կամ «Անձը Հայտնի չէ» նշումները:

Օրինակ՝ 1. Ա.Հարությունյանի նամակները (թղթակցի (կամ թղթակիցների) անձը ճշտված չէ)  
2. Պ.Սեւակի նամակը Վաչեհի (անձը Հայտնի չէ):

Այցեքարտերը միացվում են նամակներին (եթե ֆոնդում առկա են տվյալ թղթակցի նամակներից) կամ (եթե թղթակիցը ֆոնդում նամակ չունի) այլ-բնական կարգով խմբավորվում են մեկ գործի մեջ:

Նամակներից գործեր ձևավորելիս դրանց ծրարները առանձնացվում են, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ թղթակցի անունն ու ազգանունը եւ (կամ) Հասցեն, փոստային առաքման թվագրումը եւ այլն կարելի է պարզել միայն ծրարի վրա կատարված նշումներից: Նման դեպքերում ծրարը (կամ դրա Համապատասխան Հատվածը) կցվում է նամակին: Այցեքարտերից ձևավորված գործերը գրվում են «Նամակներ» խմբի վերջում:

6.5. Անձնական ծագման ֆոնդերում որոշակի ծավալ են կազմում նաև բնօրինակները: Սովորաբար բնօրինակները են գրքերը, նոտաները, բրուշյուրները, ազգագրերը, լուսանկարները, Համացանկերը (կատալոգ), բուկլետները եւ այլն:

Գործերի անՀարկի մանրացման դեպքերը բացառելու Համար թույլատրվում է տարբեր մարդկանց բնօրինակներից ձևավորել մեկ գործ՝ դրա Համար ներքին ցուցակ կազմելու պայմանով: Ներքին ցուցակը կազմվում է բնօրինակների ազգանունների ալբերանական կարգով:

Օրինակ՝ Մշակույթի բնագավառի գործիչների բնօրինակներ  
բուկլետներ

09.12.59

12.03.73

Տե՛ս ներքին ցուցակը

24 թերթ

Ընծայագրերով գրքերի տիպոգրաֆիայից կամ դրանց պատճեններից կազմված գործերը (եթե ուղղակիորեն դրա Համար Հատուկ բաժին չի նախորշված) գրվում են գրագրուձևի (նամակների) բաժնի վերջում:

6.6. Գույքային-տնտեսական բնույթի փաստաթղթերն ու նյութերը գործերի մեջ խմբավորվում են անվանական կամ թեմատիկ Հատկանիշով: Փաստաթղթերի քիչ ծավալի դեպքում նման բնույթի փաստաթղթերը միանում են «Կենսագրական բնույթի փաստաթղթեր» խմբին: Ձևավորված գործերը Համակարգվում են ժամանակագրական կարգով:

6.7. «Փաստաթղթեր ֆոնդատաջացնողի մասին» խմբի նյութերից գործերը ձևավորվում են անվանական, թեմատիկ կամ Հեղինակային Հատկանիշով:

Օրինակ՝ 1. Գրախոսություններ, կարծիքներ Յու.Լալայանի «Գործավարություն հիմունքներ» ուսումնական ձեռնարկի մասին:

2. Փաստաթղթեր (նամակներ, սղագրություններ, Հրավերատոմսեր, Հեռագրեր եւ այլն) գիտություն փաստակալոր գործիչ Ա.Հարությունյանի Հիշատակի Հավերժացման ու մեծարման մասին:

3. Ա.Գրիգորյանի նամակը Ա.Քայանթարյանի այրուն՝ ամուսնու մահվան տարելիցի կապակցությամբ

6.8. «Կերպարվեստի նյութեր» շարքի փաստաթղթերից գործերը ձևավորվում են անվանական (բոլոր փաստաթղթերի տեսակների), թեմատիկ սկզբունքով՝ ֆոնդատաջացնողի դիմանկարներ, մշակույթի ոլորտի գործիչների խմբանկարներ, ընկերական շարժեր (կատակականներ) եւ այլն:

Փոնդատաջացնողի անՀատուկան լուսանկարներով գործի մեջ ժամանակագրական սկզբունքով ընդգրկվում են ոչ ավելի, քան 20 լուսանկար: Մեկ գործի մեջ ընդգրկվող (ցանկացած սկզբունքով) խմբանկարների թվաքանակը չպետք է անցնի 10-ից, իսկ Հարազատների, ծանոթ-բարեկամների լուսանկարների քանակն առանց բնօրինակների՝ 30-ից, բնօրինակներով՝ 5-ից:

Նշանավոր գործիչների գործերը ձևավորվում են ոչ մեծ թվով լուսանկարների մեկտեղումով (մեկ գործում՝ 5-6 լուսանկար): Միանշանակ է, որ գործի կազմում ներառված լուսանկարների քանակով պայմանավորված է վերնադրի իրարժեքությունը:

Օրինակ՝ 1. Ա.Քայանթարյանի անՀատուկան լուսանկարները  
1965-1989թթ., 18 Հատ

2. Ա.Քայանթարյանի Մ.Կալատոցի, Խ.Արրահամյանի, Հ.Սահյանի եւ այլոց Հետ խմբանկարներում:  
1960-1990, 10 Հատ:

3. Ա.Քայանթարյանի ներկայացնող կատակականներ՝ նկարված Գ.Յարալայանի եւ ուրիշների կողմից  
1965-1970թթ., 12 Հատ:

Խմբի շրջանակներում գործերի Համակարգումը կատարվում է առավել-լայնածավալ փաստակագրական կարգով:

ԱնՀայտ (չճշտված) անձանցով լուսանկարները սովորաբար միավորվում են մեկ գործի մեջ եւ տեղադրվում բաժնի վերջում:

6.9. «Հավաքածուներ» խմբում գետեղված փաստաթղթերից եւ նյութերից գործերը (կախված դրանց կազմից ու բովանդակությունից) ձևավորվում են Հեղինակային, ժամանակագրական, աշխարհագրական, թեմատիկ եւ այլ սկզբունքներով: Ինքնագրերից գործերի կազմումը կատարվում է ըստ Հեղինակների, կոչերից ու թուռցիկներից՝ դրանք արձակող կազմակերպությունների: Հավաքածուի կազմում առկա կերպարվեստի նյութերից գործերը ձևավորվում են ըստ դրանց թեմատիկայի, Հեղինակների, ժանրերի, օբյեկտների, ստրաժքների եւ այլ Հիմունքներով: Նման գործերի նվազ քանակության դեպքում Հատուկ բաժնի չի ստեղծվում, այդ գործերը տեղադրվում են բնույթով մոտիկ՝ «Ֆոնդատաջացնողի կողմից իր աշխատանքների Համար Հավաքված նյութեր» բաժնում:

7. Փաստաթղթերի Համակարգումը գործերի ներսում

Գործերի ներսում փաստաթղթերը Համակարգվում են, Հաշվի առնելով դրանց բովանդակային (թեմատիկ) առումով փոխկապվածությունն ու ժամանակագրական Հարաբերակցությունը:

Փոնդի պարունակությունը կազմող կենսագրական, ծառայական եւ Հասարակական գործունեության վերաբերյալ, ինչպես նաև գույքային-տնտեսական բնույթի փաստաթղթերից ձևավորված գործերի ներսում փաստաթղթերը Համակարգվում են ժամանակագրական կարգով:

Գիտություն, մշակույթի գործիչների աշխատանքների (ստեղծագործությունների) ձեռագրերը եւ դրանց սեւագրերն ու Հեղինակային եւ խմբագրական տարբերակները գործի մեջ գետեղվում են Հեղինակի Համապատասխան աշխատություն (ստեղծագործության) ժամանակագրական Հարաբերակցության կարգով:

Տարբեր Հեղինակների ստեղծագործությունների (աշխատությունների) ձեռագրերի միատեղմամբ ձևավորված գործերի ներսում փաստաթղթերը Համակարգվում են դրանց Հեղինակների ազգանունների այբբենական կարգով, իսկ ազգանունների բացակայության դեպքում ձեռագրերի Համակարգումը կատարվում է ժամանակագրական կարգով կամ ձեռագրերի (երկ, Հոդված եւ այլն) անունների այբբենական Հերթականությամբ:

Նույն Հեղինակի մի քանի աշխատանքների (ստեղծագործությունների) ձեռագրերից կազմված գործի փաստաթղթերը Համակարգվում են ժամանակագրական կարգով:

Նամակներից ձևավորված գործերի շրջանակներում փաստաթղթերը Համակարգվում են ժամանակագրական կարգով: Անթվակիր նամակները (նամակներ, որոնց թվագրումը բացակայում է եւ Հնարավոր չէ ստույգ կերպով պարզել) գետեղվում են թվագրումով գրագրություններից Հետո:

Ջրացահայտված անձանց նամակների գործի ներսում Համակարգումը կատարվում է ըստ դրանց ձեռագրային նամակային: Նույն ձեռագրով նամակները դասավորվում են ժամանակագրական Հերթականությամբ:

Կերպարվեստի խմբի նյութերից կազմված միավորների ներսում փաստաթղթերը Համակարգվում են ժամանակագրական կարգով, իսկ անթվավոր լինելու դեպքում՝ ըստ անունների ալբերենական Հերթականության:

Գործերի փաստաթղթերի Համակարգումն ամրապնդելու եւ դրանց պահպանությունն ապահովելու նպատակով, թերթերը Համարակալվում են աճող Հերթականությունով: Թերթերի Հաջորդական Համարները դրվում են փաստաթղթերի վերին աջ անկյունում, իսկ լուսանկարներինը, կերպարվեստի այլ տեսակի նյութերինը՝ դրանց շրջերեսի վերին ճախ անկյունում:

### 8. Գործերի նկարագրումը

Անձնական ծագման ֆոնդերի գործերի նկարագրման Համար վերահանվում են Հետեւյալ տվյալները՝ փաստաթղթի Հեղինակը կամ սեփականատերը, փաստաթղթերի տեսակները (ստեղծագործության ժանրը), վերնագիրը կամ Համատուր բովանդակությունը, տեքստի իսկությունը (բնօրինակ կամ պատճեն), լրիվ կամ թերի լինելը, լեզուն, վերարտադրման եղանակը (ձեռագիր, մեքենագիր, տպագիր), փաստաթղթի Հրատարակվածությունը, կից Հավելվածների սակայությունը, գործի մեջ ամփոփված թերթերի քանակը, իսկ առանձին դեպքերում՝ նաև փաստաթղթերի քանակը: Բացի այդ, առանձնակի կարևոր փաստաթղթերը կարող են նաև ծանոթագրվել:

Փաստաթղթերի բովանդակության նկարագրումը կատարվում է ՀՀ պետական լեզվով: Միաժամանակ անհրաժեշտ է փաստաթղթերի նկարագրումը կատարել արդի ուղղագրությամբ, պահպանել նկարագրման եղանակների (ճաճեւերի) միասնականությունը, խուսափել Հնարձ արտահայտություններից, արաֆորետային ձևակերպումներից:

Բառերը, որպես կանոն, դրվում են լրիվ, բացառությամբ Համընդհանուր ճանաչում ստացած Հապավումներից («թ.»՝ թվական, «ֆ.»՝ ֆոնդ, «ց.»՝ ցուցակ եւ այլն):

Գործի Հիմնական տարրերն են՝

- գործը կազմող փաստաթղթերի տեսակի նշումը,

- փաստաթղթի Հեղինակի (անձ, կազմակերպություն) կամ սեփականատիրոջ ազգանունը, անունը, Հայրանունը (կամ՝ անվան, Հայրանվան սկզբնատառերը),

- այն անձի ազգանունը եւ անվան ու Հայրանվան սկզբնատառերը կամ Հիմնարկի, կազմակերպության անունը, ում (որին) ուղղված է փաստաթուղթը,

- փաստաթղթի բովանդակության (Հարց, թեմա, ստեղծագործություն եւ այլն) շարագրումը:

Վերնագրի բաղադրատարրերի դասավորության Հաջորդականությունը կարող է փոփոխվել՝ կախված նկարագրվող փաստաթղթի(եր)ի (նյութի(եր)ի) բնույթից, տեսակից եւ այլն:

Այսպես, բովանդակության ընդհանրության Հատկանիշով միավորված տարատեսակ փաստաթղթերից բաղկացած գործի վերնագիրը ձևակերպելիս կարելի է վերնադրի սկզբում օգտագործել «փաստաթղթեր» բառը, ապա փակագծում թվարկել դրանց մի քանի կարևոր տարատեսակները, այնուհետև թույլ առ դրանց ընդհանրական Հարցը, բովանդակությունը:

Հեղինակի, խմբագրի կողմից փաստաթղթին տրված վերնագիրը, որպես կանոն, տեղափոխվում է որպես գործի վերնագիր: Այն դեպքում, երբ Հեղինակային վերնագրի տեքստը Հստակ չէ ու լրարժեքորեն չի արտացոլում գործի մեջ ամփոփված փաստաթղթի բովանդակությունը, այն պետք է լրացվի, ճշգրտվի ու Հստակեցվի:

Օրինակ՝

Ս.Աուրենյանին Մովսես Խորենացու անվան Հուշամեդալով պարգևատրման ներկայացնելու մասին:

ՀՀ մշակույթի եւ երիտասարդության Հարցերի նախարարի միջնորդագրությամբ ՀՀ վարչապետին՝ գրականագետ Ս.Աուրենյանին Մովսես Խորենացու անվան Հուշամեդալով պարգևատրման ներկայացնելու մասին:

Եթե փաստաթղթի Հեղինակը առանձին ֆիզիկական (ոչ պաշտոնատար) անձ է, ապա վերնագրում Հարկ է նշել նրա եւ թղթակցի ազգանունը եւ անունը, առանձին դեպքերում (ըստ անհրաժեշտի) նաև պաշտոնը:

Օրինակ՝

Հակոբ Բոչարյանի նամակները Համո Օհանջանյանի Պոլսի Հայ պատվիրակության գործունեության Հետ կապված խնդիրների մասին:

Պոլսի Հայ պատվիրակության քարտուղար Հակոբ Բոչարյանի նամակները Բեռլինի Հայոց ազգային պատվիրակության նախագահ Համո Օհանջանյանին՝ Հայկական Հարցի շուրջ ծավալված բանակցությունների եւ ձեռքբերված նախնական պայմանավորվածությունների մասին:

Մի քանի ազգանվամբ անձանց փաստաթղթի(եր)ի նկարագրման ժամանակ, որպես կանոն, տրվում է փաստաթղթի(եր)ի տակ եղած կամ տվյալ անձի Հիմնական ազգանունը: Իսկ եթե գործում ամփոփված են տվյալ անձի տարբեր ազգանուններով փաստաթղթեր, ապա նկարագրական տեքստում նշվում է վերջին ազգանունը: Իսկ դրա շարունակությունում, փակագծի մեջ տրվում է դրան նախորդողը: Օրինակ՝ Ղարիբյան (ծննդյամբ՝ Սարգսյան) Տիրատու Հի Վարչանի:

Կեղծանվամբ ստորագրված փաստաթղթերից կազմված գործի վերնագրում սկզբից նշվում է կեղծանունը, ապա դրանից անմիջապես Հետո փակագծերում՝ տվյալ անձի իսկական ազգանուն, անուն, Հայրանունը:

Օրինակ՝

Նար-Դոսի (Հովհաննիսյան Միքայել Ջաքարի) «Նեղ օրերից մեկը» պատմվածքի սեւագրերը:

Հավասու (Մարկոսյան Արամենակ Պարսամի) գուսանական երգերից պատասխինների Հավաքածու:

Օտարալեզու թերթերի, Հրատարակումների, կազմակերպությունների եւ այլնի անունները տրվում են Հայերեն տառագրվածությամբ, իսկ կողքը բնագրային լեզվով նշվում է դրանց անունը

Փաստաթղթի(եր)ում չնշված եւ նկարագրողի կողմից կատարված նպատակային ուսումնասիրության արդյունքում բացահայտված տվյալներն ու տեղեկությունները (թվագրում, թղթակից, Հացեատեր եւ այլն) վերնագրում ներառվում են քառակուսի փակագծերի մեջ:

Օրինակ՝

Միացյալ Հայաստանի պատվիրակության ներկայացուցչի [Միհրան Տամասյան] զեկուցագրերը Կիլիկիայի [1920]թ. սկզբներ] ներքաղաքական դրուժյան մասին:

Սույն կանոնը չի կիրառվում, երբ պահանջվող տվյալները չեն կազմված փաստաթղթում բացակայում են, սակայն ակնհայտ ու Հանրահայտ են (օրինակ, Հեղինակի պարագայով՝ Ակսել Բակունցի «Նամակ ուսուց թագավորին» պատմվածքի ձեւագրերը):

Դասախոսություններ, ելույթներ, զեկուցումներ եւ լրացող (ուղեկցող) նյութեր բովանդակող գործերի վերնագրերում նշվում է դրանց անունը (ելույթ, զեկուցում, եւ այլն), անցկացման վայրը (տեղը), եթե դա որոշակիորեն Հայտնի է: Եթե ելույթի, զեկուցման անունը բացակայում է, ապա բացահայտվում է դրանց բովանդակությունը:

Օրինակ՝

Հուշեր՝ ՀՀ արխիվային գործի մեծ երախտավոր, պատմական գիտությունների գոհտոր Աշոտ Հարությունյանի մասին, պատմագիտության գոհտոր Կլիմենտ Հարությունյանի ելույթը Ա.Հարությունյանի ծննդյան 90-ամյակին նվիրված Հայ արխիվագետների Հավաք - Հանդիսությունում:

Հուշագրությունների, օրագրերի, նոթերի վերնագրերը կազմվում են, նշելով դրանց ժանրը (տեսակը), բովանդակության Համառոտ ծանոթագրություններ եւ ժամանակագրական շրջանակները (ընդգրկված ժամանակաշրջանը):

Եթե Հուշագրություններն ունենում են Հեղինակային վերնագիր, ապա դրանց նկարագրումը կատարվում է նույն կանոններով, ինչ ընդունված է գեղարվեստական ստեղծագործությունների Համար:

Գրառուժների ծոցատեղերի նկարագրման ժամանակ կազմվող վերնագրում փաստաթղթի տեսակը մատնանշելուց զատ պետք է գետեղվեն տեղեկություններ դրանց բովանդակություն վերաբերյալ (ինչի՞ մասին է):

Օրինակ՝ Արշակ՝ Վարդանյանի ծոցատեղերը՝ Կարսի նահանգում շրջագալության բնթացքում իր տպավորությունների մասին գրառուժներով:

Աշխատանքային նյութեր (քաղվածքներ, նշումներ եւ այլն) նկարագրելիս նշվում է այն աշխատանքը կամ թեման, որին վերաբերում են այդ նյութերը, եւ թվարկվում են հավաքված փաստաթղթերի տեսակները:

Օրինակ՝ Ն.Ման՝ Հնագիտական պեղումներ Զվարթնոցում. գրառուժներ, քաղվածքներ, լուսանկարներ:

Փոնդառաջացնողի հետ կամ նրա մասին անցկացված հարցազրույցներ բովանդակող գործերի վերնագրերում անհրաժեշտ է նշել, թե ում հետ եւ ով է անցկացրել հարցազրույցը ու ինչ հարցերի շուրջ է ծավալվել զրուցակցուժը:

Օրինակ՝ Լրագրող Ռ.Բարսեղյանի հարցազրույցը ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Վ.Օսկանյանի հետ՝ Արցախյան հիմնախնդրի լուծումների գերխնդրում օտարերկրյա դիվանագետների մոտեցումների մասին:

Գրագրություն, նամակներ, հեռագրեր նկարագրելիս պարտադիր նշվում են փաստաթղթի տեսակը, թղթակիցների ու հասցեատերերի ազգանունները եւ նրանց անուն հայրանունների սկզբնատառերը: Նամակների նկարագրման համար կիրառելի է նաեւ վերնագրի տարրերի այսպիսի հաջորդականություն՝ նշվում է նախ՝ փաստաթղթի տեսակը (եթե դա փոնդառաջացնողին է) կամ թղթակցի ազգանունը, (սեռական հոլովով) անվան, Հայրանվան սկզբնատառերը (եթե թղթակցը մեկ ուրիշ անձ է), ապա՝ հասցեատիրոջ ազգանունը (տրական հոլովով), անվան ու Հայրանվան սկզբնատառերը:

Այն դեպքում, երբ գրագրության թղթակիցը փոնդառաջացնողն է, ապա ցույց է տրվում միայն նրա ազգանունը եւ անվան ու Հայրանվան սկզբնատառերը, իսկ եթե մեկ ուրիշն է, ապա պետք է նշվի նաեւ վերջինիս գրադեցրած պաշտոնը, մասնագիտությունը (քաղմուտը) եւ մատնանշվի գրագրություն վարելու պահին նրա ունեցած ծառայական դիրքի մասին:

Օրինակ՝ 1.Սերո Խանգաղյանի ցավակցական հեռագրերը Բաղդասար Գրիգորյանին, Վարդուհի Սարաֆյան-Գրիգորյանին եւ Կարեն ու Լեւոն Գրիգորյաններին՝ որդու, ամուսնու, Հոր՝ Աշոտ Գրաշու մահվան կապակցությամբ.

2.Համո Սահյանի նամակը Վահագն Գալթյանին՝ Ռազմիկ Գալթյանի նոր գրքույկի հրատարակման առնչությամբ իր նկատառումների մասին.

3.Նամակներ, հեռագրեր, բացիկներ Ա.Ն.Խանգաղյանին՝ ամանորի շնորհավորանքներով ու բարեմաղթություններով:

Անստորագիր կամ չվերծանվող ստորագրություններով (միայն անվան, ազգանվան սկզբնատառերով եւ այլն) նամակներից (որոնց հեղինակները թղթակիցները) պարզված չեն ու պարզել հնարավոր չէ), կազմված գործերի նկարագրման ժամանակ վերոհիշյալ նախանշանները (սկզբնատառեր, կեղծանուն եւ այլն) արտացոլվում են վերնագրում: Այն դեպքում, երբ վերծանված է միայն թղթակցի ազգանվան (ըստ ստորագրության) մի մասը՝ որոշակի տառերը, ապա վերնագրում նշվում են դրանք եւ դրվում է բազմակետ: Ցանկալի է, որ նման նամակները ծանոթագրվեն:

Հեղինակների խմբի նամակներից կազմված գործերը նկարագրելիս անհրաժեշտ է վերնագրում նշել առավել հանրաճանաչ (նշանավոր) մի քանի անձանց եւ (կամ) ստորագրող թղթակիցների ազգանունները: Այդպիսի նամակների հեղինակներին կարելի է մատնանշել նաեւ որեւէ հատկանիշով նրանց միավորող ընդհանրական անվամբ (օրինակ՝ լրագրողներ, գյուղացիներ, բանվորներ եւ այլն):

Օրինակ՝ 1. Ա.Արշակյանի, Մ.Շահգեղյանի, Ա.Սաղոյանի, Մ.Գասպարյանի բաց նամակը ՀՀ նախագահին՝ Հանրապետու-

թյան բուժհիմնարկների օպտիմալացման գործում թույլ տրված բացթողումների, շտապօգնականության մասին:

2.ՀՀ ԱԺ մի խումբ պատգամավորների նամակը ՀՀ նախագահին՝ արցախյան հարցում իրենց դիրքորոշման մասին:

3.ՀՀ նախարարների զեկույց-նամակը ՀՀ վարչապետ Ա.Մարգարյանին՝ մարզեր կառավարած իրենց այցերի եւ բնակիչների հետ ունեցած հանդիպումների արդյունքների մասին:

Ընծայագրերով գրքեր եւ այլ նյութեր նկարագրելիս վերնագրում նշվում է ընծայագրի Հեղինակը, ում է հասցեագրված եւ որ փաստաթղթի վրա է արված ընծայագրառումը:

Օրինակ՝ Երեւանի Մ.Հերացու անվան բժշկական համալսարանի վարակալին հիվանդությունների ամբիոնի վարիչ Լ.Մխիթարյանի ընծայագրեր ամբիոնի ասպիրանտ Վ.Սարգսյանին՝ իր «Վարակալին հիվանդություններ» գրքույկի տիպոգրաֆերի վրա:

Անձնական (կենսագրական) բնույթի եւ ծառայական ու հասարակական գործունեությանը վերաբերող փաստաթղթերից ձեւավորված գործերի վերնագրերում նշվում են փաստաթղթերի տեսակները, կազմակերպությունների անունները, անձանց անվան ու հայրանվան սկզբնատառերը (կամ անունները, հայրանունները) եւ ազգանունները, ինչպես նաեւ այն անձանց ազգանունները, որոնց տրված կամ հասցեագրված են փաստաթղթերը: Վերնագրում համառոտակի տրվում է նաեւ փաստաթղթերի բովանդակությունը:

Օրինակ՝ 1. Տեխնիկական գիտությունների դոկտոր, գիտություն վաստակավոր գործիչ Ս.Մ.Սերոբյանի պլամանագրերը «Հայաստան» հրատարակչության հետ՝ իր գիտական աշխատությունների երկհատորյակի տպագրություն իրականացնելու մասին:

2.Արխիվային գործի վարչության պետ Հ.Ֆեղեքյանի՝ Արխիվների միջազգային խորհրդի աշխատանքներին մասնակցության հրավիրատմանը, գործուղման ու Հյուրընկալության փաստաթղթերը (ուղեւորության տոմսեր, Հյուրանոցային վարձավճարների կտրոններ, ձեռք բերված գրականության համար վճարումների հաշիվներ եւ այլն):

Պաշտոնական գրությունների, շրջաբերական նամակների նկարագրման դեպքում դրանք ստորագրող պաշտոնատար ու Հանրածանոթ (նշանավոր) անձանց ստորագրությունները վերնագրում ծանոթագրվում են:

Օրինակ՝ 1. Հայաստանի Հանրապետության տարածքային կառավարման նախարար Հ.Արթուրյանի շրջաբերական նամակները՝ ՀՀ մարզերում արխիվային գործի կազմակերպումը բարելավելու մասին:

2.«Հայաստանի ազգային արխիվ» ՊՈԱԿ-ի տնօրեն Ա.Վիրաբյանի շրջաբերական նամակը ՀԱԱԿ-ի մարզային մասնաճյուղերի վարիչներին՝ իրականացված ձեռնարկատիրական գործունեության եւ արդյունքում գոյացած գումարների չափերի մասին ամենամսյա հաշվետվությունների ներկայացնելու մասին:

Պաշտոնական հաշվետվությունների, զեկուցումների, այլ նախագծերի հեղինակային վերնագրերը համապատասխան գործի վերնագրի տեքստում վերադասագրվում են չափերանցի մեջ:

Օրինակ՝ «Հայաստանի ազգային արխիվ» ՊՈԱԿ-ի գիտական խորհրդի 20.02.2004թ. որոշումը «ՀՀ արխիվային գործի ոլորտի 2003 թվականի գործունեության արդյունքների եւ 2004 թվականի հիմնական խնդիրների» մասին:

Գույքային-տնտեսական բնույթի փաստաթղթերից ու նյութերից կազմված գործերի վերնագրերում նշվում են ամփոփված փաստաթղթ(եր)ի տեսակները, ունեցվածքի, գույքի (սեփականության) անունը եւ նրա սեփականատերն ու գտնվելու վայրը (տեղը): Այս շարքի իրավաբանական եւ տնտեսական բնույթի փաստաթղթերը նկարագրելիս, վերոհիշյալ տեղեկություններից գատ տրվում է նաեւ գործարքին մասնակցած կազմակերպության (Հիմնարկի) անունը եւ փաստաթղթերի բովանդակությունը:

Օրինակ՝ Նախիջևանի գավառի Յղնա գյուղի Սամսոն Տեր-Ղազարյանի պատկանող Հայրենակալվածքային Հողատիրութեան գրասենյակի եկամուտների եւ ծախսերի մատյաններ:

Լուսանկարները նկարագրելիս նշվում է դրանցում պատկերված անձանց (անձի) անունները, Հայրանունները (կամ՝ դրանց սկզբնատուները) եւ ազգանունները, ապա՝ նկարագրվող փաստաթղթի (լուսանկարի) տեսակը (տարատեսակը)՝ գիմանկար, խմբանկար եւ այլն:

Եթե ֆոնդառաջացնողը լուսանկարված է այլ անձանց խմբի հետ, տրվում է Համառոտ ծանոթագրություն.

Ա.Հակոբջանյան՝ տե՛ս 2-րդ շարքի կենտրոնում, վերեւից՝ առաջին շարքում ակադեմիկոս Ծ.Աղայան, պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Վ.Պարսամյան

2-րդ շարքում աջից՝ Վահրամ Փափազյան, ձախից՝ Վարդուհի Վարդերեսյան:

Եթե խմբային լուսանկարում պատկերված է ֆոնդառաջացնողը Հարգատների շրջանում, ապա վերջինների անուններից Հետո մակագծերում նշվում է ֆոնդատաջացնողի Հետ նրանց ազգակցական կապը (Հայրը, մայրը, որդին, կինը, աղջիկը, թոռը եւ այլն):

Փոնդատաջացնողին ծանոթների շրջապատում պատկերող նկարագրման ժամանակ, եթե այդ անձինք գիտություն, մշակույթի եւ այլ բնագավառների անվանի գործիչներ չեն, վերնագրում կարելի է նշել դրանցից լուի մի քանիսի ազգանունները եւ անվան ու Հայրանվան սկզբնատուները, մնացածներին չմասնանշելով վերնագրի տեքստում: Կարելի է նաեւ վերնագրում այդ անձանց հիշատակել ընդհանրացված հասկացությամբ:

Օրինակ՝ ՀևնՍՃ ժողովրդական դերասանուհի Վ.Վարդերեսյանը Երևանի գեղարվեստա-թատերական ինստիտուտի 1986-87թ. ուս.տարվա շրջանավարտների Հետ Հանդիպման ժամանակ:

Բնակավայրեր, բնապատկերներ եւ այլն ներկայացնող լուսանկարների նկարագրական տեքստում (վերնագրում) նշվում է, թե ինչ բնակավայրեր, տեսարաններ են պատկերված նկարագրվող լուսանկարում:

Օրինակ՝ 1. Տեսարան ք.Երևանի «Կոնդ» թաղամասի բնակելի Հատվածից:  
2.Երևանի օպերայի եւ բալետի պետական ակադեմիական թատրոնի շենքի արտաքին տեսքը՝ Սայաթ-Նովա փողոցի կողմից:  
3.Բնապատկերներ Նորավանքի մերձակա տարածքից:

Ոչ ամբողջականորեն պահպանված փաստաթղթերը նկարագրելիս նշվում է դրանց լրիվություն աստիճանը (հատված, անջատ-անջատ (պակասավոր) թերթեր, ոչ լրիվ տեքստ, անկիղբ, առանց վերջի, բացակայում են... թերթերը եւ այլն): Որպես կանոն լրիվ տեքստը չի ծանոթագրվում:

Փաստաթղթի վերարտադրման եղանակը կամ գրելաձևը նկարագրական տեքստում տրվում է այն բոլոր դեպքերում, երբ այն որոշակի նշանակություն ունի փաստաթղթի բնութագրման համար: Իսկ փաստաթղթի լեզուն նշվում է, եթե այն գրված է ոչ այն լեզվով, որով կատարվում է նկարագրումը, այսինքն՝ փաստաթուղթը գրված է մեկ, իսկ դրա նկարագրումը՝ այլ լեզվով:

Փաստաթղթի ստեղծման վայրը նշվում է միայն այն դեպքում, երբ նկարագրվում են նշանավոր, հանրաճանաչ գործիչների նյութերը, պայմանով, եթե փաստաթղթում դա ամբողջված է:

Նկարագրման ժամանակ խորհուրդ է տրվում է մատնանշել գործի կազմում ընդգրկված փաստաթղթերի արտաքին այնպիսի հատկանիշները, ինչպիսիք են, օրինակ, շապիկի (կազմի) հատուկ նյութից պատրաստված լինելը, գարգերի, յուրահատուկ կնիքների առկայությունը, գրելանյութի առանձնահատկությունը, ձևագրա(ապա)տառը եւ այլն:

Փաստաթղթերի Հրապարակման մասին տեղեկությունները պետք է տրվեն առավել կատարյալ ժողովածուների վերաբերյալ եւ, ըստ Հնարավորին, նշել դրանց առաջին անգամ Հրապարակվելու թվագրումն ու աղբյուրը (Հանդես, ժողովածու, աշխատություն եւ այլն):

Օրինակ՝ 1. Ա.Այունի «Հայկական գործարար-թուրքական պատերազմում», Սոֆիա, 1927թ.  
2.«Աստուծոմ ֆիդայիների մարտական գործողությունների նկարագրումը» - Հրապարակ. ա) «Իրոշակ» (Ժնեւ), 1904թ., Հոկտեմբեր, N 10, բ) «Անդրանիկ Օղանյան. Փաստաթղթեր եւ նյութեր», ժողովածու, 1991թ., թթ. 61-70:

Գործի ծայրային տարեթվերն են.

- մեկ փաստաթղթից կազմված գործի համար՝ Հենց այդ փաստաթղթի թվագրումը,

- շատ թվով փաստաթղթերից կազմված գործի համար՝ ամենից վաղ ու ամենից ուշ ստեղծված փաստաթղթերի թվագրումները:

Եթե փաստաթղթի վրա թվագրումը բացակայում է, ապա այն պարզվում է բովանդակության, ձևագրի, գրելանյութի (թուղթ, մագաղաթ եւ այլն), առկա տեղեկատվության եւ այլնի հիման վրա: Փաստաթուղթը նկարագրողի կողմից սահմանված թվագրումը առնվում է քառակուսի փակագծերի մեջ, իսկ եթե այն սահմանվել է մոտավոր կամ որոշակի աստիճանի հավանականությամբ, ապա փակագծերի ներսում, տարեթվի կողքին գրվում է Հարցական նշան ([1904թ. ?]), կամ՝ [19-րդ դարի սկիզբ (1826 թվականից ոչ ուշ)] եւ այլն:

Փաստաթղթերի գիտատեխնիկական մշակման Հերթական փուլում կատարվում է գործերի կազմում ներառված փաստաթղթերի թերթերի համարակազմում եւ կազմերի ձևավորում: Գործի կազմի (շապիկի) վրա նշվում են թերթերի (առանձին դեպքերում՝ նաեւ փաստաթղթերի) քանակը, փաստաթղթերի պահպանվածությունը Հետ կապված թերությունները:

Գործի կազմի (շապիկի) վերեւի ձախ (շուտայ) եւ ներքեւի աջ անկյուններում գրվում է գրոշմակնիք՝ արխիվապահոցի անվան (Համարի), ֆոնդի, ցուցակի, գործի համարների նշումով: Փոնդի անունը, որպես կանոն, գրվում է յուրաքանչյուր գործի վերեւի հատվածում:

Գործերի ցուցակը կազմվում է գիտատեխնիկական մշակման ենթարկված ամեն մի ֆոնդի համար՝ սահմանված ձևաթղթի վրա: Փոնդի բոլոր փաստաթղթերն ու նյութերը մշակումից Հետո ներառվում են մեկ ցուցակում: Սակայն եթե ֆոնդի գործերի քանակը նկատելիորեն մեծ է եւ Հասնում է վեցանիշ թվի, ապա ցուցակները կարելի է կազմել ըստ բաժինների, որոշակի տարիների, գործունեության առանձին ուղղությունների եւ այլն:

Ցուցակը կազմված է նկարագրական Հոգվածներից, որոնցից յուրաքանչյուրն իր մեջ ներառում է Հետեւյալ բաղադրատարրերը. գործի Հերթական համարը, վերնագիրը, ծայրային տարեթվերը, թերթերի քանակը, «Ծանոթություն» սյունակը՝ Հավելվածների առկայությունը, գործերի տեղաշարժի (գուրս գրում, մեկ այլ իրավաբանական եւ (կամ) ֆիզիկական անձի Հանձնում եւ այլն) մասին նշումների համար:

Ցուցակում գետեղված վերջին նկարագրական Հոգվածից Հետո, նոր տողից գրվում է ցուցակի ամփոփագիրը, որտեղ թվերով ու տառերով (փակագծերի մեջ) ցույց է տրվում ներառված գործերի ընդհանուր քանակը:

Այնուհետեւ նշվում է ցուցակի կազմման թվագրումը, կազմողի պաշտոնը, ազգանունը եւ անվան սկզբնատուը: Ցուցակից գործեր գուրս գրելիս եւ (կամ) նորերն ավելացնելիս կազմվում է նոր ամփոփագիր, իսկ Հնի վրա քաշվում են խաչվող գծեր:



Ցուցակը պետք է հազեցված լինի նախարանով, տիտղոսաթերթով, գլխահանով, ցուցիչներով եւ տեղեկատու-որոնողական անհրաժեշտ այլ միջոցներով:

Նույն ֆոնդի համար մի քանի ցուցակ կազմվելու դեպքում առաջարանը կցվում է առաջին ցուցակին, իսկ մյուս ցուցակներին կարելի է կցել համառոտ տեղեկանքներ՝ դրանցում ամփոփված գործերի կազմի ու համակարգման վերաբերյալ տեղեկություններով:

Մայլաուն եւ բարդ ցուցակներից օգտվելը գյուրին ու արագ դարձնելու համար նպատակահարմար է կազմել ամփոփված փաստաթղթերում տեղ գտած անունների (անվանական), աշխարհագրական, առարկայական, կազմակերպութունների եւ այլ ցուցիչներ, որոնցում հղում է արվում ցուցակում ընդգրկված գործերի հերթական համարների վրա:

Եթե ցուցակի կազմումից հետո ֆոնդը համալրվում է փաստաթղթերի ու նյութերի նոր լրակազմերով, ապա այդ մուտքագրումները՝ կախված դրանց բնույթից եւ հատկապես ծավալներից, ֆոնդում կարող են գետեղվել՝

- ա) դրանց տարանջով համարների ամրագրմամբ ցուցակում մտցնելու,
- բ) ունեցած ցուցակի վերջում դրանք ավելացնելու,
- գ) դրանց համար առանձին (ինքնուրույն) ցուցակ կազմելու,
- դ) ամբողջ ֆոնդի միավորները մեկտեղելու համար նոր միասնական ցուցակ կազմելու միջոցով:

Առավել կարեւոր եւ առանձնապես արժեքավոր գործերի համար կարելի է կազմել ներքին ցուցակ, որտեղ մտցվում են տվյալ գործի բոլոր փաստաթղթերը՝ գործի մեջ դրանց համակարգման հաջորդականութւյանը համապատասխան: Ցուցակում համապատասխան նկարագրական հոդվածի դիմաց, «ժանտութւյուն» սյունակում, նշվում է ներքին ցուցակի առկայութւյան մասին: Ներքին ցուցակի մեկ օրինակը գետեղվում է տվյալ գործի սկզբում, իսկ մյուս օրինակը կցվում է ֆոնդի ցուցակին՝ ցուցիչներից առաջ կամ համապատասխան գործի նկարագրումից անմիջապես հետո:

9. Արվեստի գործիչների (նկարիչներ, ճարտարապետներ, երգահաններ, կինոռեժիսորներ եւ այլն) ստեղծագործական նյութերի մշակման առանձնահատկութւյունները

9.1. Նկարիչների, ճարտարապետների, քանդակագործների ֆոնդերին բնորոշ են նկարները (կտավներ, քանդակների ֆոտոպատճենները, վերարտադրութւյունները՝ ամսագրերում, թերթերում) եւ դժագրերը, որոնց նկարագրումն ու համակարգումը ուրույն մտեցում է պահանջում է:

Նկարիչների եւ քանդակագործների ֆոնդերում առաջին՝ «Ստեղծագործական նյութեր» բաժնում տեղ են գրավում ֆոնդառաջացնողի ստեղծագործութւյունները՝ նկարներ, էսյուզներ, ձեւանկարներ: Որպես արդեն ընդունված կարգ, ձեւագրերը (ուսումնասիրութւյուններ, հոդվածներ, գրախոսութւյուններ, հուշեր, օրագրեր) ընդգրկվում են 2-րդ՝ «Փոնդառաջացնողի ձեւագրեր» բաժնում:

Առաջին բաժնում գործերը համակարգվում են ըստ ժանրերի, կատարման տեխնիկայի, ժամանակագրութւյան նաեւ այրբենական կարգով, եթե թվագրում չկա, սակայն կան Հեղինակային անվանումներ:

Մաղրանկարները, պատատները, կատականկարները կարելի է բաժանել ըստ թեմատիկայի, իսկ ծաղրանկարչի ֆոնդում դրանք բաժանվում են ըստ այն թերթերի ու ամսագրերի, որոնց համար արված են:

Փոնդառաջացնողի կողմից հալածած նկարների եւ վերարտադրութւյունների բնագրեր ընդգրկող գործերը համակարգվում են ըստ Հեղինակների ազգանունների հերթականութւյան, ժամանակագրական կարգով կամ այլ սկզբունքներով, ելնելով նյութի քանակից:

-Տուշով, թանաքով, ջրաներկով արված նկարները, ինչպես նաեւ փորագրանկարները գործերում չպետք է անցնեն 25 թերթից: Նշանավոր նկարչի յուրաքանչյուր ստեղծագործութւյուն (գուռչ, գունամատիտ, ածուխ) առանձին գործ է:

-Նկարների կոմպոզիցիաների էսքիզները, դրանց էսյուզները եւ ուրվանկարները միավորվում են մեկ գործի մեջ (ոչ ավելի 10 թերթից): Դիմանկարները՝ բնանկարները, նատյուրմորտները գործ են գանուում ըստ

ժանրերի, իսկ ներսում համակարգվում՝ ըստ կատարման տեխնիկայի (ոչ ավելի 10 թերթից):

-Ինկորացիաների, զգեստների, դիմահարգարանքի էսքիզներից գործ է ձեւավորվում ըստ ներկայացումների եւ ֆիլմերի, իսկ դրանց մեծ ծավալի դեպքում՝ ըստ տեսակների (զգեստների, դիմահարգարանքի, զեկորացիաների էսքիզների):

Նկարագրագրումներից գործ է ձեւավորվում ըստ այն գրական ստեղծագործութւյունների, որոնց համար դրանք արված են:

-Պատասաններից գործեր են ստեղծվում ըստ թեմատիկայի, տեքստերի, Հեղինակների եւ չափսի:

-Յուրաքանչյուր այլում կազմում է մեկ առանձին գործ:  
-Վերարտադրութւյունից գործեր են ստեղծվում Հեղինակային, թեմատիկ կամ ժամանակագրական սկզբունքներով:

- Կերպարվեստի ստեղծագործութւյուններ ընդգրկող գործի վերնագրում նշվում են Հեղինակը, ստեղծագործութւյան անվանումը, ժանրը, ավարտված կամ անավարտ լինելը, չափը (եզակի ստեղծագործութւյունների համար), այն դեմքը, որից կատարված է ուրվանկարը կամ էսյուզը, Հեղինակի ստորագրութւյունը եւ նշումները, կատարման տեխնիկան, տարեթիվը (եթե հնարավոր է):

Հեղինակը նշելիս պետք է նշվի ոչ միայն ազգանունը, այլև անվան ու Հայրանվան սկզբնատառերը, եթե Հեղինակը հայտնի չէ, կատարվում է «անհայտ նկարիչ» նշումը, հնարավորութւյան դեպքում նշվում է տարեթիվը, ինչպես նաեւ գեղանկարչական այն պարոցը, որին կարող էր հարել նա:

Օրինակ՝ 1. Հ.Հաղարյան՝ «Մադրիկներ եւ դոզնոց»

2.Ա.Կազեմիական պարոցի անհայտ նկարիչ՝ «Վարդեր»:

Փորագրութւյուն նկարագրելիս նշվում է փորագրողի ազգանունը, անվան ու Հայրանվան սկզբնատառերը, ստեղծագործութւյան անունը եւ կատարման տեխնիկան:

- Օրինակ՝ 1. Ա.Մամջանյան՝ «Աղջկա դիմանկար». քերուս մոմապատ թղթի վրա
- 2.Ա.Մամջանյան՝ «Հոփսիսիեի տաճարը». գունավոր օֆորտ
- 3.Ա.Մամջանյան՝ «Բակ Աշտարակում»՝ փորագրութւյուն ցելյուլօիդի վրա:

Եթե գործը կազմված է նկարի կամ քանդակի ուրվանկարներից, նկարների շարքից, ապա վերնագրում ցույց է տրվում Հեղինակը, շարքի, նկարի, քանդակի անվանումը: Եզակի ստեղծագործութւյունների համար թվարկվում են բոլոր նկարներն ու ուրվանկարները կամ կազմվում է ներքին ցուցակ:

- Օրինակ՝ 1.Վ.Էլիբեկյան՝ «Սայաթ-Նուվա» նկարաշարի ձեւանկարներ, 1977-1987
- 2.Կ.Սմբատյան՝ «Արքայապատում», «Երվանդունիները գահաժողովում» նկարաշարի ձեւանկարներ, 1996

Եթե գործն ընդգրկում է ներկայացման դեկորացիաների, զգեստների, դիմահարգարանքի էսքիզներ, ապա վերնագրում նշվում է նկարիչը, ռեժիսորը, ներկայացման եւ էսքիզների անվանումները:

- Օրինակ՝ 1. Գ.Ասատրյան
- Տ.Բիտյուցկայա-Էլիբեկյանի «Մեղագրական եզրակացութւյուն»՝ հեռուստաներկայացման դեկորացիաների էսքիզներ
- 2.Գ.Ասատրյան
- Հ.Աշուղյանի «Աշնան արեւ»՝ ներկայացման գլուղական բակի եւ գործող անձանց զգեստների էսքիզներ
- 3.Հ.Ալավերդյան

Պարի համույթի մենակատարի զգեստի էսքիզ

Յիւմի համար արված զգեստների, դեկորացիաների, դիմահարգարանքի էսքիզները նկարագրելիս նշվում է նկարիչը, ֆիլմի անվանումը, ռեժիսորը եւ փաստաթղթի տեսակը:

Օրինակ՝ 1. Լ. Գեւորգյան

Ա.Իսրայելյանի «Ճերմակ անուրջներ» ֆիլմի դեկորացիաների, դիմաճարգարանքի եւ գգեստների էւքիզներ

Նկարազարդումների նկարազրման ժամանակ նշվում է նկարիչը, ստեղծագործութան հեղինակը, ժանրը, անվանումը:

Օրինակ՝ 1.Ֆ.Ա.Ֆրիլյան

Մ.Հակոբյանի «Բարսիող սրտեր» վավերագրական ակնարկների նկարազարդումները

2.Վ.Ա.Բրաճամյան

«Փրանսիական ժողովրդական հիբիաթներ» գրքի նկարազարդումներ

3.Ա.Մամաջանյան

«Սասունցի Դավիթ» էպոսի նկարազարդումներից

Շարժեր եւ ծաղրանկարներ ընդգրկող գործերի վերնագրերում ցույց են տրվում նկարիչը, ստեղծագործութան անվանումը, ժանրը եւ մատանշվում այն թերթերը կամ ամսագրերը, որոնց համար դրանք արվել են:

Օրինակ՝ 1.Գ.Բալայան

«Գինեմոլը», ծաղրանկար «Ողնի» երգիծաթերթի համար.

եթե ծաղրանկար(ներ)ը անուն չունի(են) ուղղակի նշվում է՝ ծաղրանկար(ներ).

Օրինակ՝ 1.Ֆ.Գարբինյան

Ծաղրանկարներ «Ողնի» երգիծաթերթի համար

Պատաստներից եւ տախտանկարներից (սցենար) ձեւավորված գործերի վերնագրերում ցույց են տրվում նկարիչը, ստեղծագործութան անվանումը, տեքստը, հեղինակը.

Օրինակ՝ Ա.Մամաջանյան

Կապիկը Գերեյի դիմանկարի մոտ

Տեքստը՝ Ն.Առլայանի

Գեղարվեստական գրքապիտակներից (էքսլիբրիս) ձեւավորված գործերի վերնագրերում ցույց են տրվում նկարիչը, գրադարանի տիրոջ ազգանունը եւ առանձին գեպրերում՝ նկարի բովանդակությունը: Մեծ թվով էքսլիբրիսների առկայությունը գեպրում կարելի է կազմել ներքին ցուցակ.

Օրինակ՝ 1. Ա.Մամաջանյան

Պրոֆեսոր Խ.Հ.Բարսեղյանի գրքապիտակը: Ձանգը հնչեցնող կին:

2.Ա.Մամաջանյան

Գ.Գալստյանի գրքապիտակը: Զուլդ սիրամարգեր եւ գիրք:

Այլոմների եւ համացանկերի նկարազրման ժամանակ նշվում է հեղինակը, անվանումը (եթե ունի) կամ թեմատիկան (եթե անվանում չունի): Ներքին ցուցակներ կազմվում են միայն դասականների եւ նշանավոր նկարիչների այլոմների ու համացանկերի համար:

Օրինակ՝ 4.Միքայելյան

«ՄՆեր Արեղյան» գեղանկարչական կտավների այլոմ:

Եթե ֆոնդաուշացնողի ստեղծագործությունները ոչ թե անհատական, այլ մի քանի նկարիչներ ներկայացնող այլոմում կամ համացանկում են ամփոփված, ապա տրվում է հղում՝ «տե՛ս էջ...», նախապես նշելով վերնագիրը:

Օրինակ՝ Բ.Զուրաբով

«Հայաստանի պետական պատկերասրահ» այլոմ.

Մ.Արեղյանի «Դաշտային ծաղիկներ»-ը տե՛ս էջ 31:

Ճարտարապետական նախագծերի նկարազրման ժամանակ օրյեկտը նշելուց հետո, ցույց է տրվում դրա գտնվելու վայրը (ինչպես փաստաթղթում է նշված) եւ թվարկվում գործի մեջ ընդգրկված գծագրերը կամ կազմվում է ներքին ցուցակ.

Օրինակ՝ 1. Հ.Ջիվանյան

Մեծ Հայրենականում զոհվածների հուշարձան Ազատան գյուղում: Մուտքի եւ ծածկի գրվագներ, ներքին տեսքը:

2.Աս.Բյուրբյան

Կամերային երաժշտության տունը Իսահակյան փողոցի վրա: Ճեմասարհի նախագիծը:

Կերպարվեստի ստեղծագործությունների եւ գծագրերի նկարազրման ժամանակ ցույց է արվում նյութը (թուղթ, սովորաբար թուղթ եւ այլն), կատարման տեխնիկան (տուչ, ջրաներկ, գուաշ եւ այլն), գործիքը (ասեղ, մատիտ, վրձին եւ այլն): Այս տարրերը վերնագրում նշվում են կրճատ կամ լրիվ ձեւով:

Օրինակ՝ 1. Կ.Ամբասյան

Ազատամարտիկի դիմանկար: Ստ. տուչ, ծայր.

2.Կ.Ամբասյան

Առագաստանավեր: Թ.գրիչ

3.Տեսարաններ Մարտիրոս եւ Հովհաննիսյանը գյուղերից, ջրաներկ, տուչ, 1970.:

Նկարները երբեմն արվում են երկու երեսից, այս դեպքում հիմնական նկարից հետո նշվում է նաև մյուս՝ Հակառակ երեսի նկարը: Եթե գործն ընդգրկում է նման բնույթի շատ թերթեր, հակառակ երեսները նկարազրվում են ներքին ցուցակում:

Օրինակ՝ 4.Ամբասյան

Տեսարան ծովից, Հակառակ երեսին՝ նավաստիները նավի տախտակամածին:

Ֆոնդաուշացնողի ստեղծագործությունների վերարտադրությունները նկարազրվում են բնագրի նման.

Օրինակ՝ 1. Վ.Էլիբեկյան

«Ձմեռը թեյարանի մուտքի մոտ» նկարի գունավոր ֆոտոպատճեն

2.Կ.Ամբասյան

Խժժակ Գյուլյանգարյանի դիմանկարը

Ֆոտոպատճեն:

Վերարտադրությունների մեծ թվի դեպքում նույնպես կատարվում է գործի ձեւավորումը ըստ ժանրերի (նատյուրմորտ, դիմանկար, բնանկար), կազմվում է ներքին ցուցակ:

9.2. Երգահանների (կոմպոզիտորների) անձնական ծագման արևմտալիան ֆոնդերում փաստաթղթերի գիտատեխնիկական մշակումն ու համակարգումը կատարվում է էլնելով դրանց առանձնահատկություններից:

Ֆոնդում առաջնայինը «Նոտաների ձեւագրեր» կամ «Ստեղծագործական նյութեր» բաժինն է, որն ընդգրկում է ֆոնդաուշացնողի երաժշտական ստեղծագործությունները, նոտաների գրառումների տեսքերը, ստեղծագործությունների ցանկերը, հրատարակված ստեղծագործությունների համացանկերը: Այս բաժնում պահպանման միավորները համակարգվում են հետևյալ հերթականությամբ (եթե դրանք շատ են եւ տարբեր ժանրերի).

-Բեմական ստեղծագործություններ՝ օպերաների, բալետների, ներկայացումների, նաև կինոնկարների համար գրված երաժշտություն:

-Գործիքային ստեղծագործություններ՝ սիմֆոնիկ կամ այլ նվագախմբերի համար, նվագախմբի հետ գործիքային մենսոլագի կոնցերտներ, կամերային-գործիքային անսամբլներ (տրիո, կվարտետներ եւ այլն), առանձին գործիքների համար գրված ստեղծագործություններ (դաշնամուրի, ջութակի եւ այլն):

-Վոկալ ստեղծագործություններ՝ կանտատներ, օրատորիաներ, երգչախմբեր, վոկալ համույթներ, ուոմաններ (ձայնի համար դաշնամուրի նվագակցությամբ):

-Ժողովրդական երգերի մշակումներ եւ այլ հեղինակների ստեղծագործություններ:

-Այլ երգահանների կողմից տվյալ հեղինակի երաժշտական ստեղծագործության մշակում (սիմֆոնիկ ստեղծագործության հարմարեցում դաշնամուրին, գործիքավորում եւ այլն), ստեղծագործությունների ցանկեր եւ հրատարակված ստեղծագործությունների համացանկեր:

Ենթարաբաժինների հերթականությունը կարելի է փոփոխել հաշվի առնելով այն հանգամանքը, թե որ ժանրն է բնորոշ տվյալ երգահանին (կոմպոզիտորին):

Յուրաքանչյուր ենթարածնում նյութերը, մեծ քանակության դեպքում, կարելի է Համալսարանի բնական գիտությունների (սիմֆոնիաներ, սյուիտաներ, ուվերտյուրաներ), դրանք էլ իրենց Հերթին բնական համալսարանում, իսկ եթե ստեղծագործության նոտաները թվագրված չեն, նպատակահարմար է վերնագրերը Համալսարանի ալբանական կարգով:

Հեղինակային ձեռագիրը իր բոլոր տարբերակներով, խմբավորումներով եւ սեւագրություններով միավորվում է մեկ գործի մեջ: Մեծ ծավալի դեպքում այն կարելի է բաժանել մասերի՝ բնական փուլերի կամ բնական ձեռագրի տեսակների (մեքենագիր, սեւագիր, պարտիտուրա, առաջին տարբերակ, երկրորդ տարբերակ եւ այլն):

Հեղինակի կողմից մեկ Համարի (Օպուս) տակ միավորված ոչ մեծ ստեղծագործությունները կազմում են մեկ գործի: Նշանավոր երգահանի (կոմպոզիտորի) յուրաքանչյուր ոչ մեծ ստեղծագործություն, որը որոշակի օպուսի մեջ չի մտել, կազմում է առանձին գործ:

Ավելի քիչ Հայտնի երգահանի (կոմպոզիտորի) ոչ մեծ ծավալի ստեղծագործությունները, որոնք օպուսի որոշակի Համար չունեն, միավորվում են մեկ գործի մեջ՝ բնական:

Նոտաների ձեռագրերի նկարագրման ժամանակ նշվում են երգահանի (կոմպոզիտորի) ազգանունը, անվան ու Հայրանվան սկզբնատառերը, ստեղծագործության անվանումը, ժանրը, խմբավորումը, սյուժեի կամ խոսքերի Հեղինակը, օպուսի Համարը, տոնայնությունը, մասերի թիվը, շարադրման ձևը, ուժ է ընծայված, վերաբաղման եղանակը, թվագրումը:

Այս տարբերակ սեղաբաշխումը փոփոխվում է ստեղծագործության տարբեր խմբերի պատկանելությամբ: Օպուսի Համարը գրվում է կրճատ ձևով:

Ստեղծագործության Համար չունենալու դեպքում, նշվում է «առանց երկի Համարի»:

Տոնայնությունը նշվում է իտալերեն լեզվով, ընդունված տերմիններով, սեւագրերի ժամանակ չի նշվում: Ջայնային բարդ կառուցվածքով ժամանակակից ստեղծագործությունների նկարագրման ժամանակ տոնայնությունը նշվում է միայն Հեղինակի կողմից:

Նոտաների ձեռագրերը նկարագրելիս ցույց է տրվում Հեղինակը, ում ստեղծագործության սյուժեի Հիման վրա է գրվել երաժշտական ստեղծագործությունը:

Օրինակ՝ Վ.Տիգրանյան՝ «Շիրակ» երաժշտական կոմեդիա՝ բնական Մ.Արմենի Համանուն ստեղծագործության:

Եթե ստեղծագործությունը նվիրված է որեւէ մեկին (ընծայագրված է), ապա անպայման նշվում է վերնագրի շարագրանքի վերջում:

Օրինակ՝ Ա.Այվազյան՝ «Իմ մանկանը», երգ, խոսք Գ.Սարյանի, նվիրվում է Գ.Գասպարյանիսի ձեռագրի, 26.10.1965

Օպերաների, օպերետների եւ բալետների ձեռագրեր ամփոփող գործերը վերնագրելիս նշվում է դրանց անվանումը, ժանրը, արարների եւ պատկերների թիվը, երկի Համարը (եթե նշված է), լիբրետոյի եւ սյուժեի Հեղինակը, լեզուն (եթե լիբրետոյի տեքստը այլ լեզվով է), ամբողջականությունը (եթե ձեռագիրը լրիվ չէ), շարագրանքը:

Օրինակ՝ Ա.Այվազյան՝ «Մեծապատիվ մուրացկաններ», 3 գործողություններով երաժշտական կատակերգություն: Լիբրետոն Ա.Այվազյանի, բնական Հ.Պարոնյանի Համանուն գործի: Նախերգանք: Կյավիր գործիքավորման նշումներով: Մեք., ուս., 1954:

Եթե գործը կազմված է ոչ լրիվ ստեղծագործությունից, ապա վերնագրում կամ ներքին ցուցակում (մեծ թվով Համարների դեպքում) թվարկվում են երգած Հատվածները, մասերը:

Օրինակ՝ Վ.Տիգրանյան՝ «Սոս եւ Վարդիթեր», Օպերա բնական Պ.Պուռչյանի Համանուն վեպի, պարտիտուրա, Հատվածներ,

N 10 Վարդիթերի մեներգը, N 11 Սոսի մեներգը, N 13 Մանուշի մեներգը:

Օպերայի կամ օպերետի կյավիրը նկարագրելիս նշվում է տեսակը՝ կյավիր երգեցողություն, ավելացված տեքստով:

Ներկայացման կամ ֆիլմի երաժշտություն նկարագրելիս նշվում է դրանց անվանումը, թատրոնը, որտեղ կայացել է ներկայացումը: Ֆիլմի Համար նշվում է նաև ունիտոսով:

Օրինակ՝ 1. Վ.Տիգրանյան՝ «Սոս եւ Վարդիթեր», Ա.Ապենդիարյանի անվան օպերայի եւ բալետի պետական ակադեմիական թատրոնի ներկայացման երաժշտությունը: Կյավիր: 2.Տ.Մանուշյան՝ «Ճերմակ անուրջներ», Ա.Խարայելյանի ֆիլմի երաժշտությունը, վերջաբան: Կյավիր:

Գործիքային ստեղծագործությունների ձեռագրերը ընդգրկող գործերի վերնագրերը կազմվում են անվանումից, ժանրից (այն ստեղծագործության Համար, որի անվանումը ժանրն է՝ պրելյուդ, էտյուդ, սոնատ, սիմֆոնիա) նվագախմբի կազմից կամ գործիքի անվանումից, սյուժեի Հեղինակից, երկի Համարից, մասերի թվից, շարագրման տեսակից:

Օրինակ՝ Ա.Այվազյան՝ Կոնցերտ թավջութակի Համար նվագախմբի նվագակցությամբ: Օր. N 2, 2 մասից: Պարտիտուրա:

Սիմֆոնիկ եւ կամերային ստեղծագործությունների նկարագրման ժամանակ նշվում է, թե որ գործիքի կամ նվագախմբի Համար են դրանք գրված (դաշնամուրի, գործիքային Համալսարանի, սիմֆոնիկ, փողային, ժողովրդական գործիքների նվագախմբերի եւ այլն), անսամբլների նկարագրման ժամանակ նշվում է գործիքների կազմը (կվարտետ, ջութակի եւ թավջութակի, 2 ջութակների Համար եւ այլն):

Օրինակ՝ Վ.Տիգրանյան՝ 1.Սոնատ ջութակի եւ դաշնամուրի Համար 2.«Ջուզերգ», պիես դաշնամուրի եւ կլարնետի Համար:

Փոխադրումների նկարագրման ժամանակ (նվագախմբային ստեղծագործության փոխադրումը դաշնամուրի եւ այլն) նշվում է ստեղծագործության Հեղինակը, եթե նա ֆոնդատու չէ, ստեղծագործության անվանումը, որ գործիքի Համար է արված փոխադրումը, իսկ եթե ե՛լ ստեղծագործությունը, ե՛լ փոխադրումը ֆոնդատու չեն, ապա վերնագրերը եւ գործիքը:

Օրինակ՝ 1. Տղամարդկանց պարը Ա.Ապենդիարյանի «Ալմաստ» օպերայից, փոխադրումը դաշնամուրի Համար՝ Ն.Մկրտչյանի 2.«Հին Թիֆլիսի պատկերներ», սիմֆոնիկ սյուիտ 4 մասից, փոխադրումը ջութակի Համար Հեղինակային է:

Դաշնամուրային պիեսների ժողովածուների նկարագրման ժամանակ ցույց է տրվում դրա, այնուհետեւ յուրաքանչյուր Համարի անվանումը:

Օրինակ՝ 1. Վ.Տիգրանյան՝ «Լիրիկական մեղեդի», դաշնամուրային պիեսներ: «Ուրախ հովիվը», «Էքսպրոսիտ», «Ակերցիոն», «Լորիկ»: 2.Վ.Տիգրանյան՝ «Մանկական պիեսներ դաշնամուրի Համար»: «Խորոտիկ», «Մարտիկ», «Լիրիկ մեղեդի»:

Կանտատների, օրատորիաների եւ երգչախմբային ստեղծագործությունների ձեռագրերը ընդգրկող գործերի վերնագրերում անհրաժեշտ է նշել Հեղինակը, ստեղծագործության վերնագիրը, ժանրը, երգչախմբի ու մենակատարների կազմը, նվագակցությունը, բառերի Հեղինակը (եթե նշված է), երկի Համարը, մասերի թիվը եւ շարագրման տեսակը:

Օրինակ՝ Վ.Տիգրանյան՝ «Հայրենական», կանտատ դրամատիկ սուպրանոյի եւ երգչախմբի Համար: Խոսք Գ.Սարյանի, օր.Պ, պարտիտուրա:

Երգչախմբային ստեղծագործությունների նկարագրման ժամանակ նշվում է երգչախմբի կազմը (խոսք, աղամարդկանց, կանանց, մանկական) եւ ձայների թիվը (մեկ ձայն, երկձայն եւ այլն):

Վրկայ Համուլթների ստեղծագործությունները նկարագրելիս ցույց է արվում Համուլթի կազմը (գուևտ, օրիտ, կվարտետ) եւ թե որ ձայների Համար է գրված ստեղծագործությունը:

1.«Սայաթ-Նովա»-ը, կանտատ մենակատարների, երկձայն երգչախմբի եւ սիմֆոնիկ նվագախմբի Համար: Օր 64, պարտիտուրա, մաս 1-ին, 2-րդ

Վրկայ մեներգերի ձեռագրերը ընդգրկող գործերը վերնագրելիս պետք է նշել ստեղծագործությունից անվանումը, ժանրը, ձայնի տեսակը (բարձր, միջին, ցածր) նվագակցությունը, բառերի Հեղինակը, երկի Համարը, ցիկլի Համարը, շարադրման տեսակը (եթե ստեղծագործությունը գրված է ձայնի Համար՝ նվագախմբի նվագակցությամբ):

Ժողովրդական երգերի մշակումների ժամանակ նշվում են դրանց Հեղինակները, ստեղծագործության անվանումը եւ ինչ մշակման է ենթարկվել:

Օրինակ՝ Ն.Մկրտչյան «Արազ», Ժողովրդական երգ, մշակում երկձայն երգչախմբի Համար:

9.3. Թատրոնների դերասանների եւ ռեժիսորների ֆոնդերն ընդգրկում են ոչ միայն դերասանի կամ ռեժիսորի, այլեւ այն անձանց փաստաթղթերը, ովքեր անմիջական կապ ունեն ներկայացման Հետ:

Այս բնագավառը ներկայացնող փաստաթղթերի նկարագրումն ու Համակարգումը նույնպես կատարվում է ուրույն ձևով: Ինչպես մյուս ֆոնդերում, այստեղ եւս ստեղծվում է օպերաները, պիեսների ռեժիսորական օրինակները, պարզաբանական տեքստերը, նշումները, մշակումները, միզանոցեները, ներկայացումների մոնտաժումները, ֆոնդառաջանողի կողմից խաղացած դերերի տեքստերն իր նշումներով, խաղացանկը, դերերի եւ Համերգային ելույթների ցանկը, Հյուրախաղերի ընթացքում գրված օրագրերը, զգեստների, դեկորացիաների, դիմաճարդարանքի էսքիզները (գծագրված նախօրինակ, ուրվագրծ) ֆոնդառաջանողի դերակատարումների լուսանկարները եւ իր մասնակցությունը կամ ներկայացրած բեմադրությունների պատկերները:

Գործերն ըստ կայացած եւ չկայացած ներկայացումների «Ստեղծագործական նյութեր» բաժնում տեղադրվում են ընդհանուր ժամանակագրական կարգով:

Յուրաքանչյուր ներկայացման նյութեր Համակարգվում են ըստ Հետեւյալ ենթարաժիւնների:

-Պիեսի ռեժիսորական օրինակը, ռեժիսորական նշումներ, ներկայացման ռեժիսորական պլան (էքսպլիկացիաներ), միզանոցեների մշակումներ, ներկայացման մոնտաժում, դերադաշխում եւ այլն:

-Ներկայացման կերպարվեստային նյութեր՝ ներկայացման պատկերների եւ գործող անձանց լուսանկարներ, դեկորների, զգեստների եւ գրիմի էսքիզներ, եթե դրանք ֆոնդառաջանող է արել:

Եթե ռեժիսորի ֆոնդում փաստաթղթերը շատ են եւ բազմաբնույթ, ապա Համակարգումը կատարվում է ըստ թատրոնների, որտեղ նա աշխատել է, այնուհետեւ ըստ ներկայացումների:

Ռեժիսորի ստեղծագործական նյութերի ոչ մեծ ծավալի դեպքում դրանց Համակարգումը կատարվում է առանց ենթարաժիւնների:

«Ստեղծագործական նյութեր» բաժնին Հաջորդում է երկրորդ՝ «Ձեռագրեր» բաժինը (դերերի եւ ներկայացման աշխատանքների Հետ կապ չունեցող ուսումնասիրություններ, Հոդվածներ, գրախոսություններ, Հուշեր, օրագրեր եւ այլն): Այնուհետեւ ըստ ընդունված կարգի, տեղադրվում են ֆոնդառաջանողի եւ նրան ուղղված նամակները:

«Ֆոնդառաջանողի կենսագրությունն առնչվող նյութեր» բաժնում ընդգրկվում են թատրոնում նրա աշխատանքային գործունեությունն առնչվող նյութերը (Հրամաններ, արձանագրություններ, գրագրություններ Հիմնարկությունների Հետ, ֆինանսական փաստաթղթեր, ազդագրեր, ծրագրեր եւ այլն):

Ֆոնդառաջանողի ներկայացումների, խաղացած դերերի մասին Հոդվածները, գրախոսությունները, նշումները տեղադրվում են «Նյութեր ֆոնդառաջանողի մասին» բաժնում:

Դերասանների ֆոնդերում ստեղծագործական նյութերը Համակարգվում են Հետեւյալ ուրվագծով.

- Ֆոնդառաջանողի կողմից խաղացած դերերի տեքստեր՝ նրա նշումներով եւ նրա Համերգային խաղացանկը:

- Դերերի ցուցակները, Հյուրախաղերի ժամանակագրական ցանկերը եւ այլն տեղադրվում են այդ ենթարաժիւնի վերջում:

-Ֆոնդառաջանողի լուսանկարները դերերում եւ տեսարաններ իր մասնակցությունը ներկայացումներից:

Ենթարաժիւններում գործերը Համակարգվում են ժամանակագրական կարգով: Եթե «Դերեր» եւ «Պիեսների ռեժիսորական օրինակներ» ենթարաժիւններում Հնարավոր չէ ճշտել ժամանակագրությունը, ապա դրանք Համակարգվում են պիեսների վերնագրերի այբբենական Հերթականությամբ:

Դերասանների եւ ռեժիսորների ֆոնդերում կերպարվեստի նյութերը տեղադրվում են երկու բաժիններում՝ դերասանական եւ ռեժիսորական գործունեությունն արտացոլող նյութերն առաջինում, մնացածը (լուսանկարներ կյանքում, Հարազատների, ծանոթների, ուրիշ դերասանների շրջապատում)՝ «կերպարվեստի նյութեր» բաժնում:

Դերերի տեքստերից, պիեսների ռեժիսորական օրինակներից ու մշակումներից գործեր են ձեւավորվում Հեղինակային եւ անվանական սկզբունքով:

Ֆոնդառաջանողի կողմից Հեռուստատեսությամբ, ռադիոյով, էստրադայից կարգացած բանաստեղծությունները, պատմվածքները, պիեսների Հատվածները նույնպես գործ են դառնում ժամանակագրական սկզբունքով (եթե տարեթիվը չկան՝ այբբենական սկզբունքով):

Եթե գործը ձեւավորվում է լուսանկարներից, ապա յուրաքանչյուր գործում 3 դերից ավելի (մինչեւ 10 փաստաթուղթ) չպետք է լինի՝ վերնագրերը Հանգամանակից կազմելու Համար: Նշանավոր դերասանների յուրաքանչյուր դերակատարման լուսանկարն առանձին գործ է դառնում:

Ազդագրերի եւ ծրագրերի մեծ քանակների դեպքում գործը ձեւավորվում են ըստ թատրոնների, ներսում Համակարգումը կատարվում է ժամանակագրությունով: Հյուրախաղերի ազդագրերն ու ծրագրերը դառնում են առանձին գործեր:

Պիեսների ռեժիսորական մշակումները նկարագրելիս վերնագրում նշվում է ռեժիսորի ազգանունը, Հեղինակը, պիեսի վերնագիրը, թատրոնը (որտեղ ներկայացվում կայացել է), վերաբաղման եղանակը: Թվագրումը կատարվում է ըստ ռեժիսորի կատարած աշխատանքի ժամանակի:

Օրինակ՝ Խ.Աբրահամյան

Գ.Սունդուկյանի «Պեպո» պիեսի ռեժիսորական օրինակը, Գ.Սունդուկյանի անվան պետական ակադեմիական թատրոն, Ինքնագիր. 1985թ.:

Ֆոնդառաջանողի խաղացած դերերը նկարագրելիս ցույց է արվում կերպարը, Հեղինակը եւ պիեսի վերնագիրը, ով է խաղացել դերը, վերաբաղման եղանակը, նշանավոր դերասանների խաղացած դերի դեպքում՝ նաև թատրոնը, տարեթիվը:

Օրինակ՝

1. Ուստա Մկրտչի դերակատարման տեքստը Մկրտչ Արմենի «Հեղնար աղբյուր» պիեսում Գ.Ամիրբեկյանի կատարմամբ. Թբիլիսիի Սո.Շահումյանի անվան թատրոն, 1974թ., ձեռագիր, մեքենագիր:

Ֆոնդառաջանողի, կինոյում խաղացած դերերի նկարագրման ժամանակ ցույց է արվում կերպարը, ռեժիսորը եւ ֆիլմի անվանումը, դերակատարի անունը եւ վերաբաղման եղանակը:

Օրինակ՝

Փոստատարի դերը Ա.Մկրտչյանի «Հին օրերի երգը» ֆիլմում՝ Մ.Մկրտչյանի կատարմամբ. մեքենագիր, իր նշումներով:

Դերասանի էստրադայից, Հեռուստատեսությամբ, ռադիոյով ունեցած ելույթների թեմա Հանդիսացող ստեղծագործությունների նկարագրելիս գործի վերնագրում ցույց է արվում ժանրը, Հեղինակը, իսկ փակագծերում՝ օգտագործման ձևը եւ վերաբաղման եղանակը:

<sup>1</sup> Խոսքը «Ստեղծագործական նյութեր» բաժնի մասին է:

Օրինակ՝ 1. Բանաստեղծություններ եւ պատմվածքներ Վ.Տերյանից, Ե.Չարենցից, Ա.Բակունցից, Ա.Իսահակյանից, Վ.Աբաջյանի կատարմամբ (ռադիոյով) սպազիր, մեքենագիր, ինքնագիր  
2. Հատվածներ Գ.Նարեկացու «Մատյան ողբերգություններից» Ս. Գարբիելյանի կատարմամբ (Հեռուստատեսությունով), մեքենագիր:

Դերասանի ելույթների ցուցակներն ընդգրկող գործերի վերնագրերը կազմելիս նշվում է ֆոնդառաջանցի ազգանունը, փաստաթղթի տեսակը եւ բովանդակությունը, վերաբերումն եղանակը, ծայրային տարեթվերը:

Օրինակ՝ 1. Ս.Արզույան  
Ներկայացումներում՝ խաղացած դերերի եւ Հեռուստատեսությունների ցուցակ, ինքնագիր 1968-1986:  
2. Ա. Ազադյան, Հյուրախաղերի ընթացքում ունեցած ելույթների ցուցակ, ինքնագիր 1958-1978:

Դերերում դերասանների լուսանկարները նկարագրելիս ցույց է տրվում, թե որ դերերում է լուսանկարված դերասանը: Խմբանկարների համար նշվում են խաղընկերների անունները եւ ազգանունները:

Օրինակ՝ Վ. Փափազյանի լուսանկարները Օթելլոյի դերում («Օթելլոյ») Գ. Սունդուկյանի անվան թատրոնում, անհատական եւ Մ. Սիմոնյանի հետ:

Ազգագրեր եւ ծրագրեր ընդգրկող գործի վերնագիրը կազմելիս (եթե դրանց թիվը մեծ է), կարելի է կազմել ներքին ցուցակ, բովանդակությունը լրիվ բացելու նպատակով:

Օրինակ՝ Ս. Արզույանի մասնակցությունը կայացած ներկայացումների ազգագրեր. տես ներքին ցուցակը:

2.4. Կինոռեժիսորների ֆոնդերն ընդգրկում են ոչ միայն իրենց, այլեւ կինոֆիլմի ստեղծման մասնակիցների փաստաթղթերը:

Կինոռեժիսորների ֆոնդերում ստեղծվում է «Ստեղծագործական նյութեր» բաժինը, որտեղ տեղ են գտնում ֆիլմերի նկարահանումների եւ սցենարների հեղինակային Հայտերը, սցենարների ծրագրերը (պլանները), ուրվագծերը, լիբրետոները, դրակա եւ ռեժիսորական սցենարները (հկրանավորված եւ չհկրանավորված ֆիլմերի), գործող անձանց բնութագրերը, ռեժիսորական մշակումները, սցենարների եւ ֆիլմերի նկարահանումների ծրագրերը եւ օրագրերը, ֆիլմերի մակագրերը (տիտր), մոնտաժային թերթերը, ֆիլմի երաժշտական հնչյունավորման ծրագրերը (պլանները), վավերագրական ֆիլմերի հաղորդավարական տեքստերը, դերասանների դերակատարումների փորձերի լուսանկարները, ֆիլմերի նկարահանումների աշխատանքային պահերի լուսանկարները, կադրերի կոմպոզիցիաների, դիմահարդարանքի, զգեստների, դեկորացիաների էսքիզները՝ (եթե դրանք ֆոնդառաջանցողին են):

Ֆիլմի նկարահանման հետ կապված փաստաթղթերը (հրամաններ, գրադրություններ, նկարահանումների աշխատանքային գրաֆիկներ, հանձնաժողովի եզրակացություններ, ազգագրեր եւ ծրագրեր) տեղադրվում են «Ֆոնդառաջանցողի կենսագրություն աննշվող նյութեր» բաժնում:

- Ֆիլմերի մասին բոլոր հոդվածները, կարծիքները, գրախոսություններն ընդգրկվում են «նյութեր ֆոնդառաջանցողի մասին» բաժնում:

- Հանդիսատեսների նամակները տեղ են գրավում «Նամակներ» բաժնի վերջում:

- Ֆոնդառաջանցողի բոլոր ձեռագրերը (ուսումնասիրություններ, հոդվածներ, գրախոսություններ, հուշեր, օրագրեր, որոնք անմիջապես կապ չունեն նկարահանվող ֆիլմի եւ սցենարի հետ, ընդգրկվում են «Ֆոնդառաջանցողի ձեռագրեր» բաժնում:

Առաջին՝ «Ստեղծագործական նյութեր» բաժնում, գործերը Համակարգվում են ընդհանուր ժամանակագրական սկզբունքով՝ ըստ էկրանավորված եւ չէկրանավորված ֆիլմերի:

Յուրաքանչյուր ֆիլմի փաստաթղթերը բաժանվում են հետևյալ խմբերի.

- գրական սցենարներ եւ դրանց առնչվող փաստաթղթեր

- ռեժիսորական սցենարներ եւ դրանց առնչվող փաստաթղթեր

- ֆիլմին առնչվող կերպարվեստի նյութեր (կադրերի եւ նկարահանման աշխատանքային պահերի, դերասանների դերակատարման փորձերի եւ դերակատարումների լուսանկարներ):

Կինոռեժիսորի ստեղծագործական ոչ մեծ ծավալի նյութերից առաջացած գործերը կարելի է Համակարգել հետևյալ սկզբունքներով.

- սցենարներ, ռեժիսորական նշումներ, մոնտաժային թերթեր եւ այլն

- կադրերի լուսանկարներ ֆիլմերից, դերասանների լուսանկարներ (դերերում) եւ այլն:

Ֆիլմերի սցենարներից գործերը ձևավորվում են ըստ հեղինակների եւ սցենարների տեսակի:

Ֆիլմերի գրական եւ ռեժիսորական սցենարներից ձևավորվում են տարբեր գործեր:

- Ռեժիսորական մշակումները, սցենարների պլանները, նշումները կազմում են ինքնուրույն գործեր:

- Ֆիլմի նկարահանման եւ սցենարի համար ռեժիսորական նշումներից կազմված գործի ներսում Համակարգումը կատարվում է ըստ ֆիլմի էպիգոգների կամ ժամանակագրությունը:

- Դերակատարումների փորձերի լուսանկարներից գործերը ձևավորվում են ըստ ֆիլմերի, իսկ դրանց ներսում՝ Համակարգվում կամ դերասանների ազգանուններով, կամ գործող անձանց անուններով: Հսքիզներից (դեկորացիաներ, զգեստներ, դիմահարդարանք եւ կադրերի կոմպոզիցիաներ) գործերը ձևավորվում են ըստ աշխատանքների հեղինակների եւ ֆիլմերի անունների:

- Սցենարների հեղինակային Հայտերի նկարագրման ժամանակ գործի վերնագրում նշվում է հեղինակը, ապագա սցենարի անվանումը, փաստաթղթի տեսակը, վերաբերումն եղանակը:

Օրինակ՝ Գ. Մարգարյան, Է. Պալյապտյան՝ «Դժբախտ պատահար», սցենարի Հայտ, ինքնագիր:

Երկու կամ ավելի սերիաների դեպքում գործի ներսում Համակարգումը կատարվում է սերիաներով. էպիգոգներով կամ գործող անձանցով:

Գրական սցենարի բնագրի նկարագրման ժամանակ գործի վերնագրում նշվում է հեղինակը, սցենարի անվանումը, դրա տարատեսակը եւ վերաբերումն եղանակը:

Օրինակ՝ Ա. Այվազյան՝ «Եւանկյունի», գրական սցենար, հեղինակագործված, մեքենագիր:

Եթե սցենարը գրված է ուրիշ հեղինակի ստեղծագործության մոտիվներով, ապա վերնագրում սցենարի տարատեսակից հետո ցույց է տրվում այդ ստեղծագործության հեղինակը, անվանումը եւ ժանրը:

Օրինակ՝ 1. Ստ. Այաջալյան՝ (հեղինակակից Հ. Մալյան)

«Ծերմակ անուրջներ», գրական սցենար ըստ Վ. Թոթովենցի «Աղավնիներ» պատմվածքի, ինքնագիր:

2. Ա. Աղաբաբով, Ֆ. Իովյաթյան՝ «Մենավոր ընկուզենին», ռեժիսորական սցենար ըստ Վ. Պետրոսյանի Համանուն վեպի, մեքենագիր:

3. Ստ. Անդրանիկյան՝ «Երեք Հեքիաթ» մուլտֆիլմի ռեժիսորական սցենար, ըստ Ավ. Իսահակյանի Հեքիաթի:

Ռեժիսորական սցենարներից կազմված գործերի վերնագրերում, նշվում է սցենարի հեղինակը, անվանումը, տարատեսակը եւ վերաբերումն եղանակը, եթե

<sup>1</sup> Ներկայացումները շեշտել, եթե դերասանը նաև կինոյում է խաղում:

<sup>2</sup> Ֆիլմի դեկորացիաների, դիմահարդարանքի եւ զգեստների էսքիզները (եթե ֆոնդառաջանցողի են), մտնում են « կերպարվեստի նյութեր » բաժնի մեջ:

այն գրված է այլ Հեղինակի գրական սցենարի հիման վրա, ապա վերնագրում նշվում է Հեղինակը եւ սցենարի անվանումը.

- Օրինակ՝
1. Ա.Մարտիրոսյան՝ «Սասունցի Դավիթ», ռեժիսորական սցենար, մեքենագիր, ուղղումներով
  2. Ա.Երնջակյան՝ «Ժամկետը յոթ օր է», ռեժիսորական սցենար, ինքնագիր:
  3. Ա.Մարտիրոսյան՝ «Սեւանի ձկնորսները», ռեժիսորական սցենար ըստ Ա.Շալոյանի համանուն գրական սցենարի, Հեղինակագրված, մեքենագիր:
  4. Ա.Մարտիրոսյան՝ «Անահիտ», ռեժիսորական սցենար ըստ Վ.Շվեյցերի համանուն գրական սցենարի, մեքենագիր:

Եթե կինոռեժիսորի ստեղծագործական նյութերն արտացոլում են նրա աշխատանքը կինոյի տարբեր ժանրերում, ապա վերնագրում նշվում է ֆիլմի ժանրը:

- Օրինակ՝
1. Ա.Այվազյան՝ «Վառած լապտեր», ռեժիսորական սցենար, մեքենագիր:
  2. Ա.Այվազյան՝ «Վաղարշակ էլիբեկյան», վավերագրական ֆիլմի սցենար, ինքնագիր:

Մոնտաժային թերթեր ընդգրկող գործերի վերնագրերում ցույց է արվում ռեժիսորը, ֆիլմի անվանումը, փաստաթղթի տեսակը, վերարտադրման եղանակը.

- Օրինակ՝
1. Լ.Իսահակյան՝ «Սովորական Հերթագահություն» ֆիլմի մոնտաժային թերթեր, մեքենագիր, պատճեն.
  2. Ա.Մարտիրոսյան՝ «Մեքսիկական դիվանագետներ» ֆիլմի մոնտաժային թերթեր, ձեռագիր:

Դեկորացիաների, կոստյումների, դիմահարգարանքի էսքիզների նկարադրման ժամանակ գործի վերնագրում նշվում է Հեղինակը, ռեժիսորը, ֆիլմի վերնագիրը, փակագծում էսքիզների բովանդակությունը, կատարման տեխնիկան.

- Օրինակ՝
1. Ե.Սարգսյան՝ Ա.Երնջակյանի «Ժամկետը յոթ օր է» ֆիլմի դեկորացիաների (քաղաքի ավերակները) էսքիզները.
  2. Լ.Գեւորգյան՝ Ս.Իսրայելյանի «Ճերմակ անուրջներ» ֆիլմում օգտագործված հագուստների էսքիզներ:

Ֆիլմերի կադրերի լուսանկարներ ընդգրկող գործերի վերնագրերում հարկ է նշել փաստաթղթի տեսակը, կինոռեժիսորի ազգանունը, ֆիլմի անունը, նկարահանման պահը:

- Օրինակ՝
1. Կադրի լուսանկար Ա.Այվազյանի «Վառած լապտեր» ֆիլմից գանգվածային տեսարան.
  2. Կադրի լուսանկար Ս.Իսրայելյանի «Ճերմակ անուրջներ» ֆիլմից, Ս.Սարգսյանը աղավինների հետ կամ Ս.Սարգսյանը վարսավիրանոցում:

Ֆիլմի նկարահանման աշխատանքային պահերի լուսանկարների վերնագրերում նշվում է ռեժիսորը, ֆիլմի վերնագիրը: Լուսանկարում եղած անձինք ցույց են արվում վերջում:

- Օրինակ՝
- Ս.Իսրայելյանի «Ճերմակ անուրջներ» ֆիլմի նկարահանման աշխատանքային պահերի լուսանկարներ (Հ.Մալյան, Հ.Ալավերդյան, Ս.Սարգսյան, Գ.Նովենց եւ ուրիշներ)

- Կամ՝
- Աշխատանքային պահեր Ս.Իսրայելյանի «Ճերմակ անուրջներ» ֆիլմից (Հ.Մալյան, Հ.Ալավերդյան, Ս.Սարգսյան, Գ.Նովենց եւ ուրիշներ):

Հավելված 1

ՊԵՏԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾՁԻ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՖՈՆԴԻ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՄԱՆ ՈՒՐՎԱԳԻԾ

1. Կենսագրական փաստաթղթեր
2. Ֆոնդառաջացողի պետական, հասարակական-քաղաքական գործունեությունը բնութագրող փաստաթղթեր
- 2.1. Հասարակական-քաղաքական գործունեություն
- 2.2. Մասնական գործունեություն
3. Ֆոնդառաջացողի ստեղծագործական գործունեությունն արտացոլող փաստաթղթեր.
- 3.1. Ստեղծագործությունների (երկերի) ժողովածու
- 3.2. Հուշագրությունների ձեռագրեր
4. Ֆոնդառաջացողի կողմից իր աշխատանքների համար հավաքված նյութեր
- 4.1. Կենսագրական տեղեկություններ քաղաքական գործիչների մասին
- 4.2. Հատվածներ քաղաքական գործիչների Հուշերից
- 4.5. Քաղվածքներ արխիվային եւ այլ փաստաթղթերից ու նյութերից
5. Ֆոնդառաջացողին կարծիքի ուղարկված ձեռագրեր եւ գրանց մասին նրա կարծիք-եզրակացությունները
6. Ֆոնդառաջացողի անձնական գրադրույթներ (թղթակցությունը)
- 6.1. Ֆոնդառաջացողի նամակները
- 6.2. Նամակներ ֆոնդառաջացողին
7. Գույքային-տնտեսական փաստաթղթեր եւ նյութեր
8. Ֆոնդառաջացողի ընտանիքի անդամների (կնոջ, զավակների եւ այլն) փաստաթղթեր
9. Փաստաթղթեր եւ նյութեր ֆոնդառաջացողի մասին
10. Լուսանկարներ
11. Հավաքածուներ

Հավելված 2

ԳԻՏՆԱԿԱՆԻ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՁԻ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՄԱՆ ՈՒՐՎԱԳԻԾ

1. Ֆոնդառաջացողի անձնական եւ կենսագրական փաստաթղթերը
- 1.1. Ֆոնդառաջացողի անձնական փաստաթղթերը
- 1.2. Ֆոնդառաջացողի կենսագրությունն առնչվող փաստաթղթեր
2. Ֆոնդառաջացողի ստեղծագործական գործունեությունն նյութեր
- 2.1. Պատմություն հարցերին նվիրված աշխատություններ
- 2.2. Դասախոսությունների, էությունների, գեկուցումների տեքստեր
- 2.3. Գրական ստեղծագործություններ
3. Նամակագրություն
- 3.1. Ֆոնդառաջացողի նամակները
- 3.2. Ֆոնդառաջացողին ուղղված նամակներ
4. Ֆոնդառաջացողի հավաքած նյութերն իր աշխատանքների եւ իրեն հետաքրքրած թեմաներով
5. Կերպարվեստի նյութեր

Հավելված 3

ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՏԵԽՆԻԿԱՅԻ ԳՈՐԾՁԻ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՄԱՆ ՈՒՐՎԱԳԻԾ

1. Տեսական բնույթի աշխատանքներ՝ կից փաստաթղթերով
- 1.1. Գիտական աշխատանքներ
- 1.2. Գրառումների գրքույկներ, աշխատանքային նշումներով ծոցատետրեր
- 1.3. Ֆոնդառաջացողի կողմից իր աշխատանքների համար հավաքված փաստաթղթեր եւ նյութեր (գծագրեր, ուրվագծեր, աղյուսակներ, լուսանկարներ եւ այլն)

2. Ֆոնդառաջացնողի ծառայական գործունեության հետ կապված փաստաթղթեր (Համակարգումը կատարվում է ըստ կազմակերպությունների, որտեղ գործունեություն է ծավալել ֆոնդառաջացնողը)
3. Գիտամանկավարժական գործունեության փաստաթղթեր (Համակարգումն ըստ կազմակերպությունների, գիտասարտագրական միավորումների, ուսումնական Հաստատությունների)
4. Փաստաթղթեր գիտատեխնիկական ընկերություններում ֆոնդառաջացնողի գործունեության մասին
5. Օրագրեր եւ օրագրային գրառումներ
6. Գրազրույթուն
- 6.1. Ֆոնդառաջացնողի նամակներ
- 6.2. Նամակներ՝ Հասցեագրված ֆոնդառաջացնողին
- 6.3. Գրազրույթուն կազմակերպությունների, ընկերությունների եւ այլ իրավաբանական անձանց հետ
7. Կենսագրական փաստաթղթեր եւ նյութեր
- 7.1. Անձնական փաստաթղթեր
- 7.2. Փաստաթղթեր գիտական աստիճաններ, պատվավոր կոչումներ շնորհելու մասին
- 7.3. Փաստաթղթեր ֆոնդառաջացնողի Հոբելյանական սոնակատարությունների, այլ Հանդիսությունների վերաբերյալ
8. Լուսանկարներ
9. Փաստաթղթեր, նյութեր ֆոնդառաջացնողի մասին
10. Ֆոնդառաջացնողի կողմից Հավաքված տպագիր եւ ձեռագիր նյութերի (ակնարկներ, ուրվագծեր, ընծայագրերով գրքեր եւ այլն) ու փաստաթղթերի Հավաքածու:

Հավելված 4

**ԿԻՆՈՒԵԺԻՍՈՐԻ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՄԱՆ ՈՒՐՎԱԳԻԾ**

1. Ստեղծագործական գործունեության նյութեր
  - 1.1. Սցենարներ, ռեժիսորական նշումներ, մոնտաժային թերթեր եւ այլն
  - 1.2. Ֆիլմերից կադրերի լուսանկարներ
2. Ֆոնդառաջացնողի ձեռագրեր
  - 2.1. Հոդվածներ, Հուշեր
  - 2.2. Օրագրեր եւ գրառումները գրքույկներ
3. Ֆոնդառաջացնողի գրած նամակները
4. Ֆոնդառաջացնողի կողմից իր աշխատանքների Համար Հավաքված նյութեր
5. Ֆոնդառաջացնողին ուղղված նամակներ
6. Ֆոնդառաջացնողի կենսագրությանն առնչվող փաստաթղթեր
7. Ֆոնդառաջացնողի կողմից իր աշխատանքների Համար Հավաքած նյութեր
8. Նյութեր ֆոնդառաջացնողի մասին
9. Կերպարվեստի նյութեր
- 9.1. Ֆոնդառաջացնողի լուսանկարները
- 9.2. Տարբեր անձանց (նաեւ ընծայագրով) լուսանկարներ
- 9.3. Ֆիլմերից կադրերի լուսանկարներ (ուրիշ կինոռեժիսորների)

Հավելված 5

**ԿԻՆՈՒԵԺԻՍՈՐԻ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՄԱՆ ՈՒՐՎԱԳԻԾ**

1. Ստեղծագործական գործունեության նյութեր (գեղարվեստական, վավերագրական եւ կրկնօրինակված ֆիլմեր)
  - 1.1. Գեղարվեստական ֆիլմեր

- 1.2. Վավերագրական ֆիլմեր
- 1.3. Կրկնօրինակված ֆիլմեր
2. Ֆոնդառաջացնողի ձեռագրերը
  - 2.1. Սցենարներ
  - 2.2. Հոդվածներ, էլույթների տեքստեր
  - 2.3. Հուշեր
3. Ֆոնդառաջացնողի գրած եւ ստացած նամակները<sup>1</sup>
4. Ֆոնդառաջացնողի կենսագրությանն առնչվող փաստաթղթեր
5. Ֆոնդառաջացնողի Հավաքած նյութերն իր աշխատանքների եւ իրեն Հետաքրքրած թեմաներով
6. Նյութեր ֆոնդառաջացնողի մասին
7. Կերպարվեստի նյութեր

Հավելված 6

**ՆԿԱՐՁԻ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՄԱՆ ՈՒՐՎԱԳԻԾ**

1. Ստեղծագործական նյութեր
  - 1.1. Գծանկարներ, կտավների ֆոտոպատճեններ
2. Ֆոնդառաջացնողի ձեռագրերը
  - 2.1. Ակնարկներ, Հոդվածներ
  - 2.2. Օրագրեր
  3. Նամակներ (գրազրույթուն)
    - 3.1. Ֆոնդառաջացնողի նամակներ
    - 3.2. Ֆոնդառաջացնողին Հասցեագրված նամակներ
  4. Ֆոնդառաջացնողի կենսագրությանն առնչվող փաստաթղթեր
  5. Ֆոնդառաջացնողի Հավաքած նյութերն իր աշխատանքների Համար եւ իրեն Հետաքրքրած թեմաներով
  6. Կերպարվեստի նյութեր
  7. Նյութեր ֆոնդառաջացնողի մասին
  - 7.1. Համացանկեր<sup>2</sup>
  - 7.2. Ակնարկներ, տպավորություններ ֆոնդառաջացնողի Հեղինակային ցուցահանդեսների մասին
  - 7.3. Նյութեր ցուցահանդեսների բացման մասին

Հավելված 7

**ԵՐԳԱՀԱՆԻ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՄԱՆ ՈՒՐՎԱԳԻԾ**

1. Ֆոնդառաջացնողի նոտագրությունները (նոտաների ձեռագրեր)
  - 1.1. Բեմական ստեղծագործություններ
    - ա) Օպերաներ
    - բ) բալետներ
    - գ) ներկայացումների երաժշտություն
    - դ) կինոնկարների երաժշտություն
  - 1.2. Գործիքային ստեղծագործություններ
    - ա) սիմֆոնիաներ
    - բ) սիմֆոնիկ սյուիտներ

<sup>1</sup> Նամակների մեծ թվի դեպքում (գրած եւ ստացած) բաժինը կվերնազրվի Հետեյալ ձևով 3) նամակներ, 3.1. ֆոնդառաջացնողի գրած նամակները, 3.2. ֆոնդառաջացնողի ստացած նամակները:  
<sup>2</sup> Եթե ֆոնդառաջացնողի նկարներին է, տեղադրվում է առաջին բաժնում, իսկ եթե կան նշումներ իր մասին, տեղադրվում է յոթերորդ բաժնում:

- դ) վալսեր եւ սիմֆոնիկ ստեղծագործություններ
- դ) ստեղծագործություններ փողային նվագախմբի համար
- ե) ստեղծագործություններ ֆլեյտայի համար
- 1.3. Վոկալ (երգեցողական) ստեղծագործություններ
- ա) կանտատներ, օրատորիաները
- բ) ստեղծագործություններ ձայնի համար դաշնամուրի նվագակցությամբ
- 1.4. Այլ Հեղինակների կողմից ֆոնդառաջանող ստեղծագործությունների փոխադրումները
- 2. Ֆոնդառաջանողի ձեռագրերը
- 3. Ֆոնդառաջանողի գրած նամակները
- 4. Ֆոնդառաջանողի ստացած նամակները
- 5. Ֆոնդառաջանողի կենսագրությունն առնչվող փաստաթղթեր
- 6. Ֆոնդառաջանողի հավաքած նյութերն իր աշխատանքների եւ իրեն հետաքրքրած թեմաներով
- 7. Նյութեր ֆոնդառաջանողի մասին
- 8. Կերպարվեստի նյութեր

Հավելված 8

**ԱՐՏԻՍՏԻ, ԴԵՐԱՍԱՆԻ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՄԱՆ ՈՒՐՎԱԳԻԾ**

- 1. Ֆոնդառաջանողի ստեղծագործական նյութեր
  - 1.1. Խաղացած դերերի տեքստեր
  - 1.2. Դերակատարումների լուսանկարներ
- 2. Ֆոնդառաջանողի ձեռագրերը
- 3. Նամակներ
- 3.1. Ֆոնդառաջանողի գրած նամակները
- 3.2. Ֆոնդառաջանողի ստացած նամակները
- 4. Լուսանկարներ
- 5. Ֆոնդառաջանողի կենսագրությունն առնչվող փաստաթղթեր
- 6. Ֆոնդառաջանողի հավաքած նյութերն իր աշխատանքների եւ իրեն հետաքրքրած թեմաներով
- 7. Նյութեր ֆոնդառաջանողի մասին
- 8. Կերպարվեստի նյութեր

Հավելված 9

**ԳՐՈՂԻ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՄԱՆ ՈՒՐՎԱԳԻԾ**

- 1. Ֆոնդառաջանողի ձեռագրերը
  - 1.1. Վիպակներ, պիեսներ, կատակերգություններ
  - 1.2. Հեռուստահաղորդումների տեքստեր եւ կինոսցենարներ
  - 1.3. Սկետչներ, ինտերմենտներ
  - 1.4. Ֆեյլետոններ
  - 1.5. Պատմվածքներ
  - 1.6. Ակնարկներ, հուշեր
  - 1.7. Թարգմանություններ
  - 1.8. Գրախոսություններ
  - 1.9. Հայտեր
- 2. Ֆոնդառաջանողի գրած նամակները
- 3. Ֆոնդառաջանողի ստացած նամակները
- 4. Ընծայագրեր
- 5. Ֆոնդառաջանողի կենսագրությունն առնչվող փաստաթղթեր
- 6. Ֆոնդառաջանողի հավաքած նյութերն իր աշխատանքների եւ իրեն հետաքրքրած թեմաներով

**ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՖՈՆԴԻ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՄԱՆ ՈՒՐՎԱԳԻԾ**

- 1. Փաստաթղթեր՝ կապված գլխավոր (Հիմնական) ֆոնդառաջանողի անվան եւ կյանքի ու գործունեության հետ
  - ա) անձնական, կենսագրական բնույթի փաստաթղթեր
  - բ) փաստաթղթեր ծառայական գործունեության վերաբերյալ (ենթախմբի ներսում փաստաթղթերի համակարգումն՝ ըստ կազմակերպությունների գրադեցրած պաշտոնների)
- գ) Փաստաթղթեր հասարակական (քարեգործական) գործունեության վերաբերյալ
  - դ) Հիմնական ֆոնդառաջանողի անվան հետ կապված գրադրություն
    - ֆոնդառաջանողի նամակները
    - ֆոնդառաջանողին հասցեագրված նամակներ
  - ե) Գույքային տնտեսական բնույթի փաստաթղթեր
- 2. Ֆոնդառաջանողի ընտանիքի անդամների փաստաթղթերը
  - 2.1. Ֆոնդառաջանողի կնոջ (ազգանունը, անվան, Հայրանվան սկզբնառաջները) փաստաթղթերը
  - 2.2. Ֆոնդառաջանողի որդու՝ (ազգանունը, անվան, Հայրանվան սկզբնառաջները) փաստաթղթերը
    - անձնական, կենսագրական փաստաթղթեր
    - ծառայական եւ հասարակական գործունեության փաստաթղթեր
    - գրագրություն (նամակներ՝ գրված ֆոնդառաջանողի որդու կողմից եւ նամակներ՝ հասցեագրված վերջինիս)
    - գույքային տնտեսական բնույթի փաստաթղթեր
- 3. Լուսանկարներ
- 4. Փաստաթղթեր ֆոնդառաջանողի, նրա կնոջ, որդու ..... մասին
- 5. Հավաքածու (փաստաթղթեր, նյութեր)

**Լրատու**

**8 ՈՒՑԱՀԱՆԴԵՍՆԵՐ**

Արմեն Տիգրանյանի 125-ամյակի առթիվ, 2004թ. Հոկտեմբերի 8-ին ՀԱԱ կազմակերպած ցուցահանդեսի Հանդիսավոր բացման արարողությանը ներկա էին անվանի կոմպոզիտորի Հոբելյանական կառավարական Հանձնաժողովի անդամ, Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի վոկալ-տեսական ֆակուլտետի ղեկան, պրոֆեսոր Դավիթ Ղազարյանը, պրոռեկտոր Արկադի Ավանեսովը, Ա.Տիգրանյանի անվան երաժշտական դպրոցի տնօրեն Սվետլանա Մուրադյանը, կոմպոզիտորի թոռը՝ Արմեն Տիգրանյանը, հյուրեր, լրագրողներ:

«Անուշ» օպերայի անմահ երաժշտության Հնչյունների ներքո, ներկաները ծանոթացան Արմեն Տիգրանյանի կյանքն ու ստեղծագործական ուղին արտացոլող փաստաթղթերին:

Ցուցադրված փաստաթղթերի շարքում տեղ էին գտել Տիգրանյանների գերդաստանին վերաբերվող փաստաթղթեր: Լենինգրադի Լենինի շքանշանակիր Պետական կոնսերվատորիայի ուսանողական տոմսը, Մարքսիզմ-Լենինիզմի համալսարանն ավարտելու վկայականը, նամակներ, գրված որդիների եւ կնոջը՝ Աշխենին, ՀՄԽՀ կենտգործկոմի որոշումը Ա. Տիգրանյանին գեղարվեստի փաստաթղթով գործչի կոչում շնորհելու մասին, տեսարաններ Մարտեում եւ Հայեպոլում կայացած «Անուշ» բեմադրության ներկայացումներից, թերթներում եւ ամսագրերում տպագրված հոդվածներ Ա.Տիգրանյանի մասին:

Ներկայացված էին նաև բազմաթիվ այլ ուշագրավ լուսանկարներ՝ Ա. Տիգրանյանի «Անուշ»-ի առաջին բեմադրության մասնակիցների, արվեստի գործիչների, Հարազատների հետ խմբանկարներում:



Նշենք մի լուսանկար միայն՝ Մարտելում կայացած «Անուշի» բեմադրության կազմկոմիտեի անդամները եւ Հյուրերը, որոնց կենտրոնում Շառլ Ազնաւուրն է՝ տիկնոջ հետ:

\* \* \*

2004 թվականը Հոբելյանական էր Հանրապետության արխիվագետների համար: Լրացավ Հայաստանում արխիվային գործի կազմակերպման եւ Հայաստանի ազգային արխիվի հիմնադրման 80-ամյակը:

Այս առթիվ կազմակերպված, երկու օր շարունակ՝ նոյեմբերի 11-12-ը տեւած մի շարք միջոցառումների թվում առանձնակի նշանակություն ունեցավ Հայ արխիվաչինարարությունը ներկայացնող փաստաթղթերի ցուցադրությունը: Հազարավոր վավերագրերից բնորոշված փաստաթղթերի միջոցով ներկայանալով ծանոթացնելով արխիվագետների մի քանի սերունդների անցած դժվարին ուղու ու միասնական մեծ վերելքի հետ: Հետաքրքրություն էին ներկայացնում պետարխիվի հիմնադիր տնօրեն ինստիտուտի Սամվելյանի գրությունները (ինքնագիր), զեկուցագրերն ու հրամանները:

Ուշագրավ էին մշակույթի եւ այլ բնագավառների Հայ անվանի գործիչներին՝ Մարտիրոս Սարյանի, Պարույր Սեւակի, մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանի եւ ուրիշների պետական արխիվ կատարած այցելությունները պատկերող լուսանկարները, ինքնագրերն ու արխիվագետներին հասցեագրած բարեմազթանքի խոսքերը:

Ներկայացված էին Ափյուռքի մեր Հայրենակից բարերարների լուսանկարներն ու փաստաթղթերը:

ՀԱԱ տնօրեն Ա. Վիրաբյանը, իր բացման խոսքում, ներկայացրեց 80 տարիների ընթացքում Հայ արխիվագետների կողմից կատարված վիթխարի աշխատանքը, արխիվային գործի խնդիրներն ու հետագա ծրագրերը:

Մեծ հանդիսավորությամբ բացվեց նաեւ Հուշապատ, ուր ներկայացված են արխիվային գործի վարչության բոլոր տարիների պետերի, ինչպես նաեւ պետական արխիվների տնօրենների լուսանկարները:

ՀԱԱ ընթերցասրահն անվանակոչվեց արխիվային համակարգում մեծ ներդրում ունեցող Աշոտ Հարությունյանի անվամբ:

Միջոցառումների երկրորդ օրը, Կոմիտասի անվան կամերային երաժշտության տունը Հյուրընկալել էր կառավարության, գիտության, մշակույթի մի շարք պաշտոնատար այրերի, արտասահմանից, Արցախից եւ Հանրապետության շրջաններից ժամանած Հյուրերի: Ելույթով հանդես եկավ Հայաստանի մշակույթի եւ երիտասարդության հարցերով նախարար Հ.Հովսեփյանը: Նա պատվոգրեր հանձնեց մի շարք արխիվագետներին: Առանձին ուշադրություն եւ պատվոգրերի արժանացան արխիվի բարերարներ տեր եւ տիկին Քաջբերունդները, Թերեզկյանները, Սասունյանները, Վ. Փարյանը՝ Լոս Անջելոսից եւ տեր եւ տիկին Ղազարյանները Բոստոնից:

Հայաստանի արխիվագետներին իր օրհնության խոսքն էր հղել Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, որը ներկայացրեց Տեր Ասողիկ քահանա Կարապետյանը:

Հանդիսավոր նիստից հետո տեղի ունեցավ դասական երաժշտության համերգ:

\* \* \*

Լրացավ Գեորգյան Հոգեւոր ճեմարանի հիմնադրման 130-ամյակը: Այդ առթիվով, 2004թ. գեկտեմբերի 3-ին Հայաստանի ազգային արխիվը, Գեորգյան ճեմարանի հետ համատեղ, վերջինիս պատմությունը նվիրված փաստաթղթերի ցուցադրություն էր կազմակերպել: Հրավիրվածներին, թվում էին ճեմարանի

այսօրվա տեսուչ Տեր Եղիշեն, ճեմարականներ ու այլ Հոգեւորականներ: Ներկայացված էին Հայ կաթողիկոսների կոնդակներ, ձեռագրեր, վկայագրեր, մասնագիտական ծրագրեր, դասամատյաններ, ներքին կանոններ, ուսանողական խոսքեր, թյունների մասին վկայող փաստաթղթեր, ինչպես նաեւ ներկայիս ճեմարանի առօրյան պատկերող լուսանկարներ, պաշտոնական գրություններ: Առանձնակի ուշադրություն արժանացան Գեորգյան ճեմարանի անվանի սաների ավարտական դիպլոմները, Կոմիտասի, Դ. Դեմիրճյանի, Ավ. Իսահակյանի ձեռագրերը: Հայ ժողովրդի նշանավոր մտավորականների, գիտնականների՝ Հ.Աճառյանի, Ն.Աղբալյանի, Հ.Մանանդյանի, Մ.Արեղյանի, Եվաթյանի, Ա. Խանջյանի եւ այլոց լուսանկարները: Այցելուների ուշադրության արժանացան Գեորգյան ճեմարանի հիմնադրման կոնդակի բնօրինակը եւ նրա հիմնադիր Գեորգ Դ կաթողիկոսի լուսանկարը: Հետաքրքրական էին ճեմարանի 1917թ. փակման եւ 1945թ. վերաբացման հրամանները, տեղեկագրեր Սանկտ-Պետերբուրգի Հայոց եկեղեցիների խորհրդի նախագահ Իշխան Արամելիք Լազարելի գրությունը Գեորգյան ճեմարանի վարչությունը 40 սաների թոշակ նշանակելու մասին: Ցուցադրելի տակ առանձին տեղ էին գտել խորհրդային տարիների ամենածանր շրջանը ներկայացնող փաստաթղթերը՝ բռնադատված եկեղեցականների անձնական գործերը: Այս շարքում կարելի է հատուկ նշել Կեհարյանի խոսքում հարգանքները Գեորգյան ճեմարանի նախկին սան Խորեն Ա Մուրադբեկյան կաթողիկոսի գործը: Գեորգյան ճեմարանի պատմության նյութերն ընդհանուր ներկայացրեց ՀԱԱ տնօրեն Ա. Վիրաբյանը, որից հետո Տեր Ասողիկ քահանա Կարապետյանը ներկայաներին փոխանցեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ-ի օրհնանքներն ու բարեմազթանքներն ուղղված կազմակերպիչներին եւ Հյուրերին: Ցուցադրությունը համարեց զեղարվեստական մասը: Ճեմարանի երգչախումբը հանդես եկավ հոգեւոր երգացանկով, իսկ երեսանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի չին ուսանողուհի Ռե Մելը գերեց բոլորին հայկական երգերի յուրօրինակ կատարումով:

**ԱՐԽԻՎԱԾԻՆ ՀՐԱՊԱՐԱՎՈՒՄՆԵՐ**

«ԱՆՏՈՆ ՔՈԶԻՆՅԱՆ»  
ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ, ՆԱՄԱԿՆԵՐ, ՀՈՒՇԵՐ  
ԵՐԵԱՆ, 2003թ., 200 էջ

Կազմողներ՝ Է. Վ. Հովսեփյան, Ա. Ա. Հարությունյան  
Պատասխանատու խմբագիր՝ Ա. Ս. Վիրաբյան

Գիրքը նվիրված է ինքնուրույն Հայաստանի պետական եւ կուլտուրական ականավոր գործիչ, ՀնՍՀ նախարարների խորհրդի նախագահ, ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Անտոն Երվանդի Քոչինյանի կյանքին ու գործունեությանը: Այն տպագրվել է վերջինիս ծննդյան 90-ամյակի կապակցությամբ, ընթերցող լայն շրջանակների համար:

Գիրքն ունի երեք բաժին՝ փաստաթղթեր, նամակներ, հուշեր: Բաժիններից յուրաքանչյուրը հետաքրքիր է յուրովի: Իրար լրացնող, մեկը մյուսից հետաքրքիր ու արժեքավոր վավերագրերի ընտրությունն ինքնանպատակ չէ: Դրանք լուսաբանում են Ա. Քոչինյանի կյանքի ու գործունեության կարևոր էջերը:

Առաջին՝ «Փաստաթղթեր» բաժնում ընդգրկված են Քոչինյանի՝ ՀնՍՀ նախարարների խորհրդի նախագահի եւ ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնավարության տարիները՝ 1950-60-ական թվականներին արտացոլող վավերագրեր՝ կառավարական որոշումներ, պաշտոնական գրություններ:

Գրքի երկրորդ՝ «Նամակներ» բաժնում Հայ եւ այլազգի մշակույթի ու այլ բնագավառների ակնավոր գործիչների նամակներն են: Ավետիք Իսահակյան, Մարտիրոս Սարյան, Հովհաննես Խոսով, Արամ Խոջատրյան, Անաստաս Միրկոյան, Ռասուլ Համզատով, Լեւ Կուլիջանով եւ ուրիշներ: Նամակագիրների այս անուններն ինքնին խոսու են:

Գրքի վերջին՝ «Հուշեր»-ի բաժնում Քոչինյանի ժամանակակիցների, նրա գործընկերների, հայ անվանի գրողների, արվեստագետների հուշերն են Քոչինյան մարդու, ղեկավարի, կուսակցական ու պետական գործչի մասին: Ջերմ ու անկեղծ այդ հուշերը մեկ անգամ եւս հավաստում են, որ Ա.Քոչինյանը մեծ ժողովրդականություն վայելող ղեկավար էր, մեծ հայրենասեր, իր հոգի ու ժողովրդի նվիրյալ զավակը:

Գրքում գեանդված են նաև լուսանկարներ Ա. Քոչինյանը՝ պետական այրերի (Ն.Հարությունյան, Կ.Գեմիրճյան), մտավորականների (ակադեմիկոս Վիկտոր Համարձումյան, Պարույր Սևակ, Սիրվա Կապուտիկյան, Թաթուլ Ալթունյան) հետ՝ եղևնի գոհերի հուշահամալիրի բացման օրը, Արփա-Սևանի թունելագործների, պիոներ-գարոցականների հետ հանդիպումների ժամանակ խմբանկարներում: Գրքի առաջին էջում Անտոն Քոչինյանի անհատական լուսանկարն է:

«ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ (1912-1920թթ.)»

Փաստաթղթերի եւ նյութերի ժողովածու  
Երևան, 2004թ., 787էջ

Կազմողներ՝ Ա. Վիրաբյան, Գ. Ավագյան, Ռ. Գրիգորյան, Ա. Կիրիմյան  
Պատասխանատու խմբագիր՝ Ա. Վիրաբյան (պատմ. գիտութ. գոկտոր)

Հայաստանի ազգային արխիվն առաջին անգամ ամբողջական տեսքով հրատարակում է 1912-1920թթ, կայացած համահայկական խորհրդակցությունների (համագումարների) հրավիրման վերաբերյալ փաստաթղթերը եւ դրանց արձանագրությունները, ինչպես նաև փաստաթղթեր խորհրդակցություններում բնորոշված համագաղթյան գործադիր մարմինների գործունեության մասին:

Ժողովածուում փաստաթղթերը եւ նյութերը գեանդված են բնագրերի լեզվով, արեւելահայ գրական լեզվով փաստաթղթերը տրված են նոր ուղղագրությամբ, արեւմտահայ գրական լեզվով՝ դասական ուղղագրությամբ:

Պահպանվել են բնագրերի առանձնահատկությունները, խմբագրական միջամտություններ չեն կատարվել, բացառությամբ աննշան կետադրական շտկումների ու բացահայտ ուղղագրական սխալների ուղղման: Համարակալվել ու փաստաթղթերը վերնագրվել են մեծ մասամբ կազմողների կողմից, այլ գեպքերում տողատակից նշում է արվել:

Ժողովածուն տպագրվում է վեց բաժնով, որոշ բաժիններ մասերի են բաժանվել:

Յուրաքանչյուր փաստաթղթի վերջում նշված են սկզբնաղբյուրները: Հրատարակվող փաստաթղթերը պահպանվում են Հայաստանի ազգային արխիվում եւ Ռուսաստանի Գաշնություն պետական արխիվում:

Ժողովածուն հրատարակվել է Հայաստանի ազգային արխիվի գիտական խորհրդի որոշմամբ: Հրատարակչական աշխատանքներն իրականացրել է «Армянский вестник» հրատարակչությունը (Մոսկվա):

Ժողովածուն տպագրվել է Վաչագան Պետրոսյանի Հովանավորությամբ:

Ք Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Փ Ա Ս Տ Ա Թ Ղ Թ Ե Ր Ի Հ Ր Ա Պ Ա Ր Ա Կ ՈՒ Մ

Ավետիսյան Մարտի	- Գեուրգյան ճեմարանը վավերագրերում-----	3
Փայասլյան Ստեփան	- Ամերիկացի միսիոներ Ջորջ Քաշինգ Նեփի գեուցագիրը Բիթլիսի հայ բնակչության ջարդերի մասին -----	17
Վիրաբյան Վանիկ	- Հայաստանի Հանրապետության Հետախուզական եւ հակահետախուզական ծառայությունը 1918-1920թթ. -----	30
Բաղալյան Արմեն	- Եթովպիայի հայ գաղթօջախը եւ նրա կապերը Խորհրդային Հայաստանի հետ 1945-1985թթ. -----	36

Հ Ո Դ Ա Ա Մ Ն Ե Ր

Մուրադյան Դերենիկ	- Արեւելյան Հայաստանը 1880-1890-ական թվականներին. Յարիգմի գաղութային քաղաքականության ուժեղացումը -----	61
Գեուրգյան Համլետ	- Իրվագիներ մարտական եւ զինատար խմբերի պատմությունից (1898թ.) -----	67
Տեր-Մինասյան Անահիտ	- Անտուան Պուգեբարը եւ Հայաստանը-----	79
Ջովաննի Գուսյատա	- Հայաստանը քեմալական մուրճի եւ	

Հարուժյուղան Ավագ	- քոչվերական զնդանի միջև	105
Ցուլական Վարդան	- Ռամկավար-ժողովրդական խմբավորման գերբորոշումները արտաքին քաղաքականության հարցերի վերաբերյալ 1918-1920թթ.	119
Կոխլիկյան Արամայիս	- Հայաստանի Հանրապետության առևտրական հարաբերությունները Ադրբեջանի եւ Վրաստանի հետ (1918 - 1920թթ.)	131
Թադեոսյան Նեյլի	- Որակական եւ քանակական փոփոխությունները ՀնՄՀ գյուղական մտավորականության կազմում (1945-1965թթ.)	141
	- Գրադարանային հավաքածուները ժամանակակից տեղեկատվության համատեքստում	147

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

Գեւորդյան Պարգեւ Էվոյան Սամվել	- Վրաստանի Հայ մանկավարժական մամուլը - Առաջին «խորհրդահայ» թատրոնի լեգենդը (1918թթ.)	156 159
Մակարյան Կարինե	- Պշերիկի քրդախոս հայերը եւ նրանց գաղթը դեպի Սիրիա	163
Ալեքսեևա Լյուդմիլա	- Հայ ալյախոհությունից շարժման պատմությունից	168
Հովակիմյան Գագիկ	- Հայաստանը ռազմական կրթության ստեղծման ճանապարհին	176
Մանգասարյան Վարդիթեր	- Ֆրանսիայի պետական արխիվային ծառայությունը	181
Հովսեփյան Էմմա	- Ի շահ Հայրենիքի պաշտպանության եւ գինված ուժերի հզորացման	183
	ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ	

Սահակյան Ռուբեն	- Ալեքսանդրա Բախտուրինա. «Ռուսական կայսրության ծայրամասերը. պետական կառավարումը եւ ազգային քաղաքականությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1914-1917թթ.)	187
-----------------	--	-----

ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ԳՈՐԾ

Անճնական ծագման փաստաթղթերի գիտատեխնիկական մշակման մեթոդական հանձնարարականներ	205
---	-----

ԼՐԱՏՈՒ

Ցուցահանդեսներ	240
Արխիվային հրատարակումներ	242

С О Д Е Р Ж А Н И Е

ПУБЛИКАЦИЯ ДОКУМЕНТОВ

Аветисян Маро	- Геворгянская семинария в документах	3
Паясян Степан	- Докладная записка американского миссионера Джорджа Кашинга Непа о резне армянского населения Битлиса	17
Вирабян Ваник	- Разведывательная и контрразведывательная служба Республики Армения в 1918-1920гг.	30
Бадалян Армен	- Армянская колония в Эфиопии и ее связи с Советской Арменией в 1945-1985гг.	36

СТАТЬИ

Мурадян Дереник	- Восточная Армения в 1880-890годы. Усиление колониальной политики царизма.	61
Геворгян Гамлет	- Отрывки из истории боевых и оруженосных групп (1898г.)	67

Тер-Минасян Анаит Гуайта Джованни	- Антуан Пуадebar и Армения -----	79
Арутюнян Авак	- Армения между кемалистским молотом и большевистской ковалней -----	105
Цолакян Вардан	- Позиции либерально-народной коалиции по вопросам внешней политики в 1918-1920 годах -----	119
Кохликян Арамаис	- Торговые отношения Республики Армения с Азербайджаном и Грузией (1918 - 1920гг.) -----	131
Тадевосян Нелли	- Качественные и количественные изменения в составе сельской интеллигенции Армянской ССР (1945-1965гг.) -----	141
	- Библиотечные фонды в современной информационной системе -----	147

**СООБЩЕНИЯ**

Геворгян Паркев	- Армянская педагогическая пресса Грузии -----	156
Эвоян Самвел	- Миф о первом “советско-армянском” театре 1918г. -----	159
Макарян Карине	- Пшерикские курдоязычные армяне и их переселение в Сирию -----	163
Алексеева Людмила	- Из истории армянского диссидентского движения -----	168
Овакимян Гагик	- Армения на пути создания военного образования -----	176
Мангасарян Вартитер	- Государственная архивная служба Франции -----	181
Овсебян Эмма	- Во благо защиты Родины и усиления вооруженных сил -----	183

**РЕЦЕНЗИЯ**

Саакян Рубен	- Александра Бахтурина. Окраины Российской империи: Государственное управление и национальная политика в годы первой мировой войны (1914-1917гг.) -----	187
--------------	---	-----

**АРХИВНОЕ ДЕЛО**

	- Методические рекомендации по научно – технической обработке документов личного происхождения	205
--	--	-----

**ХРОНИКА**

Выставки	- -----	240
Архивные публикации	- -----	242

**Ի գիտութիւն հեղինակների եւ ընթերցողների**

«Բանբեր Հայաստանի արխիվների» գիտագործնական Հանդեսն ընդգրկված է ԲՈՂ-ի կողմից հաստատված «Դոկտորական եւ թեկնածուական ատենախոսութիւնների արդյունքների հրատարակման Համար ընդունելի ամսագրերի ցանկում»:

Հեղինակները պետք է վկայակոչեն օգտագործված առավել կարևոր աղբյուրները:

Հեղինակները պատասխանատու են հոդվածներում բերվող փաստերի հավաստիութան համար:

Հոդվածներում պետք է վերծանված լինեն օգտագործվող հավավումները:

Լրատվական գործունեություն իրականացնող՝  
«Հայ արխիվագետների հասարակական կազմակերպություն»:  
Հասցեն՝ Երևան - 33, Հրաչյա Քոչարի - 5, Հեռ. 225-355:  
Գրանցման վկայականը N 03Ա.055485:  
Տրված է 02.08.2002թ. :  
Թողարկման պատասխանատու՝ Արմեն Բաղդյան:  
Ստորագրված է տպագրություն 2004 թ. դեկտեմբերի 24-ին:  
Տպաքանակը՝ 200: Տարածվում է անվճար:  
Չափեր 70x100/16:  
«Գրիգ տպագրատուն» ՍՊԸ տպարան: Երևան, Վ. Վաղարշյան 12 «Ա»: